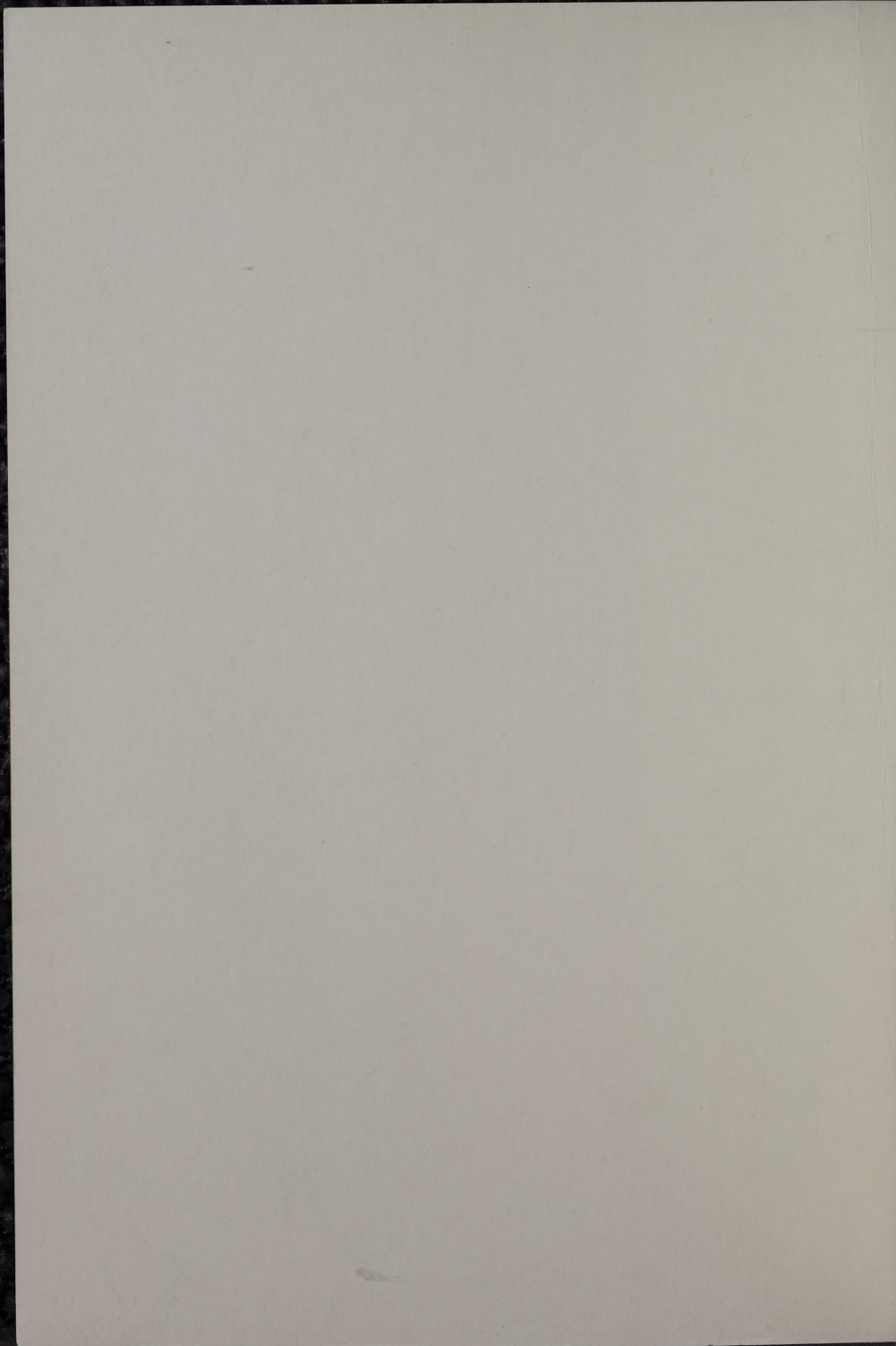

Maikls Treisijs

**LAUKSAIMNIECĪBA
UN
PĀRTIKA
TIRGUS
EKONOMIKĀ**

***levads
teorijā,
praksē
un
politikā***

97-3

192

Maikls Treisijs

3

LAUKSAIMNIECĪBA UN PĀRTIKA TIRGUS EKONOMIKĀ

*levads
teorijā, praksē
un
politikā*

Latvijas Valsts
Agrārās Ekonomikas institūts

Rīga, 1996

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

97-1752

0303072208

Michael Tracy.

Food and Agriculture in a Market Economy. An introduction to
Theory, Practice and Policy.

1993, APS- Agricultural Policy Studies

© Michael Tracy, 1993-1996

© Latvijas Valsts agrārās ekonomikas institūts,
tulkojums latviešu valodā, 1996.

Pieder visas autortiesības. Šo grāmatu vai tās daļas nedrīkst
pavairot, glabāt publiskās datu bāzēs vai pārraidīt jebkādā citā
mehāniskā vai elektroniskā formā bez izdevēja iepriekšējas
rakstiskas atļaujas saņemšanas.

Nelielus šīs grāmatas fragmentus, kas nepārsniedz atsevišķu
nodaļu robežas, drīkst nokopēt personīgai lietošanai.
Apjomīgāka kopēšana ir aizliegta. Pēc interesenta rakstiska
pieprasījuma grāmatu pietiekami ātri var saņemt arī pa pastu.

Izplatītāja adrese: LVAEI, Struktoru iela 14, Rīga, LV-1039.

ISBN 9984-9086-6-6

SATURS

PRIEKŠVārds izdevumam latviešu valodā	6
Ievads	9
I daļa. Teorija un prakse	20
1. Nodaļa. Saimniecību struktūra un resursi	20
1. Saimniecību struktūra	20
2. Ražošanas faktori	25
2. Nodaļa. Piedāvājuma teorija	41
1. Saimniecības kā uzņēmuma teorija	42
2. Nozares piedāvājums ilglaicīgā situācijā	60
3. Piedāvājums tehnoloģijas maiņas gadījumā	61
4. Piedāvājuma elastība	61
5. Peļņas maksimizēšana un ekonomikas optimums	63
6. Zemnieku saimniecību stratēģija	65
7. Lejupejoša piedāvājuma likne	67
3. Nodaļa. Agrobizness	74
1. Ierobežotas konkurences teorija	75
2. Pārtikas ķēde	80
3. Lauksaimniecībai nepieciešamos resursus ražojošās nozares	84
4. Tirgus struktūra	93
5. Pārtikas pārstrāde	97
6. Pārtikas mazumtirdzniecība	105
7. Sabiedriskā ēdināšana	109
4. Nodaļa. Pārtikas patēriņš un pieprasījums	116
1. Patēriņa līmeņi un tendences	116
2. Pieprasījuma noteicēji	121
5. Nodaļa. Cenas noteikšana	137
1. Tirgus līdzsvars	137
2. Tirgus nestabilitāte	141
3. Cena un vērtība	144
4. "Neredzamā roka"?	145
5. Netaisnība un kompensācija	147
6. Nodaļa. Starptautiskās tirdzniecības teorija	152
1. Salīdzinošās priekšrocības un tirdzniecības peļņa	152
2. Valūtas kursi	156

3. Tarifu ietekme	158
4. Muitas ūnijas	161
5. Protekcionisma gadījumi	163
7. NODAĻA. LAUKSAIMNIECĪBA MAINĪGAS EKONOMIKAS APSTĀKĻOS	170
1. Vispārējās ekonomiskās tendences un politika	171
2. Lauksaimniecības pielāgošanās problēma	176
3. Ārpussaimniecības ienākumu avoti	184
4. Dažas politiskās sekas	186
II DAĻA. VALSTS POLITIKA	194
8. NODAĻA. LAUKSAIMNIECĪBAS POLITIKAS ATTĪSTĪBA	194
1. 19. gadsimta beigās- pirmais protekcionisma vilnis	194
2. 20. gadsimta trīsdesmitie gadi- protekcionisma otrais vilnis	199
3. Valdības garantijas un iejaukšanās tirgū pēc 1945. gada	208
9. NODAĻA. KOPĒJĀ LAUKSAIMNIECĪBAS POLITIKA: TIRGUS ORGANIZĀCIJA	213
1. CAP attīstība	213
2. Kopējā tirgus organizācijas (KTO)	228
3. ES paplašināšanās	240
4. Kopsavilkums	242
10. NODAĻA. STRUKTURĀLĀ, LAUKU ATTĪSTĪBAS UN APKĀRTĒJĀS VIDES POLITIKA (ES)	252
1. Priekšvēsture	252
2. No struktūrpolitikas līdz lauku attīstības politikai	254
3. Vides aizsardzības pasākumi	264
11. NODAĻA. PĀRTIKAS POLITIKA UN VIENOTAIS TIRGUS	270
1. Pārtikas subsīdijas	271
2. Uztura pamatprincipi	272
3. Konkurences politika	273
4. Vienotais tirgus	277
5. Harmonizēšana	278
12. NODAĻA. CITAS ATTĪSTĪTĀS TIRGUS EKONOMIKAS VALSTIS	289
1. EFTA valstis	290
2. Amerikas Savienotās Valstis	291
3. Citi aizjūras eksportētāji	302
4. Japāna	308

13. NODAĻA. LAUKSAIMNIECĪBAS TIRDZNIECĪBAS	
PROBLĒMAS	313
1. EK tirdzniecība	314
2. EK speciālie importa pasākumi	319
3. GATT un Urugvajes raunds	323
4. Centrāleiropa	332
14. NODAĻA. LĒMUMU PIENĒMŠANA LAUKSAIMNIECĪBAS	
POLITIKĀ	343
1. Politiskās zinātnes skatījums	344
2. ES lauksaimniecības politikas veidošana	345
3. Amerikas Savienotās Valstis	360
4. Lauksaimniecības politika un demokrātiskais process	364
III DAĻA. NOSLĒGUMS	369
15. NODAĻA. SOCIALIZĒTĀS LAUKSAIMNIECĪBAS PĀRVEIDES	
UZDEVUMI	369
1. Cenas, tirgi un tirdzniecība	372
2. Saimniecību struktūra un īpašumattiecības	377
3. Agrobizness	379
UZVĀRDU RĀDĪTĀJS	382
PRIEKŠMETU RĀDĪTĀJS	383
ĢEOGRĀFISKAIS RĀDĪTĀJS	394
AGROBIZNESĀ UZŅĒMUMU RĀDĪTĀJS	397
BIBLIOGRĀFISKAIS RĀDĪTĀJS	399
GRĀMATĀ LIETOTIE SAĪSINĀJUMI	403

PRIEKŠVārds izdevumam latviešu VALODĀ

Aizejot ciemos un atrodot kādu minūti ārpus saimnieku uzmanības, mūsu skati bieži pievēršas grāmatu plauktam. Gribam noskaidrot saimnieku gaumi, interešu virzienu, vērtību kritērijus, grāmatu avotus.

Apcievojot lauksaimniecības ekonomistus dažādās Eiropas valstīs un ielūkojoties viņu literatūras krājumos, līdzās populārzinātniskajiem un klasiskajiem ekonomikas izdevumiem gandrīz neiztrūkstoši atradīsim Maikla Treisija grāmatu "Lauksaimniecība un pārtika tirgus ekonomikā. Ievads teorijā, praksē un politikā". Tā atradīsies gan plauktā, kur ir daudz lielu un biezu grāmatu, gan arī tajos, kur starp biežajiem periodikas sējumiem pavid atsevišķu grāmatu muguriņas. Arī uz jautājumu, kuras būtu ieteicamākās grāmatas par lauksaimniecības politiku, par lauksaimniecības makroekonomiku, bieži var saņemt ieteikumu iegādāties vispirms tieši šo grāmatu. Kur meklējams šīs popularitātes cēlonis?

Vai tikai apstākļi, ka šī ir samērā jauna grāmata? Varbūt iemesls ir šajā grāmatā iekļautais plašais teorētiskais apskats? Jeb tieši otrādi - tajā aprakstītās problēmas vienkārši ir šodienas dzīves aktualitātes?

Gribējās to noskaidrot pašam. Tomēr tas nebija tik viegli. Grāmatnīcā bez iepriekšējas pasūtīšanas šī grāmata nebija pieejama. Savukārt, draugi no tās tik vienkārši negribēja šķirties. Tāpēc liels bija prieks reiz atrast savā pasta kastē apjomīgu aploksni ar tajā ieliktu grāmatu un vēstuli no paša tās autora. Šis sūtījums deva iespēju pašam izlasīt un izvērtēt šo grāmatu. Un kopš tā laika tā ir kļuvusi par lielu palīgu ik reizes, kad nepieciešams gūt kādu impulsu domu sakārtošanai, kādai jaunai idejai, esošo notikumu analīzei.

Nevar apgalvot, ka tajā var atrast atbildes uz visiem jautājumiem. Tomēr šodienas rakstu, apskatu, analīžu un pārējās informācijas plūsmā tā ir viena no retajām grāmatām, kas sniedz vispusīgu priekšstatu par lauksaimniecības un pārtikas ražošanas ekonomikas teorētiskajiem pamatiem, tās darbību mūsdienu attīstītas tirgus ekonomikas valstīs, un ar praktiskiem piemēriem raksturo lauksaimniecības politikas evolūcijas procesu un darbības principus Eiropas Savienībā. Un ja arī lasītājam kāds no jautājumiem pēc izlasīšanas ir palicis neskaidrs, pie katras nodaļas sniegtais literatūras

un citas pieejamās informācijas apskats ļauj viņam pašam turpināt meklējumus citos norādītajos avotos.

Grāmatas vērtību palielina autora personības daudzpusība un viņa lielā dzīves un darba pieredze. Maikls Treisijs ir strādājis pasaules vadošajās ekonomiskajās organizācijās- ANO Eiropas ekonomiskajā komisijā, OECD lauksaimniecības direkcijā, Eiropas kopienas Ministru padomē. Pēc aiziešanas no administratīvā darba kopš 1983. gada aktīvāk pievērsies akadēmiskajam darbam. Ir uzrakstīti vairāki zinātniski darbi. Vispusīgā pieredze ļāvusi sasniegt unikālu teorijas un prakses sakausējumu, no zinātnieka viedokļa analizēt pieņemtos politiskos lēmumus.

Tomēr vislielāko popularitāti laikam ir ieguvusi tieši šī grāmata, kas pirmo reizi publicēta angļu valodā 1993. gadā Beļģijā. Autors nav apstājies šīs grāmatas tālākā atjaunināšanā un attīstīšanā. Turpmākajos gados tā ir tulkota un izdota arī Ungārijā, Krievijā un vairākās citās Austrumeiropas valstīs. Nesen ir publicēts igauņu izdevums. Ik katrā jaunā izdevumā ir vairākas jaunas iedaļas un precizējumi, kas radušies šodienas strauji mainīgās dzīves iespaidā. Piemēram, Amerikā tikai 1996. gada aprīlī pieņem jaunu lauksaimniecības likumu, bet Latvijas lasītāji būs pirmie Eiropā, kas šajā grāmatā par to varēs izlasīt.

Tāpēc bija liels prieks, ka, satiekoties ar Maiklu Treisiju personīgi, viņš piedāvāja iespēju sagatavot arī šīs grāmatas latviešu izdevumu.

Tomēr šis darbs izrādījās ievērojami sarežģītāks, kā sākotnēji iecerēts. Ne tikai tāpēc, ka grāmata ir apjomīga- tajā ir vairāk kā 400 lappušu ar daudziem zīmējumiem, grafikiem un tabulām, bet arī tāpēc, ka tulkotāju un redaktoru grupa saskārās ar virkni terminu, kuru lietošanai latviešu valodā šobrīd vēl nav vispāratzītu ekvivalentu. Tās ir sekas tam, ka Latvijā līdz šim vēl nav izdoti apkopojoshi darbi par lauksaimniecības politiku, tās vēsturisko un pašreizējo attīstību Eiropā un pasaulē, par ekonomiskās teorijas pamatiem, kas nosaka lauksaimniecības attīstības iespējas, par ES darbības principiem, nav izveidojusies vienota terminoloģija.

Šīs grāmatas uzdevums ir kaut daļēji aizpildīt šo tukšumu. Grāmatas publikācija latviešu valodā palīdzēs veidot izpratni par lauksaimniecības nozares attīstības politiku, tās attīstības tendencēm, izmantojamajiem instrumentiem. Tā būs gan labs mācību līdzeklis jauniešiem, kuri vēl tikai mācās, gan arī vērtīgs izziņas avots lauksaimniecības politikas jomā strādājošajiem speciālistiem, kuri ar lauksaimniecības ekonomikas jautājumiem saskaras ikdienas praksē, gan jebkuram interesentam,

kurš vēlas tuvāk iepazīties ar lauksaimniecības makroekonomiskajiem un politikas procesiem.

Tomēr nevaram apgalvot, ka šajā izdevumā latviešu valodā lietotie termini tiks akceptēti vispārējai lietīšanai un laika gaitā nemainīsies. Tādēļ lasītāju labākai izpratnei paskaidrojumos bieži minēti jēdzienu un terminu apzīmējumi oriģinālvalodā.

Grāmatas latviešu izdevumu gatavoja daudzi cilvēki, kam jāsaņem liels paldies. Tulkošanā piedalījās gan pašreizējie kolēģi no Latvijas Valsts agrārās ekonomikas institūta - Valda Bratka, Uldis Upenieks, gan mūsu kādreizējie kolēģi un tagadējie draugi Inese Purgaile, Laima Upeniece un Egils Spuris. Sākotnējam tulkojumam latviskāku skanējumu piešķīra Aina Rozniece.

Tomēr šī publikācija nebūtu iespējama bez mūsu kolēģes Ilzes Vaboles lielā darba ieguldījuma šī izdevuma sakārtošanā, noformēšanā un daudzo negludumu novēršanā. Īpašu pateicību jāizsaka arī "Latvijas Vēstneša" redakcijai par atbalstu grāmatas sagatavošanā iespiešanai.

Bet ļausim autoram pašam iepazīstināt lasītājus ar savu darbu, un lasītājiem - to novērtēt.

Latviešu izdevuma zinātniskais redaktors

Andris Miglavs

IEVADS

Rietumu sabiedrība labi apzinās lauksaimniecības politikas galvenās problēmas- pārprodukciju, izmaksas lauksaimniecības subsīdijām, tirdzniecības konfliktus. Bieži vien kā pašu par sevi saprotamu lietu uztver galveno ieguvumu no lauksaimniecības un pārtikas sistēmas- plaša pārtikas produktu klāsta pieejamību par cenām, ko lielākā daļa cilvēku var atļauties.

Šie pārtikas produktu piedāvājuma jomā gūtie tirgus ekonomikas panākumi kontrastē ar sociālistiskās lauksaimniecības pieticīgajiem rezultātiem. Eiropas Savienības kopējā lauksaimniecības produktu tirgus panākumi ir krietni pārāki par tirdzniecības plānveida vadības sasniegto vairs neeksistējošās SEPP¹ valstis.

Centrāleiropas² jaunās demokrātiskās valstis plānveida ekonomikas demontēšanas procesā ir tuvinājušas savu pārtikas un lauksaimniecības nozari tirgus sistēmai, atceļot cenu kontroli un patērētāju subsīdijas, privatizējot valsts un kolektīvās saimniecības, kā arī reformējot pārtikas produktu ražošanas un sadales sistēmas.

Tomēr pārtikas un lauksaimniecības sistēmas vieta tirgus ekonomikā ne vienmēr tiek pareizi izprasta. Tirgus strādā tā, ka lauksaimniekiem, kā likums, ir izvēles brīvība ražot ko un kā viņi grib, kā arī pārdot produkciju par iespējami labākajām cenām. Vairāku miljonu lauksaimnieku uzņēmējdarbība Rietumeiropā un Ziemeļamerikā kopā ar agrobiznesa uzņēmumu dinamismu ir radījusi šo milzīgo piedāvājumu, no kura patērētājs tikai iegūst.

Ne vienmēr ir apjausta valsts iejaukšanās pakāpe lauksaimniecībā: cenu atbalstīšana, ražošanas ierobežošana pārprodukcijas gadījumos vai strukturālo izmaiņu sekmēšana. Šādā veidā lauksaimniecības un pārtikas produkcijas ražošanas sistēmā tiek iepludināti lieli līdzekļu apjomi. Un tas ir viens no iemesliem reizēm pat pārmērīgam produkcijas

¹Šeit un turpmāk lietoto saīsinājumu un abreviatūru nozīme ir sniegta grāmatas beigās iedaļā "Grāmatā lietotie saīsinājumi" (red. piez.)

²Ar Centrāleiropas valstīm šajā grāmatā ir apzīmētas Eiropas agrākās sociālisma valstis, kas neietilpst Neatkarīgo Valstu Savienībā. Turpmāk tekstā lietots saīsinājums CEV (red. piez.)

apjoma pieaugumam. Valsts iejaucas arī agrobiznesa nozarēs. Tās, līdzīgi citiem biznesa veidiem, ir pakļautas dažāda veida valsts kontrolei, kuras mērķis ir novērst ierobežojošus faktoros un monopolu veidošanos.

Šīs grāmatas mērķis ir izskaidrot, kā pārtikas un lauksaimniecības sistēma darbojas attīstītās tirgus ekonomikas valstīs.

Grāmatas I daļa satur ekonomikas teorijas pamatu izklāstu, kā arī Rietumeiropas lauksaimniecības un pārtikas nozaru aprakstu. Daļēji ir skarta arī Ziemeļamerikas valstu lauksaimniecība. Šajā grāmatā vairāk kā parasti lauksaimniecības ekonomikas mācību grāmatās uzmanība ir pievērsta agrobiznesa nozarēm. Tā ir būtiska iezīme, ja ievēro lielo šo darbības nozaru nozīmību gan lauksaimniecības ražošanas resursu nodrošināšanas, gan arī produkcijas realizācijas un pārstrādes uzņēmumiem¹.

II daļa sniedz ieskatu lauksaimniecības un pārtikas politikā, īpašu uzmanību pievēršot Eiropas Savienībai: pēc vēsturiskās attīstības apskata šajā daļā ir aprakstīti pašreizējie instrumenti, tajā skaitā tirdzniecības jautājumi. 14. nodaļa "Par lēmumu pieņemšanu" ir mēģinājums analizēt ar grāmatas pētījumu priekšmetu saistītos politiskos spēkus gan ES² līmenī, gan arī atsevišķajās valstīs.

III daļā, kas satur pēdējo šīs grāmatas nodaļu, ir aplūkoti daži ieteikumi valstīm, kas atrodas pārejas posmā no sociālistiskās lauksaimniecības.

Grāmatu nav noteikti jālasa tieši tādā secībā, kā tā ir sastādīta. Tie, kurus galvenokārt interesē, piemēram, teorija, var sākt ar 4. nodaļu, kur aplūkots pieprasījums, vai pat ar 5. nodaļu, kas veltīta cenu noteikšanai, un turpināt ar 2. nodaļu, kurā izklāstīti piedāvājuma jautājumi. II daļā iespējams detalizētāk iepazīt dažādus politikas aspektus: tirgus organizāciju, strukturālos un reģionālos pasākumus, tirdzniecības jautājumus. Lasītāji, kurus īpaši interesē tieši lauksaimniecības politika, lasīšanu var sākt pat ar 14. nodaļu.

Grāmatā ir īpaši ievērotas CEV lasītāju intereses. Nav paredzēts, ka lasītājiem būtu nepieciešamas kādas speciālas iepriekšējas zināšanas. Ļoti noderīgs var būt ieskats ekonomikas teorijā, kādu to izprot

¹ Bieži tiek apzīmētas kā attiecīgi *upstream* un *downstream industries* (red. piez.)

² Termini "Eiropas Savienība" (ES) un "Eiropas Kopiena" (EK) šeit lietoti atbilstoši kontekstam, taču praktiski lietošanā tie ir savstarpēji aizstājami.

Rietumos, jo par šo tēmu literatūra Centrāleiropas valstīs vēl tikai sāk parādīties. Grāmatā ir norādīts uz būtiskām atšķirībām rietumu un marksisma ekonomikā (sk. arī nākošo nodaļu). Rietumu lauksaimniecības un pārtikas sistēmas aprakstā varam atrast tādu parādību skaidrojumus, kas būtu īpaši noderīgi savu attīstības ceļu meklējošām valstīm. Sevišķa uzmanība pievērsta tirdzniecības attiecībām starp ES un CEV.

Rietumu lasītāji pamanīs, ka ekonomikas teorijas pamati, kas izklāstīti arī citās daudz specializētākās grāmatās, šeit tiek ilustrēti ar piemēriem, kurus nevar attiecināt uz kādu atsevišķu valsti, bet gan uz Rietumeiropu, lielākoties uz ES, kopumā. Agrāk neapkopotu materiālu satur agrobiznesam veltītā 3. nodaļa. II daļā doti ES politikas dažādu aspektu skaidrojumi, ievērojot dažādās tirgus organizēšanas sistēmas, kas sekoja 1992. gada Makšerija reformām, kā arī GATT Urugvajas raunda Lauksaimniecības līguma pieaugošo nozīmi. Salīdzinoši īsā ASV, Kanādas un citu attīstīta tirgus valstu apskata mērķis ir parādīt to kopīgās un atšķirīgās iezīmes.

Grāmatas apakšvirsrakstā iekļautais vārds *Ievads* norāda vien to, ka katru tajā skarto tēmu var aplūkot arī daudz plašāk. Lasītājiem, kas grib uzzināt vairāk, domāti nodaļu pielikumi. Tajos atrodami attiecīgie izziņas avoti tālākām studijām, kā arī tehniskais materiāls, kas varētu interesēt profesionāļus.

Lauksaimniecības ekonomikas priekšmets

Lauksaimniecības ekonomika nav atraujama no ekonomikas kopumā. Faktiski galveno lauksaimniecības ekonomikas elementu apgūšana var kalpot par ievadu vispārējā ekonomikas teorijā, kuras mācību grāmatās bieži izmanto pārtikas preces un lauksaimniecības produkciju, lai ilustrētu tirgus darbību. Izmantojot saimniecību grāmatvedības apsekojumus, par izmaksām un ieņēmumiem lauksaimniecībā ir pieejama plašāka informācija nekā par citām tautas saimniecības nozarēm. Atsevišķi nozīmīgi vispārējās (vai makroekonomikas) aspekti sniedzas ārpus lauksaimniecības ekonomikas sfēras. Starp tiem ir biznesa cikli, bezdarba un inflācijas cēloņi, finansu un monetārā politika. Tomēr šo faktoru izraisītās sekas būtiski ietekmē lauksaimniecību, tāpēc 7. nodaļā ir sniegts īss šo jautājumu apskats.

Lauksaimniecības un pārtikas nozarēm ir vairākas īpašas iezīmes, kuras šeit īsumā aplūkotas (sīkāk tās ir analizētas grāmatas I daļā):

- * **Ražošanas struktūra.** Rietumeiropā un Ziemeļamerikā dominējošās ir ģimenes saimniecības. Dažas no tām var būt pat

diezgan lielas, taču neviena no tām pati par sevi nespēj mainīt tirgus nosacījumus. Tāpēc lauksaimniecības sektors parasti tiek dēvēts par *ideālas konkurences* paraugu.

- * **Dabas ietekme.** Laika pārmaiņas, slimību uzliesmojumi, kaitēkļu uzbrukumi zināmā mērā lauksaimniecisko ražošanu padara nekontrolējamu un neprognozējamu. Ražotās produkcijas apjomi var ievērojami svārstīties.
- * **Pieprasījuma neelastīgais raksturs.** Cilvēki nevar dzīvot bez pārtikas. Tāpēc vairākiem pārtikas produktiem cenu izmaiņas pieprasījuma apjomu pat nespēj īpaši ietekmēt. Tajā pašā laikā piedāvājuma samazināšanās var izraisīt ievērojamu cenu pieaugumu, bet pārprodukcijas gadījumos ir nepieciešama būtiska cenu pazemināšana, lai tirgū atjaunotu noietu.
- * **Pieaugot ienākumiem, patērētāja izdevumos samazinās pārtikas daļa.** Šis novērojums attiecināms ne vien uz individuāliem patērētājiem, bet arī uz valsti kopumā: lauksaimniecības daļa nacionālajā ienākumā samazinās. Kaut arī lauksaimniecības īpatsvars kopējā nodarbinātībā samazinās (sk. nākamo punktu), arī individuālo ražotāju ienākumi no lauksaimniecības samazināsies.
- * **Saimniecību darbaspēka salīdzinošā nemobilitāte.** Lauksaimnieku ģimenei un, reizēm, arī līgumstrādniekiem lauku saimniecība vienlaicīgi ir gan darba, gan dzīves vieta- tāpēc saimniecību darbaspēks nav pārāk mobils.

Šo faktoru kombinācija ir pamats lauksaimniecības nozares galvenajām problēmām tirgus ekonomikā. Tās ir sekojošas:

- ◆ īstermiņa svārstības produktu cenās;
- ◆ lauksaimniecības produktu cenu relatīva samazināšanās laika gaitā salīdzinājumā ar citām cenām un izmaksām, kā arī
- ◆ ienākumu no lauksaimniecības samazināšanās salīdzinājumā ar ienākumiem citās nozarēs.

Šīs problēmas ir izraisījušas tādu valdības rīcību, lai atbalstītu lauksaimniekus- importa ierobežošana, eksporta veicināšana, tirgus stabilizēšana ar intervences palīdzību, dažāda veida subsīdijas, dažādu struktūrprogrammu realizācija, lai paātrinātu cilvēku virzību no lauksaimniecības uz citām nozarēm utt. Vēl vairāk, tā kā tehnoloģiskais progress, neskatoties uz lauksaimnieku grūtībām, nepārtraukti veicina produktivitātes pieaugumu, un ir pieaugusi pārprodukcija, valdība veic

arvien kompleksākus pasākumus piedāvājuma ierobežošanā, kas gan ir izrādījušies dārgi un maz efektīvi.

Marksisms un ekonomikas zinātne

Sociālistiskās valstis par savu neveiksmi ekonomikā galvenokārt var pateikties marksistiskās ekonomikas dogmatiskai pielietošanai. Privātā kapitāla pamatotās peļņas noliegšana, privātās uzņēmējdarbības apspiešana un tās aizstāšana ar centralizētu plānošanu ir novedušas pie nepareizas resursu izmantošanas un samazinājušas ražotāju motivāciju produktivitātes palielināšanai un jauninājumu ieviešanai ražošanā.

Kopš Kārļa Marksa laikiem Rietumu ekonomika savā attīstībā ir spērusi milzu soli uz priekšu. Ekonomiskās domāšanas vēsturē Markss tiek uzskatīts par pēdējo klasisko ekonomistu pēc Ādama Smita, Rikardo, Maltusa un citiem. Tie bija pionieri, kuri centās izskaidrot faktorus, kas ietekmē, piemēram, tautu labklājību, labklājības sadalījumu starp galvenajām iedzīvotāju šķirām, cenu un zemes rentes veidošanos un tamlīdzīgi. Vēlāk, labu laiku pēc "Kapitāla" publicēšanas (1867. gads) un Marksa nāves (1881. gads), sekoja *neoklasicisma* revolūcija. Tās priekšgalā bija Stenlijs Dževons (*Stanley Jevons*) Anglijā, Karls Mengers (*Carl Menger*) Austrijā, Leons Valrass (*Léon Walras*) Francijā un citi. Kembridžas ekonomists Alfreds Maršals (*Alfred Marshall*) savā darbā "Ekonomikas principi" (*Principles of Economics*), kas pirmo reizi tika publicēts 1890. gadā, nāca klajā ar robežu skaidrojumu par dažādu ražošanas faktoru nozīmi cenu un peļņas noteikšanā. Šis skaidrojums bija daudz veiksmīgāks par Marksa darba vērtības teoriju. (Sk. šīs nodaļas pielikuma 3. punktu par ekonomikas vēsturi.)

Sakarā ar 1930. gadu ekonomisko krīzi cits Kembridžas ekonomists - Džons Meinards Keinss (*John Maynard Keynes*), ķērās pie biznesa ciklu un bezdarba problēmu pētīšanas. Viņš radīja teorētisko pamatu tādai valdības rīcībai, kas mazinātu šādu krīžu ietekmi. Pēdējos gadu desmitos ir bijis daudz strīdu par naudas un finansu politikas, kā arī citu pasākumu lomu ekonomikas vadīšanā. Šķiet, pašreiz diskusijas starp piedāvājuma regulētājiem un monetāristiem ir pierimušas. Tomēr tam par iemeslu varētu būt kopējs atzinums, ka nav atrisināta problēma, kā attīstīt stabilu ekonomiku bez inflācijas vilņiem un bezdarba krīzēm. (Sk. 7. nodaļu.)

Faktiski Rietumu ekonomistu slēdzienos ir daudz kopīga. Lielākā daļa piekritīs, ka ekonomikai jātiecas būt zinātniskai. Ir saprotams, ka, atšķirībā no dabas zinātnēm, ekonomikā hipotēzes pierādīšanai

nepieciešamo eksperimentu iespējas ir ierobežotas. Tomēr, lai noteiktu ekonomikas likumu efektivitāti, ir iespējams pielietot statistikas analīzes metodes. Līdzīgi kā citās zinātnēs, ir jāatmet hipotēzes, kuras ir pretrunā ar faktiem, bet to vietā ir jāmeklē citas; dogmatisms nav savienojams ar zinātnisku pieeju. Daži autori preti *normatīvajai* pieejai liek *pozitīvo* pieeju: filozofijā šos terminus lieto, lai nodalītu reālus faktus no vēlamajiem- pēdējie, kā likums, ietver vērtību izvērtējumu. (Sk. pielikuma 4. punktu.)

Var apstrīdēt absolūtas objektivitātes iespējamību- mūs visus ietekmē vidē, kurā mēs dzīvojam, un to mums jāapzinās. Vai rietumu ekonomikas zinātne tiešām kalpo savam mērķim un izskaidro kapitālistiskās sistēmas pastāvēšanu- konkrēti, attieksmi pret kapitālu, zemi, darbaspēku un peļņas sadali. Uz šo jautājumu var rast trīs galvenās atbildes.

Pirmkārt, marksisma izmantotie vērtību mēri ir daudz skaidrāki, nekā tie, kas atrodami neoklasiskajā ekonomikā un tās mūsdienu variantos. Marksa laikā pastāvošās problēmas ietekmēja viņa uzskatus un bija par iemeslu subjektīvu terminu lietošanai (kapitāla uzkrāšana, virsvērtība, ekspluatācija, strādnieku pauperizācija u.c.). Tie gan piesaistīja cilvēkus ar sociālu pieskaņu, bet tomēr neveicināja objektīvu analīzi. Ekonomikas un politikas teorijas faktiski ir savstarpēji savijušās: viņa darba vērtības teorija tiešā ceļā noved pie kapitālistiskās ekspluatācijas tēmas.

Otra atbilde ir empīriskā: ja rietumu ekonomika ir pierādījusi, ka tā var piegādāt preces, tad marksisma ekonomikas sistēmai tas nav izdevies.

Trešā atbilde ir fundamentālāka. Rietumu ekonomikas zinātne cenšas izvērtēt dažādu politikas instrumentu pielietošanas sekas, bet nekad necenšas kļūt par politikas noteicēju. Izdarot politisko izvēli, lielākoties tiek ņemti vērā arī ar ekonomiku nesaistīti apsvērumi. Galējais lēmums rodas sarežģīta politikas veidošanas procesa rezultātā. Lielākā daļa neoklasiskās ekonomikas aizstāvju izvairās lietot politiskus apgalvojumus. Tā rezultātā standarta mācību grāmatas var likties diezgan sausas. Lauksaimniecības ekonomisti, liekas, ir izņēmums. Viņi mēdz rekomendēt politiskas izmaiņas, taču ne vienmēr ņem vērā ar ekonomiku nesaistītos aspektus.

Mūsdienu ekonomikas pirmsākumi rodami Kembridžas ekonomista Artura Pigo (*Arthur Pigou*) 1920. gados radītajā *labklājības ekonomikā*. Tās lielākais devums ir ārējo apstākļu analīze, kas norāda, ka darījumu sabiedriskās izmaksas var atšķirties no atsevišķu personu izmaksām. Daži ārējie apstākļi ir sabiedrībai labvēlīgi, bet citi (piemēram, apkārtējās vides postījumi)- nelabvēlīgi. Šī pieeja veido pamatu valdības

intervencei, lai ar dažādu noteikumu, subsīdiju un nodokļu palīdzību izlīdzinātu sabiedriskās un privātās izmaksas. Raksturīgākais piemērs ir princips *maksā piesārņotājs*. Kā redzēsīm turpmāk šajā grāmatā, tam ir būtiska loma galvenajos lauksaimniecības politikas punktos.

Ir atzīts, ka ekonomika dzīvē nebūt neatbilst visiem teorētiskajiem ideālās konkurences nosacījumiem. Uzņēmumi var kļūt pietiekami spēcīgi, lai kontrolētu savus tirgus. Uzņēmumu saplūšana var novest pie monopolu rašanās. Šādu parādību novēršanai vai ierobežošanai nepieciešami politiski pasākumi. Šis jautājums ir ļoti būtisks agrobiznesā. Tas ir aplūkots 11. nodaļā, runājot par konkurences politiku.

Ir skaidrs, ka ekonomiskā efektivitāte ne vienmēr nodrošina vienlīdzību, tāpēc var attaisnot peļņas pārdales pasākumus. Tas ir lauksaimniecības politikas stūrakmens.

Tātad, ekonomikas zinātne neapšaubāmi sniedz nenovērtējamu atbalstu kapitālisma sistēmai vai pat visai tirgus ekonomikai. Bet vienlaikus tā dod loģisku pamatojumu valsts intervences pakāpei. Viens no šīs grāmatas mērķiem ir noskaidrot, kā tam atbilst lauksaimniecības politikas ietvaros sniegtais atbalsts.

Pateicības

Autors ir ļoti pateicīgs Ņūkāsas universitātes profesoram Krisam Ritsonam (*Chris Ritson*) un Londonas universitātes Vaias (*Wye*) koledžas profesoram Alanam Bakvelam (*Allan Buckwell*) par sniegtajiem komentāriem I daļas teorētiskajām nodaļām.

Daudzas ES Komisijas un Padomes sekretariāta amatpersonas (to lielā skaita dēļ nav iespējams minēt katru atsevišķi) savas kompetences ietvaros devušas komentārus par atsevišķām II daļas nodaļām un tēzēm. Vērtīgu materiālu ir snieguši vairāku ES neietilpstošu valstu pārstāvji Briselē. Grāmatā iekļauts arī ASV lauksaimniecības politikas apskats, kura autors ir ASV Aiovas štata Grinelas koledžas profesors Veins Moijers (*Wayne Moyer*).

Autors uzņemas atbildību par iespējamajām kļūdām.¹

Neviens autors nevar radīt šāda veida grāmatu, ja viņam nav pieejama laba bibliotēka. Eiropas Komisijas Lauksaimniecības dokumentācijas

¹ Tulkojuma zinātniskais redaktors, savukārt, uzņemas atbildību par tām kļūdām, kas ieviesušās latviešu izdevuma sagatavošanas gaitā (red. piez.)

centra darbinieku atsaucība ir nenovērtējama. Autora uzmanība bieži vien tika pievērsta tādiem materiāliem, kurus viņš pats varbūt nebūtu ievērojis.

* * *

Šīs grāmatas angļu teksts tika pabeigts 1993. gada janvārī. Pašreizējā redakcijā ir iekļautas sekojošas galvenās izmaiņas, kas notikušas līdz 1995. gada beigām:

- 1992. gada CAP reformas pieredze;
- Urugvajas raunda noslēguma dokumenta realizēšana;
- ES paplašināšana 1995. gadā, iekļaujot tajā Austriju, Somiju un Zviedriju;
- Eiropas līgumu noslēgšana ar jaunām CEV, kā arī izmaiņas tirdzniecības priekšrocībās;
- Iekļauts arī materiāls par 1996. gadā ASV pieņemto Lauksaimniecības likumu 1996.-2002. gadam.

Pēdējā nodaļa "Par sociālistiskās lauksaimniecības pārveides" rezultātiem ir lielā mērā pārstrādāta, lai atspoguļotu pašreizējo attīstību.

Bez tam izlabotas vairākas agrāko izdevumu kļūdas, kā arī veikti citi papildinājumi.

PIELIKUMS

1. Mācību grāmatas vispārējā ekonomikā. Plašāk izmantotās mācību grāmatas:

- *P. Samuelson and W. Nordhaus, Economics.* Rakstīšanas brīdi pēdējais ir 13. izdevums (*McGraw-Hill, New York etc.: 1989*).
- *R. Lipsey, P. Steiner and D. Purvis, Economics: pēdējais ir 1987. gada izdevums (Harper&Row, New York etc.: 1987).*

Abi šie izdevumi ir domāti amerikāņu lasītājiem un ilustrēti ar materiāliem no ASV dzīves. Turpmāk minētie izdevumi ir līdzīga satura, bet neatsaucas uz ASV:

- *R. Lipsey, An Introduction to Positive Economics.* Pēdējais ir 7. izdevums (*Weidenfeld and Nicolson, London: 1989*).
- *D. Begg, S. Fisher and R. Dornbusch, Economics, 3rd edn. (McGraw-Hill, London etc.: 1991).*

2. Mācību grāmatas par lauksaimniecības ekonomiku.

Erla Hedija (*Earl Heady*) *Economics of Agricultural Production and Resource Use* (Prentice-Hall, New Jersey: 1952), lai gan pati par sevi nav plaši izplatīta, tomēr ir kalpojusi par pamatu daudziem turpmākiem darbiem. No tiem šajā grāmatā izmantoti sekojoši:

- *C. Ritson, Agricultural Economics: Principles and Policy* (Granada, London: 1977). Ļoti pilnīga, visaptveroša, tomēr nodaļas par lauksaimniecības politiku zināmā mērā novecojušas.
- *H. Halcrow, Economics of Agriculture* (McGraw-Hill, New York etc.: 1980). Viegli saprotami skaidrojumi.
- *G. Cramer and C. Jensen, Agricultural Economics and Agribusiness* (Wiley, New York, etc.: 2nd edn., 1982). Domāta amerikāņu studentiem.
- *B. Hill, An Introduction to Economics for Students of Agriculture* (Pergamon, Oxford etc.: 1990). Domāta Lielbritānijas studentiem.
- *D. Colman and T. Young, Principles of Agricultural Economics* (Cambridge University Press: 1989). Koncentrēta uz mazattīstīto valstu problēmām, bet arī skaidri ataino pamatprincipus.
- Laba mācību grāmata vācu valodā ir *E. Wöhlken, Einführung in die landwirtschaftliche Marktlehre* (Ulmer, Stuttgart: 3. izdevums, 1990.).
- *J.-M. Boussard, Economie de l'Agriculture* (Economica, Paris: 1987): šī grāmata tomēr ir diezgan sarežģīta.

Ar profesionāliem ekonomistiem, bet noteikti ne ierindas lasītājiem domātu pašreizējo lauksaimniecības ekonomikas teorētisko un politisko jautājumu apskatu var iepazīties darbā *K. Burger et al., Agricultural Economics and Policy: International Challenges for the Nineties* (Elsevier, Amsterdam etc.: 1991).

3. Ekonomikas vēsture. Noderīgu īsu apskatu var atrast *Encyclopaedia Britannica* iedaļā "Social Sciences- Economics". Vispārēju šīs tēmas pārskatu var gūt, iepazīstoties ar klasisko darbu *J. Schumpeter, Capitalism, Socialism and Democracy*, kas pirmo reizi publicēts 1943. gadā Londonā, *Allen&Unwin* un vairākkārt izdots turpmākajos gados.

4. Pozitīvā un normatīvā pieeja. Šie filozofijas termini ir mulsinoši, jo šajā gadījumā *pozitīvs* nav antonīms vārdam *negatīvs*. Piemērus normatīvajai pieejai var atrast iknedēļas izdevumā *Economist*, kurā ir

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

97-1752

daudz rakstu ar mērķi dot rekomendācijas politikas jomā (secinājumos bieži redzams vārds *vajadzētu* un tml.).

5. Marksisma idejas Francijā. Marksisma ekonomistu ietekme rietumu valstīs ir nebūtiska, izņemot Franciju. Daudziem Francijas lauksaimniecības ekonomistiem, iespējams, pat lielākajai daļai, sevišķi 1970. gados bija nosliece uz marksismu. Tā iespaidā viņi koncentrējās uz lauku sektora strukturālajām un sociālajām problēmām un šajā jomā daudz paveica. No otras puses, viņu ieguldījums tirgus problēmu risināšanā bija neliels, un, liekas, viņi saskārās ar konceptuālām grūtībām pārprodukcijas jautājumā.

Daudz detalizētāk minētās tēmas šīs grāmatas autors ir apskatījis rakstā "*Les économistes et la politique agricole*", 21.-24. lpp. "*L'économie rurale depuis 1945: les faits et les idées*", *Economie rurale no.200, nov.-déc., 1990*. Sk. arī 1. nodaļas pielikuma 2. punktu.

GRĀMATĀ LIETOTIE SIMBOLI UN PIENĒMTIE APZĪMĒJUMI

Augkopības gadi tiek parādīti, izmantojot zīmi "/", piemēram, 1991./92.

Ar > . . . < apzīmēts trīs gadu vidējais rādītājs, piemēram, >1990< ir 1989., 1990. un 1991. gadu vidējais rādītājs.

Tabulās lietotie apzīmējumi:

..	nav pieejams
*	vērtējums
-	neesošs vai neievērojams
0	mazāk nekā puse no attiecīgās vienības

Tā kā vairākumā tabulu dati ir noapļoti, iespējamas nelielas atšķirības starp summām un tās veidojošajiem skaitļiem.

EEK, EK un ES: Romas līgums radīja "Eiropas Ekonomisko kopienu" (EEK), kas kopā ar Eiropas Ogļu un tērauda kopienu un Eiratomu izveidoja "Eiropas kopienas" (EK). Tā kā nosaukuma daudzskaitļa forma bija neērta lietošanā, bieži praksē tika izmantota vienskaitļa forma- "Eiropas kopiena". Ar 1993. gada 1. novembra Māstrihtas līguma stāšanās spēkā nodibinājās "Eiropas Savienība", tajā iekļaujot Eiropas Kopienas. Šajā grāmatā atkarībā no konteksta izmantoti abi nosaukumi, taču tie jāuzskata par savstarpēji aizvietojamiem.

Dalībvalstis (iekavās norādīti tabulās lietotie saīsinājumi) līdz 1995. gadam bija sekojošas:

- 1958.-1972. g.: "EK- 6", t.i., Beļģija (B), Francija (F), Vācijas Federatīvā Republika (D), Itālija (IT), Luksemburga (L), Nīderlande (NL);
- 1973.-1980. g.: "EK- 9", t.i., augšminētās plus Dānija (DK), Īrija (IR) un Lielbritānija (UK);
- 1980.-1985. g.: "EK- 10", t.i., jau esošajām piebiedrojās Grieķija (GR);
- 1986.-1994. g.: "EK- 12", t.i., klāt nākušas Portugāle (P) un Spānija (SP);

No 1995. gada 1.janvāra ir jārunā par "ES- 15", t.i., Eiropas Savienībā iestājās Austrija, Somija un Zviedrija.

Tabulās valstis parasti ir izkārtotas aptuvenā ģeogrāfiskā kārtībā, sākot no ziemeļrietumiem (Īrija) un beidzot ar dienvidaustrumiem (Grieķija).

Dalībvalstu skaitam palielinoties, *Eurostat* ir centies izveidot atbilstošas statistisko datu sērijas arī par iepriekšējiem gadiem. Tādējādi, lielākā daļa EK- 12 datu, sevišķi tie, kas saistīti ar nacionālajiem kontiem, ir pieejami, sākot vismaz ar 1980. gadu.

Dati par Vāciju, sākot no 1991. gada, attiecas uz atjaunoto teritoriju.

ECU ir ES budžetā lietoto valūtu grozs, un tas ir pamats, nosakot lauksaimniecības produkcijas institucionālās cenas. 1995. gada beigās tas bija aptuveni 1.8 DM vērtībā. Tā kurss pret ārpus Eiropas Savienības esošu valstu valūtām svārstās. Tālāk dota ECU vidējā vērtība dolāros atsevišķos gados:

1985.: \$0.76;	1986.: \$0.98;	1987.: \$1.15;
1988.: \$1.18;	1989.: \$1.10;	1990.: \$1.27;
1991.: \$1.24;	1992.: \$1.30;	1993.: \$1.17;
1994.: \$1.19;	1995.: \$1.25-1.35	

Nosaukumu *Centrāleiropas valstis* (CEEC¹) parasti attiecinā uz visām tām šī reģiona valstīm, kas neietilpa bijušajā PSRS, kā arī Baltijas valstīm. Kādreizējās padomju republikas tagad dēvē par "Neatkarīgo Valstu Savienību" (NVS). Šī prakse izmantota arī šajā grāmatā.

Skatīt arī lietoto saīsinājumu un akronīmu sarakstu grāmatas beigās.

¹ Šajā grāmatā CEV (red. piez.)

I DAĻA. TEORIJA UN PRAKSE

1 NODAĻA. SAIMNIECĪBU STRUKTŪRA UN RESURSI

1. Saimniecību struktūra
 2. Ražošanas faktori
 - 1) Zeme
 - 2) Darbaspēks
 - 3) Kapitāls
 - 4) Vadība
- Pielikums

Šis nodaļas uzdevums ir sniegt vispārēju priekšstatu par saimniecību lielumu un veidiem Rietumeiropā, konkrētāk- Eiropas Kopienas valstīs, dažkārt atsaucoties arī uz Amerikas Savienoto Valstu pieredzi. Nodaļā ir aplūkota arī dažādo lauksaimniecības ražošanas faktoru loma, kā arī aprakstīti institucionāla rakstura pasākumi, kuri skar zemes īpašumtiesības, lauksaimniecības finansēšanu un vēl citus aspektus.

1. Saimniecību struktūra

Saimniecības Rietumeiropā un Ziemeļamerikā lielākoties ir ģimenes saimniecības, lai gan pēc lieluma tās atšķiras. Zeme, ko tās apstrādā, bieži vien pieder šīm ģimenēm. Ja tas tā nav, zemi parasti nomā no privātpašniekiem (mežu zeme atšķirībā no lauksaimniecībā izmantojamās zemes bieži vien ir sabiedriska īpašums). Kapitālu iegūst finansu tirgos, dažreiz- speciālās lauksaimniecības kredītiestādēs. Ražošanā kooperācija reti sastopama, un arī tad tā nav plaša un īpaši veiksmīga (atšķirībā no kooperācijas realizācijas sfērā, kam, kā vēlāk redzēsim, vairākās valstīs ir svarīga loma). Kaut gan dažas lielākās saimniecības, īpaši Lielbritānijā un ASV, juridiski reģistrējušās kā sabiedrības (galvenokārt finansiālu apsvērumu dēļ), tikai atsevišķas saimniecības pieder sabiedrībām: tās parasti ir specializēti intensīvas ražošanas objekti, kuri galvenokārt ražo olas, putnu gaļu un cūkgaļu.

Bieži tie ir *vertikāli integrēti* ar pārstrādes un realizācijas sistēmām. Faktiski nepastāv valsts vai citi sabiedriskā īpašumā esoši uzņēmumi, izņemot zinātniskās pētniecības struktūras.

Kas ir **ģimenes saimniecība**? Ir dažādi viedokļi un definīcijas. Dažkārt pieņem, ka tā ir saimniecība, kurā izmanto tikai īpašnieku ģimenes darbaspēku. Plašāka un piemērotāka definīcija ir: "tā ir saimniecība, kuru apsaimnieko (vada) ģimene, pat ja tiek izmantots algots darbaspēks." Vairumā Rietumu pasaules valstu ir liels skaits mazu ģimenes saimniecību, taču to devums kopējā produkcijas ražošanā ir samērā mazs. Tajā pašā laikā dažas ģimenes saimniecības ir lielas gan platības, gan strādājošo skaita, gan saražotās produkcijas apjoma ziņā.

1993. gadā 12 Eiropas Kopienas valstīs no 6.4 miljoniem saimniecību (neuzskaita saimniecības, kas ir mazākas par 1 ha) 3.2 miljoni bija mazākas par 5 ha. Taču vairums šo visai mazo saimniecību atradās Dienvideiropas valstīs. Lielbritānijā, kur platības ziņā ir lielākās saimniecības, tikai 11% saimniecību bija mazākas par 5 ha, turpretim 34% bija lielākas par 50 ha.

1.1. tabula

Saimniecību struktūra pēc ESU (1987. gada dati, %)

ESU sadalījums:	<2	2-4	4-8	8-16	16-40	>40	Kopā
EK 12	42	16	14	11	11	7	100
<i>tai skaitā:</i>							
Lielbritānija	23	9	11	12	19	27	100
Dānija	1	5	15	19	29	32	100
Nīderlande	0	3	12	13	23	49	100
Vācija	21	12	14	16	25	13	100
Francija	19	10	11	15	28	17	100
Itālija	51	18	13	9	6	3	100
Spānija	52	17	14	10	5	2	100

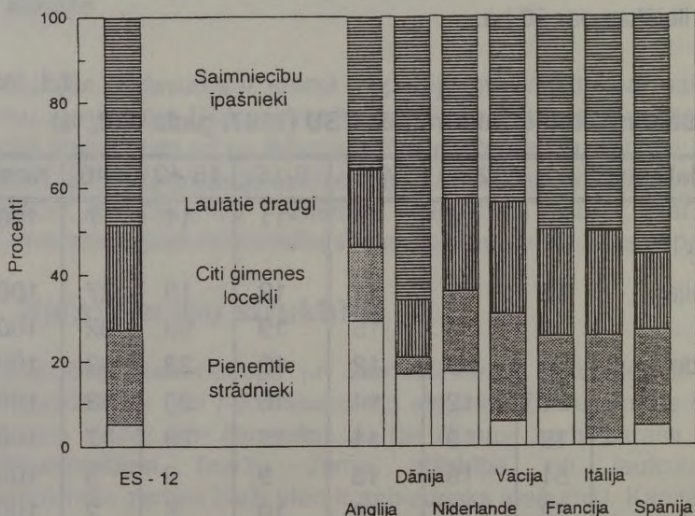
Piezīme: 1987. gada aptaujā pieņemts, ka saimniecības ekonomiskais lielums ir 1 ESU, ja tās bruto peļņa (saražotā produkta vērtība, atskaitot mainīgās izmaksas) bija ECU 1200

Avots: Eurostat, *Farm Structures*, 1987 Survey (pp. 246-7).

Platība nav īpaši veiksmīgs kritērijs saimniecību lielumu salīdzināšanai, jo zemes kvalitāte ir stipri atšķirīga. Eiropas Kopienas valstīs

saimniecību lielums tiek mērīts Eiropas lieluma vienībās (ESU)¹: 1.1. tabulā atrodami septiņu vadošo valstu rezultāti. Vērtējot pēc šī kritērija, spēcīgākās saimniecības ir Nīderlandē, tad seko Lielbritānija un Dānija. Kā pretstats minamas Itālija un Spānija, kurās ir liels procents mazu saimniecību. Vācijā un Francijā saimniecību sadalījums grupās pēc platības ir visai vienmērīgs.

Lai gan lielo saimniecību nav daudz, to loma ekonomikā ir samērā nozīmīga. 1987. gadā EK-12 dalībvalstīs saimniecības ar platību virs 20 ha bija tikai viena piektdaļa no saimniecību kopskaita, taču tās aizņēma trīs ceturtdaļas no lauksaimniecībā izmantojamās zemes. Darbības apjoma ziņā tikai 17% saimniecību pārsniedza 17 ESU, taču tās aptvēra 73% no visa ESU. Lielo saimniecību īpatsvars īpaši izteikts ir Ziemeļrietumeiropā. Iespējams, ka lielo saimniecību ieguldījums lauksaimniecības produkcijas realizācijā ir vēl lielāks, jo mazās saimniecības samērā lielu daļu no saražotā patur pašu lietošanai un lopbarībai.

1.1. attēls. Darbaspēka sadalījums ES saimniecībās 1987. gadā

Avots: Commission, *The Agricultural Situation in the Community*- 1991 Report (3.5.1.5. tabula).

¹ *European size units*- angļu. val. (tulk. piez.)

1.1. attēls rāda darbaspēka sadalījumu saimniecībās tajās pašās septiņās valstīs. Lielbritānijā algots darbaspēks ir trešā daļa no visa darbaspēka, tāpat tas ir visai nozīmīgs ražošanas faktors Dānijā, Nīderlandē un Francijā (galvenokārt Francijas ziemeļos); tomēr pašu saimniecības īpašnieku ģimenes joprojām veido darbaspēka lielāko daļu. Spānijā un, īpaši, Itālijā algotam darbaspēkam nav lielas nozīmes.

Šie skaitļi rāda, cik svarīga loma Ziemeļrietumeiropā ir samērā lieliem un uz tirgu orientētiem lauksaimnieciskās ražošanas uzņēmumiem. Tomēr visbiežāk arī tie paliek kā ģimenes saimniecības: tās izmanto vērienīgus naudas un materiālos resursus, nedaudz algota darbaspēka un dod lielāko daļu no realizētās lauksaimniecības produkcijas. Dienvideiropas lielākajā daļā, kā arī lauksaimniecībai mazāk piemērotajos Ziemeļrietumeiropas apvidos vēl joprojām pastāv daudzas mazas saimniecības, kuru vairākums nespēj nodrošināt darbu un iztiku ģimenes locekļiem (tādēļ dažkārt tās strādā kā palīgsaimniecības¹).

Rietumeiropā saimniecību struktūra izveidojusies ilgstošā procesā, kurš aizsācies vēl feodālisma laikā 8. gadsimtā. Feodālismam bija raksturīga atvērto lauku sistēma; tie piederēja dzimtmuižniekiem, un tos apstrādāja zemnieki. 15. un 16. gadsimtā Anglijā muižnieki atvērtos laukus ierobežoja ar žogiem un dzīvžogiem, izveidojot samērā lielas saimniecības, kuras vai nu apsaimniekoja paši, vai arī iznomāja mazākam skaitam rentnieku; iežogošana turpinājās arī 18. un 19. gadsimtā. Skandināvijas valstīs iežogošana notika galvenokārt 19. gadsimtā, un tās rezultātā izveidojās vidēja lieluma saimniecības. Francijā pēc 1789. gada revolūcijas un vēlāk Napoleona iekarotajās teritorijās feodālās privilēģijas tika likvidētas, un daudzos gadījumos zemnieki kļuva par tās zemes īpašniekiem, kuru viņi apstrādāja. Taču viņu īpašumi palika mazi un sadrumstaloti (Sk. pielikuma 1. un 2. punktu).

Itālijā lieli īpašumi (latifundijas) saglabājās līdz pat pēc Otrā pasaules kara īstenotajām reformām, kas izraisīja jaunas problēmas, jo uz nabadzīgām augsnēm izveidojās daudzi sīki zemes īpašumi. Arī Grieķijā viena otrai sekojošās zemes reformas noveda pie daudzu mazu saimniecību izveidošanās ar vidējo platību mazāku par 4 ha. Spānijas un Portugāles dienviddaļā saglabājas lieli īpašumi, kaut arī citos apgabalos saimniecības lielākoties ir mazas. Portugāļu strādnieku

¹ starptautiskajā literatūrā plaši lietotais jēdziens *part-time farm* šajā grāmatā tulkots kā *palīgsaimniecība* (red. piez.)

centieni izveidot kolektīvus uz lielajiem zemes īpašumiem vairumā gadījumu tika izgāzti. (Sk. pielikuma 3. punktu).

Jāievēro, ka trīs lielāko saimniecību grupas pēc ekonomiskā lieluma, kurās apgrozījums ir virs \$100 000, veido 15% no saimniecību kopskaita, taču aizņem 53% saimniecību kopplatības, un tām noteikti ir vēl lielāks īpatsvars lauksaimniecības produkcijas realizācijā.

1.2. tabula

ASV: Saimniecību grupējums pēc platības un ekonomiskā lieluma 1992. gadā

Pārdošanas bruto apjoms (\$)	% no saimniecību kopskaita	% no kopējās saimniecību platības	Vidējais saimniecību lielums	
			akros	ha
1000-2499	21	3	62	25
2500-4999	14	3	103	42
5000-9999	13	4	148	60
10000-19999	11	6	247	100
20000-39999	11	10	414	168
40000-99999	15	22	710	287
100000-249999	10	26	1140	461
250000-500000	3	13	1871	757
500000 un vairāk	2	14	3611	1461
Kopā visās saimniecībās	100	100	467	189

Avots: USDA, *Agricultural Statistics 1992* (5.2.7. tabula).

Pat Ziemeļamerikā vairums saimniecību ir ģimenes saimniecības. ASV 1989. gadā no saimniecībās nodarbinātajiem aptuveni 2.8 miljoniem laukstrādnieku (var būt sezonas svārstības) ap 1.9 miljoni bija nealgots darbaspēks- t.i., saimniecības vadītāji un cits nealgots darbaspēks, domājams, ģimenes locekļi. Dažas saimniecības nodokļu un mantošanas lietu dēļ ir reģistrētas kā uzņēmējsabiedrības. Taču šādu saimniecību skaits ir tikai apmēram 3%, un faktiski vairākumu no tām kontrolē ģimenes. No 2.1 miljona saimniecību 1987. gadā tikai 6000 atradās tādu uzņēmējsabiedrību kontrolē, kas nebija ģimenes uzņēmumi. Tās bija samērā lielas saimniecības, kas deva 6.1% no saimniecību bruto apgrozījuma, kaut gan tās aizņem tikai 1.3% no

lauksaimniecībā izmantojamās zemes. Jāatzīmē arī, ka atsevišķās nozarēs- īpaši cūkkopībā, putnkopībā un dārzenkopībā- nozīmīga produkcijas daļa tiek saražota, pildot līgumus, kas noslēgti ar pārstrādes firmām.

Saimniecību struktūru laika gaitā jūtami ietekmējušas mantošanas sistēmas. Lielbritānijā, Skandināvijā, arī Ziemeļamerikā likumdošana atļauj īpašnieku apsaimniekotas saimniecības atstāt mantojumā vienam vienīgam mantiniekam, citiem mantiniekiem parasti vienojoties par kompensāciju. Kontinentālajā Eiropā likumdošanas nosacījumi ir visai daudzveidīgi, taču tajās valstīs, kur vadās pēc t.s. *Napoleona likumdošanas*, pamatprincips ir mantojuma sadalīšana vienlīdzīgās daļās starp mantiniekiem. Tas izraisīja saimniecību sadalīšanos pēc katras paaudžu nomaiņas un lielā mērā ir cēlonis, kāpēc pārsvarā ir izveidojušies siki un bieži vien sadrumstaloti īpašumi. Tas ir klajā pretrunā ar nepieciešamību saglabāt saimniecības tādā lielumā, lai tās būtu dzīvotspējīgas. Tādēļ pašlaik ir tendence meklēt risinājumu šiem sarežģījumiem, dažkārt palīdzot ar izmaiņām likumdošanā, tomēr daudz biežāk panākot vienošanos pašā ģimenē. Problēma pilnībā vēl nav atrisināta (sk. pielikuma 4. punktu).

2. Ražošanas faktori

Ja marksistiskā pieeja atzīst tikai vienu galveno ražošanas faktoru- darbu, neoklasiskā ekonomikas analīze parasti izšķir trīs faktorus: zemi, darbu un kapitālu. Par ceturto faktoru bieži min vadību. Aplūkosim tuvāk šos dažādos faktorus.

1) Zeme

Lauksaimnieciskajai ražošanai raksturīga atkarība no zemes (izņemot dažus uzņēmumus ar īpaši augstu ražošanas intensitāti, sevišķi olu un putnu gaļas ražošanā, kas toties atkarīgi no iepirktais barības).

Lauksaimniecības nozarei kopumā zemes *daudzums* Rietumeiropā ir daudz maz nemainīgs lielums. Iespējas palielināt zemes platības ir mazas vai to nav vispār- vienīgi Nīderlande pēdējā laikā ieguvusi papildus zemes platības, tās atkarojot jūrai. No otras puses, platības pakāpeniski tiek zaudētas, jo uz tām uzceļ mājas, ierīko ceļus u.c. Pat Ziemeļamerikā vairs nav daudz papildus zemes, kuru varētu apstrādāt- daļa platību zaudēta erozijas rezultātā, īpaši 30. gados, kad izveidojās putekļu tuksneši.

Arī atsevišķu saimniecību zemes daudzums, vismaz īsākā laika posmā, ir nemainīgs. Vienīgi, ja kādi lauksaimnieki novēršas no lauksaimniecības vai aiziet pensijā, citi var nopirkt vai nomāt atbrīvojušos zemi, taču tādas iespējas reti kad paveras tieši tajā brīdī, kad vajag: kopumā attīstībā esošās saimniecības Rietumeiropā ir ierobežotas tāpēc, ka nepietiek zemes.

Zemes *kvalitāti*, prasmīgi saimniekojot, laika gaitā var uzlabot vai, tieši otrādi- arī pasliktināt, ja tam nepievērš pienācīgu uzmanību. Lēmumi par meliorāciju (vai apūdeņošanu), augsnes kaļķošanu, zināmā mērā arī par mēslošanu un par augu seku būtībā ir tas pats, kas lēmumi par ar kapitālu saistītajām investīcijām, ko aplūkosim tālāk.

a) Zemes vērtība un nomas maksa

Lauksaimniecībā izmantojamās zemes *vērtību* ietekmē augsnes kvalitāte, kā arī klimatiskie apstākļi attiecīgajā rajonā, kas savukārt nosaka tās ražīgumu. Tradicionāli par nozīmīgu zemes vērtību nosakošu faktoru tiek uzskatīts attālums līdz patēriņa centriem (sk. pielikuma 5. punktu par Tūnena (*Von Thünen*) teoriju), un tam vēl joprojām ir zināma loma, kaut gan mūsdienu pārvadāšanas paņēmieni- ieskaitot transporta līdzekļus ar saldēšanas iekārtām- mazinājuši tā nozīmi, tajā pašā laikā pieaudzis citu izmaksu elementu nozīmīgums.

Lauksaimniecībā izmantojamās robežzemes ir tādas zemes, ko apsaimniekojot pie dotajām cenu un izmaksu attiecībām, lauksaimniekam tiek kompensētas vienīgi ražošanas izmaksas. Šis jēdziens, lai arī visnotaļ viennozīmīgs, īstenībā ir diezgan neprecīzs, ja ņem vērā citādas zemes apsaimniekošanas iespējas: piemēram, augstkalnu rajonos varētu būt neiespējami ar peļņu audzēt labību, bet zemei varētu būt kāda vērtība, ja to izmanto ganībām. Tomēr šim jēdzienam ir nozīme *ekonomiskās rentes* teorijā: tas attiecas uz jebkura ražošanas faktora izmaksām, kas ir virs tām parastajām izmaksām, kas nepieciešamas ierastā lietošanas veida saglabāšanai.

Ja pie noteikta cenu un izmaksu līmeņa kāda lauksaimniecībā izmantojamā zeme ir *robežzeme*, tad labākā vietā esošai un/vai labākas kvalitātes zemei vajadzētu dot vairāk nekā prasa tās uzturēšana apītē. Termins *ekonomiskā rente*, lai raksturotu šo starpību (radies no Rikardo aizraušanās ar zemes cenām), nav visai veiksmīgs, jo tas jūk ar nomas maksu, ko nomnieks maksā zemes īpašniekam (kas var atspoguļot, bet tomēr tas nesakrīt ar šo *ekonomiskās rentes* jēdzienu). Bez tam šis jēdziens attiecināms arī uz citiem ražošanas faktoriem ne tikai uz zemi. To var pretstatīt *pārdales maksājumiem*, t.i., ko konkrētais ražošanas

faktors iegūtu no visienesīgākā alternatīvā izmantošanas veida- viss, kas pārsniedz šo summu, ir ekonomiskā rente.

Zemes tirgus ir brīvs tādā nozīmē, ka valdības neierobežo pilsoņu tiesības pirkt vai pārdot zemi un neietekmē tās cenu (izņemot atsevišķus gadījumus, konkrēti- Francijā, kur valsts institūcijām ir pirkuma tiesības- ar domu uzlabot saimniecību struktūru). Taču, tā kā darījumu skaits nav visai liels, cenas katrā individuālā pārdošanas gadījumā var būt visai atšķirīgas atkarībā no konkrētiem apstākļiem. Lauksaimniecībā izmantojamās zemes cenas Eiropas Kopienā atspoguļo lielas atšķirības kvalitātē un novietojumā, kā arī pieprasījumā zemes lietošanai nelauksaimnieciskiem mērķiem. Visaugstākās cenas ir blīvi apdzīvotajās teritorijās Eiropas ziemeļrietumos: piemēram, Vācijā un Nīderlandē aramzemes hektārs maksā ap ECU 15000, kamēr Francijā aramzemes hektāra vidējā vērtība ir tikai ECU 3200.

Arī zemes nomas maksas ir dažādas (dažkārt gan tās ierobežo- sk. nākamo iedaļu). Aramzemei tās svārstās no vidēji 200 ECU/ha Vācijā un Nīderlandē līdz tikai 90 ECU/ha Velsā un Skotijā. Tādas nomas maksas parasti atbilst 1-3% no zemes vērtības: tā ir neliela kapitāla atdeve tagadnē, taču zemes īpašnieki parasti cer, ka zemes vērtība ar laiku pieaugs.

Ilgākā laika posmā zemes cena un zināmā mērā arī nomas maksa atspoguļo lauksaimniecības nozares vispārējo labklājības līmeni. Grūtības, ar kurām nozare saskārās 1980. gados, kopumā atspoguļojušās kā zemes cenu kritums: Beļģijā, piemēram, aramzemes cena visaugstāko punktu sasniedza 1979. gadā, bet 1991. gadā bija samazinājusies par 10% zem šī līmeņa (*faktiskajās* cenās, kas norāda uz nozīmīgu *reālo* cenu pazemināšanos, ievērojot vispārējo cenu paaugstināšanos).

b) Zemes īpašumtiesības

Zemes īpašumtiesību sistēma dažādās valstīs ir atšķirīga un arī laika gaitā ir ievērojami mainījusies. 1987. gadā EK valstīs kopumā divām trešdaļām lauksaimniecībā izmantojamās zemes īpašnieks bija zemes apstrādātājs. Zemes nomāšanai liela loma ir Beļģijā (68% platību) un Francijā (53% platību). Daudzi zemnieki papildus pašu zemei to vēl arī nomā, un šādas jauktas īpašuma attiecības kļūst aizvien izplatītākas, jo zemes nomāšana bieži ir līdzeklis, kā paplašināt kopējo saimniecības platību. Tikai dažās Dienvideiropas valstīs pastāv pusgrauda attiecības, t.i., zemes lietotājs īpašniekam maksā ar daļu no saražotā.

Principā zemes nomāšanai ir vairākas priekšrocības salīdzinājumā ar gadījumiem, kad apsaimniekotājs ir pats īpašnieks. Nomniekam nav

jāmeklē līdzekļi zemes un ēku iegādei: viņš tos var atlicināt tehnikas un vajadzīgo resursu pirkšanai. Nomas attiecības krietni atvieglo iesaistišanos lauksaimnieciskajā ražošanā tādiem jauniem cilvēkiem, kuriem ir attiecīgās zināšanas, bet ierobežoti līdzekļi (ja zemes apstrādātājs pats ir īpašnieks, zemes īpašnieka maiņa lielākoties notiek ar mantošanu ģimenes lokā). Dažkārt uzskata, ka nepieciešamība regulāri maksāt par zemes nomāšanu nodrošina efektīvāku saimniekošanu, kaut arī par šo jautājumu vēl var strīdēties.

No otras puses, zemes īpašums dod drošību. Krediti ir vieglāk pieejami, ja par kredītnodrošinājumu piedāvā zemi. Faktiski lauksaimnieku vairākums tomēr labprātāk grib īpašumā vismaz dzīvojamo un saimniecības ēkas un lielāko daļu zemes, neskatoties uz finansiālo slogu, ko tas var uzlikt.

Attieksme pret zemes īpašumtiesībām var būt visai dažāda, un tā veidojusies vēsturisko un sociālo faktoru ietekmē. Ir krasa atšķirība starp Īriju, kur nomāšana kļuvusi ārkārtīgi nepopulāra kā sekas apspiestības gadsimtiem, kad zeme piederēja īpašniekiem no Anglijas, kuri paši neuzturējās uz vietas (tagad zemes noma tur praktiski nepastāv), un pašu Angliju, kur aristokrātu dzimtas parasti pret savu īpašumu apsaimniekošanu izturējās ar atbildības sajūtu. 20. gadsimta sākumā 90% zemju Anglijā joprojām tika nomātas, taču smagās tā sauktās *miršanas nodevas* veicināja vairākuma lielo zemes īpašumu sabrukumu, un zeme tika pārdota t.s. *sēdošajiem lietotājiem*, jo tādas institūcijas kā apdrošināšanas sabiedrības un pensiju fondi ir kļuvuši par jaunu zemes īpašnieku grupu. Likumdošana, kas vērsta uz nomnieku aizsardzību, novedusi pie tā, ka zemes īpašnieki ne visai labprāt iznomā zemi. Tā 1985. gadā vairs tikai 39% zemes tika iznomāti.

Lai arī tradīcijām ir liela nozīme nomas attiecību noteikšanā, visas Rietumeiropas valstis ieviesušas likumdošanu, kura dažādās pakāpēs regulē nomnieka un īpašnieka attiecības. Dažkārt regulēšana ir minimāla, piemēram, Vācijā nomas ilgumu un nomas maksas apjomu brīvi nosaka paši darījuma partneri. Citkārt šie un vēl citi nosacījumi pakļauti likumdošanā noteiktiem ierobežojumiem. Ir grūti atrast pareizo līdzsvaru starp īpašnieku un nomnieku interesēm. Pārlicīga nomnieku aizsargāšana var novest pie tā, ka īpašnieki nelabprāt iznomā zemi un vai nu to apstrādā paši, vai meklē citus risinājumus - kā tas notika Lielbritānijas gadījumā.

Zemes noma joprojām liela nozīme ir Beļģijā. Ņemot vērā 1988. gada likuma labojumus (sk. pielikuma 6. punktu), galvenie nosacījumi ir šādi:

- ♦ Noma tiek noslēgta vismaz uz deviņiem gadiem. Ja kāda no pusēm pēc šī deviņu gadu laika posma līgumu nepārtrauc, sākas nākamais deviņu gadu periods.
- ♦ Šī deviņu gadu laika posmā īpašnieks zemi var paņemt atpakaļ tikai tad, ja tā ir klasificēta kā zeme apbūvei (brīdinot par to, vēlākais, trīs mēnešus iepriekš, bez tam dodot pietiekami daudz laika ražas novākšanai). Katra perioda beigās viņš drīkst ņemt zemi atpakaļ tikai tad, ja to izmantos pats (vai arī viņa laulātais draugs vai mantinieki), vai arī kādam citam noteiktam mērķim, kas noteikts likumā (brīdinot, vēlākais, divus gadus iepriekš).
- ♦ Nomas līgumus var noslēgt arī uz 27 gadiem, vai arī līdz nomnieks sasniedz 65 gadu vecumu, bet ne mazāk kā uz 27 gadiem ("*bail de carrière*"). Pēdējais bija 1988. gada likuma būtiskākais jauninājums: tas dod nomniekam drošību, savukārt zemes īpašnieks var būt drošs, ka termiņa beigās dabūs atpakaļ savu zemi.
- ♦ Vai nu nomnieks, vai zemes īpašnieks var pieprasīt, lai nomas maksas apjomu saskaņotu ar oficiālu iestādi, kas nosaka augstāko robežu, vadoties no kadastrālās vērtības, un pielietojot koeficientus, kuri ir noteikti katram rajonam uz trim gadiem. Ilgtermiņa nomas līgumiem var tikt apstiprināta augstāka nomas maksa.
- ♦ Nomniekam ir tiesības veikt tādus uzlabojumus, kādus viņš vēlas; nomas līgumam beidzoties, viņam pienākas atlīdzība par to pievienoto vērtību, ko radījuši uzlabojumi, ja tas atbilst zināmiem nosacījumiem.
- ♦ Ja īpašnieks zemi pārdod, nomniekam ir pirkuma tiesības (viņš var nopirkt zemi par tirgus cenu).
- ♦ Ja nomnieks nomirst, tā mantinieki var turpināt nomāt zemi.

Lielbritānijā īpaši, taču zināmā mērā arī citās valstīs, ir sastopamas alternatīvas zemes nomāšanai. Tā, noslēdzot partneru vai kopsaimniekošanas līgumu, īpašnieks var ļaut izmantot zemi, iespējams, no gada uz gadu, taču viņš to tomēr var atgūt, kad vien grib; saimniekošanas partnerim toties ir iespēja sākt nodarboties ar lauksaimniecisko ražošanu vai paplašināties bez lielas naudas summas meklēšanas. Taču, tā kā lauksaimniekam nav garantijas uz ilgu laiku, šādi līgumi vairāk piemēroti atsevišķiem uzņēmumiem **nevis** visai lauksaimniecībai kopumā.

Lauksaimniecības uzņēmēj sabiedrību var nodibināt pat vienas ģimenes ietvaros, lai veicinātu pēctecību un izvairītos no mantošanas nodevām (uzņēmums nemirst...). Kā jau tika atzīmēts, daudzas lielākās lauku

saimniecības Lielbritānijā un daudzas saimniecības Ziemeļamerikā ir veidotas kā sabiedrības, kaut arī tas būtiski nemaina ne to darbības veidu, ne to ģimenesko pamatu.

Dažādās valstīs attīstījusies atšķirīga veida **saimniekošana grupās** atbilstoši dažādām vajadzībām. Nozīmīgākās ir *Ražotāju grupas*¹ (GAEC) Francijā. Tas dod iespēju diviem vai vairāk lauksaimniekiem (atļautais lielākais skaits ir desmit) salikt kopā ražošanas līdzekļus, ieskaitot zemi, kā arī darbu. Dažas GAEC veidojošās, apvienojot patstāvīgas saimniecības. Vairākums šādu saimniecību apvieno vienas un tās pašas ģimenes locekļus, un daudzas sastāv tikai no tēva un dēla; taču, kad tēvs aiziet pensijā vai nomirst, uzņēmumā var iestāties kāds cits radnieks vai cilvēks, kurš nav saistīts ar radniecības saitēm. Lielākā šo uzņēmumu daļa nodarbojas ar lopkopību, un lielākā priekšrocība ir tā, ka viens no dalībniekiem var dabūt brīvdienas, kamēr lopus kopj pārējie. 1991. gada beigās bija 48000 GAEC ar 116000 dalībniekiem; to vidējā platība bija 73 ha, kas krietni pārsniedz Francijas caurmēru. Tās aizņēma 3.5 milj. ha zemes, kas ir 11% no lauksaimniecībā izmantojamās platības.

Francijā vēl ir tādas struktūras kā *Zemes īpašnieku grupas (GFA)*², kurā partneri, kas ar lauksaimniecību nenodarbojas, var piedāvāt zemi apsaimniekošanai un dalīties peļņā (tas ļauj izvairīties no saimniecību sadalīšanas mantinieku starpā), un Lauksaimniecības uzņēmumi ar ierobežotu atbildību (EARL)³, kur partneri, kas ar lauksaimniecību nenodarbojas, piedalās nevis ar zemi, bet ar apgrozāmajiem līdzekļiem.

Dienvīdijā sastopamas apvienotas *kopīgi vadītas saimniecības (GEA)*⁴, kur sīkie lauksaimnieki savus mazos zemes gabalus saliek kopā, lai veidotos ekonomiski attaisnojama lieluma saimniecība, lai kopīgiem spēkiem uzlabotu ražošanu. Ienākumus sadala pēc ieguldītā darba daudzuma un zemes platības (sk. pielikuma 7. punktu).

Spānijā dažas grupu saimniecības izveidojās pēc zemju konsolidācijas (savienojot kopā izkaisītos zemes gabalus). Tas bija veids, kā daži īpašnieki varēja atstāt dzīvesvietu, lai strādātu citur un, savu zemi

¹ *Groupement agricole d'exploitation en commun*- GAEC - franču val. (tulk. piez.)

² *Groupement foncier agricole* -GFA - franču val. (tulk. piez.)

³ *Entreprise agricole a responsabilité limitée*- EARL - franču val. (tulk. piez.)

⁴ *gestioni associate*- franču val. (tulk. piez.)

ieguldot grupas saimniecībā, par atlīdzību saņemtu daļu no peļņas. Šķiet, tas ir pagaidu pasākums.

Portugālē ir pat likumdošanas akti par saimniekošanu grupās, taču praksē tos tikpat kā neizmanto.

Grupu saimniecību ietekme aprobežojas ar rajoniem, kur ir mazas privātsaimniecības; taču pat tur tās neveido kaut cik nozīmīgu īpatsvaru citu saimniecību veidu vidū. Kopumā lauksaimnieki vislabprātāk atbalsta individuālo saimniekošanu un, ja vien iespējams, arī zemes privātīpašumu, pat tad, ja tas nāk par sliktu saimniekošanas efektivitātei.

2) Darbaspēks

Kā jau iepriekš bija redzams, rietumvalstu saimniecībās lielākoties izmanto ģimenes darbaspēku. Kopumā tas nav īpaši mobils. Sprotams, ka to nevar ātri paplašināt. Vairāku bērnu laišana pasaulē, lai palielinātu darbaroku skaitu, ir visai ilgstošs pasākums, un attīstītajās valstīs tā vairs nav vērā ņemama motivācija. No otras puses, ja nav pietiekami daudz darba, jo saimniecība ir pārlietu maza un/vai tai nepietiek kapitāla, ir liela varbūtība, ka lauksaimnieks un varbūt arī viņa ģimenes locekļi netiek pilnībā nodarbināti (tāda situācija ir daudzās "naturālās" saimniecībās attālos un atpalikušos rajonos).

Neraugoties uz visu, ir iespējams atrast risinājumus. Dēli vai meitas, bet dažreiz sieva vai lauksaimnieks pats var atrast darbu uz pusslodzi vai pat uz pilnu slodzi ārpus saimniecības. Arī saimniecībā var izveidot kādu papildus peļņu nesošu nozari, piemēram, istabu izīrēšanu vai kempingu. Abi šie veidi ir kļuvuši svarīgi: pirmais- tajos apgabalos, kur darbu rūpniecībā vai pakalpojumu sfērā var atrast tuvu tām vietām, kur nodarbojas ar lauksaimniecību (piemēram, Bavārijā); otrais- tajos lauku apvidos, kuri šķiet pievilcīgi tūristiem. Lai arī precīzi nav zināms, kāds ir ienākumu apjoms no šāda veida nodarbēm, šķiet, ka vairākumā EK valstu aptuveni trešdaļa lauku saimniecībās dzīvojošo strādā ārpus saimniecības. (Sk. arī 7. nodaļu.)

Algotā darbaspēka daudzums ir mainīgāks: dažkārt strādniekus nolīgst kādam noteiktam sezonas darbam, piemēram, vīnogu vai apiņu novākšanai. Citus strādniekus nolīgst uz gadu vai ilgāk. Lielākās saimniecības, kuras pastāvīgi nodarbina kvalificētu darbaspēku- traktoristus, lopkopjus u.c.- parasti cenšas viņus paturēt ilgus gadus.

Minimālā alga un citi nosacījumi lauksaimniecībā uz pilnu slodzi nodarbinātajiem parasti ir atrunāti valsts līmenī līgumos starp

lauksaimniecībā strādājošo arodbiedrībām un lauksaimnieku arodbiedrībām. Faktiski maksājamās algas ir atkarīgas no katra atsevišķa darba līguma un no tā, ka ne visi strādājošie ir arodbiedrības biedri. Lauksaimniecībā algas parasti ir mazākas kā citās nozarēs: Lielbritānijā, kur algotajam darbaspēkam ir samērā liela nozīme, lauku saimniecībās strādājošo algas ir aptuveni trīs ceturtdaļas no rūpniecībā strādājošo algām. Daļēji tas liecina par pirmo mobilitātes trūkumu, kā arī par risku kļūt liekiem, darbus mehanizējot. No otras puses, saimniecību strādnieki dažkārt var piekrist mazākai algai tādu nemantisku labumu dēļ kā, piemēram, viņus interesējošs darbs, dažādība, nepieciešamība meklēt risinājumus un atbildība, lauksaimniecības produktu pieejamība. Arī lētāks mitekļis, ko dažkārt piedāvā kopā ar darbavietu, ir pietiekams arguments.

3) Kapitāls

Jēdziena kapitāls nozīme

Tautas valodā vārdam *kapitāls* var būt vairākas nozīmes. Ar to var apzīmēt ražošanas līdzekļus, tādus kā ēkas, tehniku, lopus, minerālmēslus, lopbarības un produktu krājumus; vai arī ar to var apzīmēt naudu, kas nepieciešama šo lietu iegādei; vai arī- vēl citā nozīmē- naudas daudzumu, kas ir kāda cilvēka vai uzņēmuma bankas rēķinā vai citos finanšu ieguldījumos.

Kapitāls pirmkārt sastāv no fiziskiem priekšmetiem, kas radīti pagātnē un domāti, lai tos lietotu kaut kā cita ražošanai nākotnē. Kapitāls vienlaikus ir gan resurss, gan rezultāts (produkts). Lai ražotu kapitālu, kāds ir atteicies no pašreizējā patēriņa cerībā nākotnē iegūt lielāku atalgojumu. Skatoties uz ekonomiku kopumā, varam teikt, ka, ja resursi no patēriņa preču ražošanas ir novirzīti uz kapitāla preču ražošanu, nākotnē būtu jābūt kādai peļņai, jo ilgākā laika posmā ražošana ar jauno kapitālu notiks lielākos apjomos nekā bez tā.

Ražošanas procesā, lai gūtu pakalpojumu *plūsmu*, nepieciešams zināms kapitāla *krājums*. Šo kapitāla krājuma iegādi *finansē* krājēji, kuri aizdod naudu šim mērķim, par to kā atlīdzību saņemot procentus (ja ražošanu finansē pats izmantotājs, rēķinot tiro peļņu, jāatskaita viņa paša kapitāla atdeve).

Plašāk šo procesu var apzīmēt kā *ieguldīšanu*. *Bruto ieguldījumi* ir kopējie ieguldījumi esošā kapitāla palielināšanai. No tiem atņemot apjomu, kas nepieciešams atjaunināšanai, iegūst *neto ieguldījumu*. Arī

šo var uzlūkot vai nu kā fizisku procesu, kurā nolietotās iekārtas apmaina pret jaunām, vai arī kā attiecīgus naudas atskaitījumus iekārtu amortizācijai, ko parasti izdara katru gadu. (Neto ieguldījumi var būt ar mīnus zīmi, ja bruto ieguldījumi ir nepietiekoši lieli, lai varētu notikt nolietotā nomainīšana.)

Nemarksistiskie ekonomisti uzskata investīcijas par vēlamu un tiešām būtisku ekonomiskās izaugsmes faktoru. Ieguldījumi netiks izdarīti, ja tiem nebūs atdeves. (Marksam kapitāla uzkrāšana radās no *darba virsvērtības* piesavināšanās.) Cita lieta ir nesamērīgi augsta peļņa: tas liek analizēt ierobežotu konkurenci (sk. 3. nodaļu), jo konkurence ir galvenais nodrošinājums pret šādām pārmērībām.

Vēl ir jautājums, vai kapitālam jābūt privātās vai valsts rokās. Tā ir problēma, kas kopumā sniedzas ārpus šajā grāmatā aplūkojamo jautājumu loka: Rietumu pasaules ekonomistu (nemas nerunājot par politiķiem) domas daļās jautājumā, kurā vietā jānovelk robeža starp sabiedrisko un privāto īpašumu. Taču skaidri redzams, ka tās valstis, kuras krasi ierobežo vai pilnībā izslēdz privāto kapitālu, attīstījušās ļoti vāji: Tāpēc šķiet, ka visās nozarēs, kur nav tik izteiktas "sabiedriskās vajadzības" pazīmes, lai tās būtu valsts īpašumā, privātīpašums ir daudz labāks paņēmiens, kā nodrošināt, lai ražošanas iekārtas tiktu racionāli izmantotas un uzturētas.

Šī problēma ir visai būtiska Centrāleiropas sociālistiskās lauksaimniecības pārveidošanai, bet šādi jautājumi tikpat kā nekad nerodas sakarā ar lauksaimniecību Rietumu pasaulē. Rietumvalstīs lauksaimnieks zināmā mērā ir kapitālists: viņam pieder dažādi ražotspējīgi īpašumi, viņam jāpieņem investīciju lēmumi, mēģinot izvērtēt šādas ieguldījumi izmaksas saskaņā ar gaidāmo nākotnes ienākumu. Tas ir ļoti svarīgs elements, kāpēc lauksaimniecība tirgus ekonomikas valstīs gūst salīdzinošus panākumus.

Finansu institūcijas

Rietumvalstīs lauksaimniekiem kredīta avoti ir banku sistēma, kooperatīvās organizācijas, lauksaimniecības produktu tirgotāji un privātpersonas.

Lielbritānijā un Amerikas Savienotajās Valstīs kredītu lauksaimniecībai galvenokārt izsniedz komercbankas, kuras tikai daļēji ir saistītas ar lauksaimniecību. Vairākās kontinentālās Eiropas valstīs lielākā daļa kredītu lauksaimniekiem nāk no kooperatīvām bankām, kaut arī lauksaimniecības kredītu daļa šo banku kredītportfeli ir jūtami samazinājusies.

Pirmās kooperatīvās kredītsabiedrības 1860. gados Vācijā nodibināja F.V.Raifaizens (*F.W.Raiffeisen*), reaģējot uz problēmām, kas bija radušās lauksaimniecībai, amatniecībai un sīkražošānai lauku apvidos straujās industrializācijas laikā. Vienlaikus lētās importētās preces negatīvi ietekmēja lauksaimniecības ražojumu cenas, bet komercbanku aizdevumu procenti bija ļoti augsti. Šīs kredītsabiedrības balstījās uz pašpalīdzības, pašatbildības un pašpārvaldes principiem¹: pašu biedru iemaksas kalpoja par aizdevumu avotu biedriem, bet peļņa tika ieguldīta atkārtoti vai arī sadalīta. Tā kā katra atsevišķa sabiedrība pati par sevi būtu pārāk vāja, Raifaizens 1872. gadā nodibināja savienību valsts mērogā, savienojot *vertikālo* struktūru ar *horizontālo*.

Šie Raifaizena pamatprincipi kalpojuši par pamatu krājaizdevu sabiedrību dibināšanai visā pasaulē atbilstoši katras valsts īpatnībām, kas ir atkarīgas no pastāvošās kreditēšanas sistēmas, likumdošanas bāzes un sociālajiem apstākļiem. Raifaizena kooperatīvu tīkls ietver arī izejvielu piegādes un realizācijas kooperatīvus, par tiem būs runa nākamajā nodaļā.

Vairākās Rietumeiropas valstīs kooperatīvās bankas- vienalga, vai tās iekļaujas Raifaizena sistēmā, vai ne- lauku apvidos ir plaši izplatītas. Vācijā Vācu kooperatīvās akciju bankas (*Deutsche Genossenschaftsbank*) izsniegtie kredīti dod ap 40% no kopējiem aizdevumiem lauksaimnieciskajai ražošanai, lai arī tas ir tikai ap 13% no šīs bankas kopējā kredītu apjoma. Nīderlandē Rabobanka (*Raiffeisen-Boerenleenbank*) aptver 70% lauksaimnieciskajai ražošanai paredzēto kredītu, bet tas ir tikai 22% no pašas bankas kredītportfeļa. Arī Beļģijā un Luksemburgā CERA bankas (*Centrale Raiffeisen*) ir lauku apvidu vadošās bankas. Francijā *Credit Agricole* vietējās filiāles ir kooperatīvi, kaut arī līdz 1987. gadam tās centrālais birojs bija valsts organizācija un darbojās kā valsts subsīdiju sadalītājs. Tā ir ne tikai vienīgais lauku kredīta kooperatīvs, bet arī lielākais aizdevējs lauksaimniekiem. Taču *Credit Agricole* darbības loks attīstījies daudz tālāk par lauksaimniecības nozari, un tā kļuvusi ne tikai par lielāko Francijas banku, bet arī par lielāko banku pasaulē aiz Japānas bankām (sk. pielikuma 8. punktu).

Šādu kredītinstīūciju vispārīgā tendence diversificēties un iziet aiz lauksaimniecības nozares robežām liecina par ierobežojumiem, kādus uzliek darbošanās tikai lauksaimniecības jomā: lauksaimnieku noguldījumi nav pietiekami, lai apmierinātu lauksaimnieciskās ražošanas

¹ *Selbsthilfe, Selbstverantwortung und Selbstverwaltung*- vācu val. (tulc. piez.)

nozāres vajadzību pēc kredītiem. Vēl vairāk- ierobežojumi, ko lauksaimniecisko ražojumu apjomu pieaugšanai uzliek politiskie pasākumi, attiecīgo banku skatījumā lauksaimniecību padara par nepievilcīgu un arī riskantāku darbības sfēru.

Privātiem aizdevumiem, parasti starp vienas ģimenes locekļiem- bieži ir liela nozīme tajā ziņā, ka tie atvieglo saimniecību pāriešanu nākamās paaudzes rokās, īpaši tajās valstīs un rajonos, kur princips par mantojuma sadalīšanu vienlīdzīgās daļās starp mantiniekiem novestu pie saimniecību sadrumstalošanās.

Kredīta termiņi

Parasti izšķir:

Īstermiņa kredītus, kas domāti galvenokārt tādu resursu iegādei, kā sēkla un minerālmēsli. Tos var izsniegt jebkura no minētajām kredītiestādēm (izņemot hipotēku bankas), bet dažreiz arī šo preču tirgotāji.

Vidēja termiņa kredītus, kas domāti tehnikas, lopu u.c. iegādei. Tas parasti ir banku un kooperatīvo organizāciju (kur tādas ir) darbības loks. Šeit īpaši veicinoša loma ir zemes īpašumtiesībām, jo tās parasti kalpo par kredītdevēja parasti pieprasīto kredītnodrošinājumu, ja summa ir ievērojama.

Ilgtermiņa kredītus- zemes iegādei. Tos parasti izsniedz bankas, īpaši hipotēku bankas, ja vien tādas ir. Noslēdzot hipotekārā aizdevuma līgumu, par ķīlu aizdevējam kalpo pati zeme (pie nosacījuma, ka zemes cenas nekrītas...).

1989. gadā kooperatīvo banku piedāvātie aizdevuma procenti vidēja termiņa kredītiem (uz 5-10 gadiem), piemēram, Vācijā bija 8.5%, Nīderlandē- 10.1%, Beļģijā- 9.75%, Francijā- 9.9%. Ievērojot inflāciju, reālās likmes būtu 5-10% robežās. Dienvideiropas valstīs procentu likmes bija augstākas, bet arī inflācija bija augstāka.

Izņemot tos gadījumus, kad valdība iejaucas, lai subsidētu kredītus lauksaimniecībai- liels izņēmums, par ko būs runa šīs grāmatas II daļā- aizdevumu procentu likmes parasti atbilst vispārējam kredītresursu tirgus stāvoklim attiecīgajā valstī. Kredītlīkņu vispārējā celšanās, kā tas notika 1980. gadu beigās, visai tieši ietekmē arī lauksaimniecisko ražošanu. Tie lauksaimnieki, kuri samērā zemu aizdevumu procentu laikos bija iedzīvojušies lielos parādos, izdarot ieguldījumus zemes, ēku vai iekārtu pirkšanā, var nonākt grūtībās. Tādējādi, ja lauksaimniecības ražojumu cenas krītas par saimniecībām uz kritiskās robežas, var kļūt

nevis saimniecības ar mazražīgu zemi, bet gan samērā dinamiskas un ražīgas saimniecības; par šo jautājumu vēl būs runa 7. nodaļā.

Dati par lauksaimniecības kredītu izmantošanu nav īpaši viegli pieejami, taču noderīgu informāciju satur Vācijas Lauksaimniecības ministrijas gada ziņojums (*Agrarbericht*). 1992./93. gadā jauno investīciju kopsumma sasniedza 10.9 miljardus DM: no tās 2.3 miljardi tika ieguldīti ēkās un 8.6 miljardi mašīnās un iekārtās, tajā pašā laikā lopu iegādei bija vērojama deinvestēšana. 1993. gadā lauku saimniecību kopējie aktīvi tika lēsti uz 209.4 miljardiem DM, no tiem 99.4 miljardi DM bija zeme, 31.4 miljardi- mašīnas un iekārtas, un 24.0 miljardi- lopu; dzīvojamo ēku vērtība lauku saimniecībās bija 18.1 miljards. Aizņemtais kapitāls veidoja 44.1 miljardu DM, no kura 10.4 miljardi bija īstermiņa, 7.3 miljardi- vidēja termiņa un 26.5 miljardi- ilgtermiņa. Vidējā procentu likme bija 7.5%. (Šie dati neaptver bijušās Austrumvācijas zemes, kurās pēc apvienošanās apstākļi tomēr joprojām stipri atšķiras).

Viens no paņēmieniem, kā lauksaimnieki var samazināt investīcijas tehnikai un līdz ar to izvairīties no pārlietu lieliem parādiem, ir noligt kādu citu uzņēmēju pakalpojumus atsevišķiem darbiem, īpaši tādiem kā ražas novākšana, kur nepieciešama liela un dārga tehnika. Šo ceļu var izmantot arī, lai paveiktu darbus sezonas sastrēgumbrīdī, nealgojot tik daudz strādniekus visu cauru gadu. Lai varētu apmierināt šīs vajadzības, īpaši tajos lauksaimniecības apgabalos, kur ir lielas saimniecības izveidojušies daudzi specializēti uzņēmumi.

4) Vadība

Tipiskam privātajam lauksaimniekam jāpieņem daudz lēmumu. Par dažiem jāizšķiras katru dienu: skatoties pēc laika apstākļiem un pēc sējumu stāvokļa, jānovērtē, kādi lauku darbi veicami šajā dienā. Vērojot lopus, jāuzmana, vai nav kādas sliktas pazīmes un vai nav vajadzīga ārstēšana. Dažiem lēmumiem ir sezonas raksturs: cik daudz un kuros laukos sēt katru kultūru; cik daudz ķimikāliju un minerālmēsļu lietot. Citi ir ilgtermiņa lēmumi: kādu tehniku iegādāties vai kādas jaunas ēkas būvēt- un kur ņemt naudu? Lauksaimniekam arī jāzin, kā labāk realizēt savus ražojumus. Arvien biežāk mūsdienu modernajā pasaulē viņš nedrīkst apmaldīties administratīvo lietu mudžeklī, ko veido nodokļu deklarācijas, iesniegumi dažādu subsīdiju saņemšanai un tā tālāk. Saraksts tik tiešām ir bezgalīgs- mūsdienu lauksaimniekam jābūt speciālistam daudzās lietās.

Ja šīs darbības vienkārši paliktu zem vispārēja virsraksta *Darbs*, tas nozīmētu, ka tiek atstāta novārtā kāda neatņemama saimniekošanas

sastāvdaļa: te vietā ir termins *vadība*. (Protams, ja mēs šajā sakarā runājam tikai par pašu saimnieku vai lauku saimniecības vadītāju, tā ir lietas vienkāršošana: atkarībā no apstākļiem arī saimnieka laulātajam draugam vai citiem ģimenes locekļiem ir kāda loma lēmumu pieņemšanā.)

Tā kā vadības faktoram ir bijusi nozīmīga loma Rietumvalstu lauksaimniecības attīstībā, būtu vērts tālāk papētīt, kā tas veidojas. Dažās valstīs, īpaši, ja tur ir lielas lauku saimniecības, nozīmīgas ir lauksaimniecības koledžas, kurās organizē pilnus un dažādus īsos kursus. Nozīmīgi ir arī lauksaimniecību konsultāciju dienesti (ASV tos sauc par *extension*- burtiski tas nozīmē universitātes "paplašinājums"). Tomēr joprojām daudziem lauksaimniekiem nav nekādas oficiālas izglītības, un daudzi neizmanto konsultāciju dienesta pakalpojumus.

Vairums fermeru ir fermeru dēli: paaudzū paaudzēs nodotā pieredze kalpo par pamatu viņu saimniekošanas sistēmai- taču tas, protams, var būt arī trūkums, kad nepieciešama pielāgošanās jaunām metodēm. Ikmēneša vai ikmēneša lauksaimniecības žurnāli sniedz daudz tehniska rakstura informācijas, lauksaimniekiem nepieciešamās tirgus ziņas. Informāciju dod arī radio, kā arī televīzijas programmas.

Arī lauksaimniecību nodrošinošās nozares sniedz savu informāciju. Kaut gan daļa no viņu reklāmas materiāliem domāti vienīgi, lai palielinātu savu konkurētspēju, tie sniedz arī tehniska rakstura informāciju par pārdodamo preci. Ar padomu var palīdzēt arī bankas un citas kredītiestādes, īpaši tad, ja lauksaimnieks nonāk finansiālās grūtībās. Lauksaimniecības izstādes dod lauksaimniekiem iespēju salīdzināt dažādu konkurentu piedāvāto tehniku un citas preces, aplūkot ražīgākās lopu šķirnes un tā tālāk.

Īstenībā modernais lauksaimnieks nevar sūdzēties par pieejamas informācijas trūkumu. Lai gan viņa darbības apjomi var nebūt tik lieli kā vairumam rūpniecisko uzņēmumu, tomēr vadības un pārvaldes uzdevumi ir tikpat sarežģīti.

Tāpēc lielās lauku saimniecībās saimnieki dažkārt izmanto privātu konsultantu pakalpojumus. Tas īpašu nozīmi ieguvis plānošanā un uzskaitē, kā arī lai pielāgotos politikas pasākumiem. Kaut arī privātās ģimenes saimniecības paliek dominējošais saimniecību veids, dažas lielās fermas, kas pieder institūcijām vai kompānijām, vada algoti profesionāli vadītāji. Tās parasti ir intensīvas ražošanas saimniecības un specializējas kādas noteiktas kultūras audzēšanā. Dažās valstīs, īpaši Lielbritānijā un Amerikas Savienotajās Valstīs, arvien nozīmīgāka kļūst profesionālu menedžeru grupa.

PIELIKUMS

1. Strukturālas izmaiņas. Attīstība ilgākā vēstures posmā, kā arī lauksaimniecības politikas evolūcija pilnīgāk aprakstīti autora darbā *Government and Agriculture in Western Europe, 1880-1988 (Harvester-Wheatshaf, London etc.: 3rd edn., 1989)*.

Par ASV īss, noderīgs apraksts, kurā atrodamas atsauces uz plašākiem pētījumiem, dots rakstā *US farms- Diversity and Change, Agricultural Outlook, 1993. gada jūlijs* (ASV Lauksaimniecības departamenta izdevums).

2. Saimniecību struktūras un marksistiskie uzskati. Tas, ka nav notikusi saimniecību koncentrācija kapitālistiskās lielsaimniecībās, kā Markss to paredzēja, ir kļuvis par teorētiska rakstura problēmu Rietumu pasaules marksistiskajiem ekonomistiem, īpaši Francijā (sk. ievada pielikuma 5. punktu); Francijas komunistiskā partija, par spīti šaubām, kuras radija doktrināli apsvērumi, zināmā mērā ir atbalstījusi sīko fermeru kustības. Sk. *P.Coulomb et al., Les Agriculteurs et la Politique (Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris: 1990)*, īpaši *Rose-Marie Lagrave* rakstīto (355.-369. lpp); kā arī šā darba svarīgākos rakstus angļu valodā šīs grāmatas autora tulkojumā, krājumā *Farmers and Politics in France (The Arkleton Trust, Enstone, Oxford: 1991)*.

Pēdējo nozīmīgāko mēģinājumu atrisināt šo problēmu izdarīja J.Kavalhes (*J.Cavailhes*) darbā *Les reponses des marxistes a la question agraire (Document de recherche no.16, Institut national de la recherche agronomique, Dijon: mars 1981)*. Viņa galvenās tēzes bija šādas: tā kā cerētā zemniecības noslāņošanās un kapitālistisko uzņēmumu attīstība pašā lauksaimniecības nozarē nav notikusi, toties līdzīgs process bija noticis un kapitālisms plašā mērogā ir attīstījies saistītajās nozarēs- lauksaimniecībai nepieciešamo resursu piegādē, ražojumu realizācijas un pārstrādes nozarēs- tādējādi zemnieks būtībā ir zaudējis lielu daļu no savas neatkarības.

Daļēji tā ir taisnība- 3.nodaļā tiks apskatīta lauksaimnieciskās ražošanas un pārstrādes loma- taču tā pienācīgi neizskaidro visus faktus. Lielā mērā lauksaimnieki, pat zemnieki, kuri apsaimnieko mazus zemes īpašumus- paliek paši sev kungi. Šīs tēzes arī neņem vērā sagādes un realizācijas kooperatīvus, kuriem pat Francijā ir visai liela nozīme dažās nozarēs, piemēram, piena lopkopībā; tiem ļoti liela loma ir Dānijā un Nīderlandē, kā tas būs redzams 3. nodaļā.

3. Zemes reforma. Šīs reformas ietekmējuši politiskie un ekonomiskie faktori. Itālijā pēc Otrā pasaules kara par galveno mērķi tika izvirzīts apkarot komunisma izplatīšanos laukos, piešķirot zemniekiem zemi. Grieķijā pēc savstarpējas iedzīvotāju apmaiņas ar Turciju 1922. gadā tika pārdalīti lielle zemes īpašumi. Pēc 1949.-1952. gada pilsoņu kara (tajā komunistus sakāva) sekoja tālāka obligāta pārdalīšana, lai stiprinātu atbalstu uzvarētāju režīmam. Portugālē 1975. gadā (pēc Salazara diktatūras) Alenteho lielajos zemes īpašumos strādnieki komunistu vadībā pārņēma lielu daļu zemes. No sākuma šo procesu atbalstīja arī likumdošana, kura atļāva ekspropriāciju. Tādējādi izveidojās tajos laikos vienīgie lauksaimniecības kolektīvi Rietumeiropā (jaunās ražošanas kopas- *new production units* jeb NUP). Taču kopš 1977. gada sociālistu un pēc tam labējo centristu valdības, baidoties no komunistu ietekmes, piespieda likvidēt vairumu šo kolektīvu, daļēji to veicot ar kredītlīdzekļu nepiešķiršanu. Lielāko daļu zemes atdeva bijušajiem īpašniekiem, arī daži sīkie ražotāji, kuri iepriekš zemi bija nomājuši, ieguva brīvību. Sk. *J.P. Carriere, Les transformations agraires au Portugal (Economica, Paris: 1989)*.

4. Saimniecību pāriešana nākamā īpašnieka rokās. EK Komisija publicējusi franču zinātnieku grupas sagatavotu pētījumu (angļu teksts ir grūti saprotams) *Farm take-over and farm entrance within the EEC (1992)*. Tajā parādīts, kā vairumā gadījumu saimniecības pārņem fermeru dēļ, taču process un problēmas dažādās valstīs atšķiras. Darbā atrodams arī katras EK dalībvalsts saimniecību mantošanas nodokļu sistēmas apraksts.

5. Ražošanas izvietojums. Pirmais darbs iznāca 1826. gadā, tas bija J.H. Tūnena (*J.H. Thünen*) darbs *Izolētā valsts*, kas angļu tulkojumā atrodams ar nosaukumu *The Isolated State (Pergamon, Oxford: 1966)*. Tūnens parādīja, ka ap tirgus zonu izveidosies ražošanas zonas. Iekšējā lokā audzēs kultūras, kurām ir augsta vērtība uz vienu hektāru, bet kuras transportēt ir dārgi tāpēc, ka tās aizņem daudz vietas vai arī tām ir īss glabāšanas laiks. Ārējās zonās audzēs kultūras, kuras transportēt ir vieglāk un lētāk. Zemes nomas maksa būtu augstāka iekšējās zonās. Tajos laikos transporta līdzekļi lopu pārvadāšanai bija vienīgais pieejamais transportēšanas veids- saldējamo iekārtu nebija. Turpmākais tehnikas progress mainījis izmaksu struktūru, taču vēl joprojām tirgus tuvums ir vērtīgāka priekšrocība.

Šī vienkāršā teorija uzsver, ka valsts iejaukšanās var novest pie ražošanas neracionāla izvietojuma. Diferencēta zemes nomas maksa vai zemes cena palīdz izvēlēties optimālo vietu dažādu produktu

ražošanai. Zemes tirgus apturēšana, kā tas notiek lielākajā daļā valstu ar sabiedriskotu lauksaimniecību, šim faktoram neļauj darboties. Tāpat tas ir ar subsīdijām ražošanai vai transportam attālākiem vai mazāk piemērotiem apgabaliem. Šādas subsīdijas plaši pielieto tirgus ekonomikas valstīs. Protams, var būt arī neekonomiska rakstura apsvērumi, piemēram, lai saglabātu šādu apgabalu apdzīvotību.

6. Zemes īpašumtiesības. Katras EK dalībvalsts attiecīgā likumdošana aprakstīta darbā *Les baux ruraux dans la CEE*, ko publicējis CEPFAR (*Centre Européen pour la promotion et la formation en milieu agricole, Brussels, 1990*). Skatīt arī: *Pachten, Kooperieren, Bewirtschaften* (DLG-Verlag, Frankfurt a/M: 1987). Vecāks, taču noderīgs pētījums ir *Factors influencing ownership, tenancy, mobility and use of farmland in the member states of the European Community* publikāciju sērijā *Information on agriculture, no. 86* (Commission: 1982). Lielbritānijas tendences labi aprakstītas J.Niksa (*J.Nix*), P.Hila (*P.Hill*) un N.Viljamsa (*N.Williams*) darbā *Land and Estate Management* (Packard, Chichester, 2nd edn.: 1989).

Beļģijas Likums par nomu ar 1988. gada labojumiem (*Loi sur le bail a ferme*) pieejams Lauksaimniecības ministrijas Informācijas dienestā, 1 rue Marie-Thérese, 1040 Bruxelles.

7. Saimniekošana grupās. Informācija par Franciju pieejama ANSGAEC (*Association nationale des sociétés et groupements agricoles pour l'exploitation en commun*), 11 rue de la Baume, 75008, Paris. Šī organizācija publicē ikmēneša biļetenu *Agriculture de groupe*. Sk. arī *G.Cesarini Rural production cooperatives in Southern Italy* (Arkleton Trust, UK, 1979).

8. Finansu institūcijas. Daļa šajā nodaļā izmantotās informācijas iegūta *Association of Cooperative Banks of the EC*, 23-25 rue de la Science, 1000 Brussels.

2 NODAĻA. PIEDĀVĀJUMA TEORIJA

1. Saimniecības kā uzņēmuma teorija
 - 1) Attiecības *resurss- produkts* īslaicīgā situācijā
 - 2) Attiecības *resurss- resurss* īslaicīgā situācijā
 - 3) Attiecības *produkts- produkts* īslaicīgā situācijā
 - 4) Atsevišķo saimniecību un nozares piedāvājums īslaicīgā situācijā
 - 5) Atsevišķo saimniecību piedāvājums ilglaicīgā situācijā un atdeve no apjoma
 2. Nozares piedāvājums ilglaicīgā situācijā
 3. Piedāvājums tehnoloģijas maiņas gadījumā
 4. Piedāvājuma elastība
 5. Peļņas maksimizācija un ekonomikas optimums
 6. Zemnieku saimniecību stratēģija
 7. Lejupejoša piedāvājuma līkne
- Pielikums

Iepriekšējā nodaļā bija aprakstīta lauksaimniecības nozares struktūra un tās ražošanas faktoru galvenās iezīmes. Šajā nodaļā ir stāstīts, kā šos faktorus izmanto. Šajā nolūkā tā sniedz ievadu piedāvājuma teorijā. Pamatteorija ir kopīga, un to var attiecināt uz ikvienu ekonomikas nozari. Tā cenšas atbildēt uz jautājumiem:

- ♦ kā uzņēmumam vislabāk saskaņot resursus un produkciju, lai iegūtu maksimālo peļņu,
- ♦ kas nosaka produkcijas apjomu, ko tirgū piedāvā atsevišķi uzņēmumi un nozare kopumā.

Šajā gadījumā par uzņēmumu uzskatāma atsevišķa saimniecība, bet kā nozare var būt visa lauksaimniecība. Lauksaimniecība patiešām ir nozare, kur nosacījumi ir vistuvākie teorētiski definētajai *pilnīgajai konkurencei*. Lai tirgū tāda būtu, vispirms ir jābūt tik daudz pārdevējiem, ka neviens no tiem individuāli nevar ietekmēt cenu līmeni- pilnīgas konkurences apstākļos uzņēmumi ir *cenās ņēmēji*. Lauksaimniecības produktu tirgū šis nosacījums tiek ievērots, jo saimniecību skaits ir pietiekami liels. Arī resursu ziņā var uzskatīt, ka katra atsevišķā saimniecība nevar ietekmēt to cenas.

Kā citu pilnīgas konkurences priekšnoteikumu var minēt, ka dažādu pārdevēju piedāvātajai produkcijai ir jābūt līdzvērtīgai un tādējādi tai ir

jāiegūst līdzīgu cenu. Lielākā daļa lauksaimniecības produktu un to kategoriju (piens ar noteiktu tauku saturu, labība ar noteiktu mitruma pakāpi) kopumā atbilst šim nosacījumam. Tiek arī prasīts, lai tirgus būtu pietiekami atklāts un pircēji pietiekami informēti par preču cenām, lai tie nepārmaksātu atsevišķiem pārdevējiem. Attīstītas tirgus ekonomikas apstākļos arī šie nosacījumi izpildās lielākajai daļai, ja ne visiem lauksaimniecības produktiem.

Nozarei, kurā valda pilnīga konkurence, ir raksturīgi, ka eksistējošie uzņēmumi nevar aizkavēt jaunu uzņēmumu ienākšanu nozarē un neviens likums neaizliedz izstāties no nozares. Pat, ja uzņēmumiem tomēr izdodas vienoties par tirgus sadali un pacelt cenas, tad sakarā ar peļņas palielināšanos šajā nozarē ienāks jaunas firmas, līdz ar to paplašinot piedāvājumu un samazinot cenas. Un otrādi – ja nozare strādā ar zaudējumiem, uzņēmumi var likvidēties, piedāvājums samazināties, kā rezultātā piedāvājums samazināsies un cenas celsies. Lauksaimniecībā tomēr ir ļoti mazas iespējas kādam saimniekošanu sākt no jauna (ja nu vienīgi aizstājot kādu esošo lauksaimnieku). Tomēr kopumā lauksaimniekiem ir grūti vienoties par cenu pacelšanu. Kā izņēmums minamas īpašas realizācijas vai līdzīgas organizācijas efektīvai tirgus kontrolei. Var teikt ka saimniekošanas izbeigšana uz lauksaimniecību attiecas tikai ar lielu aizkavēšanos laika ziņā, jo lauksaimnieki cenšas turēties pretī cenu lejupslīdei, cik ilgi vien iespējams (tas tiks aplūkots 7. nodaļā). Tas ir viens no iemesliem, kādēļ lauksaimniecības preču cenas krītas salīdzinājumā ar citām cenām.

Tomēr pilnīgās konkurences teoriju ir vērts saprast, lai analizētu lauksaimniecības *uzņēmumu* un visas nozares darbību.

1. Saimniecības kā uzņēmuma teorija

Vispārējās teorijas pamatā ir pieņēmums, ka uzņēmēja mērķis ir iegūt maksimālo peļņu. Teorētiskajā literatūrā tiek norādīts, kādi nosacījumi jāievēro, lai šo mērķi sasniegtu. Tas var būt maldinoši, jo jāšaubās, vai uzņēmumi veic tādus ekonomikas grāmatās minētos aprēķinus. Vēl mazāk ticams, ka lauksaimnieki izmantos tālāk izskaidrotos aprēķinus, pat apzinoties, ka viņu mērķis ir peļņas maksimizācija. Aiz šiem nosacījumiem būtu jāaskata daudz sarežģītākas likumsakarības. Ja uzņēmumi veiksmīgi palielina peļņu, vienlīdz kādā ceļā pieņemtu lēmumu un darbību rezultātā, tad starp izmaksām un ienākumiem ir izveidojusies kāda būtiska pamatsakarība. Teorijas uzdevums ir parādīt un izskaidrot šīs sakarības.

Tālāk varam parādīt, ka attiecībā uz ekonomiku kopumā, pastāvot teorētiski pilnīgai konkurencei, ja visas firmas veiksmīgi palielina savu peļņu, tas atbilst tādai ekonomiskajai efektivitātei, kur pie attiecīgā resursu izmantošanas līmeņa tiek ražota maksimālā produkcijas vērtība.

Atšķirība starp *tehnisko* efektivitāti un *ekonomisko* efektivitāti ir ļoti nozīmīga, un tā ir jānoskaidro jau sākumā. Tehniskā efektivitāte parasti izsaka *fizisko* ieguvumu no resursu vienības (piemēri: izslauktais piens no vienas govys, labības raža no viena hektāra). Ekonomiskā efektivitāte parāda, cik izdevīgi izdarīta *izvēle* starp produkcijas veidiem un tās ražošanas paņēmieniem. Šī izvēle saistās ar produkcijas ražošanas izmaksām un produkta galīgo vērtību. Maksimālā raža var būt ekonomiski *neefektīva*, ja produkcijas pieauguma papildizmaksas ir lielākas par papildus iegūtās produkcijas vērtību.

Jautājumā par to, vai lauksaimnieki reāli cenšas palielināt savu peļņu, atbilde šķiet pozitīva komerciālo lielsaimnieku gadījumā, kas dod lielu daļu no kopējās tirgus produkcijas. Ļoti jāšaubās, vai arī mazās palīgsaimniecības darbojas šādā veidā, bet tas tiks tālāk apskatīts šīs nodaļas 6. iedaļā.

Līdzīgi jebkuram uzņēmējam arī lauksaimniekam, kas vēlas palielināt peļņu, ir jāpieņem dažādi lēmumu veidi:

- ◆ *resurss- produkts*, t.i., cik daudz konkrētā resursa izmantot produkcijas ražošanā,
- ◆ *resurss- resurss*, t.i., meklējot iespējami izdevīgāko resursu kombināciju un
- ◆ *produkts- produkts*, t.i., cenšoties izvēlēties produktu kopu, kas dotu vislielāko peļņu.

Šie lēmumi tiks aplūkoti tālāk.

Tehnisko sakarību starp ražošanas faktoriem un produkciju var izteikt kā **ražošanas funkciju**, kuras algebriskā izteiksme būtu šāda:

$$Y = f(X_1, X_2, \dots, X_n)$$

kur Y ir produkcijas daudzums un $X_1 \dots X_n$ ir n dažādu ražošanas faktoru kvantitatīvais lielums, kas izteikts normatīvos laika vienībās.

Katra ražošanas faktora lietošana izraisa izmaksas, kas ir arī attiecīgā faktora apgrozījums. Dažos gadījumos tās ir skaidri izteiktā naudas apgrozījuma formā- piemēram, zemes nomas maksa, darbaspēka algošana, izejvielu iegāde (sēklas, minerālmēsli, darba piederumi). Dažos gadījumos naudas kustība nenotiek, piemēram, ja tiek izmantota savā īpašumā esoša zeme, kas nav ieķīlāta, ja tiek izmantots savs un ģimenes locekļu darbs. Ekonomista izpratnē tomēr visiem ražošanas

faktoriem ir **alternatīvās izmaksas**, kuras var definēt kā "vērtība naudā, ko varētu iegūt no kāda cita nodarbes veida vai (kas ir tas pats) tā ir vērtība, kas nepieciešama, lai noturētos savā nozarē". Tādēļ pašu kapitāls tiek vērtēts, atsaucoties uz procentu likmi pašreizējā brīdī, bet ģimenes locekļu darba cena tiek noteikta, atsaucoties uz algām citā samērojamā nodarbē.

Tādējādi ekonomista izpratne par izmaksām atšķiras no grāmatveža izpratnes un tā kalpo atšķirīgiem mērķiem. Alternatīvās izmaksas ir nozīmīgs arguments uzņēmuma lēmumam, kā izmantot savus ražošanas resursus un vai vispār turpināt strādāt attiecīgajā nozarē.

Normālā peļņa, kā mēs to tālāk redzēsim, nozīmē, ka visi ražošanas faktori atpelnā tikai savas alternatīvās izmaksas, **virspeļņa** nozīmē kaut ko vairāk.

Lauksaimniecības gadījumā jāatzīst, ka darbaspēkam, īpaši pašiem saimniekiem, ir ļoti mazas iespējas pāriet citā darbā. Sevišķi asi tas izpaužas liela bezdarba apstākļos. Tā kā lauksaimnieki nevar strādāt bez zināma zemes un kapitāla daudzuma, tad visi ražošanas faktori lauksaimniecībā ir samērā nekustīgi. Lauksaimnieku alternatīvās izmaksas ir zemas, un viņi var būt spiesti akceptēt tādu ienākumu līmeni, kas kaut arī atbilst teorētiski noteiktajai normālajai peļņai, tomēr ir zems salīdzinot ar citām nozarēm.

Katram ražošanas faktoram ir dažāds laika sprādis, kas nepieciešams, lai pielāgotu savus apjomus ekonomiskajai situācijai. Lai uzbūvētu jaunas ēkas, iegādātos un apgūtu jaunu tehniku vai apstrādātu zemi, jāpieņem lēmumi par plānošanu un investīcijām, un tie prasa samērā ilgu laiku. Tajā pašā laikā minerālmēslu, lopbarības un citu resursu lietošana prasa ikdienas lēmumus. Darbaspēku var noligt gan uz relatīvi īsu laiku, gan uz ilgāku laika posmu. Ievērojot to, analīzes vajadzībām tiek noteikti dažādi laika posmi.

- ♦ **Īslaicīgā situācija** ir laika posmi, kuros dažu ražošanas faktoru daudzums *nevar* mainīt. Piemēram, lauksaimniekam tāda situācija ir starp sējas un ražas novākšanas laiku. kad labība ir iesēta (zemes platību mainīt vairs nevar, tāpat arī pastāvīgās izmaksas par ēkām un mašīnām šajā laika posmā vairs būtiski nemainās), bet saimnieks vēl arvien var pieņemt lēmumus par to, cik minerālmēslus izmantot, cik darbaspēka noligt un tamlīdzīgi.
- ♦ **Ilglaicīgā situācija** ir laika posmi, kuros var izmainīt *visu* ražošanas faktoru apjomus. Saimnieks var izvēlēties, vai papildus ir jāpērk vai jānomā zemi, cik daudz tehnikas vajag, cik lopu turēt un cik darbinieku algot.

Ir jāievēro arī situācijas, kad maināmais faktors ir *tehnoloģija*, kas ļauj uzlabot un radīt jaunas ražošanas metodes. Tādā gadījumā produkcijas daudzums var palielināties, pat nepalielinot izmantoto ražošanas faktoru daudzumu (tas ir, mainās *ražošanas funkcija*), kaut gan parasti līdz ar jaunu tehnoloģiju tiek palielināts izmantotā kapitāla daudzums, dažreiz samazinoties darbinieku skaitam, jo jaunā tehnoloģija parasti ir vairāk automatizēta un ir vajadzīgs mazāks darbinieku skaits. Šādas situācijas dažkārt tiek sauktas par **ļoti ilglaicīgām**, kaut gan faktiskais laika posms nav lielāks par to, kas ir ilglaicīgā situācijā.

Daži autori izmanto arī tādu terminu kā **ļoti īslaicīga situācija** (vai momentānā situācija), kuras laikā ražošana *nemainās*. Lauksaimniecībā tas varētu būt laiks starp ražas novākšanu un pārdošanu. Jēdzienam **vidēji ilga situācija**, ko bieži lieto diskusijās, nav precīzas ekonomiskas definīcijas.

1) Attiecības resurss- produkts īslaicīgā situācijā

Īslaicīgā situācijā, kā liecina definīcija, daži ražošanas faktori ir fiksēti. Šādā gadījumā spēkā stājas **atdeves samazināšanās likums**. To formulēt var šādi:

Ja kādu ražošanas faktoru vienādi palielina, bet pārējie ražošanas faktori saglabājās iepriekšējā līmenī, tad kopējais produkcijas daudzums palielināsies, taču, sasniedzot kādu noteiktu līmeni, kopējā produkcijas apjoma pieaugums būs arvien mazāks.

Šādā gadījumā agrāk minēto izteiksmi var formulēt šādi:

$$Y = f(X_1 | X_2, \dots, X_n)$$

kur X_1 ir mainīgais ražošanas faktors.

Šo likumu pat vispārējās ekonomikas mācību grāmatās bieži ilustrē ar piemēru par zemes mēslošanu. Praksē ir pārbaudīts, ka hipotēze ir pareiza: papildraža, kas tiek iegūta ar palielinātām mēslojuma devām, samazinās un pēc zināma līmeņa kopējais ražas daudzums var pat samazināties (piemēram, zeme kļūst toksiska, pārāk ātri augošā labība lietus vai vēja darbības rezultātā sakrīt veldrē). Līdzīgi ir arī ar darbaspēku: divi cilvēki kopā parasti var izdarīt vairāk nekā katrs atsevišķi (piemēram, zāgējot malku ar divrocīgo zāģi), bet, ja pārāk daudzi mēģina kaut ko darīt, tad viņi viens otram sāk traucēt.

Lai parādītu šīs sakarības, ērtāk lietot grafikus. Turpmāk lietotie dati ir hipotētiski, tāpat kā grafiki, jo tā ir vieglāk izskaidrot šīs sakarības tiem, kas nav pieraduši pie robežanalīzes.

2.1. tabula un 2.1. attēls ilustrē atdeves samazināšanās likumu, mainoties vienam no ražošanas faktoriem. Nav svarīgi, kāds produkts tiek apskatīts un kurš ražošanas faktors tiek mainīts. Šajā gadījumā tā var būt gan zeme, gan darbaspēks, bet diez vai tas būs mēslojums, jo pat bez mēslojuma tiek iegūts zināms produkcijas daudzums.

2.1. tabula

Produkts ar vienu mainīgo resursu

Izmaksu vienības (X):	0	1	2	3	4	5	6	7
Kopējais produkts (Y)	0	5	13	20.3	26.3	30.3	31.7	30.2
Robežprodukts ($\Delta U/\Delta C$)	5	8	7.3	6	4	1.4	-1.5	
Vidējais produkts (Y/X)	0	5	6.5	6.8	6.6	6.1	5.3	4.3

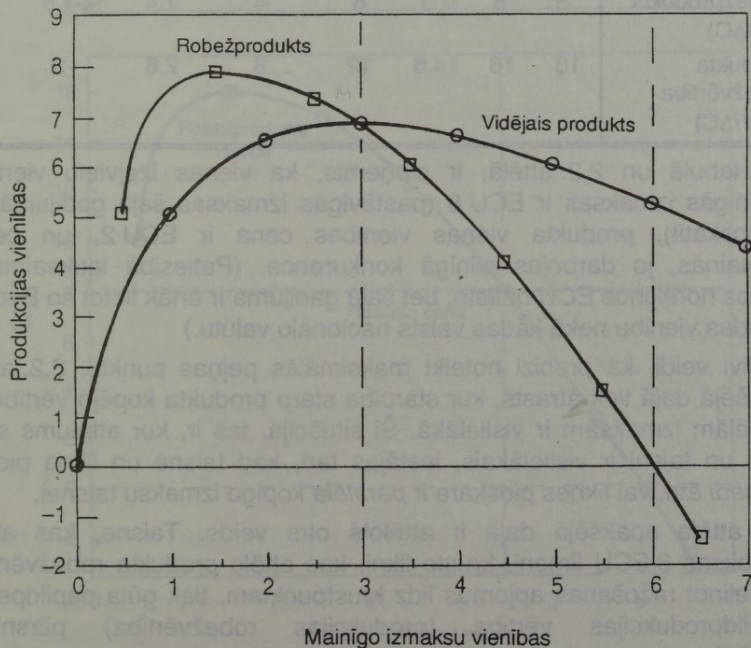
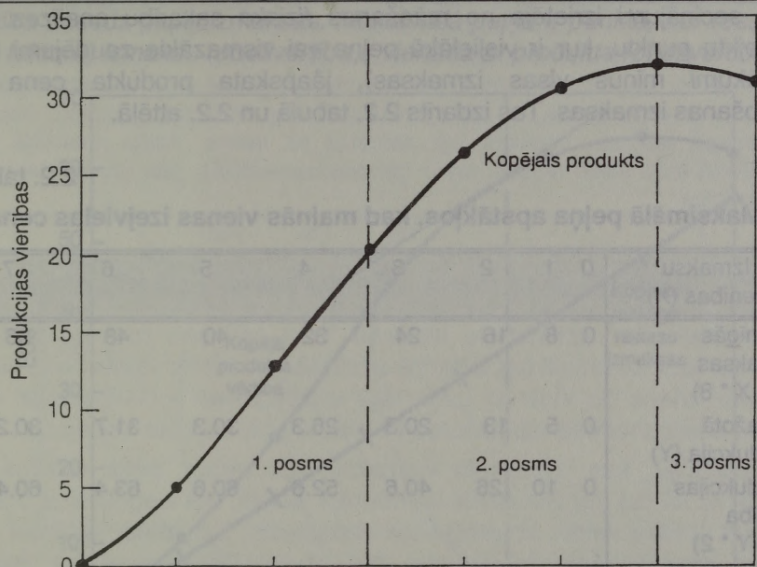
2.1. attēlā parādītās *izmaksu- produkta* sakarības var iedalīt trīs daļās, no kurām tikai vienu varētu vērtēt kā racionālu.

1. posmā, kas atbilst resursu izlietojumam līdz trijām vienībām, katra pievienotā vienība kopīgo produkciju palielina vairāk nekā iepriekšējā, citiem vārdiem sakot, *robežprodukts* ir lielāks kā *vidējais* produkts. Nav nozīmes noteikt ražošanas apjomu līdz punktam, kur *robežprodukts* kļūst vienāds ar *vidējo* produktu- tas ir arī punkts, kur vidējā produkta (vai ražas) līmenis sasniedz savu maksimumu.

3. posmā katra papildus izmantotā izejvielu vienība *samazina* kopproduktu, tas ir, robežprodukts kļūst *negatīvs*. Arī šis ražošanas variants būtu neracionāls. Lai palielinātu kopējo produkciju, izejvielu patēriņš jāsamazina.

Tātad šajā gadījumā visizdevīgākais resursu izmantošanas līmenis ir **2. posmā**, starp 3 un 6 vienībām.

Piezīme: 2.1. attēlā, kas ilustrē 2.1. tabulu, līkne, kas attēlo robežproduktu, vidējo produktu attēlojošo līkni krusto tās augstākajā punktā. Šajā laikā vidējā produkta līmenim pakāpeniski pieaugot, katrs gala produkta pieaugums ir lielāks par iepriekšējo, tas ir, robežprodukta līmenis ir augstāks par vidējā produkta līmeni. Kad vidējā produkta līmenis sāk pazemināties, tad robežprodukta līmenim ir jābūt zemākam par vidējā produkta līmeni. Kad kopējā produkta līmenis sāk kristies, tad robežprodukta līmenis ir negatīvs. Jāpiezīmē, ka sakarā ar to, ka *robeždati* attēlo palielinājumu starp vienībām, tie ir novietoti *starp* vienībām gan tabulā, gan attēlā.

2.1. attēls. Fiziskais produkts ar vienu mainīgo izmaksu lielumu

Šie secinājumi izrietēja no ražošanas *fizisko* sakarību analīzes. Lai noteiktu punktu, kur ir vislielākā peļņa vai vismazākie zaudējumi (visi ienākumi mīnus visas izmaksas), jāapskata produkta cena un ražošanas izmaksas. Tas izdarīts 2.2. tabulā un 2.2. attēlā.

2.2. tabula

Maksimālā peļņa apstākļos, kad mainās vienas izejvielas cena

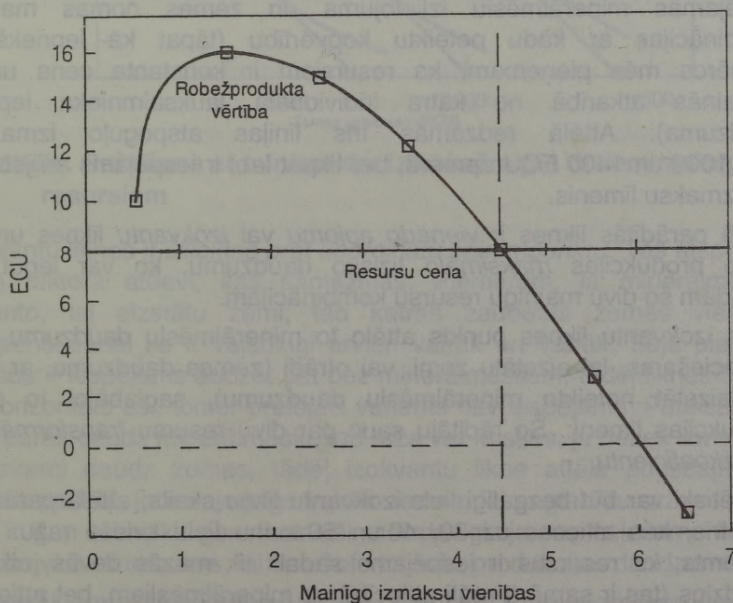
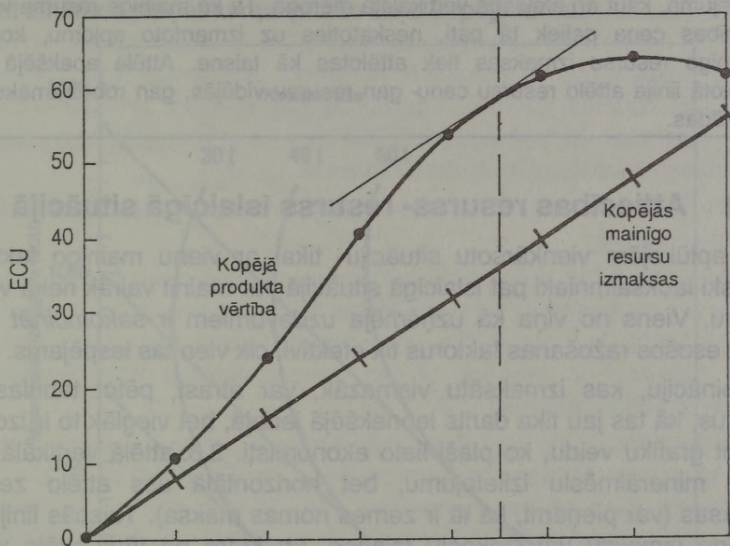
Izmaksu vienības (X):	0	1	2	3	4	5	6	7
Mainīgās izmaksas (C = X * 8)	0	8	16	24	32	40	48	56
Saražotā produkcija (Y)	0	5	13	20.3	26.3	30.3	31.7	30.2
Produkcijas vērtība (R = Y * 2)	0	10	26	40.6	52.6	60.6	63.4	60.4
Peļņa (R - C)	0	2	10	16.6	20.6	20.6	15.4	4.4
Robežprodukts ($\Delta Y/\Delta C$)		5	8	7.3	6	4	1.4	-1.5
Produkta robežvērtība $2(\Delta Y/\Delta C)$		10	16	14.6	12	8	2.8	-3

2.2. tabulā un 2.2. attēlā, ir pieņemts, ka vienas izejvielu vienības mainīgās izmaksas ir ECU 8 (pastāvīgās izmaksas šajā gadījumā var neapskatīt), produkta vienas vienības cena ir ECU 2, un cenas nemainās, jo darbojas pilnīgā konkurence. (Patiesībā lauksaimnieki savos norēķinos ECU nelieto, bet šajā gadījumā ir ērtāk lietot šo Eiropas naudas vienību nekā kādas valsts nacionālo valūtu.)

Ir divi veidi, kā precīzi noteikt maksimālās peļņas punktu. 2.2. attēla augšējā daļā tiek atrasts, kur starpība starp produkta kopējo vērtību un kopējām izmaksām ir vislielākā. Šī situācija, tas ir, kur attālums starp līkni un taisni ir vislielākais, iestājas tad, kad taisne un līkne pieaug *vienādi* ātri, vai līknes pieskare ir *paralēla* kopīgo izmaksu taisnei.

2.2. attēla apakšējā daļā ir attēlots otrs veids. Taisne, kas attēlo izmaksas 8 ECU līmenī, krusto līkni, kas attēlo produkta robežvērtību. Palielinot ražošanas apjomus līdz krustpunktam, tiek gūta papildpeļņa-papildprodukcijas vērtība (produkcijas robežvērtība) pārsniedz papildizmaksas (robežizmaksu vērtību). Aiz šī punkta papildprodukcijas

vērtība nesedz papildizmaksas. Maksimālā peļņa ir punktā, kur resursu (vai faktoru) izmaksu robežvērtība ir vienāda ar produkta robežvērtību.

2.2. attēls. Maksimālā peļņa pie viena mainīgā resursa

Piezīme: Par cik 2.2. attēlā parādīti tie paši dati, kas 2.1. attēlā, kopējā produkta vērtības, kā arī robežprodukta vērtības likņu formas ir līdzīgas kā iepriekšējā zīmējumā, kaut arī atšķirīgā vertikālajā mērogā. Tā kā mainīgā resursa vienas vienības cena paliek tā pati, neskatoties uz izmantoto apjomu, kopējās mainīgo resursu izmaksas tiek attēlotas kā taisne. Attēla apakšējā daļā attēlotā līnija attēlo resursu cenu- gan resursu vidējās, gan robežizmaksas ir vienādas.

2) Attiecības resurss- resurss īslaicīgā situācijā

Mēs aplūkojām vienkāršotu situāciju- tikai ar vienu mainīgo faktoru. Faktiski lauksaimnieki pat īslaicīgā situācijā var mainīt vairāk nekā vienu faktoru. Viens no viņa kā uzņēmēja uzdevumiem ir *sakombinēt* viņa rīcībā esošos ražošanas faktoros tik efektīvi, cik vien tas iespējams.

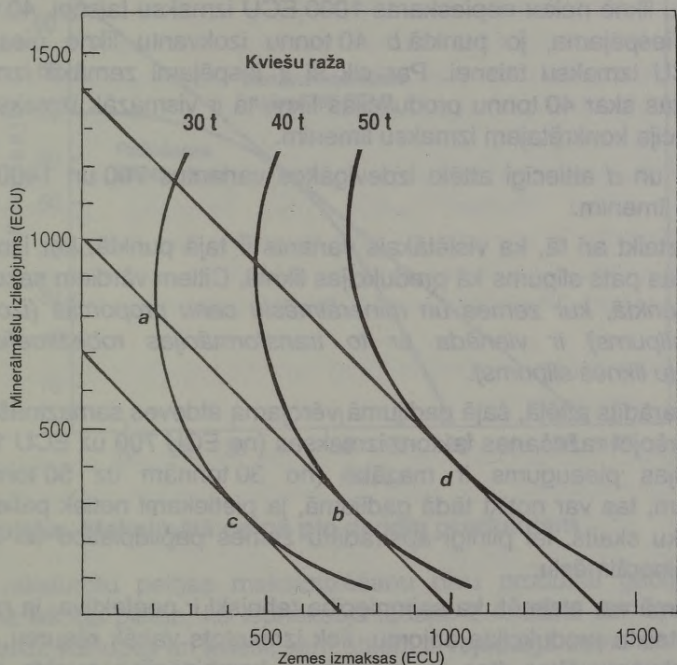
Kombināciju, kas izmaksātu vismazāk, var atrast, pētot tabulas un grafikus, kā tas jau tika darīts iepriekšējā iedaļā, bet vieglāk to ir izdarīt, lietojot grafiku veidu, ko plaši lieto ekonomisti. 2.3. attēlā vertikālā ass attēlo minerālmēslu izlietojumu, bet horizontālā ass attēlo zemes izmaksas (var pieņemt, ka tā ir zemes nomas maksa). Taisnās līnijas ir *vienādo izmaksu* vai *izokostu* taisnes, un katra no tām attēlo visas iespējamās minerālmēslu izlietojuma un zemes nomas maksas kombinācijas ar kādu noteiktu kopvērtību (tāpat kā iepriekšējos piemēros mēs pieņemam, ka resursiem ir konstanta cena un tā nemainās atkarībā no katra individuālā lauksaimnieka iepirkta daudzuma). Attēlā redzamās trīs līnijas atspoguļo izmaksas 700, 1000 un 1400 ECU apmērā, bet tikpat labi ir iespējams arī jebkurš cits izmaksu līmenis.

Attēlā parādītās līknes ir *vienādo apjomu* vai *izokvantu* līknes un tās attēlo produkcijas *maksimālo* fizisko daudzumu, ko var iegūt pie dažādām šo divu mainīgu resursu kombinācijām.

Katrs izokvantu līknes punkts attēlo to minerālmēslu daudzumu, kas nepieciešams, lai aizstātu zemi, vai otrādi (zemes daudzumu, ar kuru var aizstāt noteikto minerālmēslu daudzumu), saglabājot to pašu produkcijas līmeni. Šo rādītāju sauc par divu resursu *transformācijas robežkoeficientu*.

Teorētiski var būt bezgalīgi liels izokvantu līkņu skaits, attēlā parādītas tikai trīs, kas attiecas uz 30, 40 un 50 tonnu lielu kviešu ražu. Tiek pieņemts, ka resursus ir iespējams sadalīt tik mazās devās, cik tas vajadzīgs (tas ir samērā reāli attiecībā uz minerālmēsliem, bet attiecībā uz zemi un citos gadījumos- mazāk reāli). Šajā gadījumā ir pieņemts ka

tehniskie dati, kas izmantoti, lai izveidotu šīs līknes, dažādajās kombinācijās ir līdzvērtīgi, kaut praksē parasti tā nenotiek. Tomēr var izdarīt zināmus pieņēmumus par šo līkņu kopējo formu.

2.3. attēls. Ražošana ar minimālām izmaksām pie diviem mainīgiem resursiem

Izokvantu līknes ir *izliektas pret koordinātu sākumpunktu*. Tās atspoguļo katra faktora atdevi, kas samazinās. Piemēram, ja minerālmēslus izmanto, lai aizstātu zemi, tad katras zaudētās zemes vienības kompensēšanai tie ir vajadzīgi arvien vairāk un vairāk. Šajā piemērā kviešus ir iespējams audzēt pat bez minerālmēsliem, tādēļ līknes tiecas uz horizontālo asi, tomēr pretējais variants nav iespējams. Patiešām, ja lieto pārāk daudz minerālmēslu, tad raža var kristies, ja netiek izmantots pietiekami daudz zemes, tādēļ izokvantu līkne attēla augšdaļā sāk liekties pa labi, jo ir vajadzīgs vairāk zemes, lai saglabātu ražas līmeni. Tas ir gan tehniski, gan finansiāli neizdevīgi, ja nepieciešams lielāks abu izejvielu daudzums, lai saražotu to pašu produkcijas daudzumu.

Vismazāk izmaksājamo kombināciju jebkuram kopējo izmaksu līmenim var atrast sekojoši. Piemēram, ja lauksaimnieka kopējie izdevumi par

šiem diviem faktoriem var būt ECU 1000, viņš neizvēlēties kombināciju punktā *a*, jo tas atbilst iegūstamajai ražai tikai 30 tonnu apmērā. No otras puses, ar šādu summu viņš nevar sasniegt 50 tonnas, jo 50 tonnu izokvantu likne nekur nepieskaras 1000 ECU izmaksu taisnei. 40 tonnu raža ir iespējama, jo punktā *b* 40 tonnu izokvantu likne pieskaras 1000 ECU izmaksu taisnei. Par cik šī ir iespējami zemākā izmaksu taisne, kas skar 40 tonnu produkcijas likni, tā ir vismazāk izmaksājošā kombinācija konkrētajam izmaksu līmenim.

Punkti *c* un *d* attiecīgi attēlo izdevīgākos variantus 700 un 1400 ECU izmaksu līmenim.

To var izteikt arī tā, ka vislētākais variants ir tajā punktā, kur izmaksu liknei ir tas pats slīpums kā produkcijas liknei. Citiem vārdiem sakot, *tas ir tajā punktā, kur zemes un minerālmēslu cenu proporcija (izokostu liknes slīpums) ir vienāda ar to transformācijas robežkoeficientu (izokvantu liknes slīpums).*

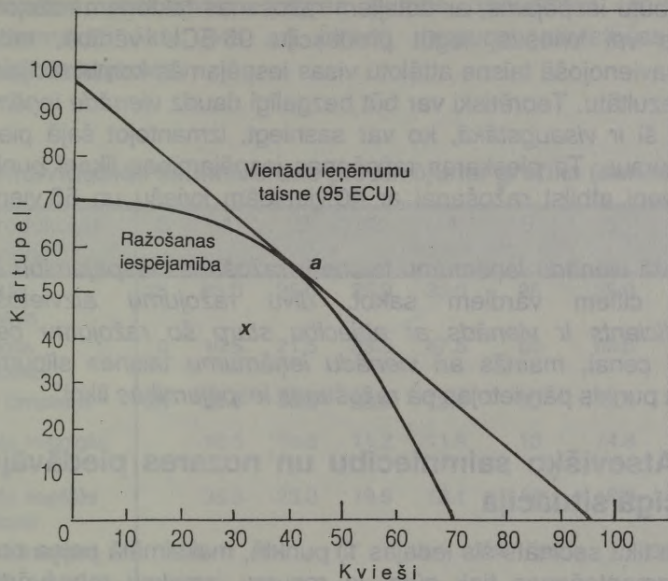
Kā tas parādīts attēlā, šajā gadījumā vērojama atdeves samazināšanās, jo, divkāršojot ražošanas faktoru izmaksas (no ECU 700 uz ECU 1400), produkcijas pieaugums ir mazāks (no 30 tonnām uz 50 tonnām). Piemēram, tas var notikt tādā gadījumā, ja pietiekami netiek palielināts darbinieku skaits, lai pilnīgi apstrādātu zemes papildplatību un lietotu vairāk minerālmēslu.

Nobeigumā var atzīmēt, ka saimniecība tehniski ir neefektīva, ja ražojot kādu noteiktu produkcijas apjomu, tiek izmantots vairāk resursu, kā to rāda izokvantu likne (tas ir, ja resursu kombinācijas punkts ir virs izokvantu liknes).

3) Attiecības produkts- produkts īslaicīgā situācijā

Daži produkti ir savstarpēji saistīti, tas ir, viena produkta ražošana ir saistīta ar citu produktu ražošanu (piemēram, jēra gaļa un vilna); dažkārt tie ir daļēji saistīti, piemēram, piens un liellopu gaļa. Tomēr biežāk tie savstarpēji konkurē resursu izmantošanas ziņā: zemi parasti nevar vienlaicīgi izmantot divu kultūru audzēšanai.

Šajā sadaļā tiks aplūkota *fiksēto* ražošanas resursu izmantošana. Ja visi ražošanas faktori ir mainīgi un nav ierobežojumu to izmantošanas apjomos, viena produkta ražošanas paplašināšana nenozīmēs vienlaicīgu samazināšanos citu produktu ražošanas apjomā. Ja viena vai vairāku ražošanas faktoru daudzums ir limitēts- piemēram, *fiksētās* izmaksas īslaicīgā situācijā, tad jāizdara izvēle, pieņemot, ka šos *fiksētos* ražošanas resursus var izmantot dažādu produktu ražošanā.

2.4. attēls. Maksimālā peļņa pie diviem produktiem

Lai raksturotu peļņas maksimizēšanu divu produktu gadījumā, tiks lietota līdzīga pieeja, kā iepriekšējā iedaļā. 2.4. attēlā tiek apskatīti divi produkti: kartupeļi un kvieši, kam abiem ir vajadzīga zeme un vairāki citi ražošanas faktori. *Ražošanas iespējamības līkne* attēlo katram viena produkta ražošanas līmenim atbilstošo maksimālo otra produkta ražošanas apjomu, ko nosaka tehniskie ražošanas apstākļi. Ražošanas iespējamības līkne ir *ieliekta* attiecībā pret *koordinātu sākumpunktu*. Tā parāda, ja kādam produkcijas veidam grib atvēlēt vairāk zemes, tad zemes platība otra produkcijas veida ražošanai jāsamazina vairāk, jo parasti kāds zemes gabals ir piemērotāks vienam produkcijas veidam nekā otram. Šajā gadījumā ir iespējams saražot *vai nu* 70 vienības kartupeļu, *vai* 70 vienības kviešu, *vai* arī dažādas to kombinācijas. Pie dotajiem ražošanas resursiem ražot kādu produkcijas daudzumu *zem* šīs līknes, piemēram punktā *x*, būtu tehniski neefektīvi, bet ražot daudzumu, kas atrastos *virš* šīs līknes nav iespējams (pēc definīcijas).

Ņemot vērā abu produktu cenas, var uzzīmēt *vienādu ieņēmumu* līknes (ērtības nolūkos šajā gadījumā ir pieņemts, ka gan vienas kviešu, gan vienas kartupeļu vienības cena ir 1 ECU, lai vērtību attēlošanai varētu lietot vienu un to pašu skalu). Kā parasti, pilnīgas konkurences apstākļos pieņemam, ka šis saimniecības produkcija nespēj mainīt

cenu. Ja būtu iespējams, ar dotajiem ražošanas faktoriem ražojot tikai kartupeļus vai kviešus, iegūt produkciju 95 ECU vērtībā, tad šos punktus savienojošā taisne attēlotu visas iespējamās kombinācijas, kas dotu šo rezultātu. Teorētiski var būt bezgalīgi daudz *vienādu ieņēmumu* līkņu, bet šī ir *visaugstākā*, ko var sasniegt, izmantojot šajā piemērā dotos resursus. Tā pieskaras ražošanas iespējamības līknei punktā *a*, kas aptuveni atbilst ražošanai ar 40 vienībām kviešu un 55 vienībām kartupeļu.

Šajā punktā *vienādu ieņēmumu* taisne ir *ražošanas iespējamību līknes* pieskare, citiem vārdiem sakot, *divu ražojumu aizvietošanas robežkoeficients ir vienāds ar attiecību starp šo ražojumu cenām*. Mainoties cenai, mainās arī *vienādu ieņēmumu* taisnes slīpums un optimuma punkts pārvietojas pa *ražošanas iespējamības* līkni.

4) Atsevišķo saimniecību un nozares piedāvājums islaicīgā situācijā

Kā tas jau tika secināts šīs iedaļas 1) punktā, maksimālā peļņa no doto resursu izmantošanas tiek gūta, ja *resursu izmaksu robežvērtība ir vienāda ar produkta robežvērtību*. Ja uzņēmums kombinē un sadala savā rīcībā esošos ražošanas faktoros ekonomiski visizdevīgākajā veidā, kā tas aplūkots divās iepriekšējās iedaļās, uzņēmums (vai saimniecība) maksimālo peļņu gūs *tad, ja katra produkta ražošanas robežizmaksas (ieskaitot visas izmaksas) ir vienādas ar robežieņēmumiem no šī produkta*.

Šādi var noteikt, pie kāda ražošanas līmeņa uzņēmums var gūt maksimālo peļņu atkarībā no *produkta cenas, tas ir- tā piedāvājuma grafiku vai piedāvājuma līknes*. Tas parādīts 2.3. tabulā un 2.5. attēlā.

Kā jau sākotnēji tika noteikts, islaicīgā situācijā dažas izmaksas ir fiksētas, šādos apstākļos *mainīgo* ražošanas faktoru izmaksu pieaugumi nosaka katras produkta vienības robežizmaksas. Pieņemot, ka pilnīgas konkurences apstākļos atsevišķa uzņēmuma produkta cena ir fiksēta, robežienākums par katru produkta vienību ir vienāds ar tā cenu (un ir arī vienāds ar vidējo ienākumu neatkarīgi no ražošanas līmeņa). Piemēram, ja produkta cena ir ECU 30, tad, spriežot pēc robežizmaksu datiem piedāvājuma tabulā, maksimālā peļņa tiks gūta ar ražošanas līmeni apmēram 6 vienību apjomā. Ražojot zem šī līmeņa, ienākumi no katras papildus vienības ir lielāki par izmaksām, bet virs šī līmeņa- izmaksu pieaugums ir lielāks par ienākumu pieaugumu. Grafikā šis punkts apzīmēts ar burtu *a*, un šajā punktā cenas (vai robežieņēmumu) līmenis ir vienāds ar robežizmaksām (punktā *a* cena ir ECU 25). Ja cena

palielinātos, maksimālās peļņas punkts pārvietotos uz augšu pa robežizmaksu likni (vai arī otrādi), izsaucot atbilstošas izmaiņas ražošanas apjomos.

2.3. tabula

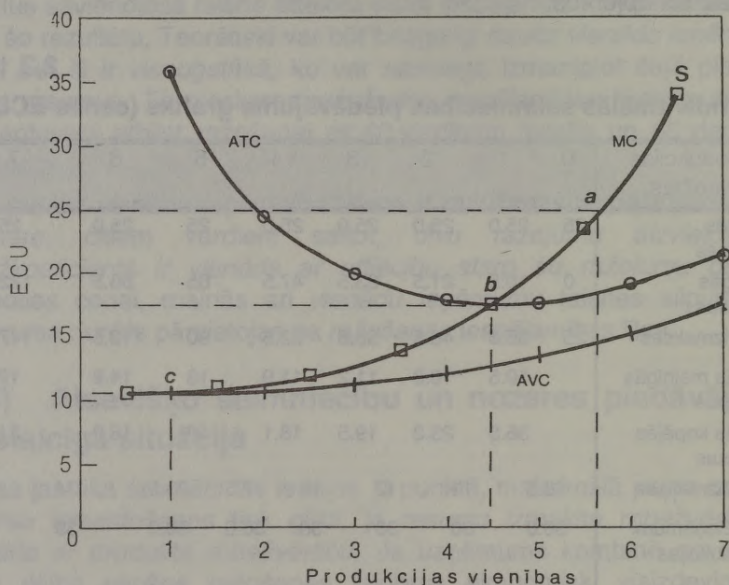
Individuālās saimniecības piedāvājuma grafiks (cenas ECU)

Produkcijas vienības:	0	1	2	3	4	5	6	7
Fiksētās izmaksas	25	25.0	25.0	25.0	25.0	25	25.0	25.0
Mainīgās izmaksas	0	10.5	21.5	33.5	47.5	65	88.5	122.5
Kopā izmaksas	25	35.5	46.5	58.5	72.5	90	113.5	147.5
Vidējās mainīgās izmaksas		10.5	10.8	11.2	11.9	13	14.8	17.5
Vidējās kopējās izmaksas		35.5	23.3	19.5	18.1	18	18.9	21.1
Robežizmaksas	10.5	11	12	14	17.5	23.5	34	
Robežieņēmumi (=produkcijas cena)	30.0	30	30	30	30.0	30.0	30	

Punktā *a* uzņēmums saņem cenu, kas pārsniedz vidējās ražošanas kopizmaksas (ieskaitot gan mainīgās, gan fiksētās izmaksas). Tātad uzņēmums saņem peļņu, ko veido šo lielumu starpība. Tā kā izmaksas pēc to definīcijas (1. iedaļas sākumā) ir jāiekļauj kompensācija par katra ražošanas faktora izmantošanu uz *alternatīvo izmaksu* pamata (tas ir daudzums, kas nepieciešams, lai šo faktoru paturētu ražošanā), tad šo papildsummu var uzskatīt par **virspeļņu**. Valdēt pilnīgai konkurencei, šāda situācija ilgi nepastāv. Tirgū iesaistīsies jauni uzņēmumi, līdz ar to cenas pazemināsies. Ja cena nokrītas līdz ECU 17.5 (punkts *b*), tad tiek segtas tikai vidējās ražošanas kopizmaksas. Šajā situācijā tiek gūta vienīgi **normālā peļņa**, tas ir, katrs ražošanas faktors atpelnā tikai savas ekspluatācijas izmaksas.

Ja cena nokrītas zem ECU 17.5, uzņēmums sāk ciest zaudējumus. Tomēr, cenai saglabājoties virs ECU 10.5 *vidējās mainīgās ražošanas izmaksas* tiek segtas, ir vērts turpināt ražošanu (šajā situācijā uzņēmums samazina zaudējumus nevis palielina peļņu). Ja cena nokrītas zem ECU 10.5 (punkts *c*), tad ražošana paliek neekonomiska, jo netiek segtas pat *mainīgās izmaksas*. Šis ir ražošanas *slēgšanas*

punkts. (Šajā grafikā šis punkts atbilst ražošanas apjomam '1 vienība', bet tas var atrasties arī augstāk.)

2.5. attēls. Uzņēmuma piedāvājuma likne īslaicīgā situācijā

Piezīme: AVC- vidējās mainīgās izmaksas
 ATC- vidējās ražošanas kopizmaksas
 MC- robežizmaksas

Uzņēmuma robežizmaksu likne tādējādi parāda ražošanas apjomu, pie kura atkarībā no cenu līmeņa var gūt maksimālo peļņu: *tādēļ robežizmaksu likne ir arī piedāvājuma likne*. Aplūkojot visu lauksaimniecības nozari kopumā, īslaicīgā piedāvājuma likne vienkārši papildina visu atsevišķo saimniecību piedāvājuma grafiku vai, attēlojot grafiski, ir individuālo piedāvājuma likņu horizontālais papildinājums.

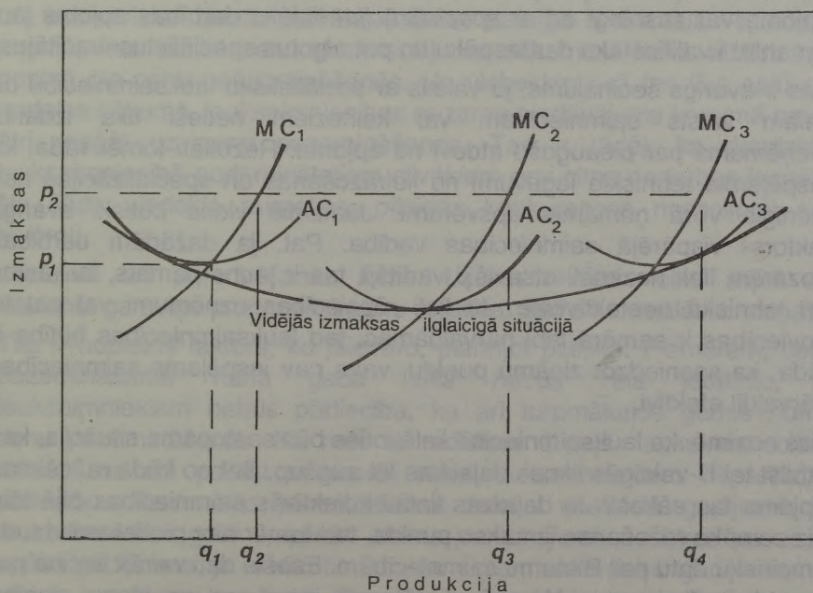
5) Atsevišķo saimniecību piedāvājums ilglaicīgā situācijā un atdeve no apjoma

Par ilglaicīgu situāciju sauc laika sprīdi, kurā ražošanas apjoms var mainīties, mainot *visus* ražošanas faktoros. Pieņemsim, ka tehnoloģija paliek tā pati. Tādā gadījumā ražošanas izmaksas būs atkarīgas no *atdeves no apjoma*:

- ◆ **Pastāvīga atdeve no apjoma** ir vērojama gadījumā, kad proporcionāla ražošanas resursu palielināšana izraisa produkcijas apjoma pieaugumu līdzīgā proporcijā.
- ◆ **Pieaugošas atdeves no apjoma** gadījumā produkcijas apjoma pieaugums ir straujāks kā resursu izmantošanas pieauguma proporcija.
- ◆ **Dilstoša atdeve no apjoma** nozīmē, ka ražošanas resursu izmantošanas proporcionāla palielināšana izraisa mazāku par proporcionāli atbilstošu produkcijas apjoma pieaugumu.

To varam attēlot grafiski (2.6. attēls).

Ja ražošana laika gaitā tiek palielināta, veidojas īslaicīgo situāciju izmaksu līkņu kūlis, kuras atbilst ražošanas līmenim, ko var sasniegt, izmantojot dotajā laikā un vietā pieejamos faktoros. Ja aplūko visu laika posmu, tad ilglaicīgo vidējo izmaksu līkni var atvasināt no īslaicīgo izmaksu līkņu pieskarēm (piemērā ir parādītas tikai trīs, bet faktiski to ir bezgala daudz, tātad iespējams izveidot precīzu ilglaicīgo izmaksu līkni). Ilglaicīgā izmaksu līkne parasti ir U-veidīga, atspoguļojot izmaksu kritumu sākumā (pieaugošā atdeve no apjoma) un izmaksu pieaugumu vēlāk (dilstošā atdeve no apjoma).

2.6. attēls. Izmaksu līknes īslaicīgā un ilglaicīgā situācijā

Sākotnēji īslaicīgā situācijā cenas paaugstināšana no p_1 līdz p_2 izraisa mazāku piedāvājuma palielināšanos no q_1 līdz q_2 . Ja pēc kāda laika uzņēmums var vairāk izmantot sākotnēji fiksētos ražošanas faktoros, piedāvājums var pieaugt līdz q_3 . Tālāks ražošanas apjoma palielinājums līdz q_4 ir iespējams, bet šajā piemērā tas ir saistīts ar izmaksu palielināšanos (dilstošā atdeve no apjoma). Rezultātu var raksturot vai nu kā īslaicīgā piedāvājuma līkņu pārbīžu sēriju vai arī kā pārvietošanos pa ilglaicīgā piedāvājuma līkni. Rūpniecībā gaidāmā pieaugošā atdeve no apjoma- pamatota vai ne, mudina paplašināt un koncentrēt ražošanu un pārņemt jaunus uzņēmumus. Relatīvi fiksētās izmaksas (realizācijai, pētniecībai, attīstībai utt.) var sadalīties uz lielāku darbības apjomu. Ja atdeve no apjoma samazinās, uzņēmumu varbūt vajadzētu sadalīt.

Ciktāl šos secinājumus var attiecināt uz lauksaimniecību?

Ja individuālie lauksaimnieki ir dinamiski, viņi parasti cenšas dabūt savā pārziņā vairāk zemes un tādējādi novērst atdeves samazināšanās efektu, kas parādās, ja zeme ir fiksētais ražošanas faktors. Bet tas nenorāda uz augošu atdevi no apjoma. Palielinātu atdevi var sasniegt tādā gadījumā, ja zemes papildplātība atļauj efektīvāk izmantot tehniku, jo lielās lauksaimniecības mašīnas, piemēram, labības kombaini- mazākā saimniecībā var nebūt pilnībā izmantotas. Palielinātu atdevi no apjoma var sasniegt arī ar *specializāciju*- lielāks darbības apjoms ļauj izmantot kvalificētāku darbaspēku un pat algotus speciālistus- vadītājus.

Tas ir svarīgs secinājums, jo valstīs ar sociālistisku lauksaimniecību un lielām valsts saimniecībām vai kolhoziem netieši tika izdarīts pieņēmums par pieaugošu atdevi no apjoma. Rezultāti tomēr rāda, ka iespējamie tehniskie ieguvumi no lielražošanas un specializācijas nav vienīgie vērā ņemamie apsvērumi. Jāatzīmē viens būtiski svarīgs faktors- vispārējā saimniecības vadība. Pat, ja dažādām darbības nozarēm tiek nozīmēti atsevišķi vadītāji, tas ir jauns pamats, lai rastos arī tehniskā neefektivitāte. Ja lieli rūpniecības uzņēmumi vai pat to apvienības ir samērā labi pārvaldāmas, tad lauksaimniecības būtība ir tāda, ka sasniedzot zināmu punktu, vairs nav iespējams saimniecības pārvaldīt efektīvi.

Tas nozīmē, ka lauksaimniecībā lielākoties būs sastopama situācija, kas atbilst tai **U**-veidīgās līknes daļai, kas iet augšup. Bet no kāda ražošanas apjoma tas sākas? Ja daudzas lielās kolektīvās saimniecības bijā tālu aiz zemāko ražošanas izmaksu punkta, tad tomēr nav pietiekami daudz empīrisku datu par Rietumu saimniecībām. Esošie dati vairāk liecina par **L**-veidīgu līkni nevis **U**-veidīgu: sākumā izmaksas uz vienu vienību strauji kritas, bet tad ir samērā nemainīgas ievērojamā amplitūdā. Tas

var būt tādēļ, ka pat Ziemeļamerikā tikai dažas saimniecības ir pietiekami lielas, lai tās saskartos ar ilglaicīgo izmaksu palielinājumu. (Skatīt pielikuma 2. punktu).

Optimālo lielumu tādēļ nevar precīzi noteikt. Vienlīdz labi var darboties dažāda lieluma saimniecības, ja vien tās nav pārāk mazas. Vienāda lieluma saimniecībām savukārt var būt ļoti lielas atšķirības izmaksu ziņā. Svarīgi ir apzināties, ka daudz lielāka nozīme ir tehniskās efektivitātes un peļņas palielināšanai jebkura lieluma saimniecībā, kas ir lielāka par zināmu minimumu, nevis vispārējai ražošanas paplašināšanai, cenšoties panākt apjoma radītās priekšrocības.

Līdz šim tika aplūkota ilglaicīgās situācijas ietekme uz cenas *celšanos*. Reakcija uz cenas *kritumu* var būt daudz lēnāka nekā uz pieaugumu. Tas izskaidrojams ar to, ka investēt ir vieglāk nekā deinvestēt. Lauksaimnieks, kas sakarā ar cenu celšanos būs iekārtojis jaunu piena slaukšanas agregātu, diez vai atstās to neizmantotu (lai tas sabruktu), tāpat kā viņš negribēs pārdot jaunu traktoru, kas tikko nopirkts, jo tādā gadījumā viņš ciestu lielus zaudējumus, īpaši apstākļos, kad visiem lauksaimniekiem ir līdzīgas problēmas. Tā ir *aktīvu fiksētības* problēma. Parasti ir nelielas iespējas, vai to vispār nav- izmantot lauksaimniecības kapitālu citās nozarēs. Tādējādi piedāvājuma likne var būt asimetriska- daudz stāvāka (mazāk elastīga- skatīt tālāk 4. iedaļu) posmā, kas atbilst cenu pazeminājuma sākumam nekā atbilstošajā posmā pie cenu paaugstināšanās. Un visbeidzot, kā tas tika aplūkots nodaļas sākumā, lauksaimniecības nozares piedāvājums kopumā nevar ātri reaģēt uz cenu pazemināšanos. Tas ir tādēļ, ka daudziem lauksaimniecībā nodarbinātajiem cilvēkiem nav citas nodarbes iespēju. No šāda viedokļa raugoties, pilnīgās konkurences nosacījumi nav ievēroti.

Jāatzīmē arī paredzēšanas loma. Lauksaimnieku rīcību stipri var ietekmēt gan viņu prognozētā cenu attīstība, gan arī to reālās izmaiņas.

Tas ir nopietns faktors, ko jāievēro, plānojot politiku. Piemēram, cenu pazemināšanai viena gada laikā nebūs liela ietekme, ja lauksaimniekiem nebūs pārlicība, ka arī turpmākajos gados notiks cenu pazemināšanās. Kā mēs to redzēsīm II daļā, lauksaimniecības ministri un citi politiķi nelabprāt saka lauksaimniekiem nepatīkamu patiesību. *Racionālās paredzēšanas* teorija nostrādā gadījumā, ja lauksaimniekus grūti maldināt. *Naīvie paredzējumi*, no otras puses, ir spēkā gadījumos, ja cilvēki tic tam, ko viņiem saka (īpaši gadījumos, ja viņiem ir patīkami tam ticēt). Pieredze liecina, ka lauksaimniecības cenu politikā dominē *naīvie paredzējumi*.

2. Nozares piedāvājums ilglaicīgā situācijā

Ilglaicīgā situācijā ir grūti analizēt izolētu atsevišķu saimniecību. Ja produkcijas apjoms palielinās (vai samazinās), arī tirgus cenai pie pārējiem nemainīgiem nosacījumiem vajadzētu kristies (vai celties). Pilnīgās konkurences teorijā tiek pieņemts, ka, ja nozarē pastāvošajiem uzņēmumiem ir pieaūgoša atdeve no apjoma un tā tad tie var palielināt peļņu ar apgrozījuma palielināšanu, šajā nozarē ienāks jauni uzņēmumi. Līdz ar to palielinās piedāvājums, samazinot katra uzņēmuma realizāciju un cenas atkal kritas. Ja pieņem, ka 2.6. attēls parāda nozari (jāpagarina vienīgi horizontālā ass), tad pieaugumu no q_3 līdz q_4 var panākt, palielinot uzņēmumu skaitu. Bet tad ir iespējams, ka cenas kritīsies un peļņa izrādīsies mazāka par paredzēto.

Lauksaimniecības nozarei šī nav visai reāla situācija, jo zemes platības ir ierobežotas un ir gandrīz neiespējami izveidot kādu jaunu saimniecību, izņemot gadījumus, kad jaunās tiek veidotas, pārņemot vecās. Patiesībā saimniecību skaits Rietumeiropā nemitīgi samazinās, īpaši strauji to skaits sarūk mazo saimniecību grupā (iemesli tiks aplūkoti 7. nodaļā). Tomēr tas nav samazinājis piedāvājumu, jo atbrīvojušos zemi parasti pārņem citas saimniecības.

Lauksaimniekiem produkcijas apjoma palielināšana parasti ir saistīta ar līdzekļu investēšanu papildus zemes platībās vai kapitālā. Kaut gan sākumā tas tiek darīts, lai gūtu papildpeļņu un pirmie no tā var arī iegūt, tomēr, jo vairāk lauksaimnieku seko šim paraugam, jo vairāk produkcijas tiek saražots, tirgus cena pazeminās, un samazinās arī peļņas norma. Faktiski daudzi saimnieki var būt *spiesti* izdarīt papildus investīcijas, jo citādi tie pārāk atpaliktu no konkurentiem- šo procesu bieži sauc par *apburto loku- skrējienu uz vietas* (amerikāņu ekonomista Vilarda Kohrana (*Williard Cochrane*) izteikums).

Faktiski saimniecības, kas atļāvušās *pārāk lielas investīcijas*, var nokļūt nepatīkamā stāvoklī. Īpaši smags var būt gadījums, kad pēc attīstības perioda ar samērā zemām procentu likmēm (kā 1970. gados) seko cenu pazemināšanās un procentu likmju palielināšanās periods (kā 1980. gados).

Savukārt tās robežsaimniecības, kas sākotnējā situācijā ir varējušas tikai segt savus izdevumus un nav varējušas atļauties papildinvestīcijas, droši vien būs spiestas izstāties no sacensības.

3. Piedāvājums tehnoloģijas maiņas gadījumā

Lauksaimniecībai kā veselumam viens ražošanas faktors- zeme, faktiski ir fiksēts lielums. Pamatojoties uz to, Tomass Maltuss (1766-1834) izteica domu, ka tādēļ pārtikas ražošana nespēs pilnībā nodrošināt cilvēces pieaugumu ar pārtiku, bet viņš neparedzēja *produktivitātes* pieauguma nozīmību.

Tāpēc ir svarīgi aplūkot situāciju, kur var mainīties *tehnoloģija*. Tas nozīmē, ka *ražošanas funkcija* mainās lielākas fiziskās produktivitātes virzienā (lielāks saražotās produkcijas apjoms ar to pašu resursu daudzumu). Grafiskā izteiksmē tas nozīmē piedāvājuma liknes nobīdīšanos uz labo pusi.

Rietumu tirgus ekonomikas situācijā tas bijis ļoti nozīmīgs lauksaimniecības produkcijas pieauguma faktors. Graudu ražu palielināšanā nozīmīga vieta bijusi labāku šķirņu izmantošanai, efektīvākām ķimikālijām un labākām zināšanām par to lietošanu, kā arī citiem faktoriem. Lopkopības rezultātu uzlabošana notikusi, pateicoties labākām šķirnēm, efektīvākai barošanai, slimību ierobežošanai utt. Arī labākai tehnikai un efektīvākai vadībai, kā arī daudziem citiem elementiem ir bijusi nozīmīga loma. Kaut gan uzlabota tehnika var nozīmēt vienkārši mazāku resursu patēriņu tā paša produkcijas daudzuma saražošanai, praksē tas parasti noved pie produkcijas apjoma palielināšanās.

Lielākoties šis process ir saistīts ar papildus investīcijām. Iepriekšēiktais par *apburtā loka* fenomenu un robežsaimniecībām lielā mērā attiecas arī uz šo jautājumu.

4. Piedāvājuma elastība

Elastības jēdziens turpmāk būs samērā bieži sastopams- šajā nodaļā saistībā ar piedāvājumu un vēlāk saistībā ar pieprasījumu. Elastība raksturo piedāvājuma (vai pieprasījuma) reakciju uz cenas maiņu, pieņemot, ka visi pārējie lielumi paliek nemainīgi. Par elastību var runāt arī pretējā nozīmē- lai aprēķinātu, kā mainīsies cena, ja mainās piedāvājums (vai pieprasījums). Šajā gadījumā tā tiek saukta par *cenu elastību*.

Piedāvājuma elastība tiek definēta kā relatīvās piedāvātā produkcijas vai pakalpojumu apjoma izmaiņas, atbildot uz dotajām relatīvajām cenas

izmaiņām, vai:

$$E_s = \frac{\Delta Q_s / Q_s}{\Delta P / P}$$

Tā kā pie dažādiem piedāvājuma līmeņiem elastība var mainīties, koeficients E_s ir attiecināms uz mazām- 1% apmērā, cenas izmaiņām.

Ir iespējamas sekojošas situācijas (jāatzīmē, ka *piedāvātā daudzuma palielinājums* nozīmē kustību *gar* piedāvājuma līkni, bet un tas nav sinonīms jēdzienam *piedāvājuma pieaugums*, kas, savukārt, nozīmē visas piedāvājuma līknes nobīdi pa labi):

- ◆ **Absolūti elastīgs** piedāvājums. Ja cena ir zemāka par kādu noteiktu līmeni, nekas netiek piedāvāts, bet neliels cenas pieaugums spēj izraisīt piedāvātā daudzuma pieaugumu līdz bezgalībai. Elastības koeficients šajā gadījumā ir bezgalība. Pārsvarā šāda situācija pastāv tikai teorētiski, tomēr *daļēji līdzsvara* tirdzniecības teorijā (tā tiks apskatīta 6. nodaļā) tiek pieņemts, ka imports ir absolūti elastīgs.
- ◆ **Elastīgs** piedāvājums. Elastības koeficients ir lielāks par 1. Tas nozīmē, ka piedāvājuma izmaiņu proporcijas pārsniedz cenu izmaiņu proporcijas. Šī nav bieži novērojama situācija, tomēr ir sastopama. Lauksaimniecībā iespējas pārkārtot ražošanu no viena labības veida uz otru var nozīmēt, ka, piemēram, miežu ražošana var būt elastīga, bet to nevar attiecināt uz visām labības kultūrām.
- ◆ **Neelastīgs** piedāvājums. Koeficients ir starp 0 un 1. Piedāvājuma izmaiņas ir mazākas par cenas izmaiņām. Lauksaimniecībā šī ir visbiežāk novērojamā situācija.
- ◆ **Absolūti neelastīgs** piedāvājums. Izmaiņas cenās nerada izmaiņas piedāvājuma apjomā. Elastības koeficients līdzinās 0. Galvenokārt arī šis ir vairāk teorētisks punkts, tomēr tas var būt arī sastopams ļoti īslaicīgā situācijā, kad piedāvājuma apjoms ir fiksēts. Piemēram var minēt laika periodu starp ražas novākšanu un realizāciju, ja glabāšanas iespējas ir ierobežotas.
- ◆ **Negatīvas elastības** gadījumā koeficients ir mazāks par 0. Tas nozīmē, ka mainoties cenai, piedāvājums mainās pretējā virzienā. Tā nav izplatīta situācija, bet nav arī neiespējama. Šī situācija tiks aplūkota tālāk iedaļā ar virsrakstu *Lejupejoša piedāvājuma līkne*.

Ja šīs situācijas attēlotu koordinātu sistēmā, kur vertikālā ass atspoguļo produkcijas cenu un horizontālā ass- tās daudzumu, tad *absolūti elastīga* piedāvājuma grafiks būtu horizontāla taisne, bet *absolūti neelastīga* piedāvājuma grafiks- vertikāla taisne. *Elastīga* un *neelastīga*

piedāvājuma grafiki ir augšupejošas liknes visā to garumā (pie nosacījuma, ja elastības koeficients ir pozitīvs).

Ir jāatceras, ka kaut gan vienu no liknēm var vērtēt kā *elastīgāku* par otru, ja vienā un tajā pašā diapazonā tā ir stāvāka, tomēr liknes *ieliekums* vien elastību neraksturo. Tā kā elastība attiecas uz *proporcionālu* piedāvājuma kvantitatīvo izmaiņu un tādējādi attiecas uz absolūto apjomu liknes sākumā, elastības koeficients ir atkarīgs arī no attāluma līdz asīm.

Piedāvājuma elastību lielā mērā ietekmē *laiks*, kas atvēlēts, lai pielāgotos jaunajai cenai. Jo tas ir īsāks, jo piedāvājums ir neelastīgāks. Dažādi varianti tiks apskatīti 5. nodaļā, kur pēc pieprasījuma analīzes būs runa par cenas noteikšanu.

Elastības jēdziens principā ir ļoti vērtīgs ekonomiskās analīzes instruments. Tomēr praksē, aprēķinot elastības koeficientus, jāsakaras ar daudzām problēmām. Pat ja ir droši un precīzi dati par cenu un piedāvājuma maiņu, nav viegli nodalīt cenas ietekmi no pārējiem faktoriem, piemēram jaunas tehnikas ieviešana, klimata ietekme u.tml.

Aprēķinos jāievēro arī jau iepriekšminētais apstāklis, ka ražotāji reaģē ne tikai uz *reālajām*, bet arī uz *gaidāmajām* cenas izmaiņām. No šāda viedokļa ļoti svarīga ir katra ražotāja individuālā attieksme pret risku. Pēdējos gados izmaiņas ir ierobežojušas Rietumvalstu tirgus saimniecībā izmantotā cenu atbalsta politika. Vēl vairāk, šī politika ir ierobežojusi cenu svārstības, tāpēc datu sērijas var novest pie maldīgiem secinājumiem, ja tiek mēģināts izvērtēt ievērojamo cenu izmaiņu ietekmi.

Lauksaimniecības politikas pieaugošā sarežģītība rada grūtības paredzēt cenu izmaiņu ietekmi atrauti no citiem faktoriem. Tādējādi, kaut arī CAP reformas ietvaros notiek liela atbalsta cenu samazināšana (sk. 9. nodaļu), daļēji to kompensē ar zemju atstāšanu atmatā saistītie kompensācijas maksājumi, ražošanas kvotu pastāvēšana vairākām preču grupām, kā arī citi piedāvājuma ierobežošanas pasākumi. (Pielikuma 3. punktā ir papildus informācija par problēmām, kas atklātas vairākos nesenos pētījumos par piedāvājuma elastību.)

5. Peļņas maksimizēšana un ekonomikas optimums

Šī tēma noslēdz teorijas pamatu izklāstu par peļņas maksimizēšanu lauksaimniecības uzņēmumā (faktiski arī jebkurā citā uzņēmumā, kas darbojas pilnīgās konkurences apstākļos) un kas faktoriem, kas nosaka

piedāvājumu. *Robežanalīzes* attīstība kopumā ir nozīmīgs solis ekonomiskajā zinātnē. Kaut gan teorijas izklāsts grafikos un tabulās var likties abstrakts un pat garlaicīgs, tā tomēr iespējams precīzāk formulēt secinājumus, kas balstīti uz vispārējo loģiku, un aprēķināt, piemēram, vai no ieņēmumu palielināšanas viedokļa ir vērts ieguldīt vairāk līdzekļu ražošanā. Robežpiedāvājuma analīze ir arī nozīmīga vērtības un arī cenu noteikšanas teorijas daļa, kā tas būs parādīts turpmākajās nodaļās.

Reti ir pietiekami daudz tehnisko datu, lai izveidotu pilnīgus un precīzus piedāvājuma grafikus praktiskajai pielietošanai. Pat ja tiek izveidoti pamatoti plāni, nav garantijas, ka tie vienmēr tiks izpildīti. Tādējādi ir iespējams, ka tikai neliels lauksaimnieku skaits faktiski strādā ar maksimālo peļņu.

Tomēr neraugoties uz to, ja pieņem, ka peļņas maksimizāciju par mērķi uzskata lielākā daļa to ražotāju, kas reāli piepilda tirgu, un ka viņiem nav kāda īpaša vēlme nerasniegt optimālo variantu, šis tradicionālais ekonomistu modelis var būt noderīgs, lai izprastu lauksaimniecības nozares *vidējo* darbības būtību. Viens no iemesliem, kas liek apšaubīt optimuma sasniegšanas iespēju, ir *riska faktors*. Pēdējā laikā šim faktoram akadēmiskajā literatūrā tiek pievērsta liela uzmanība (var pierādīt, ka lauksaimnieku nepārlicinātība sekmē piedāvājuma samazināšanos).

Peļņas maksimizācijas analīzei, balstoties uz iepriekšaplūkotojiem principiem, ir galvenā loma *vispārējā līdzsvara* noteikšanā (vai ekonomiskā *optimuma* noteikšanā ekonomikā kopumā). Itāļu ekonomista Pareto (1848.- 1923.) vārdā nosauktais optimums (viņš bija pirmais, kas mēģināja to nedefinēt precīzi) visa cita starpā prasa, lai visi uzņēmumi tautas saimniecībā censtos maksimizēt savu peļņu, izlīdzinot savus robežizmaksas un robežieņēmumus.

Kaut arī šis optimālais stāvoklis varbūt nekad netiks sasniegts pilnībā, ekonomika, kurā daudzi atsevišķie, tajā skaitā lauksaimniecības uzņēmumi- darbojas tālu no saviem peļņas maksimizācijas punktiem, droši vien būs ekonomiski neefektīva- tādā nozīmē, ka netiks maksimizēta atdeve no esošo ražošanas resursu izmantošanas.

Tā rezultātā ekonomistu izmantotie instrumenti var būt noderīgi, lai izvērtētu iespējamās ekonomikas izkropļojumus. Attiecībā uz lauksaimniecību tas vispirms saistās ar cenu atbalsta un lauksaimniecības aizsardzības ietekmes izvērtēšanu, kas būs apskatīts šīs grāmatas II daļā. Tomēr šāds novērtējums parasti ir statisks. Zināmu izkropļojumu konkrētajā laikā posmā ar laiku var atsvērt ieguvumi no

attīstības procesa- kā tas tiks aplūkots nākošajā nodaļā. Vēl vairāk, tas attiecas uz ienākumu sadali, kurā ļoti iespējama ir nevēlama nevienlīdzība. Šajā posmā ir grūti izbēgt no *normatīvā* izvērtējuma.

Tomēr līdzsvara analīze ir noderīgs pamats, lai analizētu ārējos faktoros, kā, piemēram, gadījumus, kad *individuālās izmaksas* (tās, kas attiecas tikai uz uzņēmumu un tā darbību) var atšķirties no *sabiedriskajām izmaksām* (kas ietelmē arī citus ražotājus un sabiedrību kopumā). Lauksaimnieciskā ražošana šajā nozīmē citiem var dot labumu, piemēram, saglabājot laukus. Tajā pašā laikā saasinājies arī jautājums par pretējo procesu- kādā mērā mūsdienu intensīvā lauksaimniecība nodara bojājumus lauku videi (piemēram, ar agroķīmisko piesārņojumu) un kas netiek uzrādīti izmaksu kalkulācijās. Pie šī jautājuma mēs arī atgriezīsimies II daļā.

6. Zemnieku saimniecību stratēģija

Un visbeidzot jāņem vērā, ka dažai labai ģimenes saimniecībai peļņas maksimizācija var nebūt galvenais mērķis.

Analizējot zemnieku saimniecības, divdesmitajos gados krievu ekonomists A. Čajanovs uzsvēra to būtiskās atšķirības no kapitālistu uzņēmumiem. Norādot uz to, ka zemnieku saimniecībā netiek nodarbināti citi cilvēki un nav ne algu, ne tīrās peļņas- viņš vedināja uz domu, ka šeit ir *pašekspluatācijas* elements- kur apgrūtinājums no papilddarba tiek līdzsvarots ar vajadzību apmierināšanu. Šī iemesla dēļ zemnieks var turpināt strādāt *aiz* maksimālās peļņas punkta, ja viņš nav nopelnījis pietiekami daudz līdzekļu ģimenes vajadzību apmierināšanai. No otras puses, ja darba rezultātā ir gūts iztikai pietiekams ienākumu apjoms, zemnieks var pārtraukt ražošana, pat ja maksimālās peļņas punkts vēl *nav* sasniegts. Pat grūtos laikos šīs saimniecības var izdzīvot tāpēc, ka viņu darbības zemākais ierobežojums ir ģimenes eksistencei nepieciešamie līdzekļi, kā rezultātā zemnieku saimniecība var strādāt apstākļos, kur kapitālista uzņēmumam būtu *negatīva* peļņa.

Čajanova uzskati nesakrīta ar Staļina uzskatiem, tāpēc 1930. gadā viņš tika arestēts. Tomēr viņa teorija joprojām ir aktuāla pat Rietumeiropas valstu lauksaimniecībai, īpaši Eiropas dienviddaļā. Šis darbs ir pamats vēlākam darbam par *zemnieku ekonomiku*, kurā ir atspoguļota tendence uz *derīguma maksimizēšanu*, ietverot tajā gan peļņas maksimizēšanu, gan arī atpūtu un citus mērķus. (sk. pielikuma 4. punktu).

Pašreiz nozīmīgu ieguldījumu ģimeņu saimniecību stratēģijas izpētē sniedz *Arkleton Trust* veiktie pētījumi, kas aptver daļu Rietumeiropas un

Ziemeļamerikas valstu. Tajos tiek analizēts, kā ģimeņu saimniecības piemērojas mainīgajiem ekonomiskajiem un sociālajiem apstākļiem. Pētījumos izdalīti trīs galvenie saimniecību attīstības modeļi:

Profesionalizācija, kas nozīmē tirgus orientētu komerciālu pieeju lauksaimniecībai ar izteiktu tendenci saimniecībām paplašināties un specializēties. Šajā grupā parasti ietilpst jaunāki saimnieki, kuri apsaimnieko lielas saimniecības, vecākās paaudzes saimnieki, kuri arī apsaimnieko lielas saimniecības un kuriem ir mantinieki un kuru labklājību lielā mērā nosaka ienākumi no lauksaimniecības. Pie šīs grupas var piederēt arī mazo fermu īpašnieki, kuriem nodarbes iespējas ārpus saimniecības ir nelielas.

Stabila atražošana. Tā saistās ar noturīgu lauksaimniecības nozīmi saimniecības darbībā. Tajā dominē tradīcijas, notiek maz pārmaiņu, tās tiek uzņemtas negribīgi. Šāds modelis plaši izplatīts apvidos ar lauksaimniecībai nelabvēlīgākiem dabas apstākļiem, kā arī mazajās saimniecībās. Bieži saistīts ar plašu ārpussaimniecības darbību.

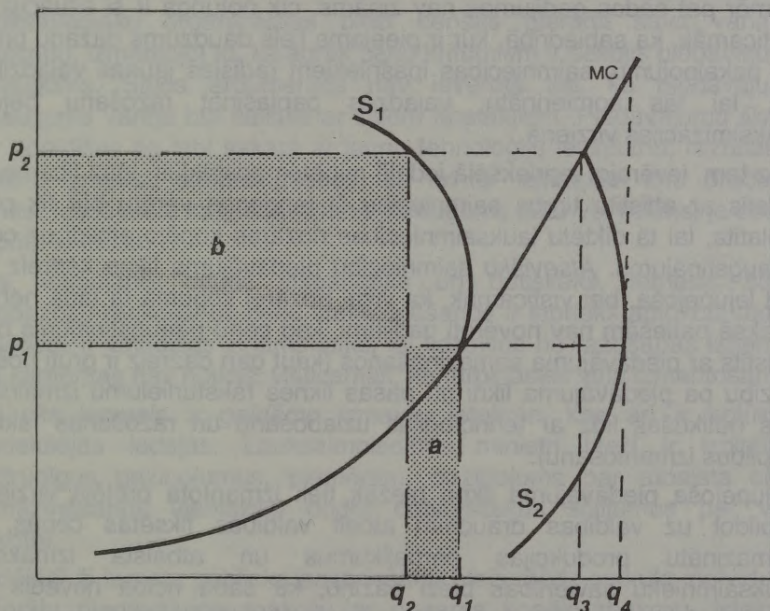
Atkāpšanās. Šī grupa saistās ar arvien mazāku lauksaimniecības nozīmību viņu saimnieciskajā darbībā. Tas bieži saistās ar nelauksaimnieciskās darbības attīstību pašā saimniecībā, kā arī ar iesaistišanos šādā darbībā ārpus saimniecības. Šajā kategorijā pārsvarā ir vecākās paaudzes lauksaimnieki mazākās saimniecības, kam nav pēcteču. Šo cilvēku aiziešana pensijā var nozīmēt šīs saimniecības izzušanu.

Pieņēmums par peļņas maksimizāciju un uzņēmuma teorija, kas izriet no šī pieņēmuma, pārsvarā attiecināms uz pirmo- *profesionālo* kategoriju. Šīs saimniecības lielākoties ir no lielo saimniecību grupām un piegādā lielāko daļu tirgus produkcijas. Tādēļ var uzskatīt, ka iepriekšminētais izklāsts ir spēkā arī jautājumā par lauksaimniecības nozares kopējo *pieāvājumu* un to nosakošajiem faktoriem.

No otras puses, abas pārējās grupas ir tuvākas Čajanova modelim, un ir maz ticams, ka to piegādes tirgum noteiks tikai un galvenokārt tirgus ietekme. Šo saimniecību darbība būtiski neietekmē lauksaimniecības nozares *pieāvājumu*. Tomēr to lielais skaits nosaka to sociālo nozīmību. Ar šīm saimniecībām ir jārēķinās, plānojot *sociālo struktūrpolitiku*, kas tiks aplūkota 10. nodaļā.

7. Lejupejoša piedāvājuma likne

Ar lejupejošā piedāvājuma līknes palīdzību var parādīt šīs analīzes pielietojanas iespējas, aplūkojot vienu no galvenajiem lauksaimniecības politikas jautājumiem.

2.7. attēls. Lejupejoša piedāvājuma likne

Kā tas parādīts Čajanova teorijā, teorētiski iespējams, ka cenas paaugstināšana virs kāda punkta var izraisīt piedāvājuma samazināšanos. Tas var notikt tā sauktā *ienākumu efekta* dēļ. Ja saimniecības īpašnieka mērķis ir nevis gūt maksimālo peļņu, bet sasniegt zināmu ienākumu līmeni un ja aplūkojamais produkts dod lielu daļu no viņa ienākumiem, tad var izveidoties situācija, kas parādīta 2.7. attēlā: cenas ceļas no p_1 līdz p_2 , bet piedāvājums nevis palielinās, bet samazinās no q_1 līdz q_2 . Kaut gan peļņa nav maksimizēta (tā būtu maksimālā punktā q_3 , kur robežizmaksas ir vienādas ar cenu), tomēr kopējie tirdzniecības ienākumi ir palielinājušies- taisnstūra b laukums (iegūtā naudas summa) ir lielāks par taisnstūra a laukumu (summa, kas zaudēta, samazinot piedāvājumu).

Šāda rīcība vairāk ir raksturīga tai saimniecību grupai, ko aplūkojis Čajanovs, nevis lielajām Rietumu saimniecībām. Tomēr šāda situācija var izveidoties arī citās mazāk attīstītās valstīs un varbūt arī Rietumeiropā- mazajās saimniecībās lauksaimniecībai nelabvēlīgajos apvidos.

Tomēr pat šādos gadījumos nav zināms, cik noturīga ir šī situācija, jo visticamāk, ka sabiedrībā, kur ir pieejams liels daudzums dažādu preču un pakalpojumu, saimniecības īpašniekiem radīsies jaunas vajadzības un, lai tās apmierinātu, vajadzēs paplašināt ražošanu peļņas maksimizācijas virzienā.

Bez tam, ievērojot iepriekšējā iedaļā minētos apstākļus, maz ticams, ka valstīs ar attīstītu tirgus saimniecību šī tendence varētu būt tik plaši izplatīta, lai tā diktētu lauksaimniecības nozares kopējo atbildi uz cenu paaugstinājumu. *Atsevišķo* saimniecību piedāvājuma līkne kādreiz var būt lejupejoša, bet visticamāk, ka visai nozarei kopumā tā tāda nebūs. Praksē patiešām nav novēroti gadījumi, kad cenu paaugstinājums būtu saistīts ar piedāvājuma samazināšanos (kaut gan dažreiz ir grūti nošķirt virzību pa piedāvājuma līkni no pašas līknes raksturlielumu izmaiņām, kas notikušas līdz ar tehnoloģijas uzlabošanu un ražošanas faktoru papildus izmantošanu).

Lejupejoša piedāvājuma līkne biežāk tiek izmantota pretējā virzienā. Atbildot uz valdības draudiem atcelt valdības fiksētās cenas, lai samazinātu produkcijas pārpalikumus un atbalsta izmaksas, lauksaimnieku savienības bieži paziņo, ka šāda rīcība novedīs pie pretēja efekta: cenas pazemināšana izraisīs piedāvājuma *pieaugumu*.

Politikas noteicēji mēdz atbildēt, ka lauksaimnieku pārstāvjiem nav bijis iebildumu pret cenu paaugstināšanu, lai nodrošinātu piedāvājuma palielināšanos, piemēram otrā pasaules kara laikā, pēckara periodā. Patiesībā šī nav īpaši korekta atbilde. Ir iespējams, ka svārstības uz augšu un leju pa piedāvājuma līkni nav pilnīgi simetriskas. Piemēram, pie cenu palielinājuma piedāvājums var palielināties atbilstoši robežizmaksu līknei, tomēr vēlāk, kad viņi ir pieraduši pie šī daudz augstākā ienākumu līmeņa, cenu samazināšanās patiešām var izraisīt ražošanas palielināšanos, lai šis ienākumu līmenis saglabātos.

Piemēram 2.7. attēlā ir parādīts, kā cenu palielinājumam sākotnēji ir sekojis piedāvājuma palielinājums līdz q_3 . Uz vēlāku cenu kritumu līdz p_1 , tie var atbildēt ar piedāvājuma palielinājumu līdz q_4 , tādējādi novirzot lejupejošo piedāvājuma līkni S_2 pretējā virzienā. No peļņas maksimizēšanas viedokļa tas ir neracionāli, jo pie šī piedāvājuma līmeņa robežizmaksas pārsniedz ienākumus, un ražošanas samazināšana

ļautu vairāk iegūt uz izmaksu samazināšanas rēķina nekā lauksaimnieki zaudēs ieņēmumos. Ir stipri apšaubāms, vai šāda situācija ilgi saglabātos. Vēl vairāk, ja daļa no saimniecībām rīkosies šādā veidā, tas tomēr nenozīmē, ka šādu uzņēmumu skaits būs pietiekami liels, lai arī nozares kopējā reakcija būtu šāda.

Lauksaimnieku organizācijas bieži cenšas pierādīt sava varianta pareizību, izmantojot to, ka agrāk cenu kritumiem ir sekojis piedāvājuma pieaugums. Šajos argumentos nav ievērots tas, ka piedāvājuma pieaugums varēja būt saistīts ar citiem apstākļiem. Piedāvājumu *liknes var nobīdīt* pa labi sakarā ar jaunu tehnoloģiju ieviešanu, ražošanas faktoru izmaksu samazināšanos, kā arī ar izmaiņām citu produktu cenās. Iespējams, ka piedāvājuma pieaugums būtu vēl lielāks, ja cenas nebūtu kritušas.

Cits, iespējams daudz vispārīgāks un būtiskāks, iemesls šādai ierobežotai reakcijai uz cenu samazināšanos ir iepriekš aplūkotā *aktīvu fiksētība*- ir vajadzīgs zināms laiks, lai līdzekļus no ražošanas izņemtu, bet kamēr tas nav noticis, visticamāk, ka turpināsies viņu izmantošana.

Vēl cits iemesls ir *gaidāmo izmaiņu* ietekme, kas arī ir aplūkota iepriekšējās iedaļās. Lauksaimniecības ministri bieži ir izplatījuši pretrunīgus paziņojumus, piemēram, paziņojums par atbalsta cenu samazināšanos vienlaicīgi dodot optimistiskus solījumus par viņu nākotni.

Tādējādi šī temata publiska apspriešanās bieži mēdz sajaukt individuālo ražotāju piedāvājuma reakciju ar nozares kopējo reakciju, īslaicīgu atbildes reakciju ar ilglaicīgām pārmaiņām. Bieži netiek ievērota asimetriskā reakcija uz cenu pieaugumu, salīdzinot ar cenu samazināšanās gadījumu, tāpat tiek ignorēta cerību un prognožu nozīme. Tā kā šīm diskusijām ir liela nozīme politikas formulēšanā, ir jāuzsver precīzas analīzes nozīme.

Ekonomists, ja viņam vaicātu padomu par gaidāmo cenas samazināšanas ietekmi, nevar pateikt ka īslaicīgā situācijā tādēļ samazināsies ražošana, viņš pat nevar droši apgalvot, ka tas samazinās ražošanu ilgākā laika posmā. Ar zināmu ticamības pakāpi viņš var pateikt to, ka pēc piemērošanās laika perioda (kura ilgumu ir iespējams noteikt atkarībā no ražošanas rakstura) ražošanas līmenis *būs zemāks, nekā tas būtu bijis bez cenu samazinājuma*. Kā ekonomists viņš joprojām nevar pateikt, ka cenas ir jāsamazina, jo tā ir *normatīvā* izvērtēšana, kurā ir jāievēro patērētāju un nodokļu maksātāju ieguvums un lauksaimnieku ienākumu samazināšanās. Bet šāda

jautājuma nostādne mūs ievēd strīdīgās labklājības ekonomikas jomā, kura tiks apskatīta 5. nodaļā.

PIELIKUMS

1. Avoti. Skatīt ievada pielikumā minēto grāmatu sarakstu par lauksaimniecības ekonomiku.

2. Apjomu ekonomika. Kaut gan ļoti daudzos pētījumos ir konstatēts, ka izmaksas ļoti mazās ģimenes saimniecībās parasti ir daudz augstākas nekā lielajās, tomēr situācija ar ļoti lielām saimniecībām nav tik skaidra, galvenokārt pētījumu trūkuma dēļ. P.J.Dausons un L.J.Haberds (*P.J.Dawson and L.J.Hubbard*) pētījumā "Management and size economies in the England and Wales dairy sector" kurš tika publicēts "Journal of Agriculture Economics, XXXVIII:1 of January 1987 (pp. 27-37) secinājuši, ka ilglaicīgā vidējo izmaksu likne ir "U-veidīga, kaut gan tās izliekums parādīja, ka saimniecībām no apjoma ir lielāks ieguvums kā zaudējumi... Ir parādīts, ka labāk vadītās saimniecības jebkuru produkcijas daudzumu saražo ar mazākām vidējām izmaksām." Pētījumu rezultāti rāda, ka izmaksu liknes strauji samazinās līdz 300 tūkst. litru līmenim gadā (saimniecība ar 60 govīm pie Lielbritānijas vidējā izslaukuma 5000 litru gadā no govīm), paliekot samērā nemainīgas līdz 2 milj. litru līmenim (ap 400 govīm), īpaši labāk vadītajās saimniecībās. Sliktāk pārvaldītajās saimniecībās izmaksas lielākoties ir vismaz divas reizes augstākas nekā labāk vadītajās saimniecībās (par kritēriju tika izmantota barības izmaksas uz litru piena).

Tālākajos pētījumos, par kuriem ziņojuši S.M.Muhtars (*S.M.Mukhtar*) un P.J.Dausons savā darbā "Herd size and units costs of production in the England and Wales dairy sector", kas publicēts *JAE 41:1 of January 1990*, konstatēti līdzīgi rezultāti.

3. Piedāvājuma elastība. Lai paredzētu, kā piedāvājuma maiņa ietekmēs cenu maiņu, jāzin piedāvājuma funkcija. Tekstā minēto iemeslu dēļ praktiski ir grūti aprēķināt piedāvājuma maiņu, pastāvot kādam zināmam cenu līmenim, un vēl grūtāk ir atvasināt piedāvājuma funkciju plašākā cenu intervālā.

Daudzos ekonometriskajos pētījumos ir mēģināts noskaidrot cenu maiņas ietekmi, īpaši saistībā ar lauksaimniecības politikas reformu un GATT tirdzniecības pārrunām. Visos gadījumos izmantoto piedāvājuma elastības koeficientu noteikšanā liela nozīme ir bijusi novērtējumam

(spriedumiem). Dažkārt elastības koeficientu novērtēšanai izmanto alternatīvos pieņēmumus, apzīmējot tos kā *jūtīguma testu*.

Elastības koeficientu izvēlei ir jāatspoguļo ekonometriskā modeļa mērķis un daba. Ir divi galvenie apsvērumi:

a) Kāds laika posms tiek aplūkots? Kā parādīts šajā nodaļā, ilglaicīgā situācijā piedāvājuma reakcija var būt pavisam citāda nekā īslaicīgā situācijā. Bez tām izmaiņām piedāvājuma funkcijā, ko nosaka izmaiņas resursu izmantošanā, ļoti ilglaicīgā situācijā (šis laika posms tika definēts nodaļas tekstā) nevar neievērot arī tehnoloģijas izmaiņas: cenu attīstība var ietekmēt jaunu tehnoloģiju iesaistīšanu un pat to attīstību. Citiem vārdiem sakot, jānosaka, cik "statisks" vai "dinamisks" ir modelis.

b) Cik daudz dažādas preces (pakalpojumi) tiek aplūkoti. Apskatot vienu produktu vai pakalpojumu, cenu izmaiņa visticamāk būs lielāka, nekā ja šis cenu izmaiņas skar vairākas vai pat visas preces (pakalpojumus), jo tādā gadījumā iespējama preču vai pakalpojumu savstarpēja aizstāšana. Nopietnākie modeļi var censties ņemt vērā arī lauksaimniecības un pārējo ekonomikas nozaru attiecības, īpaši attiecībā uz resursu izmantošanu. Citiem vārdiem sakot, ir jānoskaidro, vai modelis attiecas uz *daļējo līdzsvaru*, vai uz kādu *vispārējā līdzsvara* pakāpi (visticamāk, ka pilnīgs "totālais līdzsvars" nav sasniedzams).

Kā pēdējā laika būtiskākos šis jomas darbus var minēt:

- ♦ R.W.Fraser "Price- support effects on EC producers", "Journal of Agriculture Economics", 42:1 of January 1991 (pp. 1-10). Šajā darbā noteiktas kviešu, liellopu un piena piedāvājuma prognozes. Pētījumos tika simulēta cenu izmaiņas ietekme uz ražotāju optimālajiem ražošanas lēmumiem Eiropas Savienībā. Tika pieņemts, ka katrs ražotājs ražo tikai vienu produkcijas veidu. Principā pētījuma raksturs bija salīdzinoši statisks- netika pētīts, cik ilgs laiks ir vajadzīgs, lai no viena optimuma nonāktu uz otru. Pētījumu rezultātā tika konstatēts, ka visu šo produkcijas veidu ražotāju reakciju uz cenu izmaiņām galvenokārt ietekmēja to spēja riskēt. Tas nozīmē, ka riska nemilētāji ražotāji nevēlas mainīt piedāvājuma līmeni atbildot uz cenu izmaiņām. Kopumā tika konstatēts, ka piedāvājuma reakcija bijusi "neelastīga".
- ♦ Austrāliešu ekonomisti Kims Andersons un Rods Taiers (*Kym Anderson, Rod Tyers*) daudzos rakstos publicējuši sava ekonometriskā modeļa rezultātus par tirdzniecības liberalizāciju. Jaunākā publikācija atrodama *European Review* 1992. gada 19. numurā. Pilnīgāks izskaidrojums ir atrodams viņu grāmatā "*Disarray in Worlds Food Markets- A Quantitative Assessment*

(Cambridge University Press, 1992)". Šajā darbā, kas ir veltīts pasaules svarīgākajiem reģioniem, ES tiek apskatīta kopumā, tika izmantoti sekojoši elastības koeficienti (kuru noteikšanā gan liela loma bija uz spriedumiem balstītiem vērtējumiem) *islaicīgai* (normāli viens gads, bet lopbarības graudiem- divi gadi) un *ilglaicīgai* situācijām:

	Īslaicīgā	Ilglaicīgā
Rīsi	0.20	0.40
Kvieši	0.30	0.90
Lopbarības graudi	0.40	0.92
Cukurs	0.10	0.50
Piena produkti	0.07	0.51
Liellopu gaļa	0.12	1.02
Cita gaļa	0.76	1.14

Šīs ir *pašu cenu* elastības. Modeļi tiek izmantoti arī *saistīto cenu* elastības koeficienti.

- ◆ ASV Lauksaimniecības departamenta Ekonomisko Pētījumu dienests ir iekļāvis uz vispasaules statistiskās informācijas pamata veiktos elastības koeficientu aprēķinus savā darbā *A 1989 global database for the Static World Policy Simulation (SWOPSIM) Modeling framework (May 1992)*. Detalizētāks elastības izskaidrojums ir dots darbā *Elasticities in the trade liberalization database (May 1989)*. USDA šos materiālus lieto savos daudz publicētajos pētījumos par tirdzniecības liberalizācijas ietekmi, un ir devis pieeju šiem materiāliem arī citiem interesentiem. Šie koeficienti nav iegūti oriģinālu pētījumu rezultātā, bet gan ir apkopoti no citiem pētījumiem. Kaut gan prognozes tiek dotas katrai ES valstij, tās ir gandrīz identiskas katrai precei (pakalpojumam), kas ir samērā neticami, ja ievēro dažādās ražošanas struktūras. SWOPSIM modelis ir *statisks*: tas cenšas parādīt saimniecības *pilnīgas pieskaņošanās* rezultātus dažādajām politikas izmaiņām vai citām ekonomiskajām izmaiņām, bet neparāda šim procesam nepieciešamo laiku. Šie koeficienti ir samērā atšķirīgi no Andersona un Taiera iegūtajiem rādītājiem. Nevienā no šiem pētījumiem nav arī ievērotas problēmas, kas saistītas ar piena un cukura kvotām un citiem piedāvājuma ierobežojumiem.

4. Zemnieku saimniecību stratēģija. A.V.Čajanova nozīmīgākie darbi publicēti angļu valodā ar nosaukumu *The Theory of Peasant Economy (Manchester University Press: 1966)*. Tur iekļauta arī viņa krievu valodā

publicēto darbu bibliogrāfija. Skatīt arī F.Ellis, *Peasant Economics- Farm Households and Agrarian Development* (Cambridge University Press: 1988).

Atsauksmes uz *Trust* pētījumiem pamatojas uz organizācijas atskaiti Komisijai (publikācija vēl tiek gaidīta). *Arkleton Trust* publikācijas var iegūt organizācijas birojā, kura adrese: *Enstone, Oxford OX74HH, England*.

3 NODAĻA. AGROBIZNESS

1. Ierobežotas konkurences teorija
 - 1) Peļņas maksimizēšana ierobežotas konkurences apstākļos
 - 2) Jauninājumi un modernizācija
 2. Pārtikas ķēde
 3. Lauksaimniecībai nepieciešamos resursus ražojošās nozares
 - 1) Lopbarība
 - 2) Minerālmēsli
 - 3) Citas ķimikālijas
 - 4) Tehnika
 - 5) Sēkla
 4. Tirgus struktūra
 5. Pārtikas pārstrāde
 6. Pārtikas mazumtirdzniecība
 7. Sabiedriskā ēdināšana
- Pielikums

Šajā nodaļā tiks aplūkoti dažādie pārtikas ražošanas posmi, sākot no ražotāja un beidzot ar patērētāju. Termins *agrobizness* šajā darbā tiek lietots visai plašā nozīmē: tas aptver gan lauksaimniecībai nepieciešamo resursu ražošanu un piegādes sistēmu¹, gan arī tādas nozares kā lauksaimniecības produkcijas realizācija, pārstrāde un tirdzniecība². Daudzās no šīm nozarēm iesaistīti lieli komercuzņēmumi, no kuriem lielākie darbojas ne vienas vien valsts teritorijā.

Kā tālāk varēs redzēt, resursu izmaksas var veidot pusi vai vairāk no saimniecību ražotās produkcijas vērtības, taču dažādās darbības pārstrādē un realizācijā veido lielāko daļu no pārtikas produktu cenas tajā brīdī, kad tie sasnieguši patērētāju. Tādēļ ar lauksaimniecību saistīto nozaru efektivitāte ir nozīmīgs elements visā pārtikas sistēmā, ja grib, lai pārtika nonāktu pie patērētāja pietiekamā daudzumā, pietiekamā daudzveidībā un par pieņemamām cenām.

¹ Starptautiskajā literatūrā šīs nozares uzņēmumi tiek apzīmēti ar terminu *upstream industries* (red. piez.)

² Šīs nozares uzņēmumi tiek apzīmēti ar terminu *downstream industries* (red. piez.)

Bijušajās sociālistiskās ekonomikas valstīs, kur pārtikas realizācija lielākoties notika caur valsts sistēmu, dažādo posmu loma pārtikas ķēdē ne vienmēr tika pienācīgi novērtēta. Apstākļos, kad ir pārtikas deficīts, kā tas bieži bija pārejas perioda sākumā un kamēr privātie sadales kanāli vēl nav pietiekami attīstījušies, "melns tirgus" un "mafija" var radīt nopietnas problēmas, pat izraisot vilšanos tirgus ekonomikā kopumā.

Kad produktus piedāvā lielā daudzumā un darbojas konkurence, šāda veida izkropļojumi diez vai atgadisies. Bez tam jāievēro, ka pie sekmīgas darbības nākamie posmi vairo ražojuma vērtību. Efektīva *tirgus sistēma* nodrošina, ka ražojums ātri nonāk no ražotāja pie pirmās pakāpes uzpircējiem un virzās tālāk pa ķēdi ar minimāliem zudumiem. Šajā posmā var veikt šķirošanu un dališanu pa kategorijām. *Pārstrāde* padara ražojumu piemērotāku patēriņam, mainot tā formu (piemēram, no graudiem uz maizi). *Transportēšana* no ražošanas vietas līdz patēriņa centriem rada izmaksas, bet veic vērtīgu funkciju. *Glabāšana*, īpaši ātri bojājošos lietu glabāšana, ir nepieciešama, bet rada gan izmaksas, gan ir saistīta ar risku. To neviens neuzņemsies, ja nebūs pienācīgas atdeves naudas izteiksmē.

Taču tas neizslēdz, ka pie nepietiekamas konkurences uzņēmumi varētu gūt virspelnu vai ka dažu komercdarbību sabiedriskā vērtība ir apšaubāma: piemēram, pārtikas pārstrādātājiem rodas lieli izdevumi, organizējot reklāmas kampaņas, kuras bieži vien rada mākslīgas atšķirības starp būtībā līdzīgiem ražojumiem. Bez tam lauksaimnieki bieži jūt, ka viņu sarunu pozīcijas ir visai vājas, salīdzinot ar lielo uzņēmumu ekonomisko varu. Tādēļ ir svarīgi, pētot tos pārtikas ķēdes posmus, kuros dominē nedaudzi lieli uzņēmumi, izsvērt, vai konkurences spēki šajās nozarēs ir saglabājušies pietiekami spēcīgi.

Uz agrobiznesa nozarēm, kurās daudzas kompānijas ir lielas, iepriekšējās nodaļas beigās minētie pilnīgās konkurences galvenie priekšnoteikumi neattiecas. Tādēļ ir jāapsver, kā teorija piemērojama šiem apstākļiem.

1. Ierobežotas konkurences teorija

Ja *pilnīga konkurence* būtu skalas vienā galā, tad otrā galā atrodas *monopols*, kas burtiskā tulkojumā nozīmē *viens pārdevējs*. Tāds ekstremāls gadījums, kad vienam pārdevējam ir absolūta kontrole pār tirgu, ir grūti panākams. Tas nozīmētu, ka patērētājam, iegādājoties preces, nav nekādas alternatīvas. Izņemot varbūt dažus ļoti ierobežotus

un īslaicīgus gadījumus, nevar teikt, ka agrobiznesā (vai citās nozarēs, izņemot tās, kur pastāv valsts monopols) šāda situācija pastāvētu. Kā redzēsīm, tiešām ir notikusi ievērojama uzņēmumu koncentrācija, taču monopolu veidošanos ir kavējusi likumdošana, kas aizliedz apvienošanās (par to būs runa 11. nodaļā).

Biežāk sastopamā situācija ir kaut kur pa vidu, kad vienā un tajā pašā vai līdzīgā uzņēmējdarbības jomā darbojas ierobežots firmu skaits. Termins *monopolistiskā konkurence* tiek lietots, lai raksturotu situāciju, kad konkurējošo firmu ir diezgan daudz; *oligopolija* nozīmē, ka tirgu kontrolē samērā neliels skaits firmu. Par lauksaimniecisko ražošanu un pārstrādi kopumā nevar teikt, ka tā ietilptu vienā vai otrā kategorijā, taču tai raksturīga situāciju daudzveidība: dažās nozarēs savstarpēji konkurējošu firmu skaits ir lielāks kā citās. Lai aptvertu šo daudzveidību, lietosim terminu *ierobežota konkurence*.

Ierobežota konkurence no pilnīgas konkurences atšķiras galvenokārt ar to, ka ražojuma cena nebūt *nav neatkarīga* no darbībām, ko veic katrs atsevišķais ražotājs: katra no firmām ar savu apgrozījumu tirgū ieņem pietiekoši lielu vietu, lai būtu spējīga tajā ietekmēt cenu. Ja tā pārdos vairāk, cena kritīsies. No otras puses, ierobežota konkurence atšķiras no monopola ar to, ka konkrētajā nozarē ir arī citas firmas vai arī ir iespējama to parādīšanās. Ja konkrētajā nozarē tiek gūta augsta peļņa, parādīsies citi ražotāji un cenas var nokristies. Starp firmām var pastāvēt zināma veida sazvērētība, kuru kontroles institūcijām gan ir grūtāk konstatēt kā atklātu un oficiālu apvienošanās, vai arī lielākā firma var darboties kā līderis. Taču, pastāvot brīvas uzņēmējdarbības sistēmai ar labi pieejamu informācijas sistēmu, lielas peļņas vilinājums galu galā parasti pievelk konkurentus.

Ierobežotas konkurences nozīmīgas sekas ir *ražojumu diferenciācija*, kad katra no firmām saviem ražojumiem cenšas radīt atsevišķu tirgu (tas ir pretstats pieņēmumam par vienvēidīgiem produktiem pilnīgas konkurences apstākļos). Šeit būtiska loma ir pazīstamas firmas vārda reklamēšanai, kā arī cita veida reklāmas kampaņām. To mērķis ir pārliecināt pircēju, ka šīs firmas produkts atšķiras (un tā ir labāka) no konkurentu ražojumiem. Tas var ietvert gan lietderīgus jauninājumus, arī jaunus izstrādājumu paveidus, kuri dažādo izvēli, tādējādi vairojot patērētāja labklājību. Tomēr šāda kampaņa var būt arī tikai līdzekļu izšķērdēšana, kad tiek ražotas un tirgotas savstarpēji aizvietojamās preces, kuru reklamēšana konkurentu pārspēšanas nolūkā rada ievērojamus izdevumus.

Šīm problēmām ekonomikas teorijā ir bijušas divas pieejas. Nākamās sadaļās būs īss un vienkāršots to būtības izklāsts, kaut arī pati lieta ir visai sarežģīta un arī visnotaļ pretrunīga (sk. pielikuma 1. punktu).

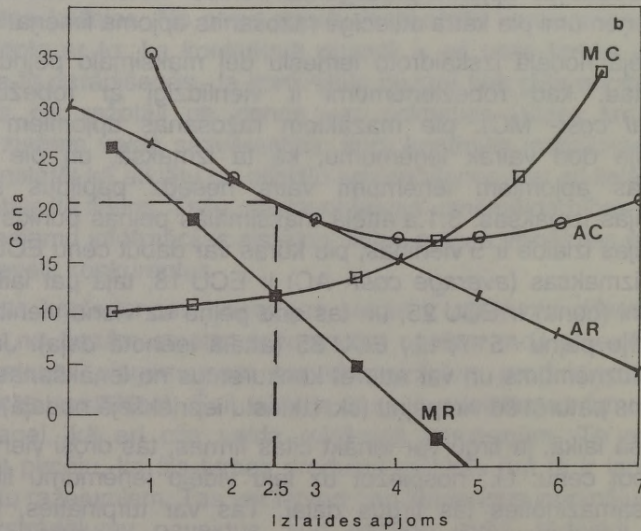
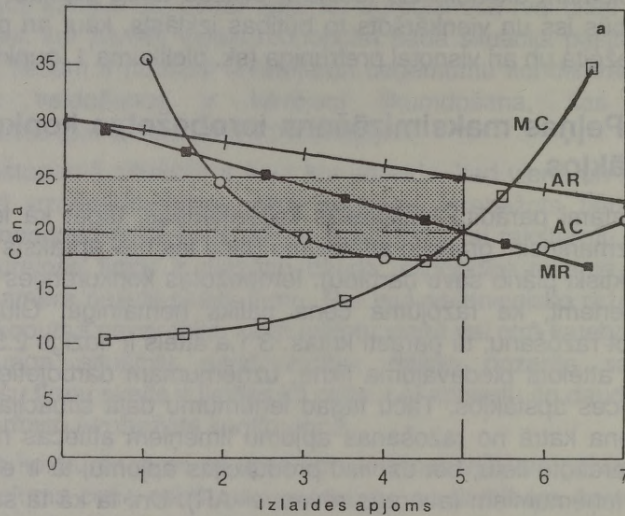
1) Peļņas maksimizēšana ierobežotas konkurences apstākļos

Lai uzskatāmi parādītu būtiskākās kopsakarības, tāpat kā iepriekšējā nodaļā, izmantosim grafisko attēlojumu (taču tas nav apraksts par to, kā firmas faktiski plāno savu darbību). Ierobežotas konkurences apstākļos nevar pieņemt, ka ražojuma cena paliks nemainīga: Gluži pretēji, paplašinot ražošanu, tā parasti krītas. 3.1.a attēls ir līdzīgs 2.5. attēlam, kurā bija attēlota piedāvājuma līkne, uzņēmumam darbojoties pilnīgas konkurences apstākļos. Taču tagad ieņēmumu daļā situācija ir citāda. Tā kā cena katrā no ražošanas apjomu līmeņiem attiecas ne tikai uz pēdējo saražoto lietu, bet uz visu produkcijas apjomu, tā ir ekvivalenta vidējiem ieņēmumiem (*average revenue*- AR). Un, tā kā tā samazinās, robežieņēmumi (*marginal revenue*- MR)- papildus vērtība, kura rodas uz katru produkcijas apjoma pieauguma vienību- noteikti būs mazāki kā vidējie ieņēmumi pie katra attiecīgā ražošanas apjoma līmeņa.

Iepriekšējā nodaļā izskaidroto iemeslu dēļ maksimālo peļņu vienmēr iegūst tad, kad robežieņēmumi ir vienlīdzīgi ar robežizmaksām (*marginal cost*- MC): pie mazākiem ražošanas apjomiem papildus produkcija dod vairāk ieņēmumu, kā tā izmaksā, un pie lielākiem ražošanas apjomiem ieņēmumi vairs nesedz papildus saražotās produkcijas izmaksas. 3.1.a attēlā maksimālās peļņas punkts ir tad, ja produkcijas izlaide ir 5 vienības, pie kuras var dabūt cenu ECU 25. Šeit vidējās izmaksas (*average cost*- AC) ir ECU 18, tajā pat laikā vidējie ieņēmumi (cena) ir ECU 25, un tas dod peļņu uz vienu vienību ECU 7 jeb kopējo peļņu $5 \cdot 7$, t.i., ECU 35 (attēlā ieēnotā daļa). Ja firma ir monopoluzņēmums un var atturēt konkurentus no ienākšanas tirgū, tai iespējams paturēt šo virspeļņu (sk. izklāstu iepriekšējā nodaļā).

Tajā pašā laikā, ja tirgū var ienākt citas firmas, tās droši vien to darīs, pazeminot cenu: t.i., nospiežot uz leju vidējo ieņēmumu līkni katrai firmai, samazinoties tās tirgus daļai. Tas var turpināties, līdz cena izlīdzinās ar vidējām izmaksām, un robežieņēmumi kļūst vienādi ar robežizmaksām, un tiek gūta tikai normāla peļņa, bet pie mazāka produkcijas izlaides apjoma (3.1.b attēls).

Piezīme: Lai būtu vieglāk salīdzināt, saražotās produkcijas izlaides apjomi un cenu skala 3.1.a attēlā un 3.1.b attēlā ir palikušas tās pašas kā 2.5. attēlā: istenībā ierobežotas konkurences apstākļos firma droši vien darbosies plašākā mērogā.

3.1. attēls. Maksimālā peļņa ierobežotas konkurences apstākļos
 a) pirms citu firmu ienākšanas tirgū
 b) pēc citu firmu ienākšanas tirgū

Taču firma nestrādā pie tādām izmaksām, kādas ir tās vidējo izmaksu līknes zemākajā punktā. Cik ilgi vien saglabājas kāds produkcijas atšķirību elements, cena, ko katra no firmām var dabūt par savu ražojumu, līdz ar pārdevuma apjoma pieaugumu krītas. Firmas maksimizē peļņu tajā punktā, kur izlaides apjoms ir mazāks un cena augstāka kā pilnīgas konkurences apstākļos: otrajā gadījumā vidējie ieņēmumi (cena) un robežieņēmumi ir viena horizontāla taisna līnija, tādējādi ir atrasts līdzsvars, kad robežizmaksas ir vienādas ar robežieņēmumiem zemākajā vidējo izmaksu līknes punktā (salīdziniet šo grafiku ar 2.5. attēlu).

Tāpat ierobežota konkurence noved pie resursu nepilnīgas izmantošanas, un tā ir teorētiskā bāze ierobežotas konkurences kritikai.

2) Jauninājumi un modernizācija

Citi uzskati par monopoldarbību, kuri īpaši saistās ar austriešu-amerikāņu izcelsmes ekonomista Jozefa Šampetera (*Joseph A. Schumpeter*) vārdu (1883-1950), ņem vērā arī *dinamiskos* faktorus.

Pirmkārt, viņš apgalvo, ka jauninājumiem, kuri samazina ražošanas izmaksas, ir daudz ilglaicīgāka ietekme uz dzīves līmeni kā jebkurai produktīvo resursu neveiksmīgai izvietojšanai kādā noteiktā laika posmā. Tradicionālā analīze, kuras būtība tika izklāstīta iepriekš, pilnīgi neņem vērā tehnikas progresa nozīmi.

Otrkārt, jauninājumu ieviešana ir daudz ticamāka, pastāvot monopoliem un oligopolēm, nekā lielākas konkurences apstākļos. Tikai stimulē gūt peļņu mudina firmas uzņemties ar jauninājumu ieviešanu saistīto risku, jo tām vajadzīga zināma pārlicība, ka jaunu produktu un tehnoloģijas izstrādāšanā ieguldīto pētījumu augļi netiks citām firmām. Pat darbojoties patentu aizsardzības likumiem, firmas konkurences apstākļos nevar būt drošas, ka naudas izteiksmē atgūs pilnu jauninājumu vērtību.

Tādus argumentus nevar ne īsti pierādīt, ne apgāzt. Ekonomikā, atšķirībā no dabaszinātnēm, nevar izdarīt "tīrus" eksperimentus, kurā vienu alternatīvu varētu salīdzināt ar citu pilnīgi vienādos apstākļos. Nākamajās iedaļās sniegtais izklāsts tomēr varētu dot attiecīgas norādes. Kā būs redzams, lauksaimnieciskās ražošanas un pārstrādes sektors ir pārdzīvojis ārkārtīgi straujas strukturālas un tehniskas izmaiņas, kas norāda uz to, ka dinamisko faktoru ietekme tik tiešām ir svarīga.

2. Pārtikas ķēde

Pārtikas ķēde grafiski parādīta 3.2. attēlā, kur izmantoti reāli dati par Lielbritāniju. Izklāsts ir vienkāršots, jo nav iespējams parādīt visus iespējamus kanālus, kuri pie tam atšķiras katram ražojuma veidam (tas būs redzams vēlāk, kad runāsim par realizāciju).

Ekonomiskās attīstības gaitā ir tendence samazināties lauksaimnieciskās ražošanas nozares īpatsvaram sabiedriskajā kopproduktā un valsts ieņēmumos, kaut arī absolūtos skaitļos šīs nozares ražošanas apjoms var palielināties. (Šis temats tiks aplūkots 7. nodaļā.) No otras puses, industrializācijas agrīnajā posmā agrobiznesa nozarēm ir tendence palielināties gan absolūtos, gan relatīvos lielumos, līdz ar to vismaz saglabājot savu īpatsvaru nacionālajā ienākumā.

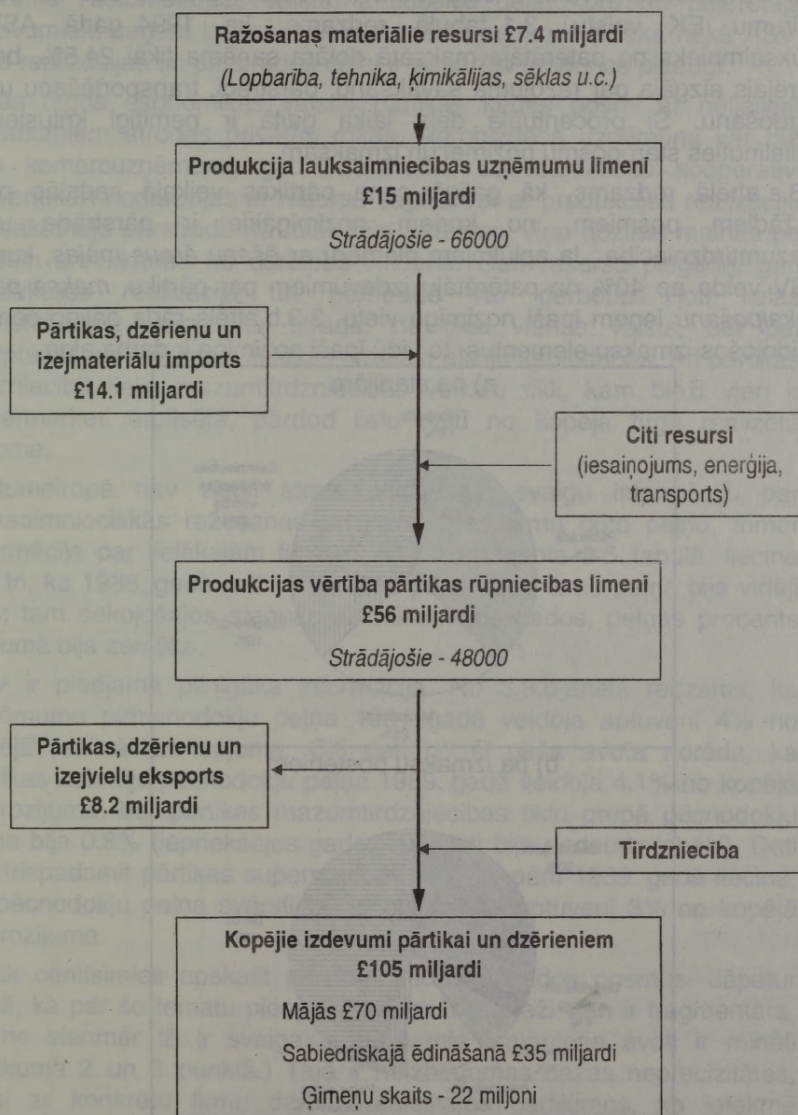
Starpība starp lauksaimnieka saņemto cenu un patērētāja maksāto cenu dažādiem ražojumiem atšķiras. Ir saprotams, ka tā ir lielāka produktiem, kuri izgājuši ievērojamu pārveidošanas procesu, tajos izejviela veido samērā mazu galīgā produkta vērtības daļu.

3.1. tabula

ASV: lauksaimnieku ienākumi kā procents no galaprodukta mazumtirdzniecības cenas

	1990	1994
Gaļas produkti	46.0	35.9
Piena produkti	38.5	34.4
Putnu gaļa	43.5	43.3
Olas	55.9	47.0
Labības produkti	7.9	7.7
Svaigi augļi	23.2	18.1
Svaigi dārzeņi	28.0	23.9
Konservēti augļi un dārzeņi	25.8	19.9
Eļļa un tauki	22.8	25.3
Pārtika kopā	29.7	24.5

Avots: USDA, *Agricultural Outlook*

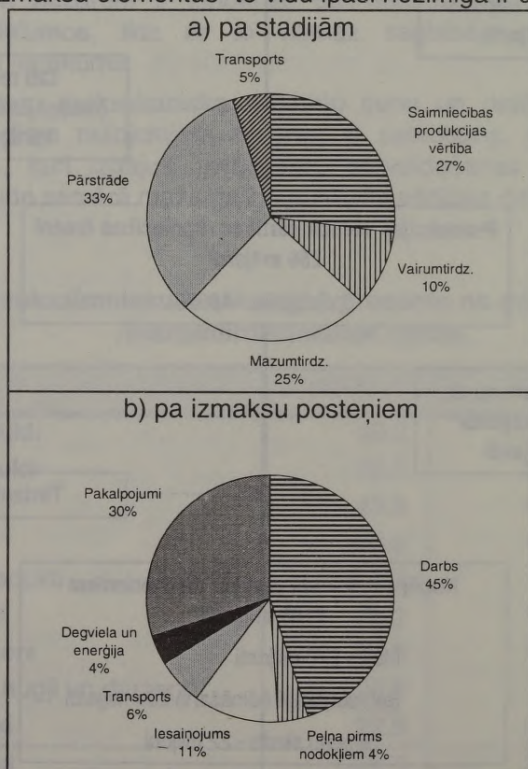

3.2. attēls. Lielbritānijas pārtikas ķēde 1993. gadā

Avots: Euro PA, The UK Food and Drink Industry, 1995.

Par Savienotajām Valstīm šajā jomā ir pieejami plašāki dati kā par vairumu EK valstu. 3.1.tabulā redzams, ka 1994.gadā ASV lauksaimnieks no patērētāja maksātā dolāra saņēma tikai 24.5%, bet pārējais aizgāja par ražojuma savākšanu, pārstrādi, transportēšanu un pārdošanu. Šī procentuālā daļa laika gaitā ir nemitīgi kritusies, palielinoties starposmu nozīmei un izmaksām.

3.3.a attēlā redzams, kā galīgā cena pārtikas veikalā sadalās pa dažādiem posmiem, no kuriem nozīmīgākie ir pārstrāde un mazumtirdzniecība. Ja aplūkojam piemēru ar ēšanu ārpus mājas, kura ASV veido ap 40% no patērētāju izdevumiem par pārtiku, *maksa par apkalpošanu* ieņem īpaši nozīmīgu vietu. 3.3.b attēls rāda galīgo cenu veidojošos izmaksu elementus- to vidū īpaši nozīmīga ir darba alga.

3.3. attēls. ASV: patērētāju izdevumu struktūra par veikalos iegādātajām pārtikas precēm 1991. gadā

Avots: USDA, *Food Cost Review*, Agricultural Economic Report No 662 (24., 25. tabula).

Vairumā Rietumeiropas valstu tā līdzekļu daļa, kuru no patērētāja izdevumiem saņem lauksaimnieki, tomēr ir nedaudz lielāka nekā ASV, taču realizācijas un pārstrādes daļai ir vispārēja tendence pieaugt.

Visās tirgus ekonomikas valstīs pārtikas ķēdes posmi ar nelieliem izņēmumiem atrodas privātās rokās. Agrobiznesa uzņēmumi var būt gan komercuzņēmumi, gan kooperatīvi. Lauksaimnieku kooperatīvi galvenokārt nodarbojas ar resursu sagādi vai ar produkcijas realizāciju un sākotnējo pārstrādi. Kā tālāk būs redzams, viņu nozīme mainās pa valstīm un atkarībā no darbības virziena. Gan resursu piegādē, gan produkcijas realizācijā un pārstrādē var darboties ļoti lielas komercfirmas, kuras var strādāt ne tikai vienas valsts, bet pat starptautiskos mērogos: lielākās firmas ir akciju sabiedrības. Arī pārtikas tirdzniecībā lielle mazumtirdzniecības veikalu tīkli, kam bieži vien ir supermarketi ārpilsētā, pārdod lielu daļu no kopējā tirgū realizētā apjoma.

Rietumeiropā nav viegli atrast pilnīgu un svaigu informāciju par lauksaimnieciskās ražošanas un pārstrādes firmu gūto peļņu, tomēr informācija par lielākajām firmām, kas ir apkopota 3.5. tabulā, liecina par to, ka 1988. gadā lielāko pārtikas pārstrādes firmu peļņa bija vidēji 6%; tam sekojošajos stagnācijas nākamajos gados, peļņas procents kopumā bija zemāks.

ASV ir pieejama pilnīgāka informācija. No 3.3.b attēla redzams, ka uzņēmumu pirmsnodokļu peļņa 1991. gadā veidoja aptuveni 4% no kopējā realizācijas apjoma. Citi dati no šī paša avota norāda, ka pārtikas ražotāju pēcnodokļu peļņa 1989. gadā veidoja 4.1% no kopējā apgrozījuma, bet pārtikas mazumtirdzniecības tīklu grupā pēcnodokļu peļņa bija 0.8% (iepriekšējos gados rezultāti bija nedaudz labāki). Dati par trīspadsmit pārtikas supermarketu tīklu grupām 1989. gadā liecina, ka pēcnodokļu peļņa svārstījās no nulles līdz aptuveni 3% no kopējā apgrozījuma.

Tālāk centisimies apskatīt pārtikas ķēdes dažādos posmus. Jāpatur prātā, ka par šo tematu pieejamā informācija bieži vien ir fragmentāra, un ne vienmēr tā ir svaigākā. (Galvenie izmantotie avoti ir minēti pielikuma 2. un 3. punktā.) Tajā ir neizbēgamas dažas neprecizitātes, īpaši ar konkrētu firmu darbību saistītajos gadījumos, ko ietekmē nepārtrauktais un straujais firmu pārpirkšanas vai apvienošanās process.

3. Lauksaimniecībai nepieciešamos resursus ražojošās nozares

Iepirktie resursi Eiropas Kopienā 1992. gadā veidoja ap 44% no lauksaimniecības produkcijas vērtības. Tomēr šīs daļas īpatsvars katrā no atsevišķajām divpadsmit dalībvalstīm bija visai atšķirīgs: Beļģijā, Vācijā un Lielbritānijā tas bija virs vidējā, taču dienvidu valstīs - zem vidējā. Nozīmīgākā bija lopbarība, tai sekoja lauksaimniecības tehnika un rīki, degviela, minerālmēsli, citas ķīmikālijas, sēkla (sk. 3.2. tabulu).

Lauksaimniecībai nepieciešamo resursu ražojošām nozarēm nav klājies viegli. Iemesls tam ir dažādie lauksaimniecības politikas noteiktie ierobežojumi produkcijas apjoma pieaugumam (tas tiks aplūkots 9. nodaļā). Ķīmikāliju jomā grūtības pavairo rūpes par vides aizsardzību. Peļņa ir jūtami samazinājusies. Dažas firmas pārtraukušas darboties, dažas darbību paplašinājušas, pārpērkot citus uzņēmumus. Iespējams, ka šis pārveidošanas process vēl nav beidzies.

3.2. tabula

Lauksaimniecībā izmantotie resursi 1993. gadā pa to veidiem (%)

	UK	DK	B	D	F	SP	GR	EK-12 (1992)
Sēklas	4	3	6	6	11	4	3	6
Lopbarība	41	47	44	30	34	43	27	40
Minerālmēsli un augšnes uzlabotāji	8	8	6	8	11	7	7	9
Augu aizsardzības līdzekļi	6	4	4	5	10	3	7	6
Energoresursi un smērvielas	7	6	7	16	8	8	30	11
Saimn. darbarīki, uzturēšana, remonti	18	16	9	17	10	19	13	12
Pārējie resursi un pakalpojumi	16	16	24	18	16	16	13	16
Resursi kopā	100	100	100	100	100	100	100	100
Resursu īpatsvars produkcijā	55	54	59	52	50	48	28	44

Avots: Commission, *The Agricultural Situation in the Community* 1994 Report (3.1.3. tabula).

Dažkārt nozīmīga loma ir lauksaimnieku kooperatīviem, kā starpniekiem apgādājot savus biedrus ar nepieciešamajiem resursiem. Īpaši raksturīgi tas ir Vācijai (lopbarība un sēkla), Itālijai (tehnika, ķīmikālijas un sēkla), Dānijai, Nīderlandei, Francijai, Īrijai un Lielbritānijai (lopbarība). Dažkārt kā tas ir lopbarības gadījumā- kooperatīvi arī paši to ražo.

1) Lopbarība

Lopiem ir nepieciešama dažāda veida lopbarība. Rūpjo lopbarību- sienu, lopbarības bietes, kukurūzas vai zāles skābbarību lielākoties gatavo uz vietas tajās saimniecībās, kur tā tiks patērēta. Cukurbiešu grauzījumus lauksaimniekam parasti atdod cukurfabrika. Iepirtās lopbarības grupā ir jāizdala *enerģētiski bagātās* un *olbaltumvielām bagātās* lopbarības veidi.

Pirmajā grupā ietilpst lopbarības graudi (gandrīz visu nepieciešamo daudzumu, izņemot daļu kukurūzas, šobrīd jau saražo Eiropas Kopienā), manioka (tiek importēta, galvenokārt no Taizemes un Indonēzijas), *kukurūzas gluteīns*¹ (tas ir blakusprodukts izoglikozes ražošanā no kukurūzas, un to ieved no ASV), kā arī citrusaugļu mīkstums (arī ieved, galvenokārt, no ASV).

Olbaltumvielām bagātā lopbarība ir sojas rauši (lielākoties importē no ASV un Brazīlijas), kā arī citu eļļaugu, kā rapsis, saulespuķes vai linsēklas- rauši (ražoti vai nu Eiropā, vai importēti), zivju milti (daļēji tiek importēti) un piena pulveris.

Daži lopkopības produkcijas ražotāji lopbarību ražo paši. Šādā veidā EK, iespējams, saražo līdz pat 65 miljoniem tonnu, no kurām 80% varētu būt graudi (dati ir aptuveni). Saimniecībās uz vietas gatavota un jaukta lopbarība īpaši raksturīga ir Beļģijai, kur tas tiek darīts ar datorizētas programmēšanas palīdzību.

Rūpnieciski ražo galvenokārt kombinēto lopbarību. Tiek lēsts, ka EK 1990. gadā tā tika saražota aptuveni ECU 28 miljardu vērtībā jeb aptuveni 100 miljoni tonnu. No šī kopējā daudzuma 35 miljoni tonnu bija cūku barība, 32 miljoni tonnu- liellopu barība, un 28 miljoni tonnu- putnu barība.

Piemērotākās sastāvdaļu proporcijas precīzi aprēķina, balstoties uz cenu attiecībām un barības vielu daudzumu. 1989. gadā izmantoto izejvielu daudzums šo pašu 100 milj. tonnu ražošanai bija šāds:

¹ Latviešu valodā pazīstamāks ar apzīmējumu *lipekļis* (red. piez.)

- ◆ Aptuveni 30 miljoni tonnu graudaugu (gan EK ražotu, gan importētu). EK audzētu graudaugu īpatsvars parasti ir mazs tajās valstīs, kur viegli pieejama importēta enerģētiski bagāta lopbarība: Nīderlandē tas ir tikai 12%, taču Spānijā- 63%.
- ◆ Aptuveni 25 miljoni tonnu eļļaugu produkcijas (lielākoties importētie sojas produkti).
- ◆ Aptuveni 17 miljoni tonnu pārtikas rūpniecības blakusproduktu, tajā skaitā 6 miljoni tonnu importētā kukurūzas līpekļa un 2 miljoni tonnu citrusa granulu.
- ◆ Aptuveni 6 miljoni tonnu maniokas (importētas).

Lielākais ražotājs pasaulē ir Nīderlandes firma *Nutreco*, kas izveidojās 1994. gadā, kad *British Petroleum* pārdeva savu lopbarības ražošanas nozari. Starp citām starptautiska mēroga ražotājfirmām ir jāmin itāļu *Ferruzzi*, amerikāņu tirdzniecības firmas *Cargill* un *Bunge & Born*, kā arī franču *Dreyfus*. Taču ir saglabājušies arī samērā sīki ražotāji. Piemēram, Nīderlandē, Dānijā, Lielbritānijā un Īrijā pusi vai vēl vairāk lopbarības saražo kooperatīvi. Vācijā 1980. gadu vidū aptuveni 40% produkcijas deva 80-90 komercražotāji, 30%- vienpadsmit lielākie kooperatīvi, kuri ietilpst Raifaizena tīklā, bet atlikušos 30%- sīkie komercražotāji un mazie kooperatīvi.

Lopbarības ražošanas uzņēmumos EK valstīs 1990. gadā bija 92000 strādājošo. Tagad šis skaitlis mehanizācijas un automatizācijas rezultātā ir samazinājies. Lielu daļu darbaspēka veido augsti kvalificēti tehniķi un inženieri.

Tā kā lopbarība aizņem daudz vietas, samērā svarīgs izdevumu postenis ir transports. Tā rezultātā kombinētās lopbarības ražošana ir attīstījies tajos apgabalos, kur ir liels lopu blīvums, kā arī pie ostām, caur kurām ievad importētās izejvielas. Tas, savukārt, ir veicinājis tālāku lopkopības attīstību šādās vietās- kas dažkārt ir atšķirīgi no tradicionālajiem lopkopības rajoniem.

Tā Lielbritānija ir izveidojusies par lielāko kombinētās lopbarības ražotāju (6.6 miljoni tonnu 1988. gadā), apgādājot reģionā strādājošos cūkkopības un putnkopības intensīvās ražošanas uzņēmumus. Vācijas Lejassaksijas pavalsts ar savām Ziemeļjūras ostām saražo aptuveni 6.4 miljonus tonnas.

Kombinētās lopbarības ražošanas uzņēmumu skaits divpadsmit EK dalībvalstīs nemitīgi sarūk. Par iemeslu tam ir esošo uzņēmumu darbības pārtraukšana vai apvienošanās. Taču ir uzceltas arī jaunas lopbarības rūpnīcas. 1988. gadā lopbarības rūpnīcu kopējais skaits bija 4330. Kaut arī ir saglabājušas daudzas mazas rūpnīcas, īpaši Itālijā,

nozares vispārēja tendence ir koncentrācijas attīstība. 215 rūpnīcas, kas ir 5% no kopskaita, saražo 52% produkcijas.

Lopbarības pieprasījuma pieaugums ir ierobežots. Par iemeslu tam ir vispārējā EK lauksaimniecības ierobežošanas politika. Viens no faktoriem, kas negatīvi ietekmē gaļas patēriņu, ir bijis vispārējais satraukums par lopu veselību, kas īpaši izpaudies pēc tam, kad Lielbritānijā izcēlušās putnu un govju slimības, kurās vaino dzīvnieku valsts izcelsmes atkritumu pārstrādāšanu lopbarībā. Lopbarības ražošana sāka samazināties 1983. gadā. Neliels pieaugums ir bijis vienīgi cūku un putnu barības ražošanā. Kopumā peļņas procents ir niecīgs, un kombinētās lopbarības ražošanā ir aptuveni 30% neizmantotu jaudu.

Jāpiebilst arī par mājdzīvnieku pārtikas industriju, kuras apgrozījums EK 1987. gadā tika lēsts 3.4 miljardu ECU vērtībā, taču kura, pretēji lopbarības ražošanai, strauji paplašinās (domājams, ka Rietumeiropas valstīs par mājdzīvnieku barību cilvēki tērē divreiz vairāk kā par bērnu pārtiku). Šajā nozarē izmanto gaļas pārstrādes, graudu pārstrādes, dārzeņu pārstrādes un nedaudz mazāk zivju pārstrādes blakusproduktus, no kuriem daļa citkārt būtu jāizmet atkritumos. Eiropas tirgū vadošā firma ir *Mars*, kura ražo plaši pazīstamos *Pedigree* un *Whiskas*; 1995. gadā *Dalgety* nopirka *Quaker Oats* mājdzīvnieku barības ražotni, tā kļūstot par otru lielāko firmu šajā nozarē; arī *Nestlé* darbojas šajā jomā. Savienotajās Valstīs tirgu savā starpā sadala *Ralston Purina*, *Nestlé*, *Heinz* un *Mars* (uzskaitījuma kārtībā).

2) Minerālmēsli

Minerālmēsli tiek ražoti divējādi- kā vienkāršie minerālmēsli (slāpekli (N) vai fosforu (P) saturošie) vai arī kā kompleksie minerālmēsli, kuros ietilpst N, P un K (kālijs). Eiropas Kopienā slāpekļa patēriņš uz lauksaimniecībā izmantojamās zemes hektāru vidēji ir ap 80 kg, fosfora- nedaudz mazāk par 38 kg, un kālija- nedaudz vairāk par 40 kg; taču atsevišķi pa EK valstīm šie skaitļi stipri svārstās: ziemeļrietumu rajonos patēriņš ir daudz lielāks kā dienvidu rajonos.

Minerālmēsļu pielietojums samazinās tajās valstīs, kur jau sasniegts augsts patēriņa līmenis, jo lauksaimnieki cenšas pēc iespējas precīzāk izmantot mēslojumu atbilstoši augu vajadzībām. Arī tāpēc, ka produkcijas reālās cenas kritas un tiek ierobežota tās ražošana. To daļēji var izskaidrot ar minerālmēsļu izmaksām, taču sava loma ir arī pieaugošajam satraukumam par ūdeņu piesārņojumu. Tāpēc arvien biežāk ražotāji lauksaimniekiem dod padomus par pareizu minerālmēsļu

dozēšanu un par piemērotāko iestrādes laiku (ražotāji izstrādājuši kodeksu *Code of Best Agricultural Practices*). Dažas valstis, un tagad arī ES, ieviesušas likumdošanu, kuras mērķis ir kontrolēt minerālmēslu izmantošanu (sk. izklāstu par vides aizsardzības jautājumiem 10. nodaļā).

Rietumeiropā minerālmēslu ražotāju nākotnes izredzes aptumšo arī iepriekšpieminētie ierobežojumi lauksaimnieciskajai ražošanai. Īpaši negatīva parādība no minerālmēslu ražotāju viedokļa ir aramzemes atstāšana atmatā¹. Pieaug arī konkurence no jaunattīstības valstu un Centrāleiropas valstu puses. Aptuveni ceturto daļu no EK valstu minerālmēslu patēriņā 1990. gadā apmierināja imports, kas vērtības izteiksmē trīs reizes pārsniedza eksportu no EK.

Tā rezultātā dažas firmas no tirgus ir izstājušās (piemēram, Vācijas uzņēmums *Hoechst*), bet citi- samazinājuši ražošanas apjomus. Taču 1995. gadā pieprasījums pēc minerālmēsliem bija nedaudz atjaunojies, un cenas cēlās. Daļēji tas ir saistīts ar to, ka EK samazināja no aprītes izņemamo platību normatīvu.

Uzņēmumu lieluma radītās priekšrocības ir būtiskas minerālmēslu ražošanā, tādēļ nozarei raksturīgs neliels skaits lielu firmu, kuras pastāv līdztekus ar daudzām mazām komponentu sajaucēju firmām. *Kemira* un Norvēģijas firma *Norsk Hydro* ir divas galvenās minerālmēslu ražošanā specializētās firmas Eiropā, kurām ir filiāles vairākās Eiropas valstīs. Pārējās lielākās firmas ir *BASF* (Vācija), *Grande Paroisse* (Francija), *EniChem* (Itālija) un *FESA* (Spānija).

Tas, ka izstrādājums aizņem lielu tilpumu, zināmā mērā ierobežo starpvalstu konkurences iespējas, un pat EK dalībvalstīs vērojamas būtiskas atšķirības cenās.

3) Citas ķīmikālijas

Bez minerālmēsliem lauksaimniecībā vēl izmanto tādas ķīmikālijas kā herbicīdus, insekticīdus, fungicīdus, veterinārijas preparātus (antibaktericīdus, medikamentus pret parazītiem, vakcīnas u.c.), lopbarības piedevas (vitamīnus, konservantus, augšanas stimulatorus u.c), kā arī augu augšanas regulatoru. Šiem ražojumiem tirgus ir visā pasaulē, un tajā dominē pavisam nedaudzas milzīgas starptautiskas firmas- tās ķīmiskos preparātus ražo plašā sortimentā, un lauksaimniecībā izmantojamās ķīmikālijas parasti nav svarīgākās šī

¹ Angļu valodā-*set-aside* (tulk. piez.)

sortimenta sastāvdaļas. Vadošie ražotāji pasaulē ir trīs amerikāņu firmas (*American Cyanamid*, *Monsanto* un *Dow*); divas Šveices firmas (*Ciba-Geigy* un *Sandoz*); viena britu firma (*ICI Zeneca* grupa); trīs vācu firmas (*AgrEvo*, *Bayer* un *BASF*); un divas franču firmas (*Rhône-Poulenc*, kura bija valsts īpašums, bet pašlaik tiek privatizēta, un *Du Pont*).

Koncentrācija šajā nozarē turpinās. *AgrEvo* radās 1993. gadā, vācu firmām *Hoechst* un *Schering* apvienojot ķīmikāliju ražotnes. 1993. gadā Nīderlandes starpnacionālā kompānija firma *Royal Dutch-Shell* piekrita pārdot lauksaimniecības ķīmikāliju ražotni *American Cyanamid*- kuru pašu, savukārt, 1994. gadā pārņēma *American Home Products*. Arī šajā ražošanas jomā CAP ietvaros noteiktā aramzemes izņemšana no aprites izraisījusi pieprasījuma sarukšanu un pastiprinājusi racionalizācijas nepieciešamību. Īpaši smagu triecienu šajā ziņā saņēmusi *Schering*.

Herbicīdu ražošanā *Ciba-Geigy* segments pasaules tirgū ir aptuveni 13%. Tai seko *Monsanto* ar 9%, *Bayer* un *BASF* ar 7% katra. Pasaules insekticīdu tirgū *Bayer* pieder 14%, seko *Rhône-Poulenc* ar 10% un *FMC* un *Hoechst* ar 5% katra. Fungicīdu ražošanā vadošās firmas ir *Bayer* ar 18% no pasaules tirgus, *Ciba-Geigy* ar 14%, *Rhône-Poulenc* ar 10%, *Du Pont* ar 8%, *BASF* un *Sandoz* ar 5% katra. EK ir neto eksportētāja, īpaši attiecībā uz insekticīdiem (galvenokārt no *ICI*).

Līdzīgi minerālmēslu nozarei, lauksaimniecības ķīmikāliju ražotājiem bija jāieņem aizsardzības pozīcijas, jo sabiedrībā aizvien pieaug satraukums par piesārņojumu un ķīmisko vielu atlikumu pārtikas produktos. Rūpniecības reakcija ir izsmeļošāku padomu sniegšana lauksaimniekiem, kā mazināt ietekmi uz apkārtējo vidi, tajā pat laikā saglabājot ķīmikāliju lietderīgās funkcijas. Uzsākti arī pasākumi jaunu, apkārtējai videi nekaitīgāku produktu izstrādāšanā. Īpaši tas attiecas uz pesticīdiem- tiek attīstītas jaunas bioloģiskās regulēšanas metodes. Attiecībā uz veterinārajiem preparātiem un lopbarības piedevām ražotāji uzsver stingro pārbaudes un reģistrēšanas procesu, kurš, kā viņi apgalvo, garantē produktu drošību.

Tirdzniecības asociācijas, kuras pārstāv šo rūpniecības nozari Eiropas Kopienā, piedalās EK standartu izstrādāšanā un mēģina ietekmēt tos (sk. 11. nodaļu).

Izdevumi zinātniskajiem pētījumiem ir visai lieli, tos lēš ap 8-9% no apgrozījuma. Apjomīgās investīcijas, kuras nepieciešamas jaunu produktu izstrādāšanai un reģistrēšanai, nostiprina lielo firmu pozīcijas, tādējādi veicinot apvienošanās un pārpirkšanas procesu.

Lauksaimniekiem piedāvāto produktu klāsts ir visai plašs, lai gan katra kompānija cenšas reklamēt savus ražojumus, pārliecinot iespējamus pircējus par savu ražojumu priekšrocībām. Beļģijas lauksaimniecības žurnāls *Le Sillon Belge*, piemēram, pavasara sezonā parasti reklamē septiņus graudaugu fungicidus, trīs preparātus kartupeļiem pret miltrasu, astoņus graudaugu herbicidus, un četrus- cukurbiešu. Pārstāvētas gandrīz visas iepriekš minētās starptautiska mēroga kompānijas, kā arī viena mazāka Beļģijas firma.

Lai arī lauksaimniecībā izmantojamo ķīmikāliju ražošana notiek starptautiskā mērogā, tirdzniecība pat Eiropas Kopienas robežās joprojām ir pakļauta dažādām ārpustarifu barjerām, realizācijas sistēmas dažādās valstīs ir atšķirīgas, kā rezultātā cenas, par kādām izstrādājumi nonāk pie lauksaimniekiem, var ievērojami atšķirties (piemēram, Vācijā tās ir divreiz augstākas nekā Lielbritānijā). Šo barjeru novākšanai vienotā tirgus kontekstā (sk. 11. nodaļu) vajadzētu palīdzēt mazināt šīs atšķirības.

4) Tehnika

Pie lauksaimniecības tehnikas pieder traktori (veido aptuveni pusi no nozares apgrozījuma), pārējā augsnes apstrādāšanas un ražas novākšanas tehnika un iekārtas, transportēšanas iekārtas, tehnika un iekārtas piena lopkopībai un lopu audzēšanai.

Lielo mašīnu ražošanā svarīga loma ir uzņēmumu lieluma radītajām priekšrocībām. Vairākas lielās lauksaimniecības mašīnu ražotājfirmas vienlaikus ir arī vieglo automašīnu un smago automašīnu ražotājas. Turpinās koncentrācijas process. *Fiat*, 1991. gadā pārpērkot *Ford* lauksaimniecības mašīnbūves nozari, izveidoja *New Holland*, kura ir lielākā pasaulē un pārspēj divas amerikāņu kompānijas- *John Deere* un *Case-International Harvester*, kuras savukārt pašreizējos apmērus arī sasniegušas apvienošanās rezultātā. Cita amerikāņu kompānija, *Agco*, kura dibinājusies tikai 1990. gadā, ir pārņēmusi vairākas citas šīs nozares firmas: 1994. gadā tā nopirka *Massey-Ferguson* Eiropas ražotni, kā arī šīs firmas dīleru tīklu visā pasaulē. Dažās Eiropas valstīs dominē pašmāju ražotājs: *Fiat* un *SAME* Itālijā, *Deutz* un *Fendt* Vācijā, *Renault* Francijā. Pēdējais no minētajiem, saglabājot neatkarību, noslēdzis sadarbības līgumus ar *John Deere* un *Massey-Ferguson*. Amerikāņu kompāniju klātbūtne ir jūtama visās valstīs, īpaši Lielbritānijā.

Liels skaits mazu firmu (EK trīs vai četri tūkstoši) ražo specializētās iekārtas, piemēram, putnkopībai vai cūkkopībai, vīna rūpniecībai, noliktavām, kaltēm un tā tālāk.

EK valstīs lauksaimniecības mašīnbūvē strādā aptuveni 2.4 miljoni cilvēku. Viena pati Vācija ražo aptuveni 45% no EK saražotās lauksaimniecības tehnikas. EK ir ievērojams neto eksportētājs.

Kopumā ir iespajds, ka tirgū valda konkurence. Pietiek apmeklēt jebkuru lauksaimniecības izstādi, lai pārliecinātos, ka lauksaimniekiem tiek piedāvāta tehnika visai plašā klāstā. Dažus ražotāju centienus ierobežot konkurenci, noslēdzot līgumus ar saviem tirdzniecības aģentiem, ierobežo EK konkurences likums. *John Deere* (1984. gadā) un *New Holland* filiāli (1985. gadā) EK komisija atzina par vainīgiem konkurences ierobežošanā un nosodīja, par šādu darbību uzliekot naudas sodu.

Kopš 1980. gadu sākuma, kad lauksaimnieciskās ražošanas izaugsmi sāka ierobežot politiskas dabas pasākumi, Eiropā un Ziemeļamerikā ir sašaurinājies lauksaimniecības mašīnu tirgus. Lēmumi, ko EK pieņēma 1992. gadā (sk. 9. nodaļu), īpaši par aramzemes izņemšanu no aprites, vēl vairāk samazināja tirgu. Dažiem Eiropas ražotājiem eksports ir ļoti būtisks: piemēram, 60% no Lielbritānijā saražotās produkcijas izved ārpus Eiropas Kopienas. Tagad nozares izredzes atkarīgas no tirgiem jaunattīstības valstīs, kā arī Centrāleiropā.

5) Sēkla

Tradicionāli lauksaimnieki daļu ražas atbēra sēklai nākamā gada sējai. Sēklas ražošana komercnolūkos parasti bija vietēja rakstura un mazos mērogos. Taču tehniskā attīstība šādu kārtību ir mainījusi. Tagad lielāko daļu sēklas sagatavo lielos daudzumos uz komerciāliem pamatiem, un šis process tiek uzmanīgi kontrolēts. Sēklaudzētāji bieži ir lauksaimnieki, kuri noslēguši līgumus ar komercfirmām. Sēklu var apstrādāt pret kaitēkļu, kukaiņu, parazītu un putnu uzbrukumiem; to var pārklāt ar apvalku, kas aizsargā uzglabāšanas laikā un ļauj saglabāt vielas, kuras veicina dīgšanu vai regulē augšanu. Ja audzē hibrīdšķirnes- galvenokārt te ir domāta hibrīdkukurūza- lauksaimniekiem jauna sēkla jāpērk katru gadu, citādi zūd hibrīdkultūru īpašības. Tādu šķirņu izstrādāšanā, kuras ir izturīgākas pret slimībām un kaitēkļiem, tā samazinot nepieciešamību pēc ķīmiskas apstrādes, arvien svarīgāka loma būs biotehnoloģijai.

Šādas tendences sēklas ražošanu ir novirzījušas lielu starptautisku firmu ziņā, kuras var atļauties izdot lielus līdzekļus zinātniskās pētniecības darbam. Augu šķirņu aizsardzības likumi (*Plant Variety Protection*- PVP) vairumā Rietumeiropas valstu un Ziemeļamerikā dod zināmas garantijas, ka firmas varēs gūt labumu no veiktā pētniecības

darba. Nozīmīga loma ir arī valsts finansētām pētniecības darba programmām.

Hibrīdkukurūzas izplatīšanās Eiropas ziemeļrietumos, sākot ar 1970. gadiem, ir uzskatāms piemērs, kādu rezultātu var sasniegt, izmantojot piemērotas šķirnes. Oriģinālās Amerikas šķirnes nebija piemērotas samērā īsajai augšanas sezonai, taču jaunu, ātri nogatavojošos šķirņu izveidošana deva iespēju audzēšanu paplašināt Ziemeļfrancijā, Beniluksa valstīs, Vācijā un pat Anglijas dienvidos (kaut arī šajos apgabalos kukurūzu lielākoties nopļauj vēl zaļu un izmanto skābbarībai). Šajā gadījumā galveno pētniecības darbu uzsāka Francijas valsts pētniecības institūts *Institut National de la Recherche Agronomique*. To tālāk turpināja kooperatīvā sēklkopības firma *Limagrain* un pēc tam arī citas. Šāda ražošanas paplašināšana, kurai vēl piepalīdzēja cenu atbalsts, izraisīja ievērojamu kukurūzas ievaduma samazināšanos no ASV.

Ir saglabājušies nedaudzi mazi kooperatīvie sēklu ražotāji, īpaši Francijā, taču vairums no tiem ir vietēja rakstura un specializējušies vienas kultūras ražošanā. Izteikti lielākā starptautiska mēroga sēklu ražošanas kompānija ir *Pioneer* (ASV). Vēl sēklas ražošanā specializējušās *KWS* (Vācija), un *Limagrain* (Francija). Pēdējā, kā jau iepriekš norādīts, ir kooperatīvs. Sēklu ražošanu uzsākušas arī tādas kompānijas, kurām tas nav galvenais darbības virziens. To vidū ir naftas firmas- kā *Royal Dutch-Shell*; ķīmijas un lauksaimniecības ķimikāliju kompānijas- kā *American Cyanamid*, *Bayer*, *Du Pont*, *ICI* un *Monsanto*; farmācijas firmas- kā *Upjohn*, *Ciba-Geigy*, *Dekalb-Pfizer* un *Sandoz*; kā arī daži pārtikas tirgotāji un pārstrādātāji- kā *Cargill*, *Beatrice Foods* un *Campbell Soup*.

Lauksaimniecības ķimikāliju ražotājfirmu iespēšanās sēklu ražošanā varētu būt stratēģija, kura saistīta ar šo firmu problēmām, kas izriet no vispārējām rūpēm par apkārtējo vidi. Tādu šķirņu izstrādāšana, kuru aizsardzībai nepieciešams mazāk ķīmisku vielu, tiek uzskatīta par virzienu, kurā iespējama izaugsme.

Sēklu ražošanā koncentrācija, šķiet, notikusi mazāk izteikti kā citās nozarēs: 1980. gadu vidū tika lēsts, ka piecas lielākās firmas aptver mazāk kā 20% no pasaules tirgus. Taču atsevišķās valstīs un atsevišķām kultūrām koncentrācijas pakāpe ir augstāka, un šis process turpinās.

4. Tirgus struktūra

Lauksaimniecības ražojumu realizācijas kanāli iezīmīgi ar to, ka ir daudz piegādātāju (saimniecību), kuru pozīcijas, satiekoties ar vienu uzpircēju, ir visai vājas. Tas var kļūt par nopietnu problēmu, īpaši mazāk attīstītajos rajonos, kur ir grūtības ar transportu, un tādēļ lauksaimnieki nevar tik viegli produkciju nogādāt kaut kur tālāk. Īpaši tas attiecas uz produktiem, kuri var sabojāties, ja tos ātri nepārdod.

Tādēļ saimniecību ieņēmumi ir būtiski atkarīgi no efektīvas tirgus sistēmas. Arī patērētāja interesēs ir panākt, lai sistēma būtu tāda, kas apgādātu ar svaigām, labas kvalitātes un pienācīgi sašķīrotām pārtikas precēm. Pieaugošās rūpes par veselību izsauc arvien lielāku vērību higiēnas prasību ievērošanai visos ražošanas posmos, kā arī preču marķēšanas ar norādēm *bioloģiski tīrs produkts* atbilstībai īstenībai. Uzglabāšana, kam ir liela loma piedāvājuma izlīdzināšanā gada gaitā, ir nozīmīgs faktors, kas nodrošina daudzveidību.

Atkarībā no izstrādājuma veida un vietējiem apstākļiem ir vairāki paņēmieni, kā lauksaimnieks var pārdot saražoto.

Pārdošana tieši pircējam. Saimniecību veikaliņi piedāvā piena produktus, olas, augļus un dārzeņus par ražotāja cenām; sistēmai "brauc pats pakal" ir zināma loma augļu un dārzeņu pārdošanā (it īpaši Lielbritānijā). Viss ir atkarīgs no tā, cik tuvu ir liela pilsēta, kuras iedzīvotājiem pieder mašīnas. Šis paņēmiens var radīt papildu nodarbinātību un ienākumus lauksaimnieka ģimenes locekļiem, īpaši tad, ja saimniecībā attīstīts kāds pārstrādes vai fasēšanas elements. Kopumā pārdošana tieši pircējam neveido īpaši lielu daļu no saimniecību kopējā apgrozījuma.

Produkcijas pārdošana vairumtirgos, parasti izsolē. Ar šādu paņēmieni pārdod lielu daļu lopu, tāpat arī augļus un dārzeņus. Mazi tirgi attālākos lauku rajonos parasti nav īpaši attīstīti. *Dilstošās* (jeb holandiešu) *izsoles* (*Dutch auctions, veilingen*) augļiem un dārzeņiem kļuvušas slavenas ar to, ka darbojas īpaši efektīvi, jo solīt var, nospiežot podziņu. Pretstatā ierastajām izsolēm, dileris iekustina rādītāju uz ciparnīcas, sākot to darīt *augstāk* par cerēto cenu. Loti iegūst pirmais pircējs, kurš piespiež savu pogu brīdī, kad rādītājs ir nokritis līdz augstākajai cenai, kuru viņš gatavs maksāt. Sistēma ir ātra un pārskatāma. Lai tā strādātu, nepieciešama droša šķirošanas sistēma. Svarīgi ir arī, lai darbotos nostabilizējusies transportēšanas un sakaru sistēma. Šādu sistēmu pārņēmušas arī citas valstis (sk. piemēru par Franciju zemāk).

Pārdošana tirgotājiem vai pārstrādātājiem. Bieži vien labības un citu kultūru, un dažkārt arī liellopu un citu lopu galvenie uzpircēji ir specializētie vairumtirgotāji. Eiropas Kopienā, kā būs redzams šīs grāmatas II daļā, labības tirgu atbalsta *intervences iestādes*¹, kuras ir gatavas iepirkt ražojumus par iepriekš noteiktām intervences cenām. Teorētiski gan lauksaimnieki, gan tirgotāji produkciju var pārdot intervences iestādēm, tādējādi tirgus cena diez vai nokritīsies zem intervences cenas. Šādos gadījumos glabāšanu parasti uzņemas intervences iestādes.

Cukurbiešu audzētājiem ES CAP ietvaros ir noteikta gada kvota, kurai atbilstošo produkcijas apjomu viņi parasti paši pārdod tuvākajai cukurfabrikai par cenu, kādu noteicis CAP atbalsta mehānisms.

Pārdošana kooperatīviem. Pirmās pakāpes kooperatīvi no lauksaimnieka uzpērk viņa ražoto produkciju un, iespējams, veic tās sākotnējo pārstrādi. Otrās pakāpes kooperatīvi koordinē pirmās pakāpes kooperatīvu darbību realizācijas jomā, un veic tālāko produkta pārstrādi. Kā redzams no 3.3. tabulā iekļautajiem datiem, realizācijas kooperatīviem īpaši svarīga loma ir šādu produktu realizācijā:

- ◆ *Piens un cūkgaļa*- Dānijā. Kooperatīviem tradicionāli ir būtiska loma, iepērkot pienu no lauksaimniekiem un pēc separēšanas atdodot atpakaļ vājpienu, kuru izlieto cūku un teļu barošanai. Kooperatīviem pieder un tie apsaimnieko daudzas lopkautuves.
- ◆ *Piens*- vairākās citās valstīs, sevišķi Nīderlandē. Lielbritānijā bija īpašs gadījums, kad Piena realizācijas pārvaldēm (*Milk Marketing Boards*) bija likumīgas tiesības uzpirkt visu valstī saražoto pienu, kaut arī tās nebija kooperatīvi pēc juridiskās formas. Taču visticamāk, ka tās tiks pārveidotas par kooperatīviem uz brīvprātības pamatiem.
- ◆ *Augļi un dārzeni*- Dānijā un Nīderlandē.
- ◆ *Graudaugi*- Francijā, Vācijā un Dānijā.
- ◆ Tabulā nav iekļauti, taču Dienvideiropas valstīs nozīmīga loma ir vīna un olīveļļas kooperatīviem.

Dažādu valstu kooperatīvu lielums un struktūra ir visai atšķirīgi. Itālijā ir vairāk nekā 30000 kooperatīvu (ieskaitot tos, kuri nodarbojas ar resursu piegādi), taču vidējais biedru skaits ir tikai 50-60. Otra galējība ir Īrija, kur ir tikai apmēram 140 kooperatīvi, taču vidējais biedru skaits tajos ir vairāk kā 1000. Francijā, Vācijā, Dānijā un Nīderlandē vidējais biedru

¹ Angļu valodā *intervention agencies* (tulk. piez.)

skaits lauksaimniecības kooperatīvos ir 500-900 (sk. pielikuma 5. punktā minētos avotus).

3.3. tabula

Caur kooperatīviem realizēto lauksaimniecības produktu īpatsvars procentos no kopējā realizācijas apjoma 1991.- 1992. gados

	UK	DK	NL	D	F	IT	SP
Cūkgaļa	20	95	25	23	80	10	5
Liellopu/ teļa gaļa	5	59	16	25	30	13	6
Putnu gaļa	0	0	21	..	30	0	8
Olas	18	59	17	..	25	8	18
Piens	4	92	82	56	50	33	16
Cukurbietes	0	0	63	..	16	0	20
Graudaugi	19	48	65	..	70	20	17
Augļi	31	90	78	20-40	45	40	32
Dārzeni	19	90	70	55-65	35	13	15

Avots: Commission, *The Agricultural Situation in the Community- 1994 Report* (3.5.6.1. tabula).

Realizācijas kooperatīvu pamatmērķis ir apmierināt biedru intereses, efektīvāk realizējot viņu ražoto produkciju un pastiprinot savu tirgus spēku pie vienošanās par cenu. Līdzdalība kooperatīvos ir brīvprātīga. Savu peļņu kooperatīvi reinvestē vai sadala starp biedriem. Izmantojot savas balsstiesības, biedri kontrolē kooperatīvu vadību (pamatprincips kooperatīvu pārvaldē ir *viens biedrs- viena balss*). Taču vajadzība paaugstināt kooperatīvu vadības efektivitāti var nonākt pretrunā ar šo demokrātisko principu, īpaši lielajos un daudznazaru kooperatīvos. Francijā, Vācijā, Dānijā un Nīderlandē kooperatīvu organizācijā ir stingra trīspakāpju sistēma, izšķirot vietējo, reģionālo un valsts līmeņus. Tas atļauj racionālāk izmantot spēkus (piemēram, izvairoties no tā, ka pirmās pakāpes kooperatīvi dublējas vai nu ģeogrāfiskā, vai produktu apkalpes ziņā), un koordinēt atsevišķo kooperatīvu tirgus stratēģiju. No otras puses, tas vēl vairāk attālina katru atsevišķo biedru no lēmumu pieņemšanas.

Kooperatīvu panākumi atkarīgi ne tikai no tā, cik prasmīgi strādā vadība, un no tā biedru skaita, bet arī no situācijas tirgū. Pēdējo gadu laikā, kad iespēja paplašināt darbības apjomus bija visai ierobežota (īpaši piena

nozārē, kur ražošanu regulē kvotas), daudzi kooperatīvi ES ir mēģinājuši padziļināt savu pārstrādes darbību, lai vairotu kooperatīvā ražoto jaunradīto vērtību. Taču tas arvien vairāk pastiprina viņu konkurenci ar lielajiem pārtikas pārstrādātājiem.

Saistība ar kooperatīvajām bankām (īpaši Raifaizena kustības ietvaros - sk. 1. nodaļu) kooperatīviem ir atvieglojusi pieejamību līdzekļiem, kuru izcelsme nav lauksaimnieciskā ražošana, tomēr līdzekļu iegūšana darbības paplašināšanai un investīcijām kooperatīviem vienmēr ir bijusi problēma.

Līgumpiegādes pārstrādātājiem. Šādos divpusējos līgumos paredzēts, ka ražotājs uzņemas saistības piegādāt pārstrādei līgumpartnera uzņēmumos produkciju noteiktos daudzumos un pie noteiktiem citiem nosacījumiem, kuri var attiekties uz ražošanas paņēmieniem. Savukārt, pārstrādātājs uzņemas nopirkt šo produkciju par noteiktu cenu. Līgumā var arī būt paredzēts, ka pārstrādātājs kredītē ražotāju vai sniedz tam tehnisku palīdzību. Šāda vertikālās integrācijas forma īpaši nozīmīga ir tādu augļu un dārzeņu ražošanā, kuri paredzēti konservēšanai vai sasaldēšanai, sevišķi Lielbritānijā (kur praktiski visa zirņu audzēšana pārstrādei notiek uz šādu līgumu pamata), kā arī Itālijā (praktiski visu konservēšanai paredzēto tomātu audzēšana). Vairākās valstīs tā ir nozīmīga arī putnu, olu, dažkārt arī jaunlopu un cūku ražošanā (pārstrādātājs piegādā mazuļus, kurus ražotājs nobaro un pārdod pārstrādātājam).

Lauksaimnieku ieguvums no šādiem līgumiem ir garantēts produkcijas noiets un cena, bieži vien arī kredītu un tehniskās palīdzības saņemšanas iespējas. No otras puses, katram atsevišķam lauksaimniekam ir visai maza iespēja ietekmēt piedāvāto cenu, un tāpēc šādus līgumus bieži kritizē par to, ka tie spiež lauksaimnieku atteikties no savas neatkarības. Pārstrādātāja izdevīgums ir tas, ka viņam ir nodrošinātas piegādes, un piegādātais izstrādājums būs samērā viendabīgs.

Kā nākošo soli vertikālajā integrācijā var minēt to, ka pārstrādātājfirma pati uzņemas ražošanu. Parasti tas notiek putnu un olu ražošanā (īpaši Lielbritānijā).

Dažas realizācijas sistēmas īpatnības var demonstrēt uz **Francijas** piemēra, kur pēdējo desmitgažu laikā ievērojami uzlabota agrākā novecojusies struktūra. Kā jau iepriekš tika minēts, kooperatīviem šajā valstī ir nozīmīga loma graudaugu uzglabāšanā un realizācijā, piena savākšanā un pārstrādē, lopu kaušanā un gaļas pārstrādē un vēl citās nozarēs. Kooperatīvu loma īpaši nozīmīga ir tajos apgabalos, kur

saimniecības ir samērā mazas, ieskaitot Bretaņu un Normandiju, Langvedoku, Pirenejus. Īpašs kooperatīvu paveids ir ražotāju grupas¹, kuriem ir oficiāli atzīta piešķirta zināma vara ieviest disciplīnu realizācijas lietās: tie pārdod lielāko daļu augļu un dārzeņu (tāpēc tiem, saskaņā ar EK noteikumiem, pienākas kompensācija par lieki saražoto produkciju, ko ir jāizņem no apgrozības un jāiznīcina), kā arī jaunlopus. Tie var būt apvienojušies Lauksaimniecības ekonomiskajās komitejās², kuras nosaka minimālās cenas un kompensācijas nosacījumus par produkciju, kura izņemta no apgrozības.

Bretaņas lauksaimnieku kooperatīvi ir pārņēmuši Holandiešu jeb dilstošo izsoli (franciski- *marche au cadran*) kā galveno paņēmieni ziedkāpostu un artišoku pārdošanā. Tai ir pieaugoša nozīme arī citu dārzeņu, cūku, liellopu un teļu realizācijā. Dilstošo izsoļu sistēma tiek izmantota augļiem un dārzeņiem, augošo izsoļu princips- lopiem. Bez tīri tehniska rakstura lietām kooperatīvi piedāvā arī tādus nozīmīgus pakalpojumus kā produkcijas kvalitātes kontrole, pircēju un pārdevēju uzticamības pārbaude, pārskatāma informācija par cenām, kā arī centralizēta norēķinu sistēma. Šāda veida kontroles mehānisms kopā ar precīzām ražojumu specifikācijām un moderno sakaru līdzekļu attīstību padara par iespējamu pat realizāciju no attāluma, kad pircēji un pārdevēji vienlaikus var darboties vairākos tirgos, un visus ražojumus nebūt nav nepieciešams nogādāt tirgū. Pirmo šādu *teletirgu* atklāja 1988. gadā Amjenā, tajā tirgoja lopus.

Vairumtirgi, kur vairumtirgotāji produkciju pārdod mazumtirgotājiem, jau ir tālākais posms šajā ķēdē. Tie atrodas lielākajās Francijas pilsētās vai to tuvumā. Daži specializējušies noteiktu produktu pārdošanai, citos pārdod visu, piemēram, ārpus Parīzes pie ziemeļu- dienvidu automaģistrāles izvietotajā milzīgajā un modernajā *Parīzes vēderā-Rungis*. Deviņpadsmit šādi vairumtirgi ir noteikti kā valsts nozīmes tirgi³, un to modernizēšanai tiek pieliktas īpašas pūles.

5. Pārtikas pārstrāde

Pārtikas, dzērienu un tabakas rūpniecība ir viena no lielākajām Eiropas Kopienā. 1993. gadā tajā bija nodarbināti 2.3 miljoni strādājošo; nodarbinātības līmenis ir krities, taču, salīdzinot ar 1983. gadu, tikai par

¹ Franču valodā- *Groupements de producteurs* (tulk. piez.)

² Franču valodā- *Comites économiques agricoles* (tulk. piez.)

³ Franču valodā- *marchés d'intérêt national* (tulk. piez.)

6%. EK pārtikas ražošana ir nemitīgi augusi, katru gadu par aptuveni 2.5%, un 1993. gadā tā sasniedza 456 miljardus ECU. Nozīmīgākās preces bija gaļas un piena produkti. Katra no šīm preču grupām deva ap 16% no visa saražotā.

Nozare ir visai daudzveidīga, sākot no daudziem maziem uzņēmumiem un beidzot ar nedaudzām milzīgām daudz nacionālām kompānijām. No nozarē strādājošajiem uzņēmumiem šajā nozarē EK 1990. gadā 92% bija tādi, kuros strādāja mazāk kā 20 cilvēku, taču tajos nodarbināja tikai 29% darbaspēka un saražoja 12% produkcijas. Tādu uzņēmumu skaits, kuros strādāja vairāk kā 100 cilvēki, bija tikai 1.7% no kopskaita, taču tie nodarbināja 51% darbaspēka un saražoja 68% produkcijas.

Mazie uzņēmumi, kas parasti atrodas lauku apvidos, daudzi no tiem ir kooperatīvi, var arī dot nozīmīgu ieguldījumu lauku cilvēku nodarbinātībā un ienākumos, ieskaitot iespējas lauksaimnieku ģimenes locekļiem strādāt ārpus savas saimniecības. Šie uzņēmumi ražoto pārtikas produkciju padara daudzveidīgāku, piešķirot tai reģionālas īpatnības, dažkārt papildinot sortimentu arī ar jauninājumiem (piemēram, vietējie sieru, medus, firmas maize). To pozīcijas var būt visai izdevīgas, ja ievēro mūsdienu patērētāja vēlmi pēc veselīgas pārtikas, ieskaitot organiskās lauksaimniecības un bioloģiski tīros produktus. Šo iemeslu dēļ mazie un vidējie uzņēmumi saņem palīdzību gan no savas valsts, gan no EK, īpaši tas notiek Dienvidēiropā.

Tomēr mazajiem pārtikas uzņēmumiem ir nopietni trūkumi: iekārtas bieži vien ir novecojušas, un trūkst līdzekļu, ko ieguldīt jaunās ēkās un tehnikā; bieži tie ir uzņēmumi, kuri ražo tikai vienu produkta veidu, un tie ir pakļauti sezonas rakstura svārstībām, kas ietekmē arī darbinieku noslodzi. Mazie uzņēmumi tikpat kā nemaz nekontrolē saņemamo izejvielu kvalitāti. Kā vislielāko ierobežojumu pašreizējos apstākļos ir jāmin to nespēju veikt nozīmīgu pētniecības un attīstības darbu.

Tomēr arī dažu pārtikas preču, kaut arī ne visu, ražošanā liela loma ir ražošanas apjoma radītajām priekšrocībām. Tas attiecas, piemēram, uz cukura, miltu, augu un dzīvnieku tauku ražošanu, augļu un dārzeņu pārstrādāšanu. Ekonomijai var būt tehniskas izcelsmes- kad ražošanas procesa mehanizācija un automatizācija samazina izmaksas un dod iespēju ražot noturīgas kvalitātes izstrādājumus. Ekonomija var saistīties arī ar produkcijas atjaunināšanu- gan izdevumiem jaunu ražojumu izstrādāšanas pētniecības darbam, gan šo izstrādājumu realizācijas reklamēšanas un izplatīšanas izmaksām. Dinamiskākā joma pārtikas tirgū šobrīd ir *ērtie produkti*: ātri sagatavojamie ēdieni, kuri domāti uzsildīšanai mikroviļņu krāsnīs; saldēta pārtika. Pašlaik tiek ieviesta produktu *iepakojšana modificētajā atmosfērā*, kad pārtiku

saglabā hermētiskā plastmasas iesaiņojumā, kurā iepildīts slāpeklis vai ogļskābā gāze. Šādas tehnoloģijas izstrādāšana patērē ievērojamas investīcijas, un tikai ražošana lielos daudzumos var kompensēt izmaksas.

Lielākā daļa pārtikas tiek saražota lielos uzņēmumos, un daži no tiem patiešām ir ļoti lieli. No pasaules trīsdesmit lielākajām pārtikas, dzērienu un tabakas ražotājfirmām piecpadsmit ir amerikāņu. Vairumam šo kompāniju arī Eiropā ir filiāles, sevišķi Lielbritānijā. Divdesmit lielāko Eiropas kompāniju vidū 1994. gadā bija *Nestlé* (Šveice), *Unilever* (Nīderlande un Lielbritānija), divpadsmit citas firmas no Lielbritānijas, trīs- no Nīderlandes, un trīs- no Francijas.

Runājot par pārtikas nozari kopumā, neviena firma nevienā valstī nav pat tuvu monopolstāvoklim. 3.4. tabulā apkopotie dati parāda dažādu uzņēmumu īpatsvaru kopējā ražotās produkcijas apjomā 1987. gadā (tas, ka no Itālijas un Spānijas iekļautas ļoti mazas firmiņas, ietekmē firmu skaitu, taču mazāk ietekmē lielo firmu īpatsvaru). Jaunākie dati noteikti parādītu lielāku koncentrācijas pakāpi.

3.4. tabula

Pārtikas rūpniecības struktūra 1987. gadā

	Kopējais apjoms (miljd. USD)	Uzņēmumu skaits*	Saražotais apjoms procentos	
			10 vadošajos uzņēmumos	50 vadošajos uzņēmumos
Lielbritānija	85.4	5 419	31	52
Vācija	84.0	4 269	12	26
Francija	87.0	3 018	29	62
Itālija	97.3	40 000	7	16
Spānija	38.2	2 608	11	28

* Lielbritānijā- uzņēmumi ar divdesmit vai vairāk strādājošajiem, Francijā un Vācijā- ar desmit vai vairāk, Itālijā un Spānijā- sākot ar vienu.

Avots: *Confédération des Industries Agro-Alimentaires*, pārpublicēts OC&C Strategy Consultants izdevumā *The Restructuring of the European Food Industry* (Londona), 1990. gada februāris.

Atsevišķās produktu grupās kādas firmas ieņemtais tirgus segments var būt daudz lielāks. Tā Lielbritānijā trīs kompānijas no saraksta augšgala saražo 80% šķīstošās kafijas, našķus (galvenokārt kraukšķīgos kartupeļus), margarīnu, gatavās zupas un jogurtu.

Francijā 1986. gadā vienai firmai (*France Farine*) piederēja 84% miltu tirgus; divām kompānijām (*Générale Sucriere* un *Beghin Say*) piederēja 75% cukura tirgus; divām kompānijām (*Lesieur* un *Astra*) piederēja 72% pārtikas eļļas tirgus; divām kompānijām (*Kellogg* un *Quaker*) piederēja 73% sauso brokastu tirgus.

Vācijā (līdz 1990. gadam), kaut arī vispārējā koncentrācijas pakāpe nebija tik augsta, koncentrācija bija visai augsta cietes produktu ražošanā (trim firmām 1988. gadā piederēja 73% tirgus), margarīna un tam radniecīgu produktu ražošanā (trīs firmas ar 77%), un cukura ražošanā (trīs firmas ar 55%). Pat mazāk koncentrētajā Itālijas tirgū trim lielākajām firmām piederēja vairāk nekā 80% saldētās pārtikas, sauso brokastu, našņu, bērnu pārtikas un gatavo zupu tirgus.

Eiropā nav daudz gadījumu, kad ražošanā dominē viena vienīga firma, taču tiem ir liela nozīme, piemēram, sauso brokastu ražošanā (*Kellogg*-līdz 85% Spānijā), šķīstošās kafijas ražošanā (*Nestlé*- līdz pat 75% Itālijā), un saldējuma ražošanā (*Unilever*- līdz 50% Itālijā un Spānijā). Šokolādes konditorejas ražošanā Eiropas tirgū dominē vairākas kompānijas (*Nestlé*, *Mars*, *Suchard*, *Cadbury Schweppes*, *Ferrero*-Lielbritānijā tās kopā aizņem 88% tirgus), kā arī kafijas ražošanā-izņemot šķīstošo (*Jacobs Suchard*, *Douwe Egberts*, *General Foods*, *Nestlé*- Francijā visām kopā pieder 65% tirgus). No otras puses, Eiropā nav dominējošo kompāniju maizes, cukura konditorejas, siera un daudz citu produktu ražošanā.

Tādējādi to gadījumu skaits, kad dominē viena vienīga firma, ir samērā mazs, un vismaz divos gadījumos- sausās brokastis Spānijā un šķīstošā kafija Itālijā- domājams, ka tie radušies apstākļos, kad tirgus ir samērā mazs un nepietiekami attīstījies: Lielbritānijā, kur sausajām brokastīm ir bijis liels noiets gadiem ilgi, *Kellogg* paliek lielākā firma, taču tās īpatsvars tirgū ir tikai kādi 43%, un līdzīgi vērojumi ir arī par šķīstošo kafiju. Tas var kalpot par apstiprinājumu tēzei ka, ja ir iespējas gūt peļņu, tirgū ienāk vairākas konkurējošas firmas.

No otras puses, ir vairāki gadījumi, kad tirgū dominē pavisam nedaudzas ļoti lielas firmas. Rodas jautājums, vai konkurences spēki ir pietiekami spēcīgi, vai arī zināma vienošanās starp šīm firmām dod tām iespēju darboties pret patērētāju interesēm.

Rietumeiropā datus par peļņas normu valsts mērogā parasti nevāc un npublicē. Taču tie ir pieejami no atsevišķu kompāniju gada pārskatiem. Vispārējais iespaids ir tāds, ka peļņas procents nav pārlieku augsts, īpaši pēc nodokļu atskaitīšanas. 3.5. tabula sniedz informāciju par lielākajām pārtikas un dzērienu ražotājfirmām Eiropā. To peļņa pēc

nodokļiem 1988. gadā vidēji bija 5.9% no kopējā apgrozījuma (dažos gadījumos tur iekļauta arī nepārtikas preču ražošana). Pēc citiem datiem, no simts vadošajām EK industriālajām grupām 1989. gadā pārtikas preču ražotājfirmām neto peļņas procents bija 7.7% (salīdzinājumam: 5.3% ķīmiskajā rūpniecībā un 4.7% automobiļu būves rūpniecībā). 1990. gada dati par Vācijas vidējo peļņas normu parāda 4.4% līmeni. Lielajiem uzņēmumiem tā ir ievērojami augstāka kā mazajiem. Turpmākajos gados- vismaz līdz 1994. gadam- visā Rietumeiropā peļņu ietekmējusi ekonomikas stagnācija.

3.5. tabula

Lielāko Eiropas pārtikas un dzērienu ražotājfirmu apgrozījums un peļņa 1988. gadā

Uzņēmumi, kas visvairāk saražo pārtikas produktus vai dzērienus	Pārtikas produktu un dzērienu apgrozījums	Kopējais apgrozījums	Peļņa	Peļņas norma
	miljonos USD			%
1	2	3	4	5
Nestlé (Šveice)- kafija, piens, šokolādes izstrādājumi u.c.	26600	27800	1390	5.0
Unilever (Nīderlande)- tauki un eļļa	18835	31303	1526	4.9
Grand Metropolitan (Lielbritānija)- dzērieni	9793	10726	733	6.8
Allied Lyons (Lielbritānija)- alus u.c.	8006	8006	558	7.0
Dalgety (Lielbritānija)- dažāda produkcija	7787	7969	529	6.6
Ferruzzi (Itālija)- cukurs	6841	19079	425	2.2
BSN-Danone (Francija)-cepumi, piena produkti u.c.	6383	7065	367	5.2
Sucres et Denrées (Francija)- cukurs	4858	5495	12	0.2
Guinness (Lielbritānija)- alus u.c.	4700	4939	607	12.3
Hillsdown (Lielbritānija)- putnu gaļa	4497	6320	368	5.8
Hanson (Lielbritānija)- dažāda produkcija	4448	13158	1994	15.2
Bass (Lielbritānija)- alus u.c.	4446	6644	574	8.6
Associated British Foods (Lielbritānija)- maize, cepumi	4398	4398	346	7.9
Jacobs Suchard (Šveice)- kafija, šokolāde	4354	4354	234	5.4

3.5. tabula (turpinājums)

1	2	3	4	5
<i>Cadbury Schweppes</i> (Lielbritānija)- konditorejas izstrādājumi, bezalkoholiskie dzērieni	4241	4241	301	7.1
<i>United Biscuits</i> (Lielbritānija)- maize, cepumi	4239	4239	291	6.9
<i>Heineken</i> (Nīderlande)- alus u.c.	3683	3686	147	4.0
<i>Tate & Lyle</i> (Lielbritānija)- cukurs	3641	3715	125	3.4
<i>Berisford</i> (Lielbritānija)- dažāda produkcija	3558	4706	59	1.3
<i>Whitbread</i> (Lielbritānija)- alus brūvēšana, viesnīcas	3280	3280	287	8.8
<i>Unigate</i> (Lielbritānija)- piena produkti	3113	4149	230	5.5
<i>SME</i> (Itālija)- dažāda produkcija	3099	3099	68	2.2
<i>Rank Hovis McDougall</i> (Lielbritānija)- brokastu maisījumi, maize u.c.	2956	2969	186	6.3
<i>Booker</i> (Lielbritānija)- dažāda produkcija	2938	3275	131	4.0
<i>Perrier</i> (Francija)- minerālūdens	2443	2443	175	7.2
<i>Pernod-Ficard</i> (Francija)- alkoholiskie dzērieni	2256	2256	130	5.8
<i>Union International</i> (Lielbritānija)- gaļa	2196	2196	32	1.5
<i>Koninklijke Wessanen</i> (Nīderlande)- piena produkti	1923	1923	47	2.4
<i>Northern Foods</i> (Lielbritānija)- piena produkti	1834	1834	91	5.0
<i>Union Laitière Normande</i> (Francija)- piena produkti	1819	1819	14	0.8
<i>MD Foods</i> (Dānija)- piena produkti	1686	1699	93	5.5
<i>Sandoz</i> (Šveice)- dažāda produkcija	1648	6925	519	7.5
<i>Besnier</i> (Francija)- piena produkti	1629	1629	63	3.9
<i>LVMH</i> (Francija)- vīni un spirts	1484	2754	336	12.2
Kopā	169612	389705	402693	5.9

Avots: Institut Agronomique Méditerranéen de Montpellier, *Agrodata: les 100 premiers*.

Par Amerikas Savienotajām Valstīm ir pieejama pilnīgāka informācija (sk. pielikuma 2. punktu). Kopumā koncentrācijas pakāpe nav tik augsta- 1987. gadā piecdesmit lielākās pārstrādes firmas kontrolēja 48% pārtikas tirgus. Taču, tāpat kā Rietumeiropā, atsevišķos pārtikas veidos koncentrācija ir visai liela.

Vairāki pētījumi par ASV liecina, ka tirgus nepietiekami darbojas tajās pārtikas rūpniecības nozarēs, kuras ražo diferencētas plaša patēriņa preces, un kur tirgū darbojas oligopoli. Iespējams, ka pircējam tādēļ ir jāmaksā 6-10% vairāk nekā būtu gadījumā, ja būtu lielāka konkurence. Lai veicinātu firmas izstrādājumu izplatīšanu, tiek rīkotas vērienīgas reklāmas kampaņas. Pēc ASV Lauksaimniecības departamenta datiem, 1989. gadā tika ieviesti 12000 jauni pārtikas produkti, līdz ar to laika posmā kopš 1983. gada ieviesto jauno pārtikas produktu skaits ir pieaudzis līdz 62000. Kopējie reklāmas izdevumi par pārtikas precēm 1989. gadā bija aptuveni \$12 miljardi. Citi reklāmas pasākumi, piemēram, atlaides mazumtirgotājiem, tirdzniecības izstādes u.c. patērēja, iespējams, divreiz tik daudz (1988. gadā patērētāju izdevumi par pārtikas precēm bija \$506 miljardi). Kādā amerikāņu pētījumā atrodams secinājums (*Konors un citi*, 417. lpp.- sk. pielikuma 2. punktu):

"...Svarīga ir tirgus struktūra. Vai nu augsta koncentrācija, vai liela produktu dažādība (un bieži abi) noteikti saistās ar ļoti lielu peļņu, pārspīlētām cenām, tehniski nelietderīgu darbaspēka izmantošanu, augstām un pastāvīgi kāpjošām algām, pārtikas preču cenu inflāciju un pārliecīgi lielu pārtikas patēriņu. Mēreni koncentrēti oligopoli var radīt piemērotu vidi radošai darbībai, taču tehnoloģiskā progresa attīstībai ir svarīgi saglabāt iespēju pārņemt tehnoloģiju no visdažādākajiem avotiem, arī citām rūpniecības nozarēm."

Pēdējo gadu laikā pārtikas un dzērienu nozarē notikušas daudzas apvienošanās un pārpirkšanas. Vairumā gadījumu tie ir bijuši starptautiski darījumi. Lielākās amerikāņu kompānijas- kā *PepsiCo*, *Coca-Cola*, *Philip Morris*, *Heinz*- ir bijuši aktīvi investētāji citās valstīs, ieskaitot Rietumeiropu. Starptautiskā mērogā aktīvas Eiropas firmas bija galvenokārt no Lielbritānijas, kā- *Unilever*, *Grand Metropolitan*, *Danone*, *Allied Domecq*, *Guinness* un *Cadbury Schweppes*. Kopējie Rietumeiropas firmu ieguldījumi ASV pārsniedz amerikāņu ieguldījumu Eiropā.

3.6. tabula rāda dažas attīstības tendences Eiropas Savienībā. Bez parādītajām kontrolpaketes iegādēm mazākā skaitā notikusi arī nelielu daļu pārpirkšana, kā arī ir dibināti daudzi kopuzņēmumi.

Motivācija pārpirkšanai daļēji varētu būt jau iepriekš minētās ražošanas apjoma radītās priekšrocības- kaut arī daudzas no kompānijām, kuras pārpirkušas citus uzņēmumus, droši vien piemērotu lielumu jau bija sasniegušas pirms kāda laika. Nozīmīga ir arī vēlme palielināt kontroli pār tirgu: pazīstamu firmu ar vārdu pārpirkšana dod iespēju pārņemt

lielāku tirgus daļu un samazina konkurenci, nepalielinot kopējo nozares apgrozījumu.

3.6. tabula

Apvienošanās un kontrolpakešu pārpirkšana EK pārtikas un dzērienu rūpniecībā

	Nacionālajā rūpniecībā	Eiropas Kopienas līmenī	Starpnacionālajā līmenī	Kopā
1986./87.	39	11	2	52
1987./88.	25	18	8	51
1988./89.	35	27	14	76
1989./90.	41	44	17	102
1990./91.	29	26	16	71

Avots: EC Commission, *Report on Competition Policy*, Brussels (dažādu gadu izdevumi). Diemžēl šī sērija ir aprāvusies.

Bez horizontālās integrācijas ir vērojama arī tendence uz vertikālo integrāciju, kura tiecas gan pa straumi uz augšu- lai nodrošinātu apgādi ar izejvielām, gan pa straumi uz leju- uz mazumtirdzniecību. Īpaši tas attiecas uz sabiedrisko ēdināšanu, kā tas būs redzams tālāk nākamajā sadaļā.

Kaut arī Rietumeiropā izdevīgu ieguldījumu skaits it kā ir samazinājies, Centrāleiropas pavēšanās sniedz jaunas paplašināšanās iespējas, īpaši ievērojot to, ka patērētāji dod priekšroku Rietumu pārtikas produktiem. Parasti pēc veiksmīgas eksporta pieredzes kādā reģionā Rietumu firmas nopērk kontrolpaketes vietējās firmās to privatizācijas gaitā vai arī uzbūvē pašas savas ražotnes. Dažkārt, izmantojot samērā lētā, taču prasmīgā darbaspēka priekšrocības, šīs rūpnīcas kļūst par bāzi eksportam atpakaļ uz Rietumiem.

Reģionā lielas investīcijas veikusi *Coca-Cola* (bezalkoholiskie dzērieni), *PepsiCo* (bezalkoholiskie dzērieni, našņi), itāļu firma *Ferruzzi* (pārtikas eļļa, cukurs), *Nestlé* (šokolāde un citi konditorejas izstrādājumi), *Danone* (jogurts un citi piena produkti), *Unilever* (saldēti produkti un margarīns), itāļu firma *Parmalat* (piena produkti), kā arī neskaitāmas citas Rietumu firmas. *PepsiCo* 1993. gada februārī vienojās ar *Cadbury Schweppes* par spēku apvienošanu bezalkoholisko dzērienu realizācijas veicināšanai Centrāleiropā. Atbilstoši šim projektam *PepsiCo* pildīs pudelēs un Polijā, Čehijā, Slovākijā un Ungārijā izplatīs

otras kompānijas firmas dzērienus, ieskaitot *Schweppes* un *Canada Dry*. Jau 1991. gadā *PepsiCo* iegādājās *Wedel*- Polijas lielākās šokolādes fabrikas, kontrolpaketi. Otrās lielākās poļu šokolādes fabrikas *Goplana* kontrolpaketi 1994. gadā nopirka *Nestlé*. Vairākas Rietumu alus ražotājfirmas- piemēram, *Bass*, *Heineken*- nopirkušas alus darītavu akcijas šajā reģionā. Vēl ir neskaitāms daudzums citu piemēru. Pārmaiņas notiek strauji, un dažkārt konkurence ir nežēlīga (piemēram, starp *Coca-Cola* un *PepsiCo*).

Ja sākotnēji iecienītākie tirgi bija Ungārija, Polija un bijusī Čehoslovākija, tad tagad arvien vairāk uzmanības pievērš arī citām valstīm. Ziemeļvalstu firmu interesi īpaši saista Baltijas valstis. Īpaši pievilcīgs, pateicoties saviem apmēriem, ir Krievijas tirgus. *Nestlé* ilgtermiņa attīstības plānu ietvaros nopirkusi *Rossija* šokolādes fabrikas kontrolpaketi; tās sāncensis *Jacobs Suchard* līdzīgi rīkojies *Samoilova* fabrikā Sankt-Pēterburgā; *Cadbury Schweppes* ceļ šokolādes fabriku Novgorodas apgabalā. *Danone* nopirkusi fabrikas *Bolshevik*, kura ir lielākā cepumu ražotāja Krievijā, kontrolpaketi, *McVitie's*, kas ir Lielbritānijas firmas *United Biscuits* apakšstruktūra- arī uzsāk cepumu ražošanu. Pasaules lielākais saldējuma ražotājs *Baskin-Robbins* būvē lielu rūpnīcu Maskavā un veido realizācijas punktus lielākajās pilsētās. *Mars* ceļ fabrikas Maskavas tuvumā, kurās ražos šokolādi, mājdzīvnieku barību un citas pārtikas preces.

6. Pārtikas mazumtirdzniecība

Pārtikas veikalu skaits ir nemitīgi samazinājies, taču to vidējais lielums ir audzis. Lielbritānijā uz 1000 iedzīvotājiem 1976. gadā bija 1.9 pārtikas veikali; 1985. gadā to skaits bija samazinājies gandrīz divreiz. Citās Ziemeļrietumeiropas valstīs kritums nav bijis tik krass, un tur 1985. gadā uz 1000 iedzīvotājiem bija: Dānijā- 1.3 veikali, Nīderlandē- 0.7 veikali, Beļģijā- 1.6 veikali, Vācijā- 1.3 veikali, un Francijā- 1.4. Dienvidēropā veikalu skaits ir lielāks: Itālijā uz 1000 iedzīvotājiem vēl joprojām bija 2.8 pārtikas veikali, Spānijā- 3 un Portugālē- 4.4.

Galvenais šo tendenci izraisījušais faktors, ir bijis pašapkalpošanās supermarketu (parasti tā sauc veikalus, kuru tirdzniecības platība ir no 400 līdz 2499 m²) un hipermarketu (virs 2500 m²) izaugsme. Pēdējiem no tiem samērā svarīga ir tirdzniecība arī ar nepārtikas precēm. Šo abu kategoriju veikalu īpatsvars kopējā tirdzniecības apgrozījumā 1987./88. gadā Lielbritānijā, Beļģijā un Francijā tika lēsts uz 80%, Nīderlandē- 71%, Vācijā- 56% un Dānijā- 46%.

Dažas valstis, to skaitā Francija, Beļģija un Vācija, ir ieviesušas likumus, kuri ierobežo hipermarketu attīstību. Tas darīts, atbildot uz mazo veikalnieku spiedienu. Tomēr lielle pašapkalpošanās veikali, kas piedāvā plašu preču klāstu par pieņemamām cenām un kuros ir ātra preču aprīte, kuri bieži vien atrodas ārpus pilsētas un pie kuriem ir plašas automašīnu stāvvietas, ir labi reaģējuši uz patērētāju vajadzībām. Vairākās valstīs izdarītās aptaujas liecina, ka patērētājs vēlas lētu preci, ja vien tā saskaņojas ar labu kvalitāti, dažādību, svaigumu, saprotamu marķējumu uz etiķetēm (ieskaitot derīguma termiņu), pieejamību, ātru un pretimnākošu apkalpošanu.

Daudzās valstīs patērētāju organizācijas regulāri publicē aptauju datus par salīdzināmu preču cenām dažādos supermarketos un citādi palīdz uzturēt konkurences spiedienu. Beļģijas patērētāju žurnāls *Test-Achats*, 1995. gada septembrī, ziņojot par jaunatklājumiem, varēja minēt vismaz trīs konkurējošus hipermarketu tīklus pat pavisam mazās provinces pilsētiņās, un līdz pat četrpadsmit (katrs no tām ar vairākām filiālēm) lielākās pilsētās. Grozs ar 141 identisku preci lētākajos veikalos maksāja par 20% mazāk nekā dārgākajos; taču grozs ar katra veida lētākajām precēm, ieskaitot *vietējās markas* ražojumus (sk. tālāk), varēja maksāt pat divreiz mazāk kā līdzīgas preces dārgākajos veikalos.

Ievērojami pieaugusi tirdzniecības koncentrācija, jo hipermarketi un hipermarketi parasti ietilpst lielu veikalu tīklu sastāvā. 1987. gadā Nīderlandē, Beļģijā, Vācijā un Lielbritānijā piecos lielākajos pārtikas veikalu tīklos pārdeva aptuveni pusi no visām pārtikas precēm, Dānijā – vēl vairāk. Dažās valstīs tirdzniecības *lēmumu pieņemšanas centri* ir vēl vairāk koncentrēti, izmantojot priekšrocības, ko dod kompjuterizētā informācijas tehnoloģija. Ir ziņas, ka Lielbritānijā desmit *lēmumu pieņemšanas centri* kontrolē tirdzniecību vairāk nekā 3000 pārtikas veikalos, kas veido 58% no pārtikas preču apgrozījuma. Citās valstīs, īpaši Francijā, pārtikas preču veikalu tīkli pieturas pie decentralizētas vadības politikas. Taču lielo pārtikas preču veikalu tīklu būtiskas iezīmes ir centralizēta preču sagāde un vairumsadales sistēmas.

Veikalu izmēros ir notikusi zināma polarizācija. Kamēr mazie pārtikas veikaliņi vairumā Ziemeļrietumeiropas valstu no tirgus faktiski ir izspiesti, specializētie veikali ir izdzīvojuši un pat ir raduši iespēju attīstīties tajās jomās, kur tie spēj apmierināt pieaugošo pieprasījumu, piemēram, pēc īpaši augstas kvalitātes precēm vai dabīgiem produktiem.

Francijā, kur vispārējā tirdzniecības koncentrācijas pakāpe ir nedaudz zemāka kā kaimiņvalstīs, maziem specializētiem veikaliņiem pat var būt

labākas izdzīvošanas izredzes, jo franču patērētāji tiem dod priekšroku. *Boulangeries-patis-series* 1986. gadā vēl joprojām pārdeva ap 7% pārtikas, skārņi un *charcuteries*- 16%, citi specializētie veikali- 11%. Neskatoties uz to, lielākais pārtikas veikalu tīkls *Leclerc*, kurā 1986. gadā ietilpa 103 hipermarketi un 344 supermarketi, 1985. gadā pēc aplēsēm ieņēma 12% no pārtikas preču tirgus, tam sekojošie seši citi tīkli kopā deva 32%. Franču hipermarketu vidējā platība bija ap 6700 m², katrā bija nodarbināti caurmērā 290 strādājošie, un katram vidējais apgrozījums bija aptuveni 375 miljoni Francijas franku, no kuriem pusi deva tirdzniecība ar pārtikas precēm; vidējā pirmsnodokļu peļņa bija 4% no tirdzniecības ar pārtikas precēm un dzērieniem un 17% no tirdzniecības ar nepārstrādātu pārtiku (apģērbiem un citām precēm peļņas procents bija augstāks). Supermarketu vidējā platība bija nedaudz virs 1000 m², tajos vidēji strādāja 34 darbinieki, gada apgrozījums bija 35 miljoni Francijas franku, no kuriem 90% nāca no tirdzniecības ar pārtiku, peļņa pirms nodokļiem bija 9.6% no pārtikas precēm un dzērieniem, un 17% no nepārstrādātas pārtikas.

Tā kā Ziemeļrietumeiropas valstīs apjoma ziņā kopējais pārtikas patēriņš ir samērā nemainīgs (par to nākamajā nodaļā), pārtikas tirdzniecības firmu attīstības stratēģija kā mērķi gluži vienkārši nevar izvirzīt apjoma palielināšanu.

Viens ar jau iepriekš aplūkotajām pārtikas rūpniecības nozares vispārējām attīstības tendencēm saistītais stratēģijas virziens ir *diversifikācija*: jaunas produktu grupas tajās jomās, kur patērētāju pieprasījums pieaug. Otrs ceļš ir pircēju pievilināšana ar pakalpojumu līmeņa uzlabošanu, piemēram, vienkāršota norēķināšanās ar kredītkartēm un pircēja bankas rēķina tieša debetēšana ar elektronisko sakaru palīdzību.

Ražojumi ar savu firmas zīmi- t.i., preces ar tirgotāja, nevis kādas ražotājas firmas etiķeti un kuras pārdod lētāk nekā ražotāja "firmas" preces- kļūst par arvien svarīgāku iezīmi pārtikas tirdzniecībā. Dažkārt šo izstrādājumu- piemēram, sausās brokastis, šķīstošā kafija- piedāvāšanas veids atdarina plaši pazīstamas firmas preces, un to kvalitāte, iespējams, ir līdzvērtīga. Taču reklāmas izdevumi ir niecīgi, jo šos izstrādājumus pārdod, izmantojot pārtikas veikalu grupas vispārējo reputāciju. Tādām nefirmas lietām, ko dažkārt dēvē par baltajām precēm un kas parasti ir pamatpreces, piemēram, cukurs vai milti, norāda tikai produkta nosaukumu, un cenu tur īpaši zemā līmenī. Tā kā izstrādājumi ar savu firmas zīmi tiek ražoti pēc tirgotāja norādījumiem, un tiem nav vajadzīga īpaša reklāma, tas rada darbības lauku samērā

mazām pārstrādes firmiņām, un, iespējams, zināmā mērā mazina atsevišķu pārtikas produktu ražošanas koncentrācijas pakāpi.

Šādi ražojumi ar savu firmas zīmi rada konkurenci lielajiem pārtikas ražotājiem un samazina vispārējo cenu līmeni. Šajā sakarā interesants ir piemērs par *Cott Corporation*- ātri augošu Kanādas kompāniju, kura ražo *Cola* un citus bezalkoholiskos dzērienus. Tā parakstījusi piegādes līgumus ar neskaitāmām lielām mazumtirdzniecības veikalu grupām visā pasaulē, kuras pārdod ražojumus par zemām cenām un ar savas firmas nosaukumu. Realizācijas un reklāmas izdevumi, salīdzinot ar abiem nozares milžiem- *Coca-Cola* un *PepsiCo*, ir niecīgi, tāpēc pēdējie, savukārt, bija spiesti pazemināt cenas.

Dažas veikalu grupas ir vēl vairāk samazinājušas cenas, ieviešot "*samaksā un ej*" sistēmu, vai arī citas metodes, kur realizācijas izmaksas ir novestas līdz minimumam. Ir vienkāršota produktu izkārtošana plauktos, precī pārdod nevis pa vienai, bet lielākos daudzumos, samazinātas ir strādājošo skaits un personāla izmaksas. Vēl nesenāks jauninājums, kurš atļauj ievērojami pazemināt cenu, ir kompjuterizēta preču krājumu kontrole (ar *elektroniskās tirdzniecības vietas*- EPOS, iekārtas palīdzību). Tas atļauj samazināt noliktavās glabājamo preču daudzumu.

Diversifikācija iesniedzas arī nepārtikas jomā; vērojama arī vertikālā integrēšanās pārtikas rūpniecībā; kā arī zināma virzība uz sabiedriskās ēdināšanas nozari (par to būs runa tālāk). Kooperējoties ar partnerorganizācijām, var rasties jauna tipa veikals, kā to paredz daudzi līgumi starp Francijas mazumtirgotājiem un naftas kompānijām par *ātro veikalu* izveidošanu pie benzīntankiem.

Pārtikas tirdzniecībā notikušas daudzas apvienošanās un pārpirkšanas, gluži tāpat, kā pārtikas ražošanas nozarē, par ko ir stāstīts iepriekšējā iedaļā. Darbojošos firmu pārpirkšana ir iecienīts tirdzniecības paplašināšanas paņēmieni, jo tas ļauj izvairīties no tāda potenciāli riskanta un dārga pasākuma kā līdzekļu sadabūšana iekšējai paplašināšanai, kā arī dod iespēju strauji paplašināties samērā īsā laika posmā. Paplašinot veikalu tīklu, tiek gaidītas uzņēmumu apjoma radītas priekšrocības. Izraugoties pārpērkamās firmas, meklē ģimenes uzņēmumus, kuri zaudējuši dinamismu; kā arī firmas, kas kopumā ir normālā stāvoklī, taču nonākušas finansiālās grūtībās, tāpat arī veiksmīgas kompānijas, kuras strādā reģionālajos tirgos un kuras var papildināt pirkttiktāja esošos uzņēmumus.

Kā vēl vienu nozīmīgu strukturālu tendenci ir jāmin pārtikas mazumtirdzniecības *internacionalizāciju*. Piemēram, vācu firma *Aldi*

izplētusies pa vairākām kaimiņvalstīm. Dažas franču firmas, īpaši *Carrefour*, atvērusi daudzus hipermarketus Spānijā un Portugālē. *Sainsbury*, lielākais Lielbritānijas pārtikas mazumtirgotājs, 1987. gadā pārņēma supermarketu tīklu ASV ziemeļaustrumos, kā arī 1994. gadā nopirka viena no lielākajiem supermarketu tīkliem ASV austrumu piekrastē- *Giant Food*, kontrolpaketi. Beļģu firmai *GB-Inno-BM* (kas ir radusies veiksmīgu apvienošanās rezultātā pašu valstī) ir līdzdalība Francijas un citu Rietumeiropas valstu firmu kapitālā. Vēl vienai beļģu firmai- *Delhaize Le Lion*, pieder viena no lielākajiem amerikāņu veikalu tīkla *Food Lion* kontrolpakete; tā kādu brīdi aktīvi darbojās Portugālē; ar nosaukumu *Delvita* tā atvērusi vairākus supermarketus Prāgā un citās Čehijas pilsētās. Nav šaubu, ka būs arī turpmākas ielaušanās Centrāleiropas valstīs.

Dažādās valstīs veidojas alianses starp lielajiem mazumtirdzniecības tīkliem, lai nostiprinātu to *kaulēšanās* spēju ar ražotājiem, lai atvieglotu ieiešanu citos tirgos vai lai dalītos kādā īpašā pieredzē. Šāda kustība neaprobežojas tikai ar pārtikas nozari, spilgts piemērs tam ir izveidotās partnerattiecības starp Lielbritānijas pārtikas mazumtirgotāju *Sainsbury* un firmām Beļģijā, Francijā un Itālijā.

7. Sabiedriskā ēdināšana

Turpina pieaugt ārpus mājas apēstās pārtikas daudzums: darbavietu ēdnīcās, restorānos, ātrās ēdināšanas iestādēs, kā arī no restorāniem izsniegtie gatavie ēdieni promnešanai. Šo tendenci ietekmējuši sekojoši faktori: augstāks ienākumu līmenis, jaunas darbavietas, sieviešu plašāka iesaistīšanās algotā un sabiedriskā darbā, kā arī sociālie faktori, piemēram, pieaugusi pirktspēja jaunu cilvēku aprindās (sk. nākošo nodaļu).

Grūti iegūt svaigu informāciju, taču tiek vērtēts, ka 1980. gadu sākumā Ziemeļrietumeiropas valstīs sabiedriskajā ēdināšanā iztērētā summa veidoja 15% līdz 25% no visiem pārtikas izdevumiem. Lielbritānijā 1993. gadā izdevumi par ēšanu ārpus mājas veidoja £35 miljardus, salīdzinot ar £70 miljardiem, kas izdoti par ēdienu mājās (sk. 3.2. attēlu). Kopējā pārtikas patēriņā smaguma centrs pamazām pārvietojas no mājās gatavotajiem un apēstajiem ēdieniem uz sabiedriskajā ēdināšanā iegādāto pārtiku, un šī parādība visvairāk attiecas uz maltītēm, kuras neietur dienas vidū. ASV ēšana ārpus mājas 1991. gadā veidoja 43% no ģimeņu izdevumiem par pārtiku (neskaitot alkoholiskos dzērienus).

Kopumā nozares struktūra ir daudzveidīga un sadrumstalota. Vairums restorānu ir privātā īpašumā un pārvaldē. Tomēr parādījušās atsevišķas sabiedriskās ēdināšanas grupas, kas dažkārt iekarojušas vadošās pozīcijas noteiktās jomās. Jaunās iespējas, kādas paver restorāni pie automaģistrālēm un lidostās, var aptvert tikai lielas kompānijas. Notiek gan horizontālā, gan vertikālā integrācija. Lielbritānijā *Trusthouse Forte* ir restorānu un viesnicu tīklu apvienojums ar ēdināšanu pie automaģistrālēm un ceļiem, ēdināšanu lidostās un lidojumu laikā. Lielākās alus daritavas, ko nesen pieņemtā likumdošana piespieda atteikties no krodziņiem un alus pagrabiem (kuros arvien pieaugošos apjomos tiek patērēta pārtika un alus)- tagad iespiežas restorānu un ātrās ēdināšanas iestāžu tīklos. Francijā *Accor* grupa ir vadošā sabiedriskās ēdināšanas kompānija, kuras kontrolē atrodas lielākais hoteru un restorānu tīkls (*Novotel*), kā arī neskaitāmi citi uzņēmumi. Arī Francijā, kā jau iepriekš minēts, daži no lielākajiem pārtikas mazumtirgotājiem, kas sākuši ar kafetērijām savos veikalos, ir attīstījušies par restorānu un ātrās ēdināšanas uzņēmumu tīkliem.

ASV *McDonald's* hamburgeru restorānu tīklam ir vislielākais apgrozījums, kas 1988. gadā sniedzās pāri \$11 miljardiem, tajā pašā laikā *Grand Met* piederošā *Burger King Corporation* apgrozījums bija \$4.9 miljardi, bet *PepsiCo* piederošajiem *Kentucky Fried Chicken*- \$2.9 miljardi, *Pizza Hut*- \$2.6 miljardi un *Taco Bell*- \$1.6 miljardi.

PepsiCo dažādos tīklos kopā pieder 3000 ātrās ēdināšanas restorānu ārpus ASV, kas ir vairāk kā jebkurai citai grupai. Dažās Rietumeiropas valstīs, īpaši Lielbritānijā, *Kentucky Fried Chicken* un *Pizza Hut* tirgotavas ir plaši izplatītas.

Lielbritānijā *PepsiCo* un *McDonald's* konkurenti ir Lielbritānijas pārtikas ražotājs *United Biscuits*, kura filiāles *Pizzaland* un *Wimpy* tirgo picas un hamburgerus.

Franču tirgus ir bijis samērā noturīgs pret pārtiku amerikāņu gaumē, un šajā zemē ir radušies vietējie ēdināšanas uzņēmumu tīkli, kuri piedāvā ātro ēdināšanu franču gaumē. Tie ir *La Brioche Dorée*, *La Croissanterie* un *Franquette*. Tie ir guvuši panākumus, iespiežoties tirgos arī ārpus Francijas robežām. Hamburgeru tīkls *Quick* pieder Francijas-Beļģijas konsorcijam, kuru veido *Casino* un *GB-Inno-BM*, un darbojas abu valstu teritorijās, veidojot tiešu konkurenci *McDonald's*.

Tāpat kā pārtikas ražošanā un mazumtirdzniecībā, Centrāleiropa ir kļuvušas par jaunu darbības lauku Rietumu sabiedriskās ēdināšanas firmām, kuru ātrās ēdināšanas iestādes ir visai populāras un pieprasītas. *McDonald's* un *PepsiCo*- atver ēstuves arvien jaunās un

jaunās šī reģiona pilsētās. Valstīs, kurās tās darbojas, abas kompānijas attīsta savus piegāžu tīklus.

Nodaļas sākumā tika izvirzīts jautājums, vai pārtikas rūpniecībā kopumā ir pietiekoši liela konkurence. Kaut arī nevar atrast monopolus tīrā veidā, neapšaubāmi var saskatīt monopolistiskas iezīmes, un gūtā peļņa dažkārt ir pārlieku augsta. Konkurences ierobežojumi visbīstamākie ir tajās nozarēs, kur tirgus ir samērā statisks, ar neizteiktu pieprasījuma kāpumu, un kur importa iespēšanās pakāpe ir zem vidējā vai nu produkta īpatnību dēļ (piemēram, piens) vai tirdzniecības barjeru dēļ, ieskaitot ārpustarifū barjeras.

Ja nebūtu valsts kontroles, atsevišķās valstīs un kopš neilga laika arī Eiropas Savienībā daudz biežāk būtu sastopami tirgus ierobežojumi, un koncentrācija būtu sasniegusi daudz augstāku pakāpi- svarīgā konkurences politikas problēma tiks aplūkota 11. nodaļā.

Taču kopumā atbilde ir pozitīva. Pārtikas nozares dinamisms, tā spēja ieviest jauninājumus, izstrādāt un ieviest dažādus tehnoloģiskus uzlabojumus pārtikas ražošanā, pārstrādē un tirdzniecībā radījuši pārtikas piedāvājumu lielos daudzumos, lielā izvēlē un par pieejamām cenām. Kā varēs redzēt 4. un 11. nodaļā, Rietumeiropā un Ziemeļamerikā vidējais pārtikas patēriņš ar uzviju sedz cilvēku vajadzību pēc uztura. Patērētāju izdevumi par pārtiku divpadsmit EK dalībvalstīs 1989. gadā caurmērā bija 16.5% no visiem izdevumiem (vēl papildus- dzērieni 3.3% apjomā un tabakas izstrādājumi- 1.8%). Ziemeļrietumvalstīs šis rādītājs bija viszemākais (11.6% Lielbritānijā, 12.3% Vācijas Federatīvajā Republikā). Pēc starptautiskajiem standartiem šis ir zems izdevumu līmenis, un tādējādi lielu pirkspējas daļu var izmantot citiem nolūkiem.

Pārtikas ražotāju lielo varu līdz šim līdzsvarojuši lielie tirgotāji, kuri spējuši nospriest uz leju cenas un ražotāju peļņu: rezultāts sabiedrībai nācis par labu. Īpaši ekonomikas stagnācijas laikā patērētāji ar naudu rīkojas īpaši taupīgi. Taču sevišķu uzmanību ir jāpievērš jebkurai nozīmīgam vertikālās integrācijas gadījumam starp pārstrādi un tirdzniecību.

Šķiet, ka visefektīvāk patērētāja interešu aizstāvību garantē brīvā tirdzniecība. Monopolstāvoklis, ko var panākt vienā valstī, ir daudz grūtāk sasniedzams starptautiskās konkurences apstākļos. Tāpēc arī tirdzniecības liberalizācijai, kā arī tirdzniecības barjeru atcelšanai vienotā tirgus ietvaros EK 1992. gadā ir ļoti liela nozīme. Šie jautājumi tiks aplūkoti vairākās nākošajās nodaļās.

Citādi situācija ir ar Rietumeiropas pārtikas firmu arvien pieaugošo iespiešanos Centrāleiropas valstīs. Kaut arī patērētājiem tas dod īslaicīgu labumu, pastāv risks, ka šīs firmas, kuru ricībā ir milzīgi līdzekļi, var savā labā izmantot nenostabilizējušos situāciju un kontroles trūkumu šajā laikā, kad notiek pāreja uz tirgus ekonomiku. Tās var nostiprināties vadošajās pozīcijās, izspiežot no tirgus vietējās firmas vai arī bremzējot to dibināšanu.

PIELIKUMS

1. Ierobežotas konkurences teorija. Lauksaimniecības ekonomikas mācību grāmatās par to parasti nerunā, jo galveno vērību pievērš lauksaimnieciskajai ražošanai. Vienlaikus, visas ekonomikas mācību grāmatas izvirza ierobežotas konkurences, monopolistiskās konkurences, oligopolijas, monopolu utt. teoriju- sk. atsaucies ievada pielikumā. Tiem, kam trūkst priekšzināšanu šajā jautājumā, labāk būtu izlasīt tās, nevis sākt ar tādu autoru kā Džounas Robinsonas (*Joan Robinson*), Eduarda Čemberlina (*Edward Chamberlin*) u.c. samērā sarežģītajiem oriģināldarbiem.

Šampetera (*Schumpeterian*) teorija cita starpā izklāstīta viņa darba *Capitalism, Socialism and Democracy* 8. nodaļā (Allen&Unwin, London: 4th edn., 1954).

2. Agrobizness: vispārīgi avoti. Par lauksaimniecisko pārstrādi ir pieejams daudz mazāk materiālu kā par lauksaimniecisko ražošanu. Vispārējās ekonomikas mācību grāmatas, kuras bija minētas ievada pielikumā, zināmu vērību veltī monopolu un ierobežotās konkurences teorijai, taču to īpaši neattiecinot uz pārtikas rūpniecību. Tajā pašā laikā vairums lauksaimniecības ekonomikas rokasgrāmatu pievēršas lauksaimnieciskajai ražošanai saimniecībās un tajās ir samērā maz izklāstīts par lauksaimniecības produkcijas pārstrādes un realizācijas teoriju un praksi.

Tādēļ šis nodaļas ilustratīvais un aprakstošais materiāls balstīts uz daudz un dažādiem avotiem, kaut arī izsmejošu un jaunu informāciju iegūt nav tik viegli. Daži no nodaļā minētajiem datiem ņemti no specifiskām aptaujām, kuras atkārtoti nav veiktas. Svarīgākie vispārīgie avoti.

- ◆ EK Komisija izdotsis gada pārskats *Panorama of EC industry*, kurā ir nodaļas par pārtikas rūpniecību, kā arī vairākas nodaļas par saimniecību resursiem un materiāliem.

- ◆ Komisijas pārskats *Development Strategy for the Agro-Food Industries in the Mediterranean Regions of the European Community* (1985) (Tas bija noderīgs, bet visai specifisks.)
- ◆ *Centre Francais de Commerce Extérieur (CFCE)* Parīzē regulāri vāktā izsmeloša informācija par pārtikas tirgu dažādās valstīs, par atsevišķiem izstrādājumiem un par lielākajām kompānijām. Diemžēl, šie izdevumi ir ļoti dārgi un domāti, galvenokārt, Francijas biznesa aprindām.
- ◆ Dažas konsultantu firmas- tādas kā *OC&C Ltd.* Londonā un Parīzē, un *Nielsen* Rietumvācijā specializējas pārtikas ražošanas nozarē, taču vairums darbu ir pieejami tikai viņu klientiem.
- ◆ Ziņu aģentūra *Agra Europe* (Londonā) izdod ikmēneša pārskatu *Eurofood*, kas var būt noderīgs tiem, kam visu laiku jāseko notikumu gaitai. Tā izdod arī speciālus ziņojumus, kuru kvalitāte mēdz būt dažāda. Kopumā *Agra Europe* izdevumi ir ļoti dārgi.

Lai zinātu jaunāko agrobiznesā, neaizvietoājama ir speciālā prese. Par Eiropu kopumā kā vērtīgs un uzticams avots ir minams *Financial Times*. Par Centrāleiropu, kur notiek attīstība, *Business Central Europe* (to izdod *The Economist* grupa), kā arī reģionā izdotie jaunie žurnāli, piemēram, Prāgā izdots *Central European Business Weekly*- kļūst aizvien noderīgāki.

Starp akadēmiskajām iestādēm, kas vairāk vai mazāk regulāri strādā pārtikas rūpniecības virzienā visas Eiropas mērogā, var minēt šādas:

- ◆ *Institut Agronomique Méditerranéen* Francijas pilsētā Monpeljē. Tam ir vērtīga datu banka par lielākajām pārtikas pārstrādes firmām, kas publicēta ar nosaukumu *Agrodata*.
- ◆ *Institut für landwirtschaftliche Marktforschung der Bundesforschungsanstalt für Landwirtschaft*, Braunšveigā, Vācijā. Īpaši skatīt *Wissenschaftliche Mitteilung* 1990:1, kur atrodamas veselas sērijas noderīgu rakstu.
- ◆ Rīdingas universitātes Lauksaimniecības ekonomikas un vadības fakultāte. Sk. J.Bērnsa (*J.Burns*), A.Svinbanka (*A.Swinbank*), B.Treila (*B.Trail*) darbus.
- ◆ Ģentes (*Gent*) universitātes Beļģijā lauksaimniecības ekonomikas fakultāte, profesora Žaka Vjana (*Jacques Viane*) un Ksavjera Gelinka (*Xavier Gellynk*) vadītā agromārketinga nodaļa.

Šīs nodaļas sagatavošanā izmantoti šādi darbi:

- ◆ *J.Pinard. Les industries alimentaires dans le monde* (Masson, Paris:1988)- vērtīgs vispārējs ievads.

- ◆ B.Treila (*B.Traill*) redakcijā. *Prospects for the European Food System* (Elsevier, London: 1989.).
- ◆ G.Halenkons (*G.Chalencon*). *Le marche francais des produits alimentaires* (Agra-Alimentation, Paris: 3e edn., 1987)
- ◆ E.Volkens (*E.Wöhlken*). *Einführung in die landwirtschaftliche Marktlehre* (Ulmer, Stuttgart: 3. Auflage, 1990.)- sk. 4. nodaļu.
- ◆ S.Berndts (*S.Berndt*). *Neue Entwicklungstendenzen in der Nahrungsmittelproduktion der Bundesrepublik Deutschland und ihre Auswirkungen auf Landwirtschaft und Konsumenten* (Herodot, Aahen: 1987.)
- ◆ M.Braitenahers (*M.Breitenacher*) un U.C.Tēgers (*U.C. Träger*). *Ernährungsindustrie- Strukturwandlungen in Produktion und Absatz* (IFO-Institut, München: 1990)- detalizēts Vācijas pārtikas rūpniecības raksturojums.
- ◆ A.Svinbanks (*A.Swinbank*). *The EEC's policies and its food* izdevumā *Food Policy*, 1992. gada februāris.
- ◆ J.Straks (*J.Strak*) un V.Morgans (*W.Morgan*). *The UK Food and Drink Industry* (EuroPA, Northsborough: 1995.). Ši ir īpaši noderīga grāmata un aptver vairāk nekā tikai Lielbritāniju.

Gadskārtējā izdevumā *Agrarbericht*, ko publicē Vācijas Lauksaimniecības ministrija, atrodama noderīga informācija par lauksaimniecību apkalpojošajām resursu piegādes un produkcijas pārstrādes nozarēm.

Ar oficiāliem ziņojumiem daudz labāk apgādātas ir Amerikas Savienotās valstis. ASV lauksaimniecības departaments (USDA) katru gadu publicē informatīvus materiālus *Food Marketing Review* un *Food Cost Review*. Ir arī neskaitāmi akadēmiski pētījumi, no kuriem īpaši noderīgi ir: J.M.Konora (*J.M.Connor*) u.c. *The Food Manufacturing Industries* (Lexington, Massachusetts: 1985.).

3. Atsevišķas nozares:

Lopbarība. Vērtīgas lopbarības bilances, bet tikai līdz 1987. gadam, sniegtas speciālā Eurostat pārskatā *Animal Feed- Supply and Demand of Feedingstuffs in the European Community* (Luxemburg, 1990.). Agra Europe aģentūra izdevusi pārskatu sēriju par lopbarību, jaunākais no tiem ir speciālais ziņojums No.49 EC *Animal Feed Industry 1989-95*.

Ši darba vajadzībām noderīgs materiāls iegūts no Eiropas kombinētās lopbarības ražotāju federācijas FEFAC (*Fédération Européenne des Fabricants d'Aliments Composés*) Briselē.

Minerālmēsli. Noderīgu informāciju sniegusi IFA (*International Fertilizer Industry Association*) Parīzē.

Sk. arī S.Makkoristona (*S.McCorriston*) "*Les déformations du marché européen des inputs agricoles en matière de concurrence*" izdevumā *Economie Rurale* 196, 1990.g. marts-aprīlis (tur ir skarta arī lauksaimniecības tehnika).

Dzīvnieku kopšanas līdzekļi. Noderīga informācija no Eiropas lopbarības piedevu ražotāju federācijas FEFANA (jeb *European Federation of Animal Feed Additive Manufacturers*), Brisele.

Sēkla. Cita starpā sk. N.Makmullena (*N.McMullen*) darbu *Seeds and World Agricultural Progress*, National Planning Association (Washington D.C., 1987).

Club de Bruxelles (10 rue du College St.Michel, 1150 Brussels) 1993. gada publikācija *The Future of the Agricultural Supply Industries in Europe* satur noderīgu informāciju par dažādām nozarēm, taču par pārliecīgi augstu cenu.

4. Realizācija. *Food and Agribusiness Marketing in Europe* M.Meulenberga (*M.Meulenberg*) redakcijā (Haworth Press, New York and London, 1993) satur noderīgas nodaļas par vairākām valstīm.

Lielisku apskatu par Francijas tirgus sistēmu var atrast *L.Lagrange, La commercialisation des produits agricoles et alimentaires* (Lavoisier. Paris: 1989).

Dilstošā (holandiešu) izsoles sistēma 1985. gadā tika analizēta vairākos rakstos franču žurnālā *Economie Rurale*: Nr. 165 skatīt *F.Lauret* un *J.F Soufflet, J.Vaudois* un *G.Opstelten* rakstus, kā arī *F.Naegelen* rakstu Nr.170.

5. Kooperācija. Vispārējā EEK lauksaimniecības kooperācijas padome COGECA (*Comité Général de la Coopération Agricole de la C.E.E.*) Briselē sniedz informāciju par kooperatīviem dažādās EK valstīs.

Attīstības vēsture atrodama "*Agricultural Co-operation in the EEC*" izdevumā *Studies: Agricultural series no.21* (EK izdevniecība, Brisele: 1967.) (te atrodama sīka informācija par sākotnējām sešām dalībvalstīm) un M.Sardženta (*M.Sargent*) *Agricultural Co-operation* (Gower, Aldershot, UK: 1982). Jaunāka informācija ir *Ministere de l'Agriculture* (Francija) publikācijā "*La coopération agricole dans la CEE*", Bulletin Technique d'information 6-7, 1992. Šeit pietrūkst kritiskas analīzes. Ielūkojieties arī G.Foksala (*G.Foxall*). *Co-operative Marketing in European Agriculture* (Gower, Aldershot, UK: 1982).

4 NODAĻA. PĀRTIKAS PATĒRIŅŠ UN PIEPRASĪJUMS

1. Patēriņa līmeņi un tendences
 2. Patēriņa noteicēji
 - 1) Ienākumi
 - 2) Cenas
 - 3) Demogrāfiskie un sociālie faktori
 - 4) Veselības un uzturzinātnes prasības
- Pielikums

Šajā nodaļā vispirms ir aplūkots pārtikas patēriņa līmenis un tā tendences vadošajās tirgus ekonomikas valstīs, pēc tam faktori, kas ietekmē pārtikas produktu pieprasījumu. Šie divi jēdzieni ir jāizšķir. *Patēriņš* apzīmē fiziski tiešām patērētu pārtiku (statistikā parasti tas ir pieejamais vai iegādātais pārtikas daudzums, jo parasti jau nav zināms, cik apēd). *Pieprasījums* apzīmē to apjomu, ko pircēji vēlētos iegādāties.

1. Patēriņa līmeņi un tendences

4.1. tabula sniedz datus par pārtikas patēriņu vienam cilvēkam vairākās valstīs. Tajā ir iekļauti skaitļi arī par CEV valstīm, kaut arī kļuvis skaidrs, ka daži no tiem nav sevišķi ticami.

Rietumeiropā un Ziemeļamerikā pieejamā uztura kaloritāte, šķiet, ir pietiekama. No uzturzinātnes viedokļa, tā dažkārt ir pat pārāk liela, jo pieaug iedzīvotāju skaits ar mazkustīgu dzīvesveidu. Dažās valstīs ar augstu ienākumu līmeni, bet izteiktām rūpēm par veselību, kaloriju patēriņš ir relatīvi zems, visspilgtāk tas izpaužas Zviedrijā. Joprojām augsts kaloriju patēriņš ir Dienvideiropā.

Dzīvnieku valsts izcelsmes olbaltumu patēriņš atspoguļo ienākumu līmeni. Kopumā Ziemeļrietumeiropā tas ir augstāks nekā Dienvideiropā, kaut arī ir izņēmumi, kas sakņojas ēšanas tradīcijās. Augu valsts olbaltumvielu patēriņš viszemākais ir tajās valstīs, kur dzīvnieku valsts olbaltumvielu patēriņš ir visaugstākais.

Ziemeļamerikā dzīvnieku valsts olbaltumvielu patēriņa līmenis ir vēl augstāks. Kopumā kontrasts starp pasaules attīstītajiem reģioniem un jaunattīstības valstīm ir krasi izteikts. Daudzās Āfrikas un Tālo Austrumu

valstīs lielai iedzīvotāju daļai kaloriju patēriņš ir mazāks par vispārārtzītajām normām, un dzīvnieku valsts olbaltumvielu pieejamība neatbilst nekādām uzturzinātnes normām.

4.1. tabula

**Kaloriju un olbaltumvielu patēriņš vienam cilvēkam dienā,
1988.-1990. gados**

	Kalorijas	Olbaltumvielas (gramos)	
		no augu valsts produktiem	no dzīvnieku valsts produktiem
Zviedrija	2978	31	64
Lielbritānija	3270	40	54
Nīderlande	3078	33	59
VFR	3472	37	63
Francija	3593	40	73
Šveice	3508	34	61
Itālija	3498	50	58
Spānija	3472	42	59
Grieķija	3775	54	58
Polija	3426	46	56
Čehoslovākija	3574	45	61
Ungārija	3608	48	53
Rumānija	3081	54	40
Bulgārija	3695	58	52
PSRS	3380	50	57
Eiropa (bez PSRS)	3452	44	58
Ziemeļamerika	3603	40	70
Latīņamerika	2690	38	29
Āfrika	2204	43	11
Tālie Austrumi	2442	48	12

Avots: FAO *Production Yearbook* 1992.

Atsevišķu produktu patēriņš vienam cilvēkam dažādās Rietumeiropas valstīs ir atšķirīgs, un laika gaitā tas arī pieaug atšķirīgi. 4.2. tabulas dati rāda galveno pārtikas produktu grupas atsevišķās EK valstīs. Jāievēro, ka šie dati ietver pārstrādātus produktus, kas izteikti to pamatproduktu daudzumos, no kuriem izgatavoti; kā arī to, ka EK agrāko gadu vidējie dati neaptver Spāniju un Portugāli, un tādēļ tie nav pilnībā salīdzināmi.

Galveno pārtikas produktu patēriņš (kg cilvēkam gadā)

	Gads	EK-10	tai skaitā:						
		vai EK-12	UK	DK	NL	D	F	IT	SP
Graudi (miltu ekvivalents, izņemot rīsus)	>1973/74<	84	74	65	63	66	72	129	..
	vēlāk	81	75	68	58	73	72	121	71
Kartupeļi	>1973/74<	82	100	69	83	93	94	38	..
	vēlāk	79	94	57	86	75	74	41	105
Cukurs (baltā cukura ekvivalents)	>1973/74<	37	46	49	44	36	38	30	..
	vēlāk	34	39	41	40	35	35	28	27
Dārzeņi (iesk. konservētos)	>1973/74<	101	73	50	83	68	109	152	..
	vēlāk	116	65	80	99	81	124	178	192
Augļi (iesk. konservētos)	>1973/74<	60	32	42	66	86	56	68	..
	vēlāk	61	38	49	38	61	58	93	66
Piens (svaigie produkti, izņemot saldo krējumu)	>1973<	99*	144	145	143	86	83	69	..
	vēlāk	98	131	145	137	93	97	64	114
-sviests (piena tauki)	>1973<	5*	7	7	2	6	7	2	..
	vēlāk	5	3	4	3	7	8	2	0.4
Olas	>1973<	14	15	11	11	17	13	11	..
	vēlāk	13	11	15	11	14	15	12	15
Gaļa kopā	>1973<	74	70	57	63	82	87	61	..
	vēlāk	87	70	97	86	94	101	83	91
-liellopu un teļa gaļa	>1973<	25	22	15	21	23	29	26	..
	vēlāk	20	17	21	19	19	24	21	13
-cūkgaļa	>1973<	31	27	35	32	49	33	16	..
	vēlāk	41	23	65	44	56	37	33	50
-putnu gaļa	>1973<	12	12	6	7	9	14	15	..
	vēlāk	19	21	14	21	13	22	20	23

Piezīmes: "Vēlāk" parasti nozīmē 1992./93. vai 1992. g., bet dažiem produktiem un valstīm var būt dažus gadus agrāk.

* Autora aplēses. EK-10 1973./74. un 1973. g.

Avots: Commission, *The Agricultural Situation in the Community* (dažādi gadi-nesenākajos izdevumos 3.7.2. tabula). Daži jaunākie dati ir provizoriski.

Daži svarīgākie produkti ir:

Graudaugi. Patēriņš uz vienu cilvēku parasti ir robežās no 60 līdz 80 kg (te nav iekļauta lopiem izbarotā labība). Vācijā un Dānijā patēriņu veido galvenokārt kviešu maize, nedaudz arī rudzu maize; augstais patēriņa līmenis Itālijā daļēji izskaidrojams ar makaronu izstrādājumiem.

Kartupeļi. Dažās valstīs to patēriņš samazinās: EK vidējais patēriņa līmenis ir 80 kg. Dažās valstīs lielu patēriņa daļu veido čipsi un kraukšķīgie kartupeļi. Iespējams, ka ar to ir izskaidrojama samērā augstā patēriņa līmeņa saglabāšanās Lielbritānijā, Beļģijā un Nīderlandē. Itālijā zemais kartupeļu patēriņa līmenis iet cieši kopā ar augsto makaronu izstrādājumu patēriņa līmeni.

Cukurs. Arī tas ir *enerģētiski bagāts* pārtikas produkts, kura patēriņš kritas gandrīz visās EK valstīs, īpaši tāpēc, ka cilvēki sāk raizēties par lieko svaru un zobu bojāšanos.

Dārzeni. Lielā daudzveidība un pārstrādāto produktu liela loma apgrūtina šīs produktu grupas patēriņa analīzi. Dienvideiropas valstīs sakarā ar lielo tomātu patēriņu augstāki ir arī vidējie rādītāji. Kopumā patēriņš pieaug: iespējams, lielu pieauguma daļu dod pārstrādātie dārzeni.

Augļi. Ir tādas pašas statistiska rakstura problēmas kā dārzeņu gadījumā (piemēram, nozīmīgs augļu produkts ir sulas). Nav iekļauti citrusaugļi. Šajā gadījumā augstākais patēriņš, kā jau to varētu domāt, ir Dienvideiropas valstīs. Kopumā, vērtējot fizisko daudzumu, patēriņš ir visai stabils, taču, šķiet, ka lielos apjomos notiek zemākas kvalitātes un tradicionālo augļu aizvietošana ar augstākas kvalitātes un dārgākiem augļiem, ieskaitot eksotiskos.

Piens un piena produkti. Piena patēriņā ir izteiktas atšķirības starp ziemeļu un dienvidu valstīm, jo Lielbritānijas, Nīderlandes un Dānijas (arī citu Skandināvijas valstu) patērētāji to dzer salīdzinoši lielos daudzumos. Taču vērojamas izlīdzināšanās tendences, jo patēriņš šajās valstīs samazinās, bet citās pieaug.

Sviesta patēriņš vēl vairāk atspoguļo nacionālās īpatnības, tomēr arī te notiek izlīdzināšanās. Īrijā (tabulā nav iekļauta) kādreiz bija Kopienā lielākais patēriņš uz vienu cilvēku, taču tas ir būtiski samazinājies (no 11 kg 1973. gadā līdz 6 kg 1989. gadā). Kritums bijis arī Lielbritānijā un Dānijā- savulaik augsta patēriņa valstīs, taču tur veselības apsvērumu dēļ radušās nopietnas bažas par piesātināto tauku patēriņu. Nīderlandē, kur bija ļoti zems līmenis, patēriņš sācis nedaudz palielināties, taču joprojām liels ir margarīna patēriņš. Tam varētu būt sakars ar to, ka

galvenā margarīna ražotāja *Unilever* ir plaši pazīstama Holandes sabiedrība, kā arī ar rūpēm par veselību. Francijā, šķiet, garšai ir daudz lielāka loma kā veselības apsvērumiem. Te sviesta patēriņš pieaudzis un sasniedzis augstāko līmeni EK. Vidusjūras valstīs gan sviesta, gan margarīna patēriņš joprojām ir mazs: ne vienu, ne otru nemēdz daudz zīst uz maizes, bet cepšanai parasti izmanto olīveļļu.

Arī siera patēriņš atspoguļo nacionālo gaumi. Francijā, kur pieejamas daudzas un dažādas šķirnes, ir augstākais patēriņš Eiropas Kopienā, tāpat ir ar Grieķiju, kur sevišķi iecienīta ir *feta*. Arī citās lielākajās piena produktu ražotājvalstīs - Īrijā, Dānijā un Nīderlandē - ir samērā augsts siera patēriņa līmenis.

Olas. Nav skaidri izteiktu patēriņa likumsakarību, varbūt tāpēc, ka olu izmantošanas veids dažādās valstīs atšķiras (rūpniecība, ēdiena gatavošana, patēriņš svaigā veidā). Dažās valstīs vērojama neliela patēriņa samazināšanās tendence. Sakarā ar veselības apsvērumiem (holesterīns) tā varbūt varētu vērsties plašumā.

Gaļa. Valstu lielākajā daļā gaļas kopējais patēriņš ir pieaudzis, taču ir izteiktas atšķirības starp dažādiem gaļas veidiem. Bieži vienu veidu aizstāj ar citu. Daļēji tas izskaidrojams ar izmaiņām cenu attiecībās, jo putnu gaļas un, mazāk izteikti, arī cūkgaļas cenas salīdzinājumā ar liellopu gaļas cenām ir samazinājušās, pateicoties intensīvai ražošanas tehnoloģijai. Liellopu gaļai ir tāda īpatnība, ka krīzes laikos, kādi tie bija 1980. gadu otrajā pusē, tā ir viena no pirmajām lietām, no kā patērētājs atsakās, un var gadīties, ka tirgu pēc tam vairs nevar atjaunot. Nozīme ir arī tam, ka patērētājs sāk dot priekšroku kaut kam citam. Liellopu gaļas sagatavošana mājas apstākļos parasti prasa ilgāku laiku kā cita gaļa. Dažās valstīs arī rūpes par veselību nav nākušas par labu liellopu gaļas patēriņam (sk. tālāk 4) apakšpunktu). Taču šie apsvērumi arvien vairāk attiecas arī uz citu gaļu.

Liellopu gaļas patēriņš ir īpaši samazinājies Lielbritānijā. Pēc 1973. gada tas lielākajā daļā citu valstu nedaudz pieauga, taču jaunākās tendences gaļas patēriņam ir vai nu palikt esošajā līmenī, vai samazināties. (Ievērojiet, ka salīdzinājums starp EK-10 1973. gadā un EK-12 1989. gadā vidējiem rādītājiem ir mazliet maldinošs, jo agrākajā laika posmā nav iekļautas Spānija un Portugāle, kur gaļas patēriņš ir samērā zems.)

No otras puses, cūkgaļas patēriņš strauji ir audzis Dānijā, Nīderlandē un Vācijā - visas tās ir valstīs, kurās patērētājs tradicionāli daudz vairāk ir iecienījis visāda veida desas, kā arī svaigu cūkgaļu. Taču tas

izskaidrojams arī ar zemāko sākotnējo līmeni Francijā un Dienvideiropas valstīs.

Putnu gaļas patēriņš krasi pieaudzis visās valstīs, kaut arī tas ir nedaudz zemāks tajās valstīs, kur ir liels cūkgaļas patēriņš. Tādējādi atklājas ciešā saikne starp abām *baltajām gaļām*.

2. Pieprasījuma noteicēji

Kā redzams, kopējo pieprasījumu pēc preces nosaka vairāki faktori. Visvieglāk ekonomiskajai analīzei pakļaujas tādi faktori kā patērētāja ienākumu līmenis un attiecīgā produkta un citu produktu cenas. Šādi var uzrakstīt vienkāršotu funkciju pieprasījumam uz vienu cilvēku:

$$Q_d = f(Y, P_p, P_1, \dots, P_n),$$

kur Y ir vidējais ienākums uz vienu cilvēku, P_p ir produkta cena un P_1, \dots, P_n ir citu produktu (n) cenas.

Taču, salīdzinot ar kvantitatīvi izmērāmiem ekonomiskiem faktoriem, arvien nozīmīgākas kļūst izmaiņas pircējs gaumē, ko skaitliski izvērtēt ir grūtāk.

Lai iegūtu kopējo pieprasījumu, pieprasījumu uz vienu cilvēku principā var reizināt ar iedzīvotāju skaitu. Taču jāievēro nevienmērīgais ienākumu sadalījums iedzīvotāju vidū. Arī izmaiņas iedalījumā pa vecuma grupām var ietekmēt pieprasījuma raksturu un daudzumu.

1) Ienākumi

Ienākumu palielināšanās uz vienu cilvēku laika gaitā izraisa pārtikai izmantoto izdevumu apjoma pieaugumu, kā arī izmaiņas patēriņa struktūrā.

Attīstītajās tirgus ekonomikas valstīs, neskatoties uz krīzes periodiem, ienākumu pieaugums pēdējo divdesmit gadu laikā ir bijis pieticīgs, bet ar pozitīvu tendenci. Septiņdesmitajos gados EK-10 iekšzemes kopprodukts (GDP) nemainīgās cenās gadā pieauga vidēji par 2.5% uz vienu iedzīvotāju. 1980. gadu sākumā pieaugums bija vai nu lēns, vai pat negatīvs, taču desmitgades otrajā pusē divpadsmit dalībvalstīs vidējais pieauguma temps bija 2.8% (izteiktais pieaugums Spānijā un Portugālē pēc to uzņemšanas 1986. gadā vidējos rādītājus paaugstināja).

Taču pārtika no lielākās daļas citu preču un pakalpojumu atšķiras ar to, ka fiziski patēriņš nevar pieaugt bezgalīgi. Kādā brīdī, kad cilvēkiem ko ēst ir vairāk nekā pietiekami, patērētās pārtikas daudzumam jābeidz

augt. *Izdevumi* gan var turpināt palielināties, jo pārstrādes un fasēšanas procesā nākusi klāt lielāka pievienotā vērtība, taču parasti tas nedod papildus ienākumus lauksaimniekiem.

Statistiski ir novērots, ka ienākumu palielināšanās uz vienu iedzīvotāju ir saistīta ar izdevumu pieaugumu pārtikai, taču ne gluži proporcionāli. To 19. gadsimtā pirmoreiz ievēroja vācu statistiķis Ernsts Engels, un tas kļuvis pazīstams kā "**Engela likums**". Laika gaitā šis likums ir palicis spēkā. Šo parādību var novērot gan uz starptautisku salīdzinājumu pamata, gan vienas valsts ietvaros salīdzinot atšķirīgu ienākumu līmeņu grupas. Kaut arī patēriņu uz vienu cilvēku līdztekus ienākumiem ietekmē arī citi faktori, tādi kā cenas un patērētāju gaume (par ko būs runa vēlāk), tomēr ienākumu- izdevumu attiecība ir pietiekami precīza, lai to varētu atainot statistiski un tādējādi noskaidrot *ienākumu elastību*.

Pieprasījuma elastība atkarībā no ienākumiem tiek definēta kā proporcionāla izmaiņa izdevumos par pārtikas precēm (vai pieprasītajā daudzumā- sk. tālāk), kas seko kā atbildes reakcija uz attiecīgajām proporcionālajām izmaiņām patērētāju ienākumu līmenī, jeb

$$E_{di} = \frac{\Delta X / X}{\Delta Y / Y}$$

Elastība var būt atšķirīga atkarībā no dažāda ienākumu līmeņa, tādēļ koeficients E_{di} parasti attiecas uz nelielu ienākumu izmaiņu- ap 1%. Izšķir četras situācijas:

- ◆ Izdevumi pieaug vairāk nekā būtu proporcionāli ienākumu līmeņa izmaiņām. Koeficients ir lielāks par vienu, un tad saka, ka *pieprasījums ir elastīgs attiecībā pret ienākumiem*. Pārtikai tas parasti nav raksturīgi, taču ir iespējams atsevišķiem augstas kvalitātes (un dārgiem) produktiem.
- ◆ Izdevumi un ienākumi aug tieši proporcionāli- ienākumu elastības koeficients ir vienāds ar vienu.
- ◆ Izdevumi aug lēnāk kā ienākumi: *koeficients ir mazāks par vienu, bet joprojām pozitīvs*. Tā ir raksturīga situācija pārtikai vispār, kā arī lielākajai daļai atsevišķu pārtikas produktu.
- ◆ Ienākumiem pieaugot, izdevumi samazinās: *koeficients ir negatīvs*. Tā mēdz būt ar atsevišķiem pamatproduktiem (kā maizi un kartupeļiem), ko bieži sauc par zemākas kategorijas precēm.

Datus, kas nepieciešami ienākumu elastības aprēķināšanai, principā var iegūt no datu sērijām par ilgāku laika posmu- tās pašas vai līdzīgas iedzīvotāju grupas novērojumiem vairāku gadu gaitā, kā arī no ģimenes budžetu apsekojumiem, kas dod iespēju salīdzināt ģimenes, kuras

pārstāv dažādas ienākumu grupas. Būtu ideāli izslēgt citu faktoru ietekmi, tādu kā cenu izmaiņas un patērētāju gaumi, taču tas ne vienmēr ir iespējams.

Lielbritānijā katru gadu veic plašu ģimeņu budžetu apsekojumu (*National Food Survey*). Tas parāda, ka ienākumi nav vienīgais faktors, kas nosaka atšķirības patēriņa līmeņi- lielāka ietekme ir bērnu skaitam ģimenē. Tomēr ienākumu elastība izdevumiem tiek aprēķināta, un tas ir attēlots 4.3. tabulā.

Kopumā elastības koeficients pārtikai, ko patērē ģimenēs (apsekojums neaptver ārpus mājas ieturētās maltītes) neliecina par būtisku patēriņa sakarību ar ienākumiem. Lielākajai daļai atsevišķu pārtikas produktu elastības koeficients ir pozitīvs, taču neelastīgs. Sulas ir vienīgais produkts, kam koeficients tuvojas vienam; svaigiem augļiem, dārzeņiem un jogurtam koeficienti ir mēreni augsti. Vairākām pārtikas precēm elastības koeficients ir negatīvs: maizei, kartupeļiem un cukuram, kā jau produktu grupai ar augstu enerģētisko vērtību, taču tāds tas ir arī pienam un, varbūt, (šeit ir liela kļūdas iespēja) aitas un jēra gaļai, arī olām.

Ja ar pietiekami lielu ticamību var novērtēt ienākumu elastību, tā kļūst par svarīgu elementu pieprasījuma nākotnes tendenču prognozēšanā. Jānovērtē arī iespējamās izmaiņas ienākumos uz vienu iedzīvotāju (vairumā prognožu iekļauj divus vai pat trīs variantus). Vēlams arī ievērot izmaiņas ienākumu sadalē starp iedzīvotāju grupām. Tiem, kuru labklājība samazinās sakarā ar ienākumu pārdali (piemēram, ar nodokļu sistēmas palīdzību), patēriņš var samazināties, bet ne gluži tādā pašā apjomā, kādā palielināsies tās iedzīvotāju grupas patēriņš, kuras labklājība pieaugs. Kopumā tiek cerēts uz to, ka vienmērīgāka ienākumu sadale palielinās pieprasījumu pēc pārtikas, un otrādi, jo nevienmērīga sadale nozīmē ienākumu koncentrēšanos tādu cilvēku rokās, kuru pārtikas patēriņa elastība atkarībā no ienākumiem ir samērā zema.

Taču jāpatur prātā, ka izmaiņas patērētāja līmeņi nozīmē tikai daļējas izmaiņas lauksaimnieciskajam ražotājam. Tas īpaši attiecas uz *izdevumu* elastību: patērētāju papildizdevumus lielā mērā var uzskatīt par pārstrādes, fasēšanas un tirdzniecības dotās jaunradītās vērtības pieaugumu. Kā liecina iepriekšējā nodaļa, par lielāko daļu pārtikas preču pie lauksaimnieka nonāk tikai neliela daļiņa no patērētāja izdevumiem.

Izdevumu elastība atkarībā no ienākumiem

	Ienākumu elastība	Standarta novirze
Visi produkti	-0.01	0.02
Maize	-0.25	0.03
Cukurs un konservēti augļi	-0.54	0.08
Kartupeļi	-0.48	0.07
Svaigi zaļie dārzeņi	0.13	0.06
Pārējie svaigie dārzeņi	0.35	0.04
Svaigi augļi	0.48	0.05
Augļu sulas	0.94	0.08
Piens	-0.40	0.05
Jogurts	0.58	0.08
Siers	0.22	0.06
Sviests	-0.04	0.11
Margarīns	-0.44	0.09
Kautķermeņi	-0.01	0.06
<i>tai skaitā:</i>		
*liellopu un teļa gaļa	0.08	0.07
*aitas un jēra gaļa	-0.21	0.14
*cūkgaļa	-0.05	0.11
Broileru cāļi	-0.08	0.13
Olas	-0.05	0.06

Avots: Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, *Household Food Consumption and Expenditure*, 1989

2) Cenas

Pieprasījuma analīze neoklasiskajā ekonomikā pamatojās uz jēdzienu "samazināts robežderīgums" (*diminished marginal utility*), kas ir paskaidrots tekstā nedaudz tālāk. Vēlāk popularitāti iemantoja mazāk subjektīva pieeja, par kuru arī runāsim vēlāk.

"Robežderīgums" un "patērētāja pārpalikums"

Sākot ar jēdzienu "derīgums" (utility), kas attiecas uz preču vai pakalpojumu patēriņu, neoklasiskā ekonomika izveidoja jēdzienu *robežderīgums*: tas ir kopējā derīguma pieaugums, kuru izraisa vienas attiecīgās produkta vienības patērēšana papildus. Patēriņam pieaugot, robežderīgumam ir tendence kristies: katra nākamā vienība dod mazāku derīgumu, kā iepriekšējā, un galu galā robežderīgums būs nulle vai pat negatīvs lielums, kad tiks sasniegts piesātinājuma punkts (pārtikas precēm tas ir raksturīgāk kā dažām plaša patēriņa precēm vai pakalpojumiem).

Šeit veiktā analīze daudzējādā ziņā sakrīt ar to, kas atrodama 2. nodaļā, kad bija runa par piedāvājumu. 4.4. tabulā atrodams hipotētisks pieprasījuma grafiks: summa, ko atsevišķs patērētājs (vai ģimene) būtu gatavs izdot par katru preces vienību, samazinās, pieaugot daudzumam. Ja šo grafiku izlīdzina, rodas 4.1. attēlā parādītā pieprasījuma līkne.

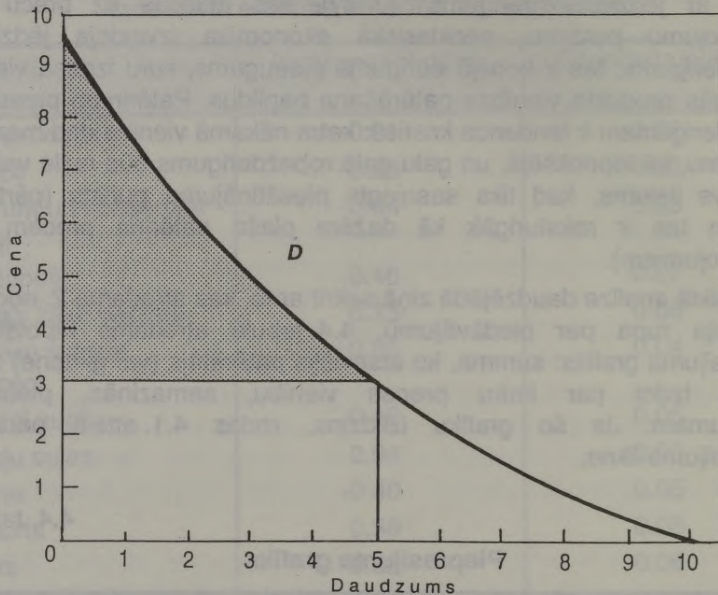
4.4. tabula

Pieprasījuma grafiks

Patēriņa vienības	Patērētāja izdevumi (ECU)	Patērētāja pārpalikums pie vienības cenas ECU 3 (ECU)
1.	8	5
2.	6	3
3.	5	2
4.	4	1
5.	3	0
6.	2	-
7.	1.5	-
8.	1	-
9.	0.5	-
10.	0	-

Faktiski patērētājam par katru preces vienību nav jāmaksā atšķirīgu cenu. Piemēram, ja dominējošā tirgus cena šajā piemērā ir 3 ECU, viņš par šo cenu var nopirkt 5 vienības. Taču par pirmo vienību viņš labprāt būtu maksājis 8 ECU, par otro- 6 ECU, un tā tālāk. Summējot starpības starp to, ko pircējs labprāt būtu maksājis, un ko viņš patiesībā samaksājis, mēs iegūstam skaitli, ko saucam par "patērētāja pārpalikumu". Grafiks rāda, ka tas būs 11 ECU, un diagrammā tas

aptuveni atbilst iēnotajam laukumam zem pieprasījuma līknes un virs cenas 3 ECU.

4.1. attēls. Pieprasījuma līkne un patērētāja pārpalikums

Ja ievēro daudzu patērētāju summēto pieprasījumu, un viņiem konkrētajai precei ir atšķirīgs "robežderīgums", piemēram, daži patērētāji labprāt maksātu 8 ECU par vienu vienību, kamēr citi pirktu tikai tad, ja cena nokristos zem šī līmeņa, tad pirmā pircēju grupa it kā iegūst no zemākas tirgus cenas.

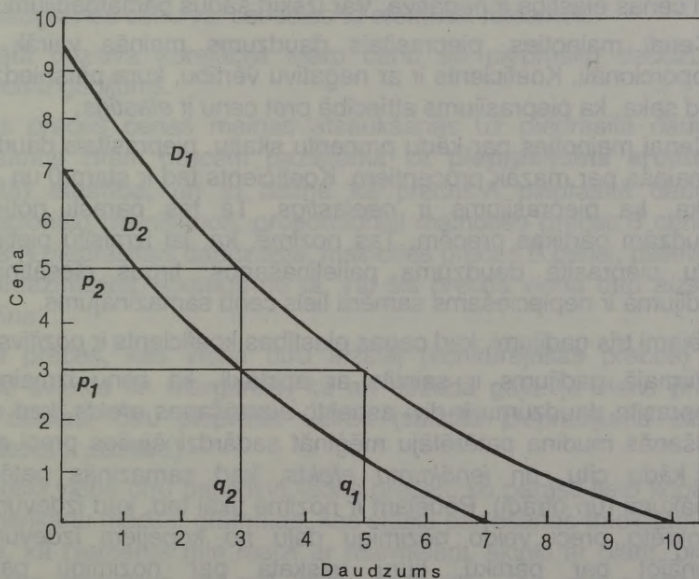
Patērētāja pārpalikumu var definēt kā starpību starp kopējo summu, par kādu patērētājs novērtē savu kopējo patēriņu, un faktiski maksājamo summu. Ģimene, kas cenšas maksimizēt derīgumu, patērēs jebkuru preci līdz tam līmenim, kur patērētāja pārpalikums par pēdējo iegādāto preces vienību ir nulle.

Patērētāja pārpalikuma jēdziens ir diezgan abstrakts, jo ir atkarīgs no "derīguma" subjektīvā novērtējuma, kas praksē nav tik viegli izmērāms. Tomēr to izmanto dažādu situāciju salīdzināšanai no patērētāju labklājības viedokļa - vai patērētāji vairāk iegūst, ja patērē lielāku daudzumu par zemākām cenām, kā tas būtu pilnīgi pretējā gadījumā? Tam ir svarīga nozīme, analizējot tādas lietas kā nodokļi un muitas tarifi, kā tas redzams 6. nodaļā. Par laimi, tādiem praktiskiem nolūkiem nav

jāzin visu piedāvājuma likni, un nav arī jārēķina kopējo patērētāja pārpalikumu pie katra atsevišķā cenu līmeņa. Ievērojot, ka mērķis ir novērtēt patērētāja pārpalikuma izmaiņas, pietiek ar to, ka zina (vai var novērtēt) liknes formu virs attiecīgā līmeņa.

Cenu izmaiņas sekas

4.2. attēls parāda, kādas sekas izraisa cenas izmaiņas. Sākotnējā cena (p_1) ir 3 ECU, un pie tās pieprasījuma apjoms (q_1) ir 5 vienības. Cenas pieaugums līdz 5 ECU (p_2) izraisa kustību pa pieprasījuma likni, un pieprasītais daudzums nokrītas līdz 3 vienībām (q_2).

4.2. attēls. Pieprasījuma liknes nobīde

Jāizšķir jēdzieni "pieprasītais apjoms" un "pieprasījums". Mainoties cenai, var mainīties pieprasītais daudzums, kā tikko parādījām, taču pieprasījuma grafiks (likne) *nav* mainījušies. Teicienu "izmaiņas pieprasījumā" var lietot, ja izmainās pieprasījuma grafiks, jeb pieprasījuma likne *nobīdās*- t.i., kad ir mainījušies attiecīgie apstākļi, piemēram, ienākumu līmenis. Te ir zināmas paralēles ar agrāko piemēru par piedāvājumu, kur bija jāatšķir cenas izmaiņas izraisīto kustību pa piedāvājuma likni un tehnoloģijas pārmaiņu izraisīto liknes nobīdi.

4.2. attēls rāda arī pieprasījuma liknes nobīdi- šajā gadījumā tā parādīta kā nobīde pa kreisi, no D_1 uz D_2 . Tas arī var izraisīt pieprasītā daudzuma samazināšanos (uz 3 vienībām, ja cena ir 3 ECU, kā attēlots diagrammā), taču iemesls būs cits.

Pieprasījuma cenas elastību definē kā pieprasītā daudzuma proporcionālas izmaiņas, reaģējot uz proporcionālām cenas izmaiņām, jeb

$$E_{dp} = \frac{\Delta Q_d / Q_d}{\Delta P / P}$$

Koeficients E_{dp} parasti tiek attiecināts uz cenas mainīšanos par 1%. Parasti cenas elastība ir *negatīva*. Var izšķirt šādus pamatgadījumus:

- ♦ Cenai mainoties, pieprasītais daudzums mainās vairāk nekā proporcionāli. Koeficients ir ar negatīvu vērtību, kura pārsniedz (-1). Tad saka, ka pieprasījums attiecībā pret cenu ir *elastīgs*.
- ♦ Cenai mainoties par kādu procentu skaitu, pieprasītais daudzums izmainās par mazāk procentiem. Koeficients tad ir starp 0 un -1, un saka, ka pieprasījums ir *neelastīgs*. Tā tas parasti notiek ar daudzām pārtikas precēm. Tas nozīmē, ka, lai izraisītu pietiekami lielu pieprasītā daudzuma palielināšanos, tirgus piesātinājuma gadījumā ir nepieciešams samērā liels cenu samazinājums.

Ir iespējami trīs gadījumi, kad cenas elastības koeficients ir *pozitīvs*:

- ♦ Pirmajā gadījumā ir saistīts ar apstākli, ka cenu izmaiņai uz pieprasīto daudzumu ir divi aspekti: *aizstāšanas efekts*, kad cenas celšanās mudina patērētāju mēģināt sadārdzinājušos precis aizstāt ar kādu citu, un *ienākumu efekts*, kad samazinās patērētāja ienākumi (un otrādi). Pēdējam ir nozīme tikai tad, kad izdevumi par konkrēto preci veido nozīmīgu daļu no kopējiem izdevumiem. Runājot par pārtiku, kuru uzskata par nozīmīgu patēriņa komponentu, un kura, kaut arī nav dārga, veido nozīmīgu izdevumu daļu, cenu pieauguma izraisītā ienākumu samazināšanās var novest pie citu, mazāk būtisku preču iegādes samazināšanās. Uzskata, ka tādu situāciju novērojis angļu ekonomists sers Roberts Gifens (*Robert Giffen*) deviņpadsmitajā gadsimtā attiecībā uz maizi nabadzīgākajās strādnieku ģimenēs (šis parādības raksturošanai radies termins "Gifena prece"- *Giffen good*). Sabiedrībā ar augstu ienākumu līmeni šāds iznākums nav iespējams, kaut gan pēkšņas un kardinālas cenu liberalizācijas gadījumā arī dažās

nabadzīgākajās agrākajās CPE¹ pēc 1990. gada maizei šāds efekts varēja izpausties.

- ◆ Patērētāji cenas celšanos var uztvert kā zīmi, ka sekos arī turpmāka cenas paaugstināšanās. Īstenībā tas nav pretrunā ar pamatteoriju, un parasti šāda reakcija ir tikai uz laiku.
- ◆ Preces cena tiek uzskatīta par *kvalitātes* rādītāju. Tā tas var būt ar luksusa precēm (piemēram, modes apģērbi); tā tas ir arī ar pieprasījumu pēc vīniem un citiem augstas kvalitātes dzērieniem un ēdieniem. Iespējams, ka, cenai nokrītoties zem noteikta līmeņa, patērētāji pērk mazāk, jo rodas šaubas par izstrādājuma kvalitāti. Šādā gadījumā pārdevējs visdrīzāk izņems preci no pārdošanas, paaugstinās cenu vai centīsies to efektīvāk reklamēt.

Tādējādi pozitīva korelācija starp cenu un pieprasīto daudzumu ir izņēmuma gadījums.

Vienas preces cenas maiņas atsaukšanās uz pieprasītā daudzuma mainīšanos citām precēm pazīstama kā **pieprasījuma krusteniskā** (saistītā) **elastība**, un to definē kā preces A pieprasītā daudzuma proporcionālu mainīšanos, proporcionāli mainoties preces B cenai. Vai preces A pieprasītais daudzums, mainoties preces B cenai, palielināsies vai samazināsies, atkarīgs no tā, vai šīs preces viena otru *aizstāj vai papildina*.

Šādas preces, kas viena otru aizstāj (konkurējošas preces) ir jau minētie sviests un margarīns, kā arī dažāda gaļa: ja viena produkta cena celsies, otru pieprasis vairāk (saistītā pieprasījuma elastības koeficients ir *pozitīvs*).

Teorētiski viena otru papildina tādas preces, ko parasti lieto kopā: britu un amerikāņu mācību grāmatas, kas stāsta par ēšanas tradīcijām savās valstīs, kā piemērus min maizi ar marmelādi, šķiņķi ar olām, pienu ar sausajām brokastīm vai pat džinu ar toniku. Tas gan neskan īpaši pārliecinoši: daudz kas ir atkarīgs no tautas ēšanas tradīcijām, un pat minētajos piemēros var apšaubīt, vai papildināšanas moments ir tik izteikts. Piemēram, cukurs papildina sausās brokastis, tēju, kafiju un vēl daudzas citas lietas, taču katrs no šiem pielietojumiem veido niecīgu daļiņu no kopējā cukuru patēriņa.

Patiesībā vairums pārtikas preču no mājsaimnieces iepirkumu groza viena otru var aizstāt, tādēļ pieprasījuma krusteniskās (saistītās)

¹ CPE- centralizētās plāna ekonomikas valstis (*centrally planned economies*) (tul. piez.)

elastības koeficients parasti ir *pozitīvs*: preces B cenas celšanās izraisa preces A pieprasītā daudzuma palielināšanos. Tas ir svarīgs apsvērums, mēģinot prognozēt cenu maiņas sekas. Taču arī ienākuma efektam var būt liela nozīme, ja izdevumi par attiecīgo preci ir būtiski. Tas ir viens no iemesliem, kāpēc centieni iegūt pieprasījuma krusteniskās (saistītās) elastības koeficientus no empīriskiem datiem bieži dod negaidītus un pretrunīgus rezultātus (pat Lielbritānijas apsekojumam *National Food Survey*, kuram, kā jau tika minēts, ir lieliski dati, rodas grūtības, nosakot cenu elastību, īpaši saistīto cenu gadījumā. Sk. Pielikuma 2. punktu.)

Alternatīva pieeja: vienāda derīguma līknes

Daudzus ekonomistus neapmierina jēdziena *dilstošs robežderīgums* subjektīvais raksturs. Kā gan var izmērīt cilvēka apmierinājumu, ko sniedz produkta patēriņš? Par šo tematu atrodamā visai plaša literatūra, kuru nav nepieciešams šeit sīki iztirzāt.

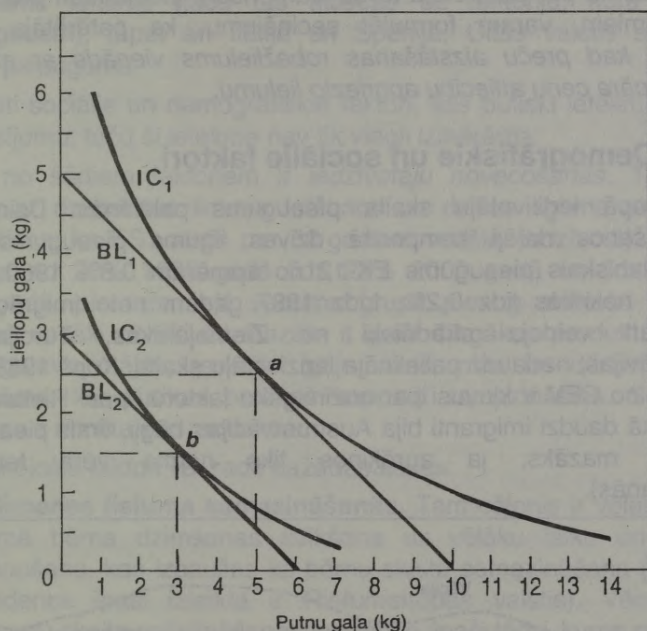
Alternatīvā pieeja balstās uz atšķirību, kāda ir, piemēram, starp kārtas un pamata skaitļa vārdiem. Ja to attiecinām uz derīgumu, patērētājs var sarindot alternatīvas preču grupas atbilstoši derīgumam, ko tās sniedz. Netiek prasīts, lai viņi šo derīgumu izteiktu kā kvantitatīvu lielumu, piemēram, ka viena preču grupa sniedz divreiz lielāku derīgumu nekā kāda cita: viņiem tikai jāizlemj, kura grupa ir labāka, sliktāka vai tieši tikpat laba kā kāda cita.

Uz šī pamata var konstruēt *vienāda derīguma līknes*. Tajās tiek attēlotas divu preču, starp kurām patērētājs var izvēlēties, dažādi daudzumi. Līknes ceļš raksturot *alternatīvas kombinācijas*, kas patērētājam dod līdzvērtīgu apmierinājumu.

Tas ilustrēts 4.3. attēlā, kur pieņemts, ka ir izvēle starp liellopu un putnu gaļu. Katrs punkts uz vienāda derīguma līknes pārstāv šo divu preču kombināciju, kuras izvēlei dota priekšroka attiecībā pret jebkurām kombinācijām lejpus līknes, taču līknes dažādajiem punktiem atbilstošās kombinācijas patērētājam ir *vienādi derīgas*. Piemēram, uz līknes IC₁ viena kombinācija varētu būt 6 kg liellopu gaļas un 1 kg putnu gaļas, cita kombinācija varētu būt 14 kg putnu gaļas un 0.5 kg liellopu gaļas. Kombinācijas augšpus šīs līknes, no patērētāja vajadzību apmierināšanas viedokļa, varētu būt pat labākas (principā iespējams bezgalīgs daudzums indifferences līkņu).

Līknes ir *izliektas attiecībā pret koordinātu sākuma punktu*: tas nozīmē, ka vienas preces daudzumam samazinoties par kādiem vienādiem

daudzumiem, lai patērētājs paliktu indierents pret izmaiņām, ir jāpalielina otras preces patēriņa daudzumi.

4.3. attēls. Pieprasījuma vienāda derīguma līknes

Pircēja faktiskā izvēle būs atkarīga no abu preču cenām. Piemēram, ja liellopu gaļas cena ir 10 ECU kilogramā, bet putnu gaļas - 5 ECU kilogramā, par 50 ECU patērētājs var nopirkt vai nu 5 kg liellopu gaļas vai 10 kg putnu gaļas, starp šīm ir iespējamās dažādas citas kombinācijas: to rāda "**budžeta taisne**" BL_1 . Tās saistība ar vienāda derīguma līkni rāda, ka kombinācija, kas patērētājam sniegtu vislielāko derīgumu, ir 2.5 kg liellopu gaļas un 5 kg putnu gaļas (a punkts).

Ja pieejama mazāka summa, teiksim, 30 ECU, patērētājam jāapmierinās ar mazāku daudzumu: apakšējā vienāda derīguma līkne IC_2 rāda, ka vispiemērotākā kombinācija būtu 1.5 kg liellopu gaļas un 3 kg putnu gaļas (b punkts). Šajā punktā patērētājs sasniedz maksimālo apmierinājumu, un var sacīt, ka viņš ir "līdzsvarā".

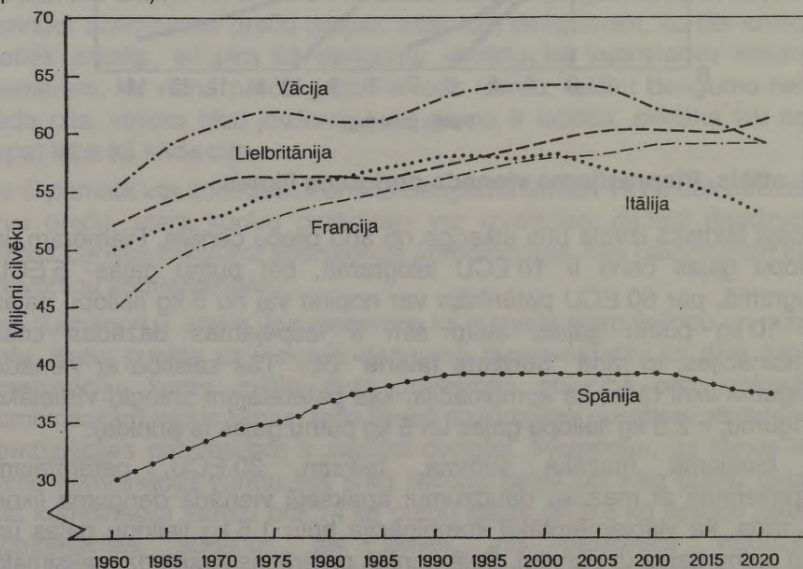
Punktos a vai b attiecīgā vienāda derīguma līkne un budžeta taisne ir vienādi slīpas. Vienāda derīguma līkne jebkurā tās punktā norāda to attiecību, kādā vienu preci var aizvietot ar citu šajā pat punktā: citiem

vārdiem sakot, *tas ir aizstāšanas robežlielums*. Budžeta linijas slīpumu nosaka abu preču cenu attiecību.

Turpinot domu par patērētāja izvēli starp visām pieejamām precēm un pakalpojumiem, varam formulēt secinājumu, ka patērētājs *nonāk līdzsvarā, kad preču aizstāšanas robežlielums vienāds ar attiecīgā produktu pāra cenu attiecību apgriezto lielumu*.

3) Demogrāfiskie un sociālie faktori

Rietumeiropā iedzīvotāju skaita pieaugums palēninās. Dzimstības samazināšanos daļēji kompensē dzīves ilguma pieaugums, taču vidējais dabiskais pieaugums EK-12 no apmēram 0.8% 1960. gados pašlaik ir nokrities līdz 0.2%. Līdz 1987. gadam neto imigrācija, ko galvenokārt veidoja strādnieki no Ziemeļāfrikas, Turcijas un Dienvidslāvijas, nedaudz palielināja iedzīvotāju skaitu. Kopš 1988. gada imigrācija no CEV ir kļuvusi par nozīmīgāko faktoru, īpaši Rietumvācijā (taču, tā kā daudzi imigranti bija Austrumvācijas bēgļi, tīrais pieaugums izrādīsies mazāks, ja aprēķinos tiks ņemta vērā teritorijas apvienošana).

4.4. attēls. Iedzīvotāju skaita izmaiņu tendences lielākajās ES valstīs

Avots: Eurostat, Demographic Statistics 1991

4.4. attēls rāda iedzīvotāju skaita izmaiņu tendences piecās lielākajās ES valstīs, kā arī prognozes līdz 2020. gadam. Vācijā ir sagaidāms ievērojams kritums (taču tas attiecas uz teritoriju, kura bija līdz 1990. gadam), tāpat arī Itālijā un Spānijā. Citās valstīs sagaidāms neliels pieaugums.

Ir arī citi sociālie un demogrāfiskie faktori, kas būtiski ietekmē pārtikas pieprasījumu, taču šī ietekme nav tik viegli izmērāma.

Viens no šādiem faktoriem ir *iedzīvotāju novecošanās*. Tas notiek sakarā ar dzimstības līmeņa krišanos un dzīves ilguma pieaugumu. Sagaidāms, ka ES valstīs par 60 gadiem vecāku iedzīvotāju īpatsvars pieaugs no 20% 1990. gadā līdz 22% 2000. gadā un līdz pat 27% 2020. gadā, pie tam šajā vecuma grupā pieaug sieviešu īpatsvars. Kopumā vecāki cilvēki ēd mazāk- it īpaši dārgākos produktus un tos, kas jāgatavo mājās, ieskaitot gaļu, zivis, olas un dārzeņus: tāpat sagaidāms, ka pārtikas patēriņš kopumā samazināsies. Sevišķi tas attiecas uz minētajiem produktiem.

Divi sekojošie faktori var radīt dažādas sekas:

- ◆ **Ģimenes lieluma samazināšanās.** Tam cēlonis ir vēlās laulības, pirmā bērna dzimšanas atlikšana uz vēlāku laiku un ģimenes plānošana, kas izpaužas kā bērnu skaita samazināšana ģimenē (šī tendence īpaši izteikta ir Rietumeiropas valstīs). Vērojama arī ģimeņu skaita palielināšanās tendence, īpaši tādu, kuras sastāv tikai no viena cilvēka, kas ir daļēji izskaidrojama ar lielu šķirto laulību skaitu.
- ◆ **Sieviešu aktīvāka iesaistīšanās darba tirgū.** Tas pieprasījumu nobīda ātri pagatavojamās pārtikas virzienā: pusfabrikāti, saldēti un sagatavošanai mikroviļņu krāsnis piemēroti produkti. Ēšanas tradīcijas ievērojami ietekmē arī tas, ka lielākam skaitam ģimeņu ir ne tikai ledusskapji, bet izplatītas kļūst arī saldējamās kameras un mikroviļņu krāsnis.

Diezin vai šīs izmaiņas palielinās kopējo pieprasīto pārtikas daudzumu, toties tās noteikti ietekmēs pārtikas patēriņa struktūru, piemēram, pieaugs pieprasījums pēc ātri sagatavojamas pārtikas, kurai ir lielāka pievienotā vērtība, kas radīta pārstrādes un fasēšanas procesā. Lauksaimniekiem no tā var nebūt nekāds labums, taču pārstrādātājiem un tirgotājiem paveras izaugsmes iespējas.

Pārtikas produktu tirgotājiem, izstrādājot realizācijas stratēģiju, jāņem vērā vairākas nozīmīgas lietas. Jau minētās tendences kopā ar citiem faktoriem, piemēram, personisko automašīnu skaita pieaugumu- ietekmē pārtikas veikalu veidu un atrašanās vietu, veicinot tirdzniecības

smaguma centra pārvietošanos uz lielajiem universālveikaliem jeb supermarketiem ārpus pilsētas robežām, pie kuriem ir plašas automašīnu stāvvietas. Sociālās izmaiņas arvien vairāk prasa, lai pārtikas veikali strādātu ilgākas darba stundas.

Droši vien šīs tendences, kā arī ienākumu palielināšanās uz vienu cilvēku arvien vairāk veicinās ēšanu ārpus mājas (sk. 3. nodaļu): tas attiecas gan uz maltītēm dienas vidū darbavietas tuvumā, gan uz vakara ēdienreizēm.

Vēl viens sociālais faktors ir brīvais laiks, kaut arī tā ietekme uz pārtikas pieprasījumu nav tik skaidri izteikta.

4) Veselības un uzturzinātnes prasības

Pēdējo gadu izmaiņas pārtikas patēriņā ir notikušas arī veselības apsvērumu dēļ. Uzturzinātnes politika tiks iztīrāta 11. nodaļā. Patērētāju izvēli ietekmē oficiālās nostādnes, kaut arī dažreiz "mode" ar apšaubāmu zinātnisku pamatojumu atstāj lielāku iespaidu. Kā vienu no izpausmēm var minēt pakāpenisku atteikšanos no dzīvnieku izcelsmes taukvielām, sevišķi piena produktiem. Pārtikas ražotāji, īpaši *Unilever*, izveidojuši margarīna šķirnes, kas atbilst veselības apsvērumiem, jo ir gatavotas no nepiesātinātām augu eļļām un ir arī visai pievilcīgas. Dažkārt tās gandrīz nevar atšķirt no sviesta, turklāt ar to priekšrocību, ka var vieglāk uzsmērēt. Daudzi patērētāji pamazām atsakās arī no pilnpiena, jogurta un siera, tos aizvietojojot ar vājpiena produktiem vai citiem produktiem ar pazeminātu tauku saturu.

Cukura tiešā patēriņa samazināšanās (toties lielāks cukura daudzums tiek patērēts pārtikas pārstrādei un dzērieniem) ir vēl viens šāds piemērs. Šajā gadījumā tas saistās ar aptaukošanos, jo cukurs ir viskoncentrētākais kaloriju avots, kā arī ar zobu bojāšanos.

No otras puses, arvien vairāk palielinās interese par tā dēvēto "veselīgo pārtiku", īpaši tādu, kuras ražošanā nav izmantotas lauksaimniecībā lietojamās ķīmikālijas (*organiskā vai bioloģiskā lauksaimniecība*). Šādi izstrādājumi jau ir atrodami ne tikai specializētos veikalos, bet bieži vien tiek piedāvāti arī supermarketos, atvēlot tiem īpašu vietu. Šiem produktiem parasti ir krietni augstāka cena.

Gaļas patēriņu ietekmē raizes par augšanas hormonu izmantošanu gaļas lopu nobarošanā, kaut gan ES valstīs tas tagad aizliegts. Rūpes par veselību vēl vairāk pastiprina raizes par dzīvnieku labklājību. Daži patērētāji tādēļ pievēršas veģetārisma.

Kā rezultāts cilvēku bailēm par savu veselību, pēdējos gados ir notikušas radikālas pārmaiņas pārtikas pieprasījumā. Lielbritānijā 1989. gadā olu patēriņš krasi samazinājās pēc veselības ministra nepārdomātā izteikuma, ka vairums olu ir inficētas ar salmonellu. Tā rezultātā radās olu pārprodukcija un nācās samazināt dējējvistu skaitu. Bailes no listērijas un salmonellas vēl vairāk ietekmēja putnu gaļas patēriņu. Uzmanība, ko 1990. gadā masu informācijas līdzekļi pievērsa "trako govju slimībai", jeb "govju spongiformu encefalopātijai" (BSE), ko konstatēja liellopiem Lielbritānijā, krasi samazināja liellopu gaļas pieprasījumu ne tikai Lielbritānijā, bet arī Francijā un citās valstīs un izraisīja liellopu gaļas cenu kritumu. Ja vēl ievēro bailes no hormoniem, patērētājiem izveidojās kopumā noraidoša attieksme pret liellopu gaļu. Tomēr 1991. un 1992. gados Lielbritānijā patēriņš nedaudz atjaunojās.

PIELIKUMS

1. Avoti. Pieprasījuma teorija ir izklāstīta visās vispārējās ekonomikas mācību grāmatās. Lauksaimniecības ekonomikas mācību grāmatās (sk. ievada pielikumu.) bieži vien tā nav sniegta pilnībā Taču Ritsons (*Ritson*) ļoti sīki izskaidro, kā attīstījusies teorija par *vienāda derīguma līkni*.

Statistikas datu avoti ir norādīti piezīmēs pie tabulām un diagrammām.

Sk. arī rakstus izdevumā *The Food Consumer*, eds. *C.Ritson and J.McKenzie* (Wiley, London: 1986).

2. Pieprasījuma elastība. Kaut arī ir skaidri principi, kā noteikt ienākumu un cenu elastību, empīriskus piemērus bieži vien ir grūti interpretēt. Pat jau iepriekš minētais Lielbritānijas statistiskais apsekojums "National Food Survey", (NFS) kas sniedz visaptverošus datus par ilgāku laika posmu, attiecībā uz cenu elastību dod visai pārsteidzošus rezultātus, ar lielām svārstībām no viena gada uz otru un lielām standartkļūdām, īpaši pieprasījuma krusteniskās (saistītās) elastības aprēķinos.

Nepublicētie, taču šīs grāmatas autoram parādītie aprēķini, kas pamatojas uz 1980.- 1989. gadu NFS datiem, uzrāda virkni pārtikas produktu, pēc kuriem pieprasījums ir samērā elastīgs attiecībā pret cenu (negatīvie koeficienti pārsniedz -1). Tie ir rupja maluma maize un rupjmaize, siers, gandrīz visi gaļas veidi, svaigas zivis un apelsīni: zināmā mērā tos var pieskaitīt "luksusa" precēm. No otras puses, parādās zema cenas elastība baltmaizei, cukuram, kartupeļiem,

pienam, broilercāļiem (samērā lēts gaļas veids), saldētām zivīm, olām, āboliem un tējai. Pēc tā paša avota ziņām, vairums saistīto cenu elastības rādītāji no statistikas viedokļa nav tik nozīmīgi: ir daži pozitīvi saistīto cenu elastības rādītāji, piemēram, starp dažāda veida gaļu. Turpretim, starp dažāda veida augļiem saistīto cenu elastība nav vērā ņemama. No datiem pat neizriet, ka cenai būtu būtiska nozīme, izvēloties starp sviestu un margarīnu. Iespējams, ka diētiska rakstura apsvērumi ir svarīgāki.

European Revue of Agricultural Economics, 1992. g. Nr. 19 ievietoti divi metodoloģiski darbi, kas attiecas uz šo tēmu:

J.Mihaleka (*J.Michalek*) un M.A.Keizera (*M.A.Keyzer*) "*Estimation of a two-stage LES-AIDS consumer demand system for eight EC countries*" (137.-163. lpp); kā arī

M.Bērtona (*M.Burton*) un T.Janga (*T.Young*) "*The structure of changing tastes for meat and fish in Great Britain*" (165.-180. lpp.).

Pielietojot pieprasījuma elastību, kas aprēķināta patērētāja līmenī, un analizējot izmaiņas lauksaimnieciskajiem ražotājiem, rodas tālākas grūtības sakarā ar lielo pievienotās vērtības masu, kas izveidojas pārstrādes un tirdzniecības gaitā: piemēram, pārtikas ķēdē no kviešiem līdz maizei, no piena līdz piena produktiem, no kautķermeņiem līdz sagatavotiem un safasētiem gaļas izgriezumiem.

Neskatoties uz šādām metodoloģiskām grūtībām, pieprasījuma cenas elastības rādītāji ietverti ekonometriskajos modeļos, par kuriem bija runa jau 2. nodaļas pielikuma 3. punktā (par piedāvājuma elastību). Tādējādi USDA "SWOPSIM" modelis sniedz galveno preču cenu un saistīto cenu pieprasījuma elastības koeficientu pilnus komplektus. Tāpat kā piedāvājuma elastības gadījumā, katrai atsevišķai ES dalībvalstij un visai Eiropas Savienībai kopā būtībā parādās vieni un tie paši koeficienti, kas tomēr nešķiet ticami. Citus koeficientu komplektus, kas dažām precēm būtiski atšķiras, piedāvā Taiers (*Tyers*) un Andersons (*Anderson*).

5 NODAĻA. CENAS NOTEIKŠANA

1. Tirgus līdzsvars
 2. Tirgus nestabilitāte
 3. Cena un vērtība
 4. "Neredzamā roka"?
 5. Netaisnība un kompensācija
- Pielikums

Iepriekšējās nodaļās tika izskaidroti galvenie piedāvājumu un pieprasījumu noteicošie faktori, kas darbojas tirgus ekonomikā. Šajā nodaļā tiks aplūkota to mijiedarbība un cenu veidošanās tirgū. Daudzi no būtiskajiem jēdzieniem, ieskaitot *cenās elastību* atkarībā no piedāvājuma un pieprasījuma, jau ir apskatīti iepriekš.

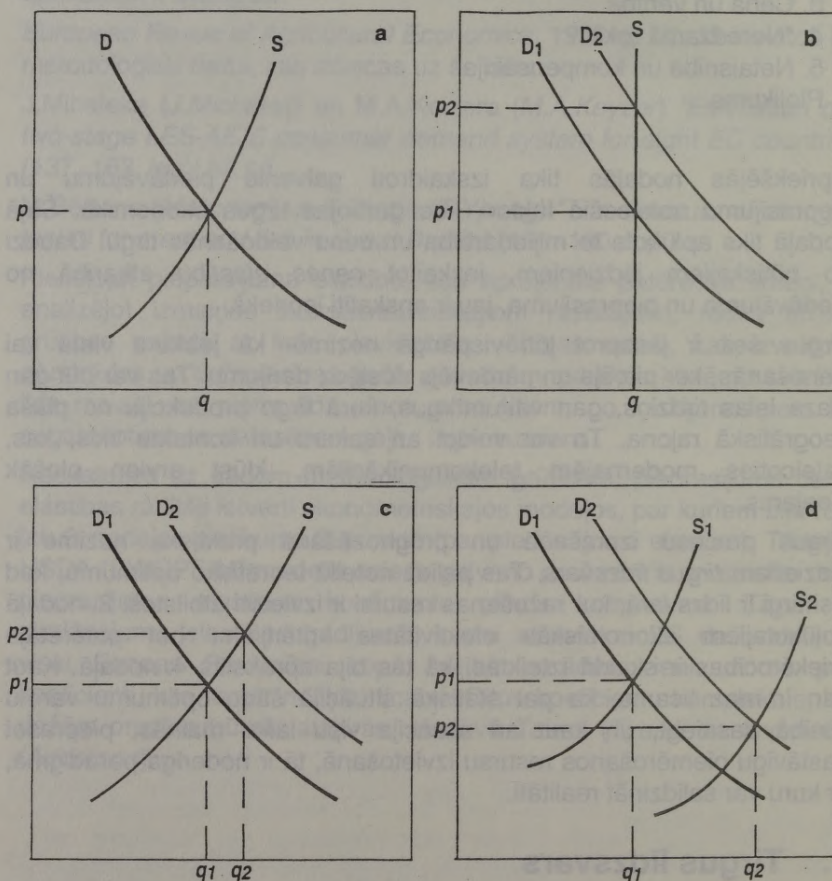
Tirgus šeit ir jāsaprot ļoti vispārīgā nozīmē - kā jebkura vieta vai vienošanās, kur pircējs un pārdevējs noslēdz darījumu. Tas var būt gan mazs ielas tirdziņš, gan vairumtirgus, kurā tirgo produkciju no plaša ģeogrāfiskā rajona. To var veidot arī sakaru un kontaktu tīkls, kas, pateicoties modernajām telekomunikācijām, kļūst arvien plašāk pieejams.

Tirgus procesu izprašanā un prognozēšanā praktiska nozīme ir jēdzienam *tirgus līdzsvars*. Tas palīdz noteikt teorētisko optimumu, kad visi tirgi ir līdzsvarā, kur ražošanas resursi ir izvietoti atbilstoši 2. nodaļā aplūkotajiem ekonomiskās efektivitātes kritērijiem, bet patērētāja priekšrocības ir skaidri izteiktas, kā tas bija aprakstīts 4. nodaļā. Kaut gan ir maz ticams, ka pat statiskā situācijā šādu optimumu varētu pilnībā sasniegt, un kaut arī situācija visu laiku mainās, pieprasot pastāvīgu piemērošanos resursu izvietošanā, tā ir noderīga paradigma, ar kuru var salīdzināt realitāti.

1. Tirgus līdzsvars

Normālā situācijā cenas pieaugums izraisa piedāvātā daudzuma palielināšanos un pieprasītā daudzuma samazināšanos, un otrādi. Tad starp abiem daudzumiem ir iespējams līdzsvars (lai gan tas nav viennozīmīgi). Piemēram, ja zemākā cena, par kuru var piedāvāt kādu daudzumu preces, pārsniedz augstāko cenu, par kuru to kāds var

pieprasīt). Šo teoriju visvieglāk ilustrēt ar diagrammu palīdzību. 5.1.a attēlā ar augošu piedāvājuma līkni un krītošu pieprasījuma līkni ir ilustrēta normāla īslaicīga situācija tirgū. Pirmajā gadījumā (sk. pieprasījuma līkni D), līdzsvaru var atrast pie cenu līmeņa p , kur darījumu apjoms ir q . Pie jebkuras cenas virs šī līmeņa piegādātāji piedāvā vairāk, kā patērētāji vēlas pirkt; pie jebkuras zemākas cenas patērētājs vēlas nopirkt vairāk nekā piegādātājs vēlas pārdot.

5.1. attēls. Piedāvājums un pieprasījums

Piezīme: a-normāla īslaicīga situācija; b-tūlītēja norise -pilnīgi neelastīgs piedāvājums; c-izmaiņas pieprasījuma līknē, pieaugot piedāvājuma vērtībai; d-izmaiņas pieprasījuma un piedāvājuma līknēs.

Šo līdzsvara punktu var arī uzreiz neatrast, bet dažkārt tas vispār nav iespējams (šāds ilgstošas nelīdzsvarotības gadījums ir apskatīts tālākajā tekstā). Vai tirgū vispār iestāsies līdzsvars un kad tas notiks, ir atkarīgs no:

- ◆ konkrētā tirgus efektivitātes,
- ◆ tā pārskatāmības (cik ātri informācija cirkulē starp pārdevējiem un pircējiem) un
- ◆ cik labi tie spēj šo iegūto informāciju izmantot.

Kas attiecas uz pārtikas tirgiem, efektīva ir 3. nodaļā aprakstītā holandiešu dilstošās izsoles sistēma. Finansu jomā joprojām izcili efektīvas, šodien jau vispasaules mērogā, ir valūtas un vērtspapīru biržas.

Praksē tirgi reti ir statiski, tāpēc ir svarīgi noskaidrot, kā tie var reaģēt uz pieprasījuma vai piedāvājuma izmaiņām.

5.1.b attēlā parādīta situācija, kas attiecas uz 2. nodaļā aprakstīto ļoti īslaicīgo situāciju, kuras laikā piedāvājums ir fiksēts jeb *pilnīgi neelastīgs*: t.i., vertikāla taisna līnija, kas norāda, ka neatkarīgi no cenas ir jāpārdod noteikts daudzums preces. Tas varētu būt gadījums, kad tirgum pārdošanai konkrētā dienā piegādā ātri bojājošās preces. Cenu tad nosaka pieprasījums- piemēram, pieprasījuma līknei pārvietojoties pa labi (tas var notikt, ierodoties vairāk pircējiem), cena var pieaugt no p_1 uz p_2 .

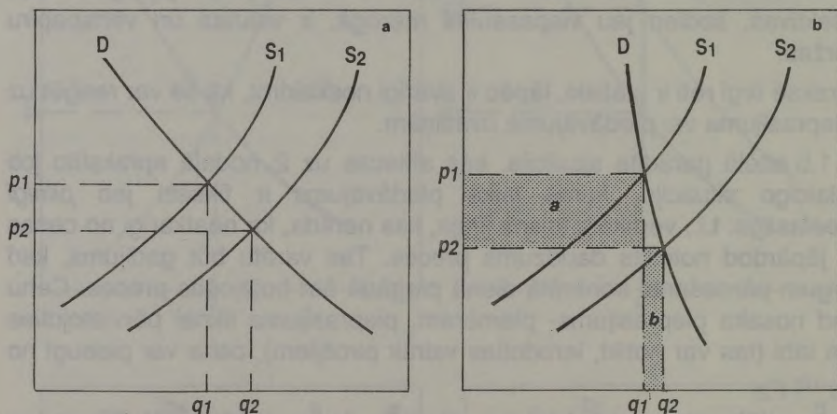
5.1.c attēls demonstrē īslaicīgu situāciju, kuras laikā piedāvājums var piemēroties zināmam apjomam, bet ir augošas robežizmaksas, kas rodas dažu ražošanas faktoru nemainības dēļ. Piedāvātais daudzums tagad var pieaugt, atbildot pieprasījuma līknes pārbīdei pa labi- apgrozībā ir lielāks daudzums, un jaunā cena p_2 , kaut arī ir lielāka kā sākotnējā, tomēr ir mazāka nekā pilnīgi neelastīga piedāvājuma gadījumā.

5.1.d attēls attiecas uz ilglaicīgu situāciju, kurā piedāvājuma līkne arī ir pārvietojusies (ražošanas pieauguma un ar to saistītās resursu izmantošanas ekonomijas un/vai tehnoloģijas uzlabošanas rezultātā). Lai gan pieprasījuma līkne ir pārvietojusies līdzīgi kā iepriekšējos piemēros, lielāku preču daudzumu var piedāvāt par *zemāku* cenu kā iepriekš.

Tādējādi diezgan vienkārši var izskaidrot izmaiņu *virzienu*. Izmaiņu *apjoms* ir atkarīgs no piedāvājuma un pieprasījuma līkņu slīpuma un novietojuma- citiem vārdiem sakot, no attiecīgajām to *funkcijām*. Ja būtu iespējams empīriski noteikt funkcijas, kas aptver visas attiecīgās

pieāvājuma un pieprasījuma sakarības, cenu līmeņus un to izmaiņas varētu noteikt precīzi. Praksē tas ir grūti realizējams, tomēr pamatprincipus var aprakstīt.

5.2. attēls ilustrē efektu, kas parādās no dažādām pieprasījuma līknēm, ja abos gadījumos ir vienāda pieāvājuma līknes pārvietošanās pa labi. Pieprasījuma līkne 5.2.b attēlā ir straujāk krītoša nekā 5.2.a attēlā – t.i., mazāk “elastīga”, lai gan ir jāuzsver (kā tas norādīts jau 2. nodaļā), ka elastība ir atkarīga gan no līkņu novietojuma, gan slīpuma. Otrajā gadījumā pieāvājuma pieaugums rada lielāku cenas krišanos nekā pirmajā.

5.2. attēls. Pieāvājuma līknes izmaiņas

Piezīme: *a*-salīdzinoši elastīgs pieāvājums; *b*- salīdzinoši neelastīgs pieāvājums.

Faktiski, kā tas bija redzams 4. nodaļā, pārtikas preču pieprasījums cenas ziņā parasti ir neelastīgs. Kā sekas tam ir fakts, ka pieāvājuma izmaiņas ir saistītas ar relatīvi lielām cenas izmaiņām. Par cik lauksaimniecības produktu pieāvājums ir klimatisko un citu apstākļu izsauktu neplānotu izmaiņu objekts, pieprasījuma neelastība izskaidro, kāpēc lauksaimniecības produktu cenās ir vērojamas plašas svārstības, un to bieži izmanto kā pamatojumu dažādām iejaukšanās formām, lai stabilizētu tirgu.

Tas var nozīmēt arī to, ka, ražotājiem apvienojoties nolūkā ierobežot pieāvājumu, ir iespējams iegūt lielāku kopējo realizācijas ieņēmumu apjomu. Tādā veidā 5.2.b attēlā ar salīdzinoši neelastīgu pieprasījumu ienākumi no pārdošanas (cenas reizinājums ar daudzumu) ir lielāki pie

mazāka piedāvājuma S_1 nekā pie lielāka piedāvājuma S_2 ; taisnstūris a ir lielāks par taisnstūri b . (Sk. arī pielikuma 1. punktu, par *Kinga likumu*.)

Tā kā lauksaimniecības produkcijas ražotāju skaits ir liels, viņiem ir grūti apvienoties, lai ierobežotu ražošanu, ja vien valsts likumdošana ražotāju organizācijām nedod pilnvaras to darīt. Lielākais piemērs ir Anglijas un Velsas Piena realizācijas padome¹ (līdzīgas padomes ir Skotijā un Ziemeļrijā). Šai padomei ir izņēmuma tiesības piena iepirkšanai no saimniecībām. Tā tad arī noteica augstu pārdošanas cenu svaigajam pienam. Pieprasījums pēc tā daļēji bija neatkarīgs no cenas, jo pirms ilgstoši lietotajā (ļoti augstā temperatūrā sterilizēta) piena parādīšanās, vajadzība nodrošināt tirgū produkcijas svaigumu radīja pamatu dabiskajai tirgus aizsardzībai pret importu. Citiem ikdienā lietojamiem produktiem, pēc kuriem pieprasījums ir samērā elastīgs, cenas tika noteiktas daudz konkurētspējīgākā līmenī. Tomēr pret šādu praksi ir daudz iebildumu, un, šķiet, ka Piena Realizācijas padomi pārveidos par brīvprātīgu ražotāju kooperatīvu.

2. Tirgus nestabilitāte

Kā atzīmēts iepriekš, tirgus var nekad neatrast līdzsvara punktu. Īpašs gadījums, un tas ir raksturīgs vairākiem lauksaimniecības produktiem, ir *cikliskas* svārstības ap līdzsvara punktu.

Tāda situācija var rasties sekojošu apstākļu dēļ:

- ♦ *Ražotāju skaits ir tik liels*, ka atsevišķa ražotāja ietekme uz kopējo produkcijas daudzumu ir nenozīmīga.
- ♦ Lauksaimniecībai ir raksturīgs *laika sprādis starp ražošanas lēmumu pieņemšanu un faktisko produkcijas saražošanas laiku*, kas ir apmēram vienāds visiem ražotājiem. Labības audzēšanai šis laika sprādis ir viens gads, koku audzēšanai ievērojami vairāk, cūkgaļas ražošanai mazāk par gadu, liellopu gaļai vismaz astoņi mēneši un tā tālāk.
- ♦ Ražošanas lēmuma pieņemšanu tomēr lielā mērā ietekmē *pašreizējā cena*. Katrs ražotājs pieņem lēmumu, nerēķinoties ar to, ko plāno darīt cits ražotājs. Citiem vārdiem sakot, cerības uz nākotnes cenām bieži ir naivas. Lielākā daļa ražotāju nemācās no savām kļūdām. (Ja lielākā daļa ražotāju darbotos racionāli, cikls nebūtu mūžīgs).

¹ Milk Marketing Board (tulc. piez.)

- ◆ Saražotās patēriņa preces ir jāpārdod, un glabātuvēm nav viegli amortizēt *saražotās produkcijas daudzuma svārstības*. Sevišķi tas attiecas uz precēm, kas ātri bojājas.

Šādi nosacījumi attiecas uz augļiem un dārzeņiem, kā arī uz noteiktiem lopkopības produktiem, sevišķi uz cūkgaļu, putnu gaļu, olām, dažreiz uz liellopu gaļu. Mācību grāmatās minētie klasiskie piemēri parasti atsaucas uz vienu vai otru no šīm patēriņa precēm. Šie nosacījumi parasti neattiecas uz labību un citiem graudaugiem, kuru uzglabāšanas izmaksas ir salīdzinoši zemas, kā arī uz pienu, kura ražošanas process ir nepārtraukts.

Raksturīgs ir šāds cikls: sākotnēji augstas cenas vairumam ražotāju rada optimistiskus ražošanas plānus, viņu saražotās produkcijas pieaugošais daudzums nonāk tirgū apmēram vienlaicīgi, cenas samazinās, tad lielākā daļa ražotāju samazina produkcijas izlaidi, samazinātais produkcijas daudzums rada cenu paaugstināšanos un tā tālāk.

5.3. attēlā dota šīs parādības grafiska ilustrācija. Sava izskata dēļ tā tiek saukta par "**zirnekļtīkla teorēmu**". Cenu un daudzuma izmaiņas laikā (5.3.a attēls) ir parādītas kā svārstības pretējos virzienos. Cikla garums no virsotnes līdz virsotnei atbilst divkāšam ražošanas periodam (piemēram, gaudiem tas ir divi gadi).

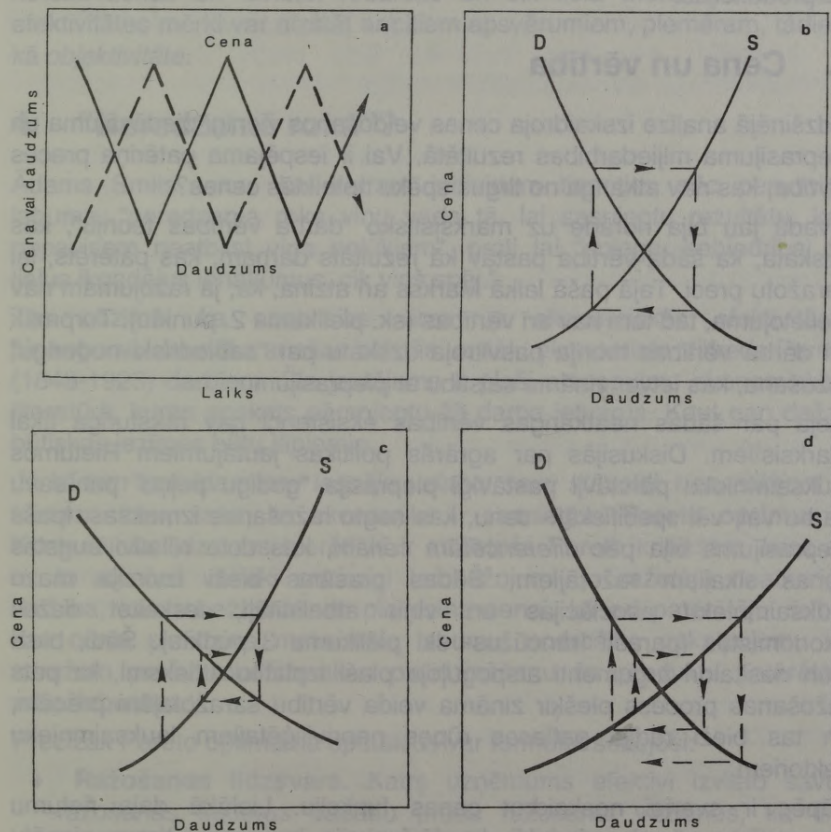
Tradicionālajā cenu un daudzuma diagrammā (5.3.b attēls) cenas pieaugums sākotnēji izsauc piedāvātā daudzuma palielināšanos, bet šis daudzums pārsniedz pieprasījumu, tāpēc cena kritas, tiek samazināta ražošana un cikls sākas no jauna.

Atkarībā no piedāvājuma un pieprasījuma likņu relatīvā slīpuma cikls var *konverģēt* (5.3.c attēls) vai *diverģēt* (5.3.d attēls). Šie modeļi atspoguļo faktu, ka, jo neelastīgāks ir pieprasījums attiecībā pret piedāvājumu, jo lielāka ir diverģējoša modeļa varbūtība.

Ciklu var pārtraukt dažādos veidos. Ar labākas tirgus informācijas palīdzību racionāli ražotāji var daudz vieglāk paredzēt ciklu un atbilstoši darboties. Ja tirgus cena ir ļoti zema, uzglabāšana var kļūt ekonomiski izdevīga pat produktiem, kuri ātri bojājas. Piedāvājuma vai pieprasījuma līknes var pārvietoties, tā kā pēc zināma laika cikliskās parādības izzūd, īpaši produktiem ar garu ražošanas ciklu.

Pie tam ražotāji var apvienoties, lai izlīdzinātu piedāvājumu vai pārprodukcijas brīžos izņemt produkciju no tirgus. Valdības var arī ieviest tirgus stabilizācijas pasākumus (tā sauktos *bufera uzkrājumus*). Faktiski jau kopš 1930-ajiem gadiem šādi pasākumi tika plaši pielietoti

lielākajā daļā Rietumvalstu, bet pašlaik tas notiek arī Eiropas Savienības Kopējās lauksaimniecības politikas ietvaros. (Attiecīgie politikas instrumenti tuvāk tiks aplūkoti II daļā.) Tā rezultātā pēdējā laika praksē nav daudz tīru cikliskuma piemēru. Tāpēc arī mācību grāmatas, aprakstot Rietumeiropas praksi, parasti atsaucas uz agrāko attīstību. Tajā pašā laikā ASV un Kanādā cikliskums ir vērojams arī samērā nesēnā pagātnē, īpaši tādiem produktiem kā cūkas un aitas gaļa ar isu ražošanas ciklu.

5.3. attēls. Zirnekļtīkla teorēma

Piezīme: a-sekojoši laika posmi; b-nemainīgs cikls; c-konverģējošs cikls; d-diverģējošs cikls.

Dažu lauksaimniecības produktu tirgu tendence saglabāt ciklisku modeli var radīt attaisnojumu stabilizācijas pasākumu pielietošanai. Tomēr praksē ir ļoti grūti noteikt, kur atradīsies līdzsvara punkts: reālā dzīvē pieprasījuma un piedāvājuma liknes nevar uzzīmēt precīzi. Neizbēgama politiskā spiediena rezultātā gandrīz vienmēr ir vēlme noteikt pārāk augstas cenas- īpaši, ja attiecīgajam produktam ir vērojama ilgstoša relatīvās cenas pazemināšanās tendence. Tādējādi stabilizācijas pasākumi viegli var kļūt par atbalstošiem pasākumiem un novest pie pārprodukcijas.

3. Cena un vērtība

Līdzšinējā analīze izskaidroja cenas veidošanos vienīgi piedāvājuma un pieprasījuma mijiedarbības rezultātā. Vai ir iespējama patēriņa preces vērtība, kas nav atkarīga no tirgus spēku noteiktās cenas?

Ievadā jau bija norāde uz marksistisko "darba vērtības teoriju", kas uzskata, ka šāda vērtība pastāv kā rezultāts darbam, kas patērēts, lai saražotu preci. Tajā pašā laikā Markss arī atzina, ka, ja ražojumam nav pielietojuma, tad tam nav arī vērtības (sk. pielikuma 2. punktu). Turpmāk arī darba vērtības teorija pasvītēja uzskatu par "sabiedriski noderīgu" ražošanu, kas ietver zināmu saistību ar pieprasījumu.

Ideja par šādas neatkarīgas vērtības eksistenci nav raksturīga tikai marksistiem. Diskusijās par agrārās politikas jautājumiem Rietumos lauksaimnieku pārstāvji pastāvīgi pieprasīja "godīgu peļņu" par savu darbu vai, vēl specifiskāk- cenu, kas segtu ražošanas izmaksas. Īpašs pieprasījums bija pēc *diferencētām cenām*, kas dotu relatīvi augstas cenas sīkajiem ražotājiem. Šādas prasības bieži izvirzīja mazo lauksaimnieku asociācijas un viņu atbalstītāji, ieskaitot dažus ekonomistus (parasti francūžus- sk. pielikuma 3. punktu). Šādi, bieži vien neskaidri argumenti atspoguļoja plaši izplatīto attieksmi, ka pats ražošanas process piešķir zināma veida vērtību saražotajām precēm, un tas bieži radīja patiesas rūpes nepriviliģētajiem lauksaimnieku sektoriem.

Tāpēc ir svarīgi noskaidrot cenas funkciju. Lielākā daļa rietumu ekonomistu pārstāv viedokli, ka šī funkcija ir pareizu tirgus signālu nodrošināšana un ražošanas resursu izvietošana kopējā saimniecības sistēmā saskaņā ar patērētāju izvēli. Jebkurš mēģinājums lietot cenu citiem mērķiem, sevišķi lai nodrošinātu īpašu ienākuma līmeni ražotājiem vai arī lai segtu tiem ražošanas izmaksas, novedīs pie efektivitātes trūkuma un izkropļojumiem.

Šis punkts ir būtisks ne tikai vērtējot cenu politiku iepriekšējā centralizētās plānošanas ekonomikā (sk. pielikuma 2. punktu). Tas ir arī galvenais ekonomistu iebildums pret augsto lauksaimniecības produkcijas cenu atbalsta līmeni, ko pielieto lielākajā daļā attīstītās tirgus ekonomikas valstu, tajā skaitā arī Eiropas Savienība Kopējās lauksaimniecības politikas ietvaros.

Tomēr pašreiz ir svarīgi apsvērt, cik lielā mērā tirgus spēkiem var atļaut noteikt cenas un izvietot resursus un cik lielā mērā ekonomiskās efektivitātes mērķi var aizstāt ar citiem apsvērumiem, piemēram, tādiem kā *objektivitāte*.

4. “Neredzamā roka”?

Ādams Smits teica, ka, katram indivīdam tiecoties pēc personīgā labuma, “neredzama roka viņu vada tā, lai sasniegtu rezultātu, kas nepavisam neatbilst viņa nolūkiem”, proti lai “sniegtu sabiedrībai tik lielus ikgadējus ienākumus, cik viņš spēj.”

Tas nozīmē, ka sacensība virza uz ekonomiskās efektivitātes pieaugumu. Jaunāka analīze balstās uz itāļu ekonomista Vilfreda Pareto (1848-1923) darbiem. Šis jautājums ir plaši atspoguļots ekonomiskajā literatūrā, kuras apskats pārsniegtu šā darba ietvarus. Kaut gan dažas būtiskas iezīmes būtu jāpiemin.

Ja kādam indivīdam nav iespēju uzlabot savu stāvokli, nepasliktinot to kādam citam, saka, ka ekonomika ir sasniegusi **Pareto optimumu**. Konkurējošs līdzsvars teorētiski ir atbilstošs Pareto kritērijam, kaut arī uz to attiecas vairāki nozīmīgi ierobežojumi, jo ražotāju neatkarīga darbība, kas robežizmaksas pielīdzina cenai, kā arī patērētāju rīcība, kas cenai pielīdzina maksimālo labumu, nodrošina pakalpojumu un saražoto preču robežizmaksu pielīdzināšanu šo produktu patērētāju robežlabumam.

Precizāk Pareto optimuma apstākļus var formulēt sekojoši:

- ♦ **Ražošanas līdzsvars.** Katrs uzņēmums efektīvi izvieto savus ražošanas faktoros dažādu preču ražošanai virzienos, kā tika parādīts 2. nodaļā: t.i., tādējādi, ka jebkuru divu resursu transformācijas (aizstāšanas) koeficienta robežlīmenim jābūt tādām pašām (minimālām) jebkuru divu produktu ražošanā. Katrs uzņēmums piemēro savu ražošanu dažādu produktu ražošanas apjomam, lai katrā gadījumā robežizmaksas un cenas būtu izlīdzinātas. Šādas apstākļus vajadzētu sasniegt pilnīgas

konkurences apstākļos, ražotājiem meklējot risinājumus izmaksu samazināšanai (vai peļņas palielināšanai).

- ◆ **Patēriņa līdzsvars.** Katrs patērētājs savu izvēli starp pieejamajām precēm un pakalpojumiem izdara tā, lai maksimāli apmierinātu savas vēlmes vai vajadzību, pamatojoties uz principiem, kas tika apskatīti 4. nodaļā. Tas nozīmē, ka katrs patērētājs aizstāj vienu produktu ar citu, kamēr aizvietošanas robežattiecība jebkuram produktam pārim nekļūst apgriezti proporcionāla to cenu attiecībai. Arī šo nosacījumu ir jāsasniedz pilnīgas konkurences apstākļos, kad patērētājs var brīvi izvēlēties tādu preču vai pakalpojumu kombināciju, kam viņš dod priekšroku.
- ◆ **Vispārējais līdzsvars.** Visu ražotāju un patērētāju individuālu lēmumu rezultātā preču un pakalpojumu relatīvās cenas un apjomi cenšas sasniegt tādu situāciju, ka neviena cita kombinācija nevar apmierināt kādu individu vairāk, ja netiek samazināts kāda cita individa apmierinājums. Var pierādīt, ka arī šis nosacījums ir spēkā tad, ja visi uzņēmumi darbojas pilnīgas konkurences apstākļos, visi patērētāji ir arī cenas noteicēji, un visas cenas var brīvi izlīdzināties.

Šie ir abstrakti jēdzieni, kas praksē nav izmērāmi. Nav ticams, ka tirgus ekonomikas apstākļos tie jebkad būtu pilnīgi sasniegti, par cik pilnīga konkurence neeksistē. Taču ir daudz lielāka ticamība, ka Pareto optimums var tikt realizēts drīzāk nepilnīgā tirgus ekonomikā kā plānveida ekonomikas apstākļos. Pēdējā gadījumā valdībai vajadzētu milzīgu informācijas daudzumu, tai būtu jāveic milzums aprēķinu, tie precīzi jāīsteno darbībā- tie ir nosacījumi, kuri, pat iedomājoties pilnīgi labvēlīgu un nepieņemamu auditoriju, ir gluži nereāli kompleksajā modernajā ekonomikā. Šādā pakāpē Ādama Smita "neredzamās rokas" koncepcija paliek spēkā.

Protams, Pareto teorija varētu nozīmēt to, ka valdības vispār nevar ietekmēt tirgus procesu. Tomēr *Pareto optima teorijai ir būtiski ierobežojumi.*

Viens šāds ierobežojums attiecas uz **tirgus nepilnībām** vai novirzi no pilnīgas konkurences modeļa. Kā bija redzams 3. nodaļā, uzņēmums, kas darbojas ierobežotas konkurences apstākļos, var izmantot savas produkcijas pieprasījuma kritiķo likni, lai ražotu mazāk un par augstāku cenu, kā tas būtu jādara uzņēmumam pilnīgas konkurences apstākļos. Šis varētu būt gadījums, kad valdībai vajadzētu iejaukties, lai samazinātu šādu uzņēmumu tirgus spēku.

Cits ierobežojums attiecas uz **ārējiem apstākļiem**, punktu, kas jau vairākkārt šajā grāmatā ir aplūkots. *Sabiedriskās izmaksas* (vai labumi)

var atšķirties no ražošanas procesa tiešajām *individuālajām izmaksām* piemēram, caur dabas piesārņošanu, vai tieši pretēji- uzlabojot vidi, kā rezultātā daudzi cilvēki gūst labumu. Tas nodrošina teorētisku pamatojumu valdības darbībai, ar nodokļiem vai subsīdijām izlīdzinot privātās un sabiedriskās izmaksas. Daži šī principa pielietojumi lauksaimniecībā vides aizsardzības pasākumu kontekstā tiks apskatīti šīs grāmatas 10. nodaļā.

5. Netaisnība un kompensācija

Ekonomiskā optimuma koncepciju ir jāvērtē arī no *taisnīguma* viedokļa- tas ir īpaši svarīgi lauksaimniecības politikas gadījumā.

Visas Rietumu valdības iejaucas, lai koriģētu nevienlīdzību, kaut arī tas notiek dažādās pakāpēs. Izmantojot sociālās programmas, kas orientētas uz tādām ļaužu grupām kā vecie ļaudis, trūcīgie un bezdarbnieki, valdības mēģina mainīt to ienākumu sadalījumu, kas rodas pilnīgi brīvas tirgus ekonomikas rezultātā. Bet lielākā daļa politisko pasākumu, kas paredzēti vienas cilvēku grupas, piemēram, lauksaimnieku, stāvokļa uzlabošanai, pasliktina citu grupu, piemēram, nodokļu maksātāju un patērētāju, stāvokli. Veidojot politiku, nevar ignorēt pārdales problēmas, kas parasti ir ļoti strīdīgas.

Vai vispār ir kāds objektīvs paņēmieni, kā savstarpēji salīdzināt izmaksas un ieguvumus?

Kompensācijas princips, kas izstrādāts labklājības ekonomikas teorijā (sk. pielikuma 4. punktu) nosaka- ja ieguvēji kompensē zaudētājiem viņu zaudējumus, paši joprojām palikdami labākā stāvoklī, tad tas ir objektīvi attaisnojams politisks līdzeklis. Tam ir potenciāls pielietojums, piemēram, attiecībā uz lauksaimniecības produktu cenu samazinājumu, izmantojot politikas reformas un/vai tirdzniecības liberalizāciju. Cenu samazināšana var attaisnoties, ja patērētāju un nodokļu maksātāju peļņa ir pietiekama, lai ar tiešajiem maksājumiem kompensētu lauksaimnieku zaudējumus. (Arī dažas pēdējās izmaiņas Kopējā lauksaimniecības politikā, kas saistītas ar kompensāciju par cenu samazinājumu, var aplūkot no šāda skatu punkta.)

Tomēr šo principu var arī kritizēt. Viens aspekts ir tas, ka jebkuram pārdales pasākumam pašam par sevi ir savas izmaksas, kas saistītas ar nepieciešamo līdzekļu savākšanu un sadali. Bez tam, valdībai pieejamā informācija nekad nav pilnīga un administrēšana nekad nav perfekta, tāpēc tās darbībā parādīsies kļūdas. Lai gan, vadoties no pārdalīšanas efektivitātes kritērija, tiešie maksājumi parasti šķiet labāki

par cenu atbalstu, šeit sastopamies ar tā sauktajiem *otriem labākajiem*¹ risinājumiem- sarežģīto labklājības ekonomikas teorijas jomu, kurā ir iespējami daudzveidīgi kompromisa lēmumi, un kur grūti izstrādāt viennozīmīgus ieteikumus politikai.

Pielietojot kompensācijas principu, tiek pieņemts, ka dažādu indivīdu vai to grupu ieguvumus un zaudējumus var salīdzināt. Tomēr uzskatīt, ka dažādi cilvēki vienādi vērtē kādu noteiktu naudas summu, nozīmē ignorēt varbūtību, ka subjektīvais novērtējums ir dažāds (tehniskā valodā runājot, ienākuma robežlietderība nav vienāda visiem ieguvējiem un zaudētājiem). Daļēji tā var būt tādēļ, ka šī noteiktā summa svarīgāka šķiet personai ar zemākiem ienākumiem nekā tiem, kuru ienākumi ir augstāki. Tāpat var piekrist arī tam, ka būtisks ir tas, ko *cilvēks pamana*. Lauksaimnieki noteikti pamana lauksaimniecības preču cenu samazinājumu, jo tas attiecas uz galveno viņu darbības sfēru, bet to tik tikko pamana patērētāji, jo šis samazinājums ne vienmēr caurvij visu pārtikas sadales ķēdi, bez tam tā iedarbība var parādīties pakāpeniski tikai pēc kāda laika, kā arī tāpēc, ka pārtika lielākajam vairumam veido tikai nelielu daļu no kopējiem izdevumiem.

Šādu grūtību dēļ daži labklājības ekonomikas teorijas pārstāvji ir teikuši, ka sabiedrību kopumā var uzskatīt par ieguvēju no kāda atsevišķa pasākuma, ja *nevienam* individam ar to nav nodarīts nekas slikts. Tomēr ir skaidrs, ka šāda kritērija stingra ievērošana kavēs gandrīz katru valdības darbību. Daudz reālāka ir pozīcija, ka būtisks ir ne tikai apgalvojums "ieguvējiem ir jāsniedz kompensācija zaudētājiem". Svarīgi ir arī, lai sniegtā kompensācija būtu reāla. Tas varētu nozīmēt to, ka arī kompensācijas saņēmējam ir jābūt apmierinātam ar sniegto kompensāciju.

Tomēr lauksaimniekiem nepatīk pati ideja par tiešo maksājumu saņemšanu, kuru viņi uzskata par sociālo pabalstu programmu cenu samazināšanās kompensēšanai. Lauksaimnieki produkcijas cenu uzskata par savu *ienākumu* un jebkādu radikālu šo cenu samazināšanu uzskata kā vērstu pret savu patstāvību. Šāda attieksme var likties nesaprātīga, tomēr politikā to nedrīkst ignorēt.

Kompensācijas princips labklājības ekonomikā saglabājas kā nozīmīgs sākumpunkts diskusijām par lauksaimnieciskās politikas problēmām, tomēr tas nenodrošina vienkāršas atbildes uz izvirzītajiem jautājumiem. Šī problēma tālāk tiks apskatīta 7. nodaļas beigās un arī tālākajās nodaļās. Bet ir apšaubāmi, vai kāda kompensācijas sistēma, kas ir

¹ *second best* - angļu val. (tulk. piez.)

pieņemama pārējai iedzīvotāju daļai, padarīs cenu samazinājumu par pieņemamu lauksaimniekiem. Tāpēc valdībai jārēķinās, ka iespējamais lēmums samazināt lauksaimniecības preču cenas būs nepopulārs.

PIELIKUMS

1. Kinga likums. Tas bieži tiek pieminēts franču ekonomiskajā literatūrā— piemēram, J.-M. Bousard, *Economie de l'Agriculture*, Economica (Paris) 1987 (p.131).

Norāde ir uz angļu statistiķi Gregoriju Kingu (*Gregory King*) (1648-1712), kurš, pētot Londonas graudu tirgu, secināja, ka kopējie pārdevēju ienākumi pieaug, ja samazinās piedāvājums: secinājums, kuru mēs tagad apzīmējam ar terminu “neelastīgais pieprasījums”.

Alfrēds Maršals (*Alfred Marshall*) savā grāmatā *Principles of Economics* zemteksta piezīmē atsaucas uz Gregoriju Kingu (8. izdevuma 88. lpp.), bet, kaut arī šī parādība ir labi zināma, angļu valodā rakstītās mācību grāmatas parasti neatsaucas uz *Kinga likumu* kā tādu. Jebkurā gadījumā ir kļūdaini atsaukties uz to kā uz likumu, tas ir spēkā tikai noteiktos apstākļos.

2. Vērtība un cena. Marksa vērtības teorija rietumos ir daudz kritizēta— piemēram skatīt Jozefa Šampetera (*Joseph Schumpeter*) *Capitalism, Socialism and Democracy* (4. izdevuma 23. lpp.). *Das Kapital* pirmajā nodaļā parādās divi jēdzieni:

Ein Gebrauchswert oder Gut hat also nur einen Wert, weil abstrakt menschliche Arbeit in ihm vergegenständlicht oder materialisiert ist ... Endlich kann kein Ding Wert sein, ohne Gebrauchsgegenstand zu sein. Ist es nutzlos, so ist auch die in ihm enthaltene Arbeit nutzlos, zählt nicht das Arbeit un bildet daher keinen Wert.

[Lietojamam priekšmetam vai precei tikai tāpēc ir vērtība, ka to ir veidojis, vai tajā ir realizējies abstrakts cilvēka darbs... Galu galā nevienai lietai nav nekādas vērtības, ja tai nav lietošanas vērtības. Ja tai nav pielietojuma, tad arī darbs ir veltīgs, to nevar uzskatīt par darbu, un tāpēc tas neveido vērtību.]

Marksa pieeja tomēr adekvāti neatrisina starp šiem diviem apgalvojumiem pastāvošās pretrunas. Praktiski dominējošā ir bijusi darba teorija.

Mihails Gorbačovs savā grāmatā *Perestroika* (Collins, London 1987, 19. lpp.) par problēmām, kas rodas, pielietojot darba teoriju, raksta:

Uzņēmuma strādnieks, kurš bija izlietojis vislielāko darba, materiālu un naudas daudzumu, tika uzskatīts par labāko... Patērētājs bija pilnīgā ražotāja varā, un viņam bija jālieto to, ko pēdējais bija izvēlējis viņam dot... Daudziem mūsu nacionālajiem ražotājiem tipiska iezīme bija nevis domāt par to, kā palielināt nacionālo bagātību, bet kā lietas izgatavošanai patērēt vairāk materiālu, darba un darba laika, lai varētu to pārdot par dārgāku cenu.

Diemžēl Gorbačovs- līdzīgi daudziem citiem, kuri audzināti marksisma garā- parādīja ierobežotu izpratni par ekonomiskajiem uzlabojumiem. Viņa grāmatā var atrast tikai neskaidras atsauces uz nenodefinētu *pilnu ražošanas izmaksu uzskaitījumu*. Varētu teikt, ka viņa nespēja saprast būtiskus tirgus ekonomikas elementus, liekot novilcināt sistemātiska reformu plāna pieņemšanu, lielā mērā bija viņa krišanas cēlonis 1991. gadā.

3. Cenu diferencēšana. Pirms kopējās lauksaimniecības politikas ieviešanas Francijā graudaugu tirgū tika lietota tā sauktā *kvantu* sistēma, atbilstoši kurai relatīvi augsta garantētā cena katram ražotājam tika maksāta tikai par noteiktu produkcijas daudzumu. Tas radīja labākus apstākļus sīkajiem ražotājiem. Franču sīko saimniecību kustība un to atbalstošie kreisā spārna grupējumi regulāri ir pieprasījuši šādas sistēmas atjaunošanu un paplašināšanu. Nesen to pieprasīja Zemnieku Federācija, kas 1987. gadā pārgrupēja vairākas agrākās kreisā spārna lauksaimnieku organizācijas.

Bijušais Lauksaimniecības ministrs Edgars Pisani (*Edgar Pisani*) cenu diferencēšanas nepieciešamību bieži aizstāvēja Eiropas Parlamentā. Savā rakstā 1992. gada 27. maija *Le Monde* numurā veselā lappusē viņš atkārtoja savu prasību, īpaši pasvīturojot cenu atbalstīšanas *sociālo lomu*— kuru viņš gan neizskaidro. Šāda veida prasība ir pārstāvēta arī Žana-Kristofa Krolla (*Jean-Christophe Kroll*) rakstā *Lauksaimniecība: izmaiņas politikā* (*Alternatives Economiques*, Paris 1990).

Izmantotos argumentus bieži raksturo neoklasiskās ekonomikas noraidīšana, ko bieži uzskata par *anglosakšu liberālisma* produktu (gan parasti pārprastu), kā arī antiamerikānisms (Lielbritānija tiek uzskatīta par Amerikas "Trojas zirgu" Eiropas Savienībā). Sīko saimnieku specifiskās intereses tiek izceltas, bet vispārējās intereses netiek ņemtas vērā. *Ražīgums* tiek apstrīdēts. Pieeja ārējai tirdzniecībai ir neomerkantiliska (imports ir slikts, eksports ir labs). Resursu izvietojuma ilgtermiņa kopsakarības tiek ignorētas.

Lai gan šādus priekšstatus bieži neapstrīd tieši, tomēr šķiet, ka tie vairs nav plaši izplatīti. Pat Francijas sociālistu valdība 1991.-1992. gada

sarunās par "Makšerija plānu" nesekoja šai pieejai (sk. 9. nodaļu). Gluži pretēji, tā iebilda pret priekšlikumu diferencēt kompensācijas maksājumus sikražotāju labā. Valdība acimredzami izvēlējās ražošanas pozīciju, dodot priekšroku konkurētspējīgākajiem lielajiem ražotājiem. Bet tam sekoja aizskarto mazo saimnieku demonstrācijas.

4. Labklājības ekonomika. Šo ekonomikas nozari aizsāka Kembridžas ekonomists Arturs Pigo šī gadsimta 20. gados. Par to izveidots plašs un vispusīgs literatūras klāsts, kas ir saistīts ar tādiem vārdiem kā *Maurice Dobb*, *J.R. Hicks*, *N.Kaldor*, *I.M.D.Little*, *E.J.Mishan*, *Tibor Scitowski* un citi. Šo priekšmetu tomēr labāk apgūt, izmantojot kādu no iepriekš minētajām vispārējās ekonomikas mācību grāmatām.

Ar *Pareto optimumu* saistītie jautājumi labi ir apskatīti Ritsona lauksaimniecības ekonomikas mācību grāmatā (sk. ievada pielikumu). Vispārējā līdzsvara parādīšana *prasa* vairāk izstrādātu ražošanas iespēju un izmaiņu likņu un/vai algebras lietošanu, kā tas bija iespējams šeit. Sk. *Begg* mācību grāmatas 19. nodaļu.

Kompensācijas principa lietošanu lauksaimniecībā un sevišķi *otro labāko risinājumu* teorijas būtību var iepazīt K.J.Munka (K.J.Munk) darbā *Price support to EC agricultural sector: an optimal policy?* izdevumā *Oxford Review of Economic Policy*, 5:2, 1989 (76.-89. lpp.); kā arī *The rationale for the Common Agricultural Policy and other EC sectoral policies*. Komisijas periodiskā izdevumā *European Economy* sērijā *Reports and Studies*, "The Economics of Community Public Finance" no. 5, 1993.

6 NODAĻA. STARPTAUTISKĀS TIRDZNICĪBAS TEORIJA

1. Salīdzinošās priekšrocības un tirdzniecības peļņa
 2. Valūtu kursi
 3. Tarifu ietekme
 4. Muitas ūnijas
 5. Protekcionisma gadījumi
- Pielikums

Starptautiskajā tirdzniecībā teorija un prakse ātri nonāk konfliktā. Kā būs redzams vēlāk, ekonomiskā teorija rāda, kā vispārējie specializācijas principi, ja saprātīgas brīvās tirdzniecības apstākļos tiem atļauj darboties arī starptautiskā mērogā, var sniegt ievērojamu labumu. Bet starptautiskajā tirdzniecībā kopumā un lauksaimniecības tirdzniecībā sevišķi, vienmēr ir bijis un būs daudz dažādu un dažkārt arī grūti pārvaramu šķēršļu, kas var izpausties visdažādākajās formās.

1. Salīdzinošās priekšrocības un tirdzniecības peļņa

Specializācijas priekšrocības, uz kurām Ādams Smits (1723-1790) norādīja sakarā ar darba dališanu dažādu darba operāciju izpildē, attiecas arī uz darba dališanu starp valsts reģioniem, kā arī starp valstīm un kontinentiem. Jo plašāks ģeogrāfiskais apgabals, jo plašākas iespējas savstarpēji izdevīgai tirdzniecībai, ko rada atšķirīgi dabas apstākļi, iedzīvotāju blīvums, strādājošo kvalifikācija un ekonomiskā struktūra.

Tomēr starptautiskajā līmenī parādās vairāki šķēršļi. Valstu robežas aprūrina darbaspēka kustību un, iespējams, arī kapitāla kustību, bet zeme jau pēc savas būtības nav pārvietojama. Tādējādi ražošanas līdzekļu izmaksas dažādās valstīs var ievērojami atšķirties. Tā kā nav kopējas valūtas (kāds kādreiz bija plaši atzītais *Zelta standarts*), papildus sarežģījumus rada nacionālo valūtu kursi.

Pamatprincips ir sekojošs- lai valsts no ārējās tirdzniecības iegūtu iespējami lielāku labumu, katrai valstij ir jānodarbojas ar to, kas tai iznāk *vislētāk*. Bet šo jēdzienu ir uzmanīgi jādefinē. **Salīdzinošo**

priekšrocību (vai *salīdzinošo izmaksu*) **teoriju**, ko sākotnēji izveidoja Dāvids Rikardo (1772-1823) un ko bieži sauc arī par likumu, var tālāk attīstīt sekojošos virzienos (sk. arī pielikuma 1. punktu).

Vienkāršotais gadījums. Aplūkosim divas preces- graudus un kokmateriālus- un divas valstis, ko nosauksim par Ruritāniju un Silvestriju. Galvenā atšķirība starp šīm valstīm ir tā, ka Silvestrijā ir aukstāks un mitrāks klimats, īsāka veģetācijas sezona un mazāk auglīga zeme.

	Ražošanas izmaksas Ruritānijā	Ražošanas izmaksas Silvestrijā
Graudu vienība	x	2y
Kokmateriālu vienība	x	y

Par graudu un kokmateriālu apjoma mērvienībām ir izvēlētas tādi daudzumi, kam Ruritānijā ir vienādas ražošanas izmaksas (x). Silvestrijā izmaksu attiecības ir citādas: graudu vienības izmaksas ir divas reizes lielākas nekā kokmateriāliem- kā $2y$ pret y . Produkcijas vienības ir vienādas abos reģionos, bet nav nekādu ziņu, vai izmaksas x ir lielākas vai mazākas par y .

No tā izriet, ka, ja Ruritānija novirzīs ražošanas resursus no kokmateriālu ražošanas uz graudu ražošanu un tos eksportēs uz Silvestriju, un savukārt Silvestrija- no graudu ražošanas uz kokmateriālu ražošanu un eksportēs kokmateriālus uz Ruritāniju, tad to pašu abu veidu produkcijas daudzumu abos reģionos varēs saražot ar mazākām kopējām ražošanas izmaksām vai varēs saražot vairāk ar tām pašām izmaksām (pieņemot, ka nav tirdzniecības ierobežojumu un ka transporta un pārdošanas izmaksas nav tik lielas, lai būtu jāizlieto visa ražošanas peļņa).

Šajā piemērā *nekas nav teikts par Ruritānijas izmaksu x un Silvestrijas izmaksu y savstarpējo attiecību*. Ruritānijai varētu būt *absolūtas* priekšrocības attiecībā pret Silvestriju gan graudu, gan kokmateriālu ražošanā (t.i., zemākas izmaksas pie pastāvošā valūtas kursa). Iespējamais ieguvums ir atkarīgs no dažādām *salīdzinošām* izmaksām nevis no *absolūtām* atšķirībām starp diviem reģioniem.

Tirdzniecības peļņa. Jo lielākas ir sākotnējās atšķirības izmaksu proporcijās starp diviem reģioniem, jo lielāks ir iespējamais ieguvums no tirdzniecības.

Tā kā resursi tika pārdalīti katrā reģionā, tad mainīsies arī izmaksu attiecības. Droši vien graudu vienības ražošanas izmaksas Ruritānijā

palielināsies, jo būs jāiekopj mazāk auglīga zeme, jāizlieto vairāk minerālmēsļu utt. Silvestrijā līdzīgu iemeslu dēļ palielināsies kokmateriālu vienības ražošanas izmaksas.

Kad tādējādi izmaksu proporcijas tuvosies viena otrai, kļūstot par vienādām (vai arī pirms šī punkta, ja ievēro transporta u.c. izmaksas), tirdzniecību tālāk paplašināt vairs nebūs izdevīgi.

Jo mazāk mainās izmaksu proporcija- t.i., jo mazāks "izmaksu vektora" slipums, jo lielāks var būt ieguvums no tirdzniecības.

Ja Silvestrija ir neliela graudu un kokmateriālu ražotāja, bet Ruritānija ir lielražotāja, tad tirdzniecības ietekme Ruritānijā būs proporcionāli mazāka, kā rezultātā izmaksu proporcijas mainīsies relatīvi maz. Silvestrijai tirdzniecība var dot lielāku labumu.

Ja, uzsākot tirdzniecību, papildus produkcijas ražošana izraisīs izmaksu samazināšanos (tas ir iespējams, pateicoties ekonomijai no ražošanas apjomu pieauguma- sk. 3. nodaļu), produkcijas ražošanas apjoms palielināsies līdz brīdim, kad izmaksas sāks palielināties (vai izveidosies pilnīga specializācija). Attiecīgi lielāka ir tirdzniecības peļņa.

Vairākas valstis un preces. Ja aplūkojam dažādas preces, katrā valstī tās var sarindot noteiktā kārtībā atbilstoši to salīdzinošajām izmaksām. Labvēlīgākā situācija un optimālākais tirdzniecības modelis ir atkarīgs no visu izmaksu proporcijām un izmaksu vektoriem konkrētajā valstī, kā arī tās tirdzniecības partnervalstīs. Tad varētu būt, ka Ruritānijai nevajadzētu eksportēt graudus, bet gan kaut ko citu, piemēram, pārstrādātu produkciju. Vislielākās priekšrocības varētu iegūt tad, ja visas šīs attiecības tirdzniecības partneru starpā būtu aptuveni izlīdzinātas.

Attiecībā pret vienu valsti visu pārējo pasauli var uzskatīt par vienu reģionu. Šai valstij ir interese tirgoties un pielāgot savu ražošanas struktūru tiktāl, kamēr šajā valstī izmaksu proporcijas katram produkcijas veidam atbilst tām, kādas ir starp ietekmīgākajiem katras preces piegādātājiem pasaulē. Kopumā daudzpusēja tirdzniecība ir izdevīgāka nekā divpusējā tirdzniecība.

Nodrošinājums ar ražošanas faktoriem. Pirmajā no minētajiem piemēriem atšķirības izmaksu attiecībās tika attiecinātas vispirms uz divu valstu dabas apstākļu atšķirībām. Vispārinātāk vērtējot, tādas atšķirības var rasties tad, ja dažādu produktu ražošanai faktori ir nepieciešami dažādās proporcijās un kamēr dažādās valstīs tie ir pieejami dažādās proporcijās (*faktoru nodrošinājums* dažādās valstīs ir dažāds). Var aplūkot piemērus no lauksaimniecības nozares. Labībai vai citiem graudaugu sējumiem nepieciešams daudz zemes, savukārt

piena ražošana ar tradicionālām metodēm ir darbietilpīga. Tādai valstij vai reģionam kā Ziemeļamerika, kur ir daudz relatīvi lētas zemes, var būt salīdzinošas priekšrocības graudu ražošanā. Savukārt, Rietumeiropas valstīm, kur zeme attiecībā pret darbaspēku ir relatīvi dārga, var būt salīdzinošas priekšrocības piena ražošanā.

Tomēr skaidri redzams, ka izmaksu proporcija nav noteikta uz mūžīgiem laikiem: vienu faktoru zināmā mērā var nomainīt kāds cits. Piemēram, piena ražošanu var mehanizēt- t.i., kapitāls var aizstāt darbaspēku. Ražošanas faktoros var arī pārvietot no viena ražošanas virziena uz otru- piemēram, darbaspēks saimniecībā var pārvietoties no graudaugu ražošanas uz piena ražošanu.

Ražošanas faktoru atdeve. Attīstoties ārējai tirdzniecībai, vērojama tendence paaugstināt eksportējamo ražojumu (pēc kuriem līdz ar to palielinās pieprasījums) cenu un pazemināt to ražojumu cenu, kam jākonkurē ar importu. Tas nozīmē, ka palielināsies to ražošanas faktoru atdeve, no kuriem atkarīgas eksportējamās preces, un otrādi.

Tādējādi Ziemeļamerikas un Rietumeiropas brīvā tirdzniecība ar graudiem un piena produktiem Ziemeļamerikā sekmēs atdeves palielināšanos no zemes un samazinās peļņu no darbaspēka izmantošanas, bet Rietumeiropā ir pretējs efekts. Teorētiski šim procesam vajadzētu turpināties, līdz attiecības starp izmaksām izlīdzinās.

Ja valstij vai reģionam lielākās lauksaimniecības produkcijas daļas ražošanā nav salīdzinošo priekšrocību, salīdzinot ar citām nozarēm- kā tas ir Rietumeiropā salīdzinājumā ar pārējo pasauli, brīvās tirdzniecības rezultātā var samazināties *visu* lauksaimnieciskajā ražošanā izmantoto faktoru atdeve. To varētu kompensēt vienīgi, ja faktoros var pārvietot uz citu pielietojuma jomu, bet, kā jau redzējām, lauksaimniecībā nodarbinātais darbaspēks nav sevišķi kustīgs.

Iepriekšējais apgalvojums attiecībā uz starptautisko kontekstu papildina priekšstatu par resursu optimālu izvietojumu nacionālajā kontekstā, kas tika apskatīts jau iepriekšējās nodaļās (īpaši 5. nodaļas 4. iedaļā). *Pilnīgai konkurencei* valsts iekšienē ir jānovēd pie tādās optimālas situācijās, kad dažādu produkcijas veidu ražošana notiek apjomos, pie kuriem robežizmaksas ir vienādas ar produkcijas vienības cenu. Brīvās tirdzniecības apstākļos šie nosacījumi darbojas arī pasaulē.

Lai ekonomika optimāli attīstītos pasaules mērogā, ir nepieciešams, lai ražošanas faktori varētu brīvi pārvietoties pāri robežām, atbilstoši dažādām to kompensācijas likmēm, līdz tās izlīdzinās. Tirdzniecība

joprojām dotu peļņu, ievērojot dažādus dabiskos nosacījumus vai dažādas patērētāju intereses, bet ne tāpēc, ka, piemēram, darbaspēka izmaksas kādā reģionā būtu būtiski mazākas nekā kādā citā. Tā, protams, ir ekonomiska utopija. Tāda ekonomiska migrācija notiek līdz ar imigrantu strādnieku grupu ieplūšanu Rietumeiropā un Ziemeļamerikā. Bet, tā kā viens no šādas kustības rezultātiem ir algu līmeņa pazemināšanās (vai bezdarba palielināšanās) uzņēmējā valstī, darbaspēka kustība pāri robežām ir un paliek ierobežota, un atšķirības algu līmeņos saglabājas.

Tāpat kā citus ekonomikas aspektus, arī teoriju par salīdzinošajām priekšrocībām nevajadzētu uzskatīt par aprakstu, kā tirdzniecība ir jāorganizē un jāvada. Šī teorija tikai izskaidro, kāpēc pie dotajiem apstākļiem tirdzniecība ir izdevīga. Lai gan valstīm ar plānveida ekonomiku teorētiski ir iespējams aprēķināt savas salīdzinošās izmaksas un priekšrocības, kā arī organizēt tirdzniecību uz šādas bāzes, tā realizēšanai praksē būtu nepieciešams neiespējams daudzums empīrisku datu un aprēķinu. Bet, ja brīvajā tirgū pie reāliem valūtas kursiem tirgotāji eksportē to, kas mājās ir lētāks nekā ārzemēs, un importē to, kas ir dārgāks, tad viņi tiešām īsteno salīdzinošo priekšrocību principu.

2. Valūtas kursi

Valūtas kursiem neapšaubāmi jābūt reāliem. (Zelta standarts *klasiskajiem* ekonomistiem ļāva apiet šo jautājumu.) Valūtas kursu teorija ir sarežģīta un bieži vien pretrunīga, bet tās praktiskā izmantošana lauksaimniecības un pārtikas sistēmā var būt ļoti noderīga. Jaunākie pētījumi, kas attiecas uz valūtas kursu politikas lomu makroekonomikas vadīšanā, tiks aplūkoti nākošajā nodaļā.

Vienkāršāk izsakoties, divu nacionālo valūtu kursi ir šo valūtu līdzsvarota cena, par kādu tās pārdod starptautiskajā valūtas tirgū.

Ja eksportē vācu ražojumus, pieaug *pieprasījums* pēc vācu markām, jo eksportētāji ārzemju valūtu, ko viņi ir saņēmuši par precēm, grib pārvērst vācu markās. Vācu markas pieprasa arī ārvalstu valūtu ieguldītāji, kas grib pirkt Vācijas aktīvus (vai vienkārši bankā grib glabāt naudu vācu markās). Pretēja procesa gadījumā vācu marku *pieāvājums* palielinās.

Citiem vārdiem sakot, valūtas kursu ietekmē **maksājumu bilances** dažādās sastāvdaļas:

- ♦ gan *tekošā konta* norēķini, ieskaitot gan *redzamo* tirdzniecību ar precēm, gan *neredzamo* tirdzniecību ar pakalpojumiem (bankas pakalpojumi, tūrisms, kravas pārvadāšana) un
- ♦ gan *kapitāla konta* norēķini, t.i., finansu operācijas.

Pārāk augstu noteikts valūtas kurss var novest pie tā, ka no valsts eksportētās preces kļūst pārāk dārgas, bet importētās – pārāk lētas, un otrādi. Tad notiks izlīdzināšanās līdz brīdim, kamēr būs sasniegts līdzsvars. Ekstremālā gadījumā, kad sākotnēji kādā valstī pie valdošā valūtas kursa vienas vienības ražošanas izmaksas visiem produktiem bija augstākas, tai vajadzētu uzsākt plašu importu, bet, tā kā valsts vairs nevar eksportēt, tās iedzīvotāju pieprasījums pēc ārzemju valūtas, kas vajadzīga, lai maksātu par importu, drīzumā var pārsniegt pašu nopelnāmās ārzemju valūtas daudzumu. Ārzemju valūtas cenas pieaugums attiecībā pret nacionālo valūtu (t.i., savas valūtas devalvācija) samazinās pašražotās produkcijas cenu, kamēr radies konkurētspējīgs eksports un tiks sasniegts līdzsvars.

Viena no hipotēzēm par valūtas kursa attīstību apstākļos, kad nav oficiālas iejaukšanās (valūtu kursi *brīvi peld*), ir **pirktspējas paritātes** (PP)¹ teorija. Tā nosaka, ka valūtas kurss vismaz ilgākā laikā posmā atspoguļos relatīvās preču un pakalpojumu cenas starp aplūkojamām valstīm. Starptautiskās organizācijas, piemēram, OECD, pamatojoties uz līdzīgu preču un pakalpojumu groziem dažādās valstīs, ir mēģinājušas noteikt PP, lai tas kalpotu vismaz kā atskaites punkts, pret kuru salīdzināt faktiskos valūtas kursus. (Sk. pielikuma 2. punktu-piemērs par *Big Mac*.)

Patiesībā brīvi peldoši valūtas kursi bieži novirzās no PP, izraisot aplūkojamās valūtas vērtības *paaugstināšanos* vai *pazemināšanos*. Ekonomistu vidū ir daudz strīdu, vai šādas novirzes ir tikai īslaicīgas, kad valsts iejaukšanās valūtas tirgū būtu nevēlama, vai arī tās var kādu noteiktu valūtu un, līdz ar to, arī attiecīgās valsts ekonomiku novirzīt uz kāda cita attīstības ceļa, un tad varētu būt nepieciešamas kāda īpaša valsts rīcība.

Galvenais noviržu cēlonis ir jāmeklē finansu operācijās, ko ietekmē ne tikai šo valstu produktu spēja vai nespēja konkurēt, bet to nosaka arī salīdzinošie kredīta procenti šajās valstīs: prognozes par iespējamajām izmaiņām valūtas kursos ir vienlīdz nozīmīgas ar prognozēm par pašu

¹ *purchasing power parity (PPP)*- angļu valodā (tulk. piez.)

valūtas kursu svārstībām. Tā kā pašlaik pasaulē ir ļoti lieli līdzekļi, kas var pārvietoties, valūtas kursu svārstības var būt ļoti lielas. To bieži sauc arī par *spekulāciju* vai *karsto naudu*, un to patiešām daļēji izraisa finansistu mērķis gūt ātru peļņu, paredzot valūtas kursu izmaiņas. Bet to veicina arī pensiju fondu, kredītnoguldījumu utt. vadītāji, kam ir pienākums aizsargāt savu klientu noguldījumus un varbūt ir arī dots uzdevums pārvērst noguldījumus drošākā valūtā.

Kopš 1971. gada (kad pasaulē atteicās no mēģinājuma turpmāk uzturēt starptautisko *dolāra standartu*) trim pasaules galvenajām valūtām - ASV dolāram, japāņu jēnai un britu mārciņai - ir peldošs kurss. Tomēr valstu centrālās bankas dažkārt iejaucas valūtas tirgū - iepērk vai pārdod valūtu, lai stabilizētu kursu. Šo procesu apzīmē kā *vadīto peldēšanu*.

Šāda darbība ātri var kļūt par finanšu darboņu un centrālo banku spēka pārbaudi. Ja bankas sadarbojas un apvieno savus resursus, tad tām ir labākas izredzes. 1979. gadā EK dalībvalstu izveidotās Eiropas Valūtas sistēmas (EVS) būtība ir fonda izveidošana saskaņotai islaicīgai intervencei. Vēl vairāk - valstis, kas piedalās Valūtas kursa mehānismā¹, apņemas noturēt savas valsts valūtas kursu šaurā joslā, t.i. pieļaujot maksimālās novirzes katrā dotajā laika momentā līdz 2.25% robežās vai, dažām valstīm - līdz 6%. Kaut gan ir iecerēts, ka šis atbalsts samazinās *revalvācijas* vai *devalvācijas* nepieciešamību, Valūtas kursa mehānisma noteikumi to pieļauj. Pieredze darbā ar šo mehānismu un tā ieviešana pārtikas un lauksaimniecības sistēmā tiks aplūkota nākamajā nodaļā. Jāuzsver, ka valūtas kursu jautājumi nav atdalāmi no kredītpolitikas un citiem makroekonomiskās politikas aspektiem.

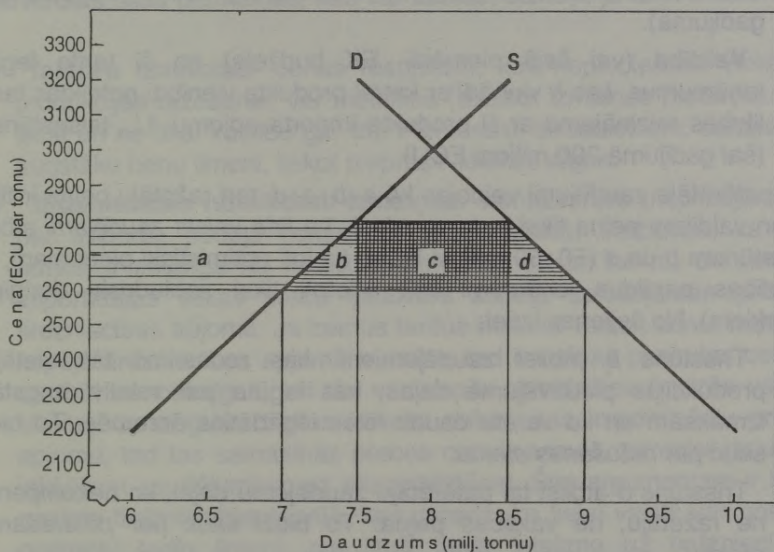
3. Tarifu ietekme

Pieprasījuma un piedāvājuma analīze var parādīt, kā starptautiskajā tirdzniecībā tiek noteiktas cenas un apjomi, tā var arī palīdzēt analizēt tarifu ietekmi.

Lai būtu tuvāk realitātei, aplūkosim gadījumu, kad pasaules cena neapšaubāmi ir zemāka par cenu iekšējā tirgū - kā liellopu gaļai Eiropas Kopienā. 6.1. attēls parāda iespējamās piedāvājuma un pieprasījuma līknes. Ja nenotiek ārējā tirdzniecība, tirgus līdzsvaru var sasniegt pie cenas 3000 ECU tonnā un ražošanas apjoma 8 miljoni tonnu. Pieņemsim, ka Eiropas Kopiena varētu importēt 2 miljonus tonnu par 2600 ECU tonnā. Pie šīs cenas kopējais pieprasījuma apjoms Eiropas

¹ *Exchange Rate Mechanism (ERM)* - angļu valodā (tulk. piez.)

Kopienā būtu 9 miljoni tonnu, pašas EK piegādātajam apjomam nokrītoties līdz 7 miljoniem tonnu. Patērētāja pārpalikums (sk. 4. nodaļu) ir palielinājies, par cik patērētāji tagad var iegūt lielāku daudzumu preces par zemāku cenu.

6.1. attēls. Tarifu ekonomiskās izmaksas

Ja noteiktu muitas tarifu (vai nodevu) 200 ECU apmērā par tonnu, cena iekšējā tirgū celtos līdz 2800 ECU (pieņemot, ka importa cena paliek nemainīga). Pašmāju ražošana tad palielinās no 7 līdz 7.5 miljoniem tonnu, patērētāji 9 miljonu tonnu vietā nopērk 8.5 miljonus, imports samazinās no 2 miljoniem līdz 1 miljonam tonnu. (Šie skaitļi ir minēti tikai mērķu ilustrācijai - faktiski EK liellopu gaļas importam ir uzlikusi daudz lielākas nodevas un ir nonākusi tīra eksporta situācijā).

Ar dažiem pieņēmumiem diagramma ļauj novērtēt ieguvumus un zaudējumus:

- ♦ **Patērētāji** zaudē (samazinās viņu labklājība, ko nosaka patērētāja pārpalikums), jo cena ir augstāka un nopirktais produkta daudzums-mazāks. Šie zaudējumi atbilst visam apgabalam $a+b+c+d$ (var viegli atrast, ka apskatāmajā attēlā šis lielums ir 1750 miljoni ECU).
- ♦ **Ražotāji** iegūst papildus bruto ieņēmumus, kas atbilst cenas pieauguma reizinājumam ar pārdoto daudzumu. Bet viņiem arī

rodas papildus ražošanas izmaksas. Par cik piedāvājuma likne parāda visu ražotāju kopējās robežizmaksas (sk. 2. nodaļu), sektors zem šīs liknes (izmaksu reizinājums ar apjomu) parāda kopējās produkcijas izmaksas katrā liknes punktā: papildus izmaksas atbilst trīsstūrim b . Ražotāju tirā peļņa ir trīsstūris a (1450 miljoni ECU šajā gadījumā).

- ♦ **Valdība** (vai šajā piemērā- EK budžets) no šī tarifa iegūst ieņēmumus, kas ir vienādi ar katrai produkta vienībai noteiktās tarifa likmes reizinājumu ar šī produkta importa apjomu, t.i., taisnstūris c (šai gadījumā 200 miljoni ECU).

Ja patērētāja zaudējumi veidojas kā $a+b+c+d$, tad ražotāju peļņa ir tikai a un valdības peļņa tikai c , tas nozīmē, ka *tīrie valsts zaudējumi* atbilst trīsstūriem b un d (50+50 miljoni ECU) (ja ļoti optimistiski pieņemam, ka valdības papildus ieņēmumi tiek izlietoti tikai sabiedriski derīgiem mērķiem). No šejienes izriet:

- ♦ Trīsstūris b atbilst zaudējumiem, kas rodas no tās vietējās produkcijas piedāvājuma daļas, kas iegūta par relatīvi augstām izmaksām un ko varētu daudz lētāk iegādāties ārzemēs. To bieži sauc par *ražošanas efektu*.
- ♦ Trīsstūris d atbilst tai patērētāju zaudējumu daļai, ko nekompensē ne ražotāju, ne valdības peļņa. To bieži sauc par *patērēšanas efektu*.

Visos šajos gadījumos ekonomikai kopumā ir tīrie zaudējumi. To lielums ir atkarīgs no pieprasījuma un piedāvājuma likņu novietojuma un slīpuma, t.i., no to elastības atbilstošajā laukā. Šī pieeja ir pamatā daudzām ekonometriskām analizēm, kuru mērķis ir noskaidrot alternatīvo tirdzniecības politiku efektivitāti (sk. pielikuma 3. punktu).

Analizējot tirdzniecības liberalizāciju, problēma ir pretēja. Kas notiek, ja atceļam pastāvošos tarifus? Vai patērētāju ieguvums pārsniedz ražotāju zaudējumus? Minētajā piemērā tarifu atcelšana ļaus patērētājiem iegūt 1750 miljonus ECU, bet ražotāju zaudējumi būs 1450 miljoni ECU, bet valdības zaudējumi būs 200 miljoni ECU. Principā šeit ir tīra nacionālā peļņa un, ja patērētāji nodos ražotājiem un valdībai 1650 miljonus ECU (t.i., ar nodokļiem), patērētāji tomēr būtu par 100 miljoniem ECU bagātāki.

Tomēr šeit ir būtiski ievērot labklājības faktoros, kas jau ir skārti 5. nodaļā. Vai dažādu cilvēku grupu ieguvumiem un zaudējumiem var piešķirt vienādu nozīmi? Citiem vārdiem sakot, vai ir iespējama patiesa starppersoniskas labklājības salīdzināšana? Vai kāds spēj atrast mērauklu, lai novērtētu, vai kāda cilvēku grupa gūst labumu, bet cita-

zaudējumus, pat ja peļņa naudas izteiksmē pārsniedz zaudējumus? Vai kāda kompensācijas sistēma var šo dilemmu atbilstoši atrisināt? Lauksaimniecības tirdzniecībā tās ir reāli sastopamas problēmas.

Nobeigumā jāuzsver daži svarīgākie ierobežojumi. Ilustrējot tarifu ietekmi, diagramma attēlo tikai *daļēja līdzsvara* stāvokli- tā atstāj neievērotas citas pārmaiņas, kas var rasties, sevišķi, ja tarifi ir lieli. Tās ir:

- ♦ **faktoru izmaksas**- cenas resursiem, kas nepieciešami vietējās produkcijas ražošanai, var mainīties (izraisot izmaiņas piedāvājuma līknē un ne tikai kustību gar to). Piemēram, strādniekiem, sakarā ar augstāku cenu līmeni, liekot pieprasīt lielākas algas.
- ♦ **tirdzniecības noteikumu izmaiņas**: samazinoties pieprasījumam pēc importa, pēdējā cenas var pazemināties. Varbūtība, ka tas notiks, ir atkarīga no noteiktās tarifa likmes un no tā, cik liels ir importētājais valsts preču īpatsvars kopējā aplūkojamās preces tirdzniecības apjomā. Ja zemus tarifus nosaka valsts, kuras nozīme kopējā tirdzniecības apjomā ir maza, tad izmaiņas pasaules cenās var būt nenozīmīgas, vai tās var vispār nemainīties (mazās valsts efekts). Ja augstus tarifus nosaka valsts, kas importē lielu preču apjomu, tad tas samazinās preces cenu pasaulē, pārceļot daļu no iekšējiem zaudējumiem uz eksportētājiem. Šim argumentam ir liela nozīme tirdzniecības teorijā, kas paredz, ka lielai valstij var noteikt *optimālu tarifu līmeni*, pie kura tarifa ietekme uz tirdzniecības noteikumiem novērš zaudējumus, kas radušies sakarā ar resursu neefektīvu izvietojumu. Sīkāk šis jautājums aplūkots šīs nodaļas 5. iedaļā.

Šāda ietekme ir patiešām liela, kā piemērā ar liellopu gaļas importu ES, kas potenciāli ir ļoti liela importētāja. Iepriekšējā piemērā apzināti ir pieņemti zemāki tarifi, lai varētu neievērot to ietekmi uz importa cenu. Īstenībā, apvienotais 20% tarifa un daudz augstākās importa nodevas aizsargājošais efekts saglabā pasaules tirgus cenu daudz zemākā līmenī, nekā tas varētu būt pretējā gadījumā. Tas nozīmē, ka liellopu gaļas vai kādas citas preces, kurai ES ir vai var būt lielākā importētāja, tirgus aizsardzības pasākumu atcelšana vai būtiska samazināšana Eiropas Savienībā nozīmētu virzību uz pasaules tirgus cenu celšanos.

4. Muitas ūnijas

Muitas ūnijas, kas izveido brīvas tirdzniecības režīmu savu biedru starpā, vienlaikus ieviešot kopējus tarifus attiecībā uz valstīm, kas nav

to biedri, gan pilnībā neizmanto salīdzinošās priekšrocības, tomēr tās ļauj efektīvāk izmantot resursus. Barjeru atcelšana ūnijas iekšienē veicinās tirdzniecības attīstību starp dalībvalstīm. No otras puses, gadījumos, ja kādai no ūnijas dalībvalstīm agrāk bija zemāki tarifi kā jaunie kopējie, vienoto muitas tarifu ieviešana var izraisīt tirdzniecības attiecību pavājināšanos ar daudz efektīvākiem ārējiem piegādātājiem. Vai tirdzniecības attīstība atsvērs šo tirdzniecības samazināšanos vai ne, būs atkarīgs no tā, vai jaunie ārējie tarifi būs mazāki kā vidējais agrāko individuālo tarifu līmenis. Tirdzniecības apjomu palielināšanos vai samazināšanos ietekmē arī vairāki citi nosacījumi (sk. pielikuma 4. punktu).

Arī Vispārējā vienošanās par tirdzniecību un tarifiem (GATT) ietekmē muitas ūniju veidošanos, savā XXIV.5. pantā sakot:

Šis līgums nedrīkst aizkavēt ... muitas ūniju veidošanos ... ar nosacījumu, ka nodevas un citi tirdzniecības noteikumi, ko noteikušas šo ūniju institūcijas ... attiecībā uz tirdzniecību ar līgumslēdzējām pusēm, kas nav šo ūniju dalībnieki ... kopumā nevar būt augstākas vai vairāk ierobežoti, kā kopējais nodevu un citu tirdzniecības ierobežojumu līmenis, kas bijis noteikts attiecīgās teritorijas daļā pirms šīs ūnijas veidošanas.

Kopējais tirgus, ko izveidoja Eiropas Ekonomiskā Kopiena, pašlaik ir nozīmīgākais muitas ūnijas piemērs. Romas līgums (110. pants) nosaka, ka: "savā starpā dibinot muitas ūnijas, dalībvalstu mērķis ir atbilstoši kopējām interesēm veicināt harmonisku pasaules tirdzniecības attīstību, pakāpeniski atcelt starptautiskās tirdzniecības ierobežojumus un pazemināt muitas barjeras". Pamatojoties uz GATT XXIV pantu, Kopienas valstis 60. gadu sākumā pieskaņoja savu likumdošanu GATT noteikumiem.

Lauksaimniecības jomā augstu iekšējo cenu un augstu aizsardzības likmju uzturēšana Eiropas Savienību ir stipri attālinājušas no tirdzniecības ar trešajām valstīm, kas ir izraisījis daudzus tirdzniecības konfliktus. Šie jautājumi pilnīgāk tiks aplūkoti 13. nodaļā. Kopumā var teikt, ka tirdzniecība ar lauksaimniecības produkciju ES iekšienē ir paplašinājusies, sevišķi 70. gados starp pirmajiem sešiem biedriem, bet sasniegtais tirdzniecības apjoms un specializācijas līmenis atpalielē no cerētā, galvenokārt tāpēc, ka augstās cenas un citas CAP iezīmes ļāvušas ražot produkciju ar augstām ražošanas izmaksām, daļēji arī tāpēc, ka tirdzniecību vēl kavē *valūtas kompensācijas maksājumi un beztarifu barjeras*.

5. Protekcionisma gadījumi

Salīdzinošo priekšrocību likums ir aprakstīts kā "elegants" un "brīnišķīgs" (Samuelsons), pat kā "konceptuāli nevainojams" (Harrods). Tomēr tam politikā ir bijusi visai maza ietekme.

Lai iespaidotu nespeciālistus, daudzi minētie argumenti par brīvo tirdzniecību ir pārāk sarežģīti, bet diagrammas ir pārāk abstraktas. Atsaukšanās uz *patērētāja pārpalikumu* un uz *apgabaliem zem pieprasījuma liknes* viņus nepārliecina.

No otras puses, protekcionisma argumenti bieži gūst tiešu un tūlītēju piekrišanu. Dažiem no šiem argumentiem ir labs ekonomiskais pamatojums, daži no tiem ekonomiski nepamatoti, bet citiem ar ekonomiku vispār nav nekāda sakara, un tos nevar izmantot ekonomiskajā analizē.

Kā ekonomiski nepamatotas ir jāvērtē tādas tēzes kā:

- * **Merkantilisms.** 17. un 18. gadsimta *merkantilisti* uzskatīja, ka valsts ir labvēlīgā situācijā, ja tā preces vairāk pārdod nekā pērk, jo tas nozīmēja, ka, kā maksa par eksporta pārsvaru, valstī ieplūda zelts. Tomēr tādējādi tiek sajaukti ekonomiskās aktivitātes līdzekļi un mērķi. Bezrūpīga zelta vai, mūsdienās- konvertējamās valūtas uzkrāšana, kas pārsniedz saprātīgas rezerves, pati par sevi nepaaugstina valsts dzīves līmeni. Tieši pretēji- līdz ar to ceļas cenas, padarot valsti mazāk konkurētspējīgu. Nauda nav vērtība pati par sevi, tā vajadzīga, lai kaut ko pirktu no citām valstīm.
- * **Neomerkantilisms.** Mūsdienu kontekstā šie paši argumenti laiku pa laikam parādās sakarā ar lauksaimniecības produktu tirdzniecību, un tos var apzīmēt ar jēdzienu *neomerkantilisms*. Sevišķi izplatīti tas ir Francijā, kur jēdzienu *nodarbošanās ar lauksaimniecību* traktē pilnīgi dogmatiski un reti pakļauj kāda veida analīzei. Pārtikas un lopbarības imports vienkārši tiek uzskatīts par nevēlamu, bet eksports- par vēlamu.
- * **Maksājumu bilance.** Tā ir cieši saistīta ar iepriekšējo diskusiju. Pastāv uzskats, ka importētāja valsts, sasniedzot lielāku nodrošinājumu ar pašu ražotiem pārtikas produktiem (vai pat kļūstot par neto eksportētāju valsti), attiecībā pret pārējo pasauli uzlabo savu maksājumu bilanci. Lielbritānijā 50. un 60. gados šajos jautājumos notika daudz diskusiju, kurās piedalījās arī ievērojami ekonomisti. Jautājums bija, vai darbaspēks un citi

ražošanas faktori tiks labāk izmantoti, ražojot pārtiku un tādējādi valsti samazinot importu, vai tas labāk darāms citās ekonomikas nozarēs, kur šo faktoru produktivitāte varētu būt augstāka un kur tiktu veicināts eksports. Eksperti atbalstīja otru virzienu, bet zemkopības lobiji tomēr spēja izmantot šo argumentu, lai nodrošinātu turpmāku valdības atbalstu.

- * **Atbildes reakcija.** Ir pieņemts, ka, ja kāda valsts ievieš sava tirgus aizsardzības sistēmu, pārējām valstīm to pašu jādara pašaizsardzības nolūkos. Patiesībā tas neuzlabo valsts ekonomisko stāvokli, tieši otrādi. Tajā pašā laikā *atmaksas draudi* patiešām var atturēt kādu valsti no tarifu celšanas vai var būt par cēloni to atcelšanai: Piemēram var minēt ASV 1992. gada novembrī izteikto nodomu noteikt vairākiem EK produkcijas veidiem aizliedzoša rakstura augstus tarifus, lai piespiestu EK samazināt subsīdijas eļļas augu sēklām.

Pie apsvērumiem, kam zināmos apstākļos var būt ekonomisks pamats, minami sekojoši:

- * **Jaunās saimniecības nozares arguments.** Tam ir gara un slavēta vēsture. 19. gadsimtā tas galvenokārt bija saistīts ar vācu ekonomistu Frīdrihu Listu un viņa nacionālās ekonomikas skolu. Viņš norādīja, ka aizsardzība var dot iespēju rūpniecībai attīstīties, lai pēc kāda laika tā varētu kļūt starptautiski konkurētspējīga-sevišķi, ja tā var izmantot darbības apjoma radītās priekšrocības. Šī diskusija pievērs uzmanību *salīdzinošo priekšrocību* teorijas vājākajam punktam- ka tā savā būtībā ir *statiska*.

Daži mūsdienu ekonomisti šo argumentu attiecina uz jaunattīstības valstīm. Tomēr diskusija par šādiem gadījumiem jau ir ārpus šīs grāmatas satura.

Kā pretargumentu var minēt, ka, ja rūpniecībai (vai ekonomikas nozarei) noteikts protekcionisms, par ļoti grūtu uzdevumu var izrādīties tā atcelšana. Tā tas ir bijis arī lauksaimniecības gadījumā, ko šis grāmatas autors ir centies parādīt citā darbā (sk. pielikuma 5. punktu).

- * **Antidempings.** Gadījums, ja kāda cita valsts lieto *dempingu*- kad tā, lai novērstu konkurenci, savas preces pārdod lētāk par ražošanas izmaksām, var kļūt par pamatojumu pagaidu aizsardzības pasākumu noteikšanai. Šis arguments nav sevišķi būtisks lauksaimniecībai. Bet līdzīgus uzskatus bieži izsaka jautājumos par eksporta subsīdijām. Piemēram, amerikāņu eksporta subsīdijas tiek minētas kā pretsvars EK

protekcioņismam. Šādus konfliktus, protams, labāk izšķirt divpusējās sarunās vai ar GATT starpniecību.

- * **Tirdzniecības attiecību arguments.** Šim diezgan komplicētajam jautājumam jau esam pieskārušies iepriekš. Valsts, kas noteikusi tarifu, var pelnīt, samazinot savas importa cenas, salīdzinot ar eksporta cenām. To var atļauties valsts, kam piekrīt liela daļa no aplūkojamās preču grupas pasaules importa. Tomēr arī šāda valsts nedrīkst izturēties nevērīgi pret varbūtību, ka citas valstis atriebsies, kas savukārt izraisīs visu valstu ekonomiskās labklājības pasliktināšanos. Tā patiešām ir egoistiska politika.

Nav šaubu, ka EK lauksaimniecības produktu importa ierobežojumi ir veicinājuši daudzu lauksaimniecības ražojumu pasaules cenu samazināšanos. Tomēr patiesībā arī EK patērētājiem tas nav nācis par labu, jo EK importa nodevas turpināja paaugstināties arvien vairāk (sk. 9. nodaļu). Bez tam tas ir saasinājis saspilējumu tirdzniecības politikā.

- * **Bezdarba jautājums.** Tas ir plaši izplatīts un efektīvs protekcioņisma arguments, sevišķi pēdējā laikā. Piemēram, ar aizsardzību pret Āzijas audumiem vai Japānas automašīnām un video iekārtām Rietumos mēģina saglabāt darba vietas šajās nozarēs. Ekonomisks pretarguments ir tāds, ka tas nozīmē konkurētspējīgas rūpniecības atbalstīšanu, ekonomiskās efektivitātes samazināšanos un ilgākā laika posmā pat vispārējas nodarbinātības samazināšanos. Tā arī ir egoistiska politika, jo darbojas pret ieinteresēto valstu eksportu un galu galā samazina to importa iespējas.

Šis pats arguments veido galveno pamatojumu lauksaimniecības protekcioņisma attaisnošanai - tie ir centieni lauksaimniecībā saglabāt darbavietas, kas varētu izzust, ja lauksaimniecību pakļautu pilnīgam konkurences spiedienam. Ar ekonomisko analīzi var parādīt protekcioņisma izraisītās izmaksas, kas izpaužas augstākās patērētāju cenās, nelabvēlīgā iespaidā uz pasaules tirdzniecību u.tml. Šī analīze var arī parādīt, ka kopumā virzība uz brīvo tirdzniecību varētu dot ieguvumus, kas pārsniegtu fermeru zaudējumus. To apliecina daudzi ekonometriskie pētījumi (sk. pielikuma 3. punktu). Bet šie argumenti maz ietekmē politiku, jo tie nedod skaidras atbildes, kā lauksaimniekiem saglabāt darbavietas un ienākumus, kā arī tāpēc, ka ir grūti radīt apmierinošus kompensāciju mehānismus.

- * **Līdzsvarotā aizsardzība.** Reālajā pasaulē neeksistē ideāla situācija. Pilnīga konkurence īstenojas tikai daļēji, un diskusijās par tirdzniecību sākumpunkts nav brīva tirdzniecība, bet zināms aizsardzības līmenis. Labklājības ekonomikas teorija par *otru iespējamo labāko risinājumu* (jau aplūkota iepriekšējās nodaļas 5. iedaļā) uzskata, ka, ja kādā tirgū nevar novērst izkropļojumus, labāk ir izplatīt nenovēršamus izkropļojumus pa vairākiem tirgiem nekā koncentrēt to iespaidu dažos tirgos. Pamatojoties uz to, ka pilnīgi brīvs tirgus nav iespējams, var teikt, ka ir labāk, ja ir sabalansēts tirgus aizsardzības līmenis gan starp nozarēm, gan starp precēm, nekā veidot ļoti augstu aizsargātības pakāpi dažām precēm, kamēr citas paliek maz vai pavisam neaizsargātas.

Šis arguments bija būtisks Eiropas Savienības prasībās mainīt tirgus aizsardzību Urugvajes Raunda kontekstā (sk. 13. nodaļu). Tas saistījās ar zināma aizsardzības līmeņa ieviešanu importētai lopbarībai (sevišķi eļļas sēkļu produktiem), ko līdz tam importēja bez muitas nodevām, vienlaikus samazinot atbalstu un aizsardzību labībai un citiem produktiem (sk. pielikuma 6. punktu).

No ar ekonomiku nesaistītajiem tirgus aizsardzības argumentiem nozīmīgākie ir šādi:

- * **Pārtikas nodrošinājums.** Pagātnē šis bija svarīgs arguments tirgus aizsardzībai, lai sekmētu vietējās pārtikas ražošanas attīstību. Līdz ar pārpalikuma veidošanos pasaules pārtikas tirgū šis arguments vairs nav tik būtisks, kaut gan vairākas valstis, piemēram, Japāna un Šveice, pārtikas drošībai joprojām piešķir lielu nozīmi.

Kaut gan Eiropas Savienības valstis lielākās lauksaimniecības produktu daļas ražošanā pārsniedz pašnodrošināšanas līmeni, tās ir ļoti atkarīgas no lopbarības importa. Tomēr šajā nozarē šāda situācija saglabājas galvenokārt ekonomisku apsvērumu ietekmē (par *līdzsvara atjaunošanas* pretrunu sk. 13. nodaļā).

- * **“Dzīves veida” arguments.** Šis arguments ar lauksaimniecības protekcionismu ir saistīts jo cieši. Diskusijās par lauksaimniecības politiku daudzi atsauca uz tradicionālajām vērtībām, ko lauksaimnieciskā sabiedrība vairāk par visām citām cenšas nosargāt un saglabāt. Ja to apgalvotu tikai politiķi, kā tas bieži notiek, to varētu uzskatīt par demagoģiju- vieglu ceļu, kā iegūt lauksaimnieku balsis. Tomēr biežāk tā ir patiesa pārliecība, kas pelna ievēribu.

PIELIKUMS

1. Galvenie avoti. Visās ekonomikas un lielākajā daļā lauksaimniecības ekonomikas mācību grāmatu ir diskusijas par starptautiskās tirdzniecības teoriju. Ir arī daudzi specializēti darbi. R.F.Harroda (*R.F.Harrod International Economics* (4th edition, Cambridge University Handbooks, 1957) sniedz skaidru un vienkāršu skaidrojumu. Vairāki jaunāki izdevumi ir ieviesuši lielāku sarežģītību, tomēr ne vienmēr tie dod lielāku skaidrību (piemēram, jaunākā Kembridžas ekonomikas rokasgrāmata *A.Dixit and V.Norman. Theory of International Trade*, 1980). Tajā pašā *C.P.Kindleberger* un *P.H.Lindert* darbs *International Economics* (6th edition, Irwin, Illinois, 1978) ir visaptveroša un lasāma grāmata. Noderīgs ir arī *J.S.Hillman* un *A.Schmitz* rediģētais izdevums *International Trade and Agriculture: Theory and Policy* (Westview Press, Boulder, 1979). Citus darbus šajā jomā varētu lietot vienīgi sagatavotākie augstskolu studenti. Pie tiem pieder: *W.J.Ethier Modern International Economics* (Norton, New York: 1988) vai *R.Pomfret International Trade* (Blackwell, Cambridge (US) 1991).

Teorija par faktoru nodrošinājumu bieži ir aprakstīta kā Hekšera-Olina (*Heckscher-Ohlin*) teorēma. Parādība, ka tirdzniecība cenšas palielināt atdevi no faktoriem, ko intensīvāk lieto eksportējamās produkcijas ar augošajām cenām ražošanā un otrādi, tiek attiecināta uz Stolpera-Samuelsona (*Stolper- Samuelson*) teorēmu. Pilnīgāku skaidrojumu tai var atrast iepriekšminētajos darbos.

Jautājumā par izmaksu noteikšanas problēmām, kad izmaksu attiecības atšķiras gan starp dažādiem ražošanas faktoriem gan arī starp tirdzniecības partneriem, jaunākajos darbos biežāk lieto *alternatīvo (iespējamo) izmaksu* koncepciju, kur viena priekšmeta izmaksas izsaka ar to citu priekšmetu daudzumu, ko varētu ražot tā vietā.- Šajā gadījumā piemērota ir *vienāda derīguma* līknes metode- izmantojot *ražošanas iespējamības* un *sabiedrības vienāda derīguma* līknes, un to var lietot, lai parādītu tirdzniecības sniegto labklājības pieaugumu.

2. Pirktpējas paritāte un "Big Mac". Kā jau atzīmēts tekstā, vairākas institūcijas, piemēram, OECD- ir veikušas sarežģītus oficiālus aprēķinus. Nedēļas žurnāls *Economist* ir lietojis vienkāršāku pieeju, kas balstās uz McDonalda hamburgeru cenu atšķirībām dažādās pasaules pilsētās, pamatojoties uz to, ka tas faktiski ir identisks neatkarīgi no ražošanas vietas, un tas sastāv no daudzām izejvielām. Trūkstot nopietnākai informācijai, to var uztvert kā aptuvenu rādītāju. Piemēram, 1992. gada aprīlī šie aprēķini liecināja, ka, pamatojoties uz McDonalda Maskavas restorāna cenām, rublis ir pārvērtēts par 273%. Pēc tam

rublis turpināja savu krišanos attiecībā pret ASV dolāru un citām valūtām.

3. Protekcionisma izmaksas un brīvās tirdzniecības izdevīgums. Šajā nodaļā īsumā parādītais analīzes veids veido bāzi daudziem ekonometrijas darbiem, kas ir kļuvuši ievērojami sarežģītāki, jo līdz ar kompjūteru tehnikas attīstību iespējams izveidot arvien sarežģītākus un visaptverošākus modeļus. Īpašs pētījumu objekts ir Eiropas Kopienas Kopējās lauksaimniecības politikas un citu valstu realizētās lauksaimniecības aizsardzības politikas izmaksas, kā arī labums, ko var gūt no lauksaimniecības tirgus liberalizācijas. Sevišķi aktīvi šim izpētes objektam pievērsušies OECD, Austrālijas Lauksaimniecības un resursu ekonomikas birojs un ASV Lauksaimniecības departaments. Par galvenajiem modeļiem lasiet D.Blanforda (*D.Blandford*) darbā *The costs of agricultural protection* izdevumā *Agricultural Protectionism in the Industrialized World* F.H.Sandersona (*F.H.Sanderson*) redakcijā (Resources for the Future, Washington D.C., 1990).

Tomēr jāšaubās, vai visu nepieciešamo paāmetru aprēķināšanas prasme ir attīstījusies tādā pašā apjomā, kā modeļu veidošanas prasme. Kā varēja redzēt 6.1. attēlā, tirdzniecības politikas realizācijas izmaksas un ieguvumi no tās ir būtiski atkarīgi no pieprasījuma un piedāvājuma līkņu novietojuma un slīpuma t.i., no cenu elastības. Iepriekšējās nodaļas jau parādīja, cik grūti ir iegūt patiesus elastības koeficientus (sk. 2. nodaļas pielikuma 3. punktu un 4. nodaļas pielikuma 2. punktu). Veicot pētījumos šajā jomā, robus informācijā bieži aizpilda, izdarot alternatīvus pieņēmumus. Kā parādīts OECD ziņojuma *National Policies and Agricultural Trade* (Paris, 1987) IV pielikumā, šādas alternatīvas var būtiski mainīt rezultātus attiecībā uz peļņas un zaudējumu sadalījumu starp ražotājiem un patērētājiem.

4. Muitas ūniju jautājums. Teorētiskos jautājumus intensīvi apsprieda 50. gados, piemēram, *J.Viner* un *J.E.Meade* darbos. Pēdējais savā darbā *Theory of Customs Unions* (North-Holland Publishing Company, Amsterdam, 1955) skaidri noteica kritērijus (papildus tiem, kas pieminēti jau iepriekšējā tekstā), lai izvērtētu, vai muitas ūnijas izveidošana sekmēs tirdzniecības paplašināšanos vai sašaurināšanos. Vēlākajos darbos, kas ir minēti šī pielikuma 1. punktā pie specializētajiem avotiem, ir paplašināta šī *daļējā līdzsvara* analīze, lai tajā ietvertu arī dinamiskuma un *vispārējā līdzsvara* efektus. Jāatzīmē, ka tarifu pastāvēšanas ietekmē muitas ūnijas nerasniedz teorētisko Pareto optimumu pat saviem biedriem, tomēr šīs ūnijas var dot sasniedzamo *otro labāko* rezultātu.

5. Lauksaimniecības protekcionisms. Autora darbs *Government and Agriculture in Western Europe 1880-1988* (Harvester-Wheatsheaf, London etc.: 3rd edn., 1989) apraksta lauksaimniecības politikas attīstību, sākot ar 19. gadsimta beigās Francijā, kā arī Vācijā un citās Eiropas valstīs realizēto protekcionismu pret Ziemeļamerikas graudiem. Ar dažām piebildēm vispārējais uzskats ir tāds, ka protekcionisms bija atbilde uz tuvojošos krīzi. Ka, ja reiz šāds protekcionisms ir izveidots, pēc tam to ir grūti atcelt. Un ilgākā laika posmā tā ietekme ir kaitīga ne tikai patērētājiem, bet visai ekonomikai kopumā, tajā skaitā arī lauksaimniekiem, jo tas aizkavē strukturālas izmaiņas.

Dažiem autoriem tomēr ir citāds viedoklis. Piemēram, Pauls Bairohs (*Paul Bairoch*) savā darbā *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle* (Mouton, Paris, 1976) apstrīd brīvās tirdzniecības priekšrocības, pamatojoties uz statistisko analīzi. Tā parāda, ka 19. gadsimta beigu posmā ekonomikas straujās attīstības fāzes neatbilst brīvās tirdzniecības periodiem. Šo interpretāciju savukārt kritizējuši citi autori. Šīs grāmatas autors, debatējot ar *Bairoch* (sk. *Economie Rurale* 184-186, mars-aout 1988, "Un siècle d'histoire agricole française") palika pie sava viedokļa.

6. Līdzsvarots protekcionisms. Šo argumentu attiecībā uz EK pirmo reizi izvirzīja L.Mahē (*L.Mahé*) darbā *A lower but more balanced protection for European agriculture* apskatā *European Review of Agricultural Economics* 1984:11 (pp.217-234). Viņa pamatojums, bet ne viņa specifiskie aprēķini, joprojām ir pieņemams. Galveno pētījumu šajā jomā *Disharmonies in EC and US agricultural policy measures* (1988) finansēja EK Komisija. To veica ekspertu grupa, kurā piedalījās arī L.Mahē. Viņi pētīja cenu pazemināšanas efektu pie dažādiem nosacījumiem, ieskaitot EK 20% cenu samazinājumu graudiem un tiem radniecīgiem produktiem, vienlaikus ieviešot 10% importa tarifu lopbarībai un eļļai. Viņi secināja, ka, aizsardzības līmeņa samazināšana vienā nozarē vai produktu grupā dod mazāku efektu kā tā samazināšana plašākā spektrā.

7 NODAĻA. LAUKSAIMNIECĪBA MAINĪGAS EKONOMIKAS APSTĀKĻOS

1. Vispārējās ekonomiskās tendences un politika
 2. Lauksaimniecības pielāgošanās problēma
 3. Ārpussaimniecības ienākumu avoti
 4. Dažas politiskās sekas
- Pielikums

Agrīnajā ekonomiskās attīstības stadijā esošajās valstīs lielākā iedzīvotāju daļa dzīvo un strādā laukos. Lauksaimniecība dod lielu, varbūt pat lielāko daļu nacionālā ienākuma, tomēr darba ražīgums lauksaimniecībā ir zems. Ekonomiskās izaugsmes gaitā strādājošie pārvietojas uz citām nozarēm, ļaujot saimniecībās atlikušajam darbaspēkam celt darba ražīgumu. Vienlaikus attīstās nelauksaimnieciskās nozares, un samazinās no lauksaimniecības nozares iegūstamā nacionālā ienākuma daļa. Vēlākajās izaugsmes stadijās ražošanu, kā galveno darba devēju, pārspēj apkalpojošā sfēra.

Tomēr daudzas jaunattīstības valstis un dažas valstis ar centralizētu plānošanu savā praksē ir pārliecinājušās, ka *nevērīga izturēšanās pret lauksaimniecību*, īpaši nosakot lauksaimniecības ražojumiem zemākas cenas nekā nelauksaimniecības produkcijai, apdraud visu ekonomiskās attīstības procesu. Lauksaimniecība vispārējās ekonomiskās attīstības procesu ietekmē ne tikai tādējādi, ka tā izbrīvē darbaspēku. Straujā lauksaimniecības attīstība paver iespēju augošo urbanizēto iedzīvotāju daļu labāk apgādāt ar pārtiku par zemākām cenām. Tas sevišķi nepieciešams, ja sākotnēji pārtikas ražošana uz vienu iedzīvotāju ir maza, bet iedzīvotāju skaits strauji aug, kā tas ir vairākumā jaunattīstības valstu. Saimniecību ienākumu palielināšanās, ko nodrošina ražīguma paaugstināšana, rada iespēju paplašināt lauksaimniecības resursu un patēriņa preču tirgu. Lauksaimniecības produktu eksports pelna ārzemju valūtu, kuru var izlietot, lai iegādātos valsts industriālajai attīstībai nepieciešamās preces.

Lauksaimniecības loma attīstītais tirgus ekonomikas apstākļos var būt dažāda. Vispirms jau efektīva pārtikas sistēma dod ieguldījumu ekonomikas attīstībā kopumā. Kaut gan lauksaimniecība jau kļuvusi par relatīvi mazu ekonomikas nozari ar nelielu strādājošo skaitu, tajā ir

augsts ražīgums, un iespējams viegli nodrošināt citās nozarēs nodarbināto iedzīvotāju vajadzības pēc pārtikas. Turpinās darbaspēka pārvietošanās no lauksaimniecības uz citām nozarēm, tomēr ekonomiskās attīstības iespējas tas vairs tik nopietni neietekmē. Vietējam un starptautiskajam lauksaimniecības produkcijas tirgum ir pārpildīšanās tendence, un lieko produkciju bieži iespējams pārdot tikai par pazeminātām cenām. Lauksaimniecības nozarei ir jāpārvar sarežģīto pārkārtošanās procesu, ko pēdējā laikā vēl vairāk apgrūtinājušas vispārējās ekonomiskās problēmas.

1. Vispārējās ekonomiskās tendences un politika

Līdz aptuveni 1973. gadam par lauksaimniecības problēmām bija jādiskutē galvenokārt saistībā ar nozares pielāgošanos ekonomiskajai attīstībai- cenšoties noskaidrot, kā saimniecību ienākumus saglabāt atbilstošu augošajam dzīves standartu un dārdzības pieaugumam urbanizētas ekonomikas apstākļos. (sk. pielikuma 1. punktu). Pēc 1973. gada ekonomiskais klimats ievērojami izmainījās. Lielāko šoku Rietumu ekonomikai radīja pirmā naftas krīze, kuru izraisīja Arābu valstu un Izraēlas karš: naftas cena, kas pirms krīzes bija nepilni \$2 barelā, pieauga līdz \$11 barelā 1974. gadā. Inflācija Rietumeiropā divkārt paaugstināja cenas, tajā pašā laikā nacionālā ienākuma pieaugums samazinājās un 1975. gadā kļuva negatīvs- bija radusies tā sauktā *stagflācija* (stagnācija plus inflācija). Strauji auga bezdarbs. Saasinājās monetārā nestabilitāte. Vācija, kurā bija salīdzinoši zems inflācijas līmenis, valūtas kursu uzturēju stabili, bet lielākajai daļai ES valūtu kurss attiecībā pret vācu marku kritās.

Otro naftas krīzi 1979.-1980. gadā izraisīja Irānas revolūcija. Naftas cena pieauga līdz vairāk nekā \$30 barelā, radot papildus inflāciju un pasaules mēroga ekonomiskus satricinājumus. Šīs problēmas ir aktuālas joprojām, kaut gan naftas cenas 1986. gadā strauji kritās un pēc tam tās svārstījās no \$15 līdz \$20 barelā, ar īslaicīgu strauju pieaugumu 1991. gadā Persijas līča krīzes laikā.

Astoņdesmitajos gados lielākā daļa Rietumu valdību cīņu pret bezdarbu uzskatīja par mazāk svarīgu nekā inflācijas samazināšana ar ierobežojošas monetārās politikas palīdzību (īpaši ar augstām procentu likmēm). Keinsiānisma tipa līdzekļi bezdarba likvidēšanai, proti, valdības izdevumi sabiedriskajiem darbiem, pat ar budžeta deficītu nepieciešamības gadījumā, oficiāli tika atzīti par nemoderniem, un *monetāriskie* ekonomisti tos kritizēja. Ronalds Reigana un Džordža Buša vadītās republikāņu valdības Amerikas Savienotajās Valstīs un

Mārgaretas Tečeres vadītā konservatīvo valdība Lielbritānijā lietoja tādus piedāvājuma puses nostiprināšanas pasākumus kā nodokļu samazināšana un agrāk valsts kontrolēto sektoru privatizācija- lai sekmētu ražošanas pieaugumu, palielinot privāto uzņēmumu konkurētspēju, tajā pašā laikā mēģinot deldēt budžeta deficītu, izmantojot sabiedrisko izdevumu samazināšanu. Šo procesu ievērojami ietekmēja Miltons Frīdmena (no Čikāgas) un dažu britu ekonomistu vadītās monetāristu ekonomiskās skolas sniegtās rekomendācijas, kas tajā laikā posmā guva pārsvaru pār neokeinsianīstiem.

7.1. tabula

EK 12: Galvenie ekonomiskie rādītāji

Gadi	IKP (apjoms)	Cenas	Bezdarba līmenis	Kreditu procenti	\$ attiecība pret ECU
	vidējās izmaiņas gadā (%)		%	%	\$ 1 = .. ECU
1970.-72.	+4.9	+ 6.8	2.6	8.4	0.94
1973.	+6.2	+ 9.0	2.6	9.1	0.81
1974.-75.	+0.5	+14.0	3.4	11.2	0.83
1976.-79.	+3.6	+11.5	5.1	10.9	0.82
1980.-83.	+0.9	+10.7	8.2	13.8	0.94
1984.	+2.3	+ 6.8	10.6	11.8	1.27
1985.	+2.5	+ 6.0	10.8	10.9	1.31
1986.	+2.9	+ 5.5	10.7	9.1	1.02
1987.	+2.9	+ 4.1	10.4	9.3	0.86
1988.	+4.3	+ 4.4	9.8	9.3	0.85
1989.	+3.5	+ 4.9	9.0	9.8	0.94
1990.	+2.9	+ 5.3	8.4	11.0	0.79
1991.	+1.7	+ 5.4	8.7	10.3	0.81
1992.	+1.0	+ 4.3	9.4	9.9	0.77
1993.	-0.5	+ 3.6	10.5	8.1	0.85
1994.	+ 2.5	+ 2.6	11.3	8.2	0.84
1995.*	+ 2.7	+ 2.8	10.4
1996.*	+ 2.6	+ 3.0

Piezīmes un avoti: sk. pielikuma 6. punktu.

Rietumeiropā Vācijas ekonomika attīstījās samērā stabili- turpinājās ekonomiskā attīstība, saglabājot zemu inflācijas līmeni. Daļēji tas bija

iespējams tāpēc, ka strādnieku prasības attiecībā uz atalgojumu saglabājās mērenā līmenī, un daļēji tāpēc, ka bija stingra monetārā politika, kurā, būdama neatkarīga no politiskās valdības, galveno lomu spēlēja Valsts banka. Vācu markas stiprums padarīja to par pievilksanas centru.

Arī Francijā 1981. gadā ievēlētā sociālistu valdība pēc dažiem sākotnējiem populistiskiem pasākumiem, kas sacēla jaunu inflācijas vilni un paātrināja tālāku franka devalvāciju, saprata, ka nepieciešama ierobežojoša politika. Pakāpeniski inflācijas process kļuva vadāms, un kopš 1987. gada franči saglabā paritāti ar vācu marku.

Ekonomiskās attīstības tempi astoņdesmitajos gados kļuva straujāki, bet sakarā ar ierobežojošo monetāro politiku tie tālu atpaliek no rādītājiem, kādi bija līdz 1974. gadam. Pēc 1991. gada vairākās valstīs attīstības tempi atkal kļuva lēnāki, lielākās firmas ziņoja par zaudējumiem vai peļņas samazināšanos, dažas firmas apvienojās, daudzas mazākās firmas beidza savu darbību biznesā. Strādnieki tika atlaisti, un bezdarbs, kas daļēji bija samazinājies, atkal pieauga.

Vācijas atkalapvienošanās izmaksas noveda pie inflācijas spiediena, ar kuru Valsts banka nolēma cīnīties, uzturot relatīvi augstas procentu likmes. Tas apgrūtināja citu valstu iespēju samazināt procentu likmes, lai veicinātu ekonomikas atveseļošanu, vienlaicīgi neriskējot ar savu valūtu kursu izmaiņām attiecībā pret vācu marku.

Pasaules monetāro nestabilitāti jau bija pastiprinājis ilgstošais ASV budžeta deficīts un negatīvā tirdzniecības bilance. Rezultātā dolāra kurss attiecībā pret ECU noslidēja no 1985. gadā sasniegtās virsotnes. Īslaicīga uzlabošanās bija vērojama vienīgi 1989. gadā.

Eiropas Savienībā 1979. gadā tika ieviesta Eiropas Valūtas sistēma, kurā ietilpa Valūtas kursu mehānisms (VKM), kurš nodrošināja savstarpēju valūtas atbalstu. Tas bija domāts, lai valūtas kursu īslaicīgās svārstības saglabātu šaurā joslā - normāli maksimālajam noviržu diapazonam nevienā laika posmā nepārsniedzot 2.25%, lai gan Itālijai sākotnēji bija atļauts 6% līmenis. Sistēmas ietvaros vācu marka periodiski tika revalvēta attiecībā pret lielāko daļu pārējo valūtu. Laika posmā no 1979. līdz 1987. gadam bija septiņas izlīdzināšanas, katrā no tām vācu marka tika revalvēta par lielumu, kurš svārstījās no 2% līdz 5.5% (salīdzinot ar tās *vidējo vērtību* attiecībā pret ECU). Arī Nīderlandes guldenis tika revalvēts. Beļģijas un Francijas franki, kas sākumā bija vārgi, pakāpeniski kļuva stiprāki. Britu mārciņa, kura bija palikusi ārpus šī mehānisma un nemitīgi zaudēja vērtību pret vācu marku, 1990. gadā beidzot tika iekļauta Valūtas kursu mehānismā, ar

plašāko- 6% atļauto noviržu diapazonu. Tāds diapazons tika pielietots arī Spānijas pesetai, kura mehānismam pievienojās 1989. gadā, un Portugāles eskudo, ko tajā iekļāva 1992. gada aprīlī. Tajā laikā no ES valūtām tikai Grieķijas drahma bija palikusi ārpus Valūtas kursu mehānisma. Arī Zviedrija un Somija savas valūtas bija piesaistījušas ekijam.

Uzticība Eiropas Valūtas sistēmai bija viens no faktoriem, kas sekmēja Māstrihtas līguma par Eiropas Savienību parakstīšanu 1991. gada decembrī. Tā galvenais elements ir trīs līmeņu programma, kas paredz izveidot ekonomisku un monetāru savienību, ja iespējams, ar 1997. gadu, bet ne vēlāk kā 1999. gada 1. janvārī. Tika konstatēts, ka šī mērķa vārdā jāpanāk:

- ◆ *augsta līdzsvarotas konverģences pakāpe*, ko jānodrošina cenu stabilitātei- t.i., inflācijas līmenis nevienā no dalībvalstīm nepārsniedz trīs vislabākā situācijā esošo dalībvalstu līmeni vairāk kā par 1.5%,
- ◆ *valdības finansālās politikas nepārtrauktība*- t.i., budžeta deficīts dalībvalstīs nebūs lielāks kā 3% no IKP un valdības parāds nebūs lielāks par 60% no IKP,
- ◆ *valūtas kursu stabilitāte*- t.i., vismaz divus gadus jāievēro *normālās* svārstību robežas Valūtas kursa mehānisma ietvaros bez *stipra* *saspīlējuma* un nepielietojot devalvāciju attiecībā pret citām dalībvalstīm un
- ◆ *konverģences noturība*- ilgtermiņa procentu likmes vairāk par 2% nepārsniegs to triju dalībvalstu līmeni, kurās cenu stabilitāte ir vislielākā.

Diemžēl, monetārā stabilitāte Eiropas valūtas sistēmas iekšienē 1992. gada septembrī tika krasi iztraucēta. Daļēji tas notika, pateicoties Francijas politiskajai nenoteiktībai attiecībā uz Māstrihtas līgumu, daļēji tāpēc, ka Lielbritānijas mārciņa un Itālijas lira tika noturētas noteiktajās valūtas kursu robežās ar augstu bankas procentu likmju palīdzību, un tirgus nepārprotami parādīja, ka tās ir novērtētas pārāk augstu. Nepieredzēti lielā privāti pārvaldāmā kapitāla starptautiskā kustība izjauca centrālo banku mēģinājumus atbalstīt šīs valūtas. Dažu dienu laikā tās tika izspiestas no Valūtas kursu mehānisma, un to vērtība strauji kritās. Peseta palika sistēmas iekšpusē, bet tika devalvēta.

VKM turpināja atrasties sasprindzinājumā sakarā ar pesetas, eskudo un Īrijas mārciņas devalvācijām. Arvien skaidrāk kļuva redzams, ka galvenais spriedzes iemesls bija Vācijas augstās procentu likmes. Citām valstīm tās bija jāpazemina, lai veicinātu ekonomikas attīstību un

samazinātu bezdarbu. 1993. gada vasarā spekulācijas pret Francijas franku sasniedza maksimumu, un arī centrālo banku iejaukšanās valūtas tirgos nespēja saglabāt pastāvošās paritātes. Lai pārvarētu krīzi, kuras laikā daudzkārt tika pareģota VKM sabrukšana, 1993. gada 1. augustā tika nolemts saglabāt sistēmu saglabāt nemainīgas valūtu galvenās likmes attiecībā pret ekiju, vienlaikus paplašinot pieļaujamās svārstību robežas no 2.25% līdz 15%.

Šī monetārā krīze lika pārvērtēt makroekonomisko politiku. Vairākas valstis no jauna akcentēja attīstības veicināšanu un bezdarba samazināšanu. Lielbritānijai, kuras mārčiņa kļuva peldoša un kurai bija izdevies stipri samazināt inflāciju, vairs nebija nepieciešams saglabāt augstās procentu likmes, un tās patiešām pakāpeniski samazinājās. Arī Vācija un citas ES valstis piesardzīgi virzījās uz procentu likmju samazināšanu. Svarīgākās valūtas, kuras saglabājās VKM ietvaros, prata cieši turēties pie noteiktajām bāzes likmēm, vienīgi Itālijas un Spānijas valūtām 1995. gadā bija jāiztur spēcīgs spiediens, īpaši Itālijas politiskās nestabilitātes dēļ.

Lielākajā daļā valstu bija vērojama ekonomiskā atveseļošanās, ražošanas aktivitāte šķita atgriezusies un nacionālā ienākuma rādītāji vairumā gadījumu liecināja par zināmu uzlabošanos. Tomēr saglabājās liels bezdarbs. Lielbritānijā un citās valstīs pasliktinājās iedzīvotāju labsajūta, īpaši tāpēc, ka taupības pasākumi bieži vien paredzēja samazināt sociālo palīdzību un pensijas. Inflācijas ierobežošana saglabāja prioritāti, un Māstrihtas kritēriji neļāva atslābināt monetāro politiku un budžetu. Par spīti *miera dividendēm*, kas bija gaidāmas no bruņošanās izdevumu samazināšanās pēc Padomju Savienības sabrukuma, visām valstīm ekonomikā bija grūtības ar budžeta deficīta un valsts parāda samazināšanu. Francijā valdības mēģinājumi samazināt izdevumus sabiedriskajam sektoram noveda pie streiku viļņa 1995. gada beigās, liekot apšaubīt Francijas spējas sasniegt Māstrihtas kritērijus, bet bez Francijas monetārā savienība nav iedomājama.

Saduroties ar šādām grūtībām, tika atmests sākotnējais mērķis izveidot monetāro savienību jau 1997. gadā. Apšaubāmas sāk likties pat saistības par 1999. gadu, lai gan Eiropas Padome savā Madrides sanāksmē 1995. gada decembrī tās vēlreiz apstiprināja. Iespējams, ka tikai neliela daļa dalībvalstu atbildīs pastāvošajiem kritērijiem. Turklāt Vācija sāk neatlaidīgi pieprasīt garantijas, lai nodrošinātu nākotnes kopējās valūtas stiprumu pēc tās ieviešanas.

Šie notikumi vēlreiz atgādina, cik sarežģīta un vāriga lieta ir makroekonomiskā politika. Tie akcentē ciešo saistību starp tādām nozīmīgām ekonomikas sastāvdaļām kā attīstība, inflācija, bezdarbs un

tirdzniecība, kā arī starp ekonomikas vadīšanai pieejamajiem politiskajiem instrumentiem- procentu likmēm, nodokļiem un valūtu kursiem.

* * *

Šie notikumi ekonomikas attīstībā atstāj nozīmīgas sekas arī lauksaimniecības nozarē. Nākamajās iedaļās aplūkosim pieaugošās grūtības, ko bezdarbs nelauksaimniecības sektorā rada cilvēkiem, kas atstāj savas saimniecības, lai meklētu darbu citās nozarēs. Augstās procentu likmes radīja problēmas tiem lauksaimniekiem, kam bija lieli parādi. Lauksaimniecības produktu cenas cēlās tad, kad bija augstas enerģijas izmaksas.

Kopējo lauksaimniecības politiku lielā mērā ietekmēja arī monetārā attīstība. Tā kā galveno lauksaimniecības preču cenas tiek izteiktas dolāros, dolāra vērtības pieaugums 1979. gada beigās un 1980. gada sākumā samazināja ES izmaksas eksporta subsidēšanai pasaules tirgū, tāpēc visā pilnībā vēl neatklājās piedāvājuma un pieprasījuma nelīdzsvarotība Savienības iekšpusē. Sekojošais dolāra sabrukums situāciju mainīja, izraisot strauju CAP ietvaros noteiktā lauksaimniecības atbalsta izmaksu pieaugumu.

Valūtas kursu izmaiņas Eiropas Savienības iekšienē Kopējai lauksaimniecības politikai radīja nopietnas problēmas- tai arvien grūtāk nācās uzturēt kopējo cenu sistēmu saglabājot brīvu tirdzniecību starp dalībvalstīm. Bija nepieciešams ieviest kompleksus *agromonetāros* pasākumus, kuri tiks aplūkoti 9. nodaļā. Sasniegtā relatīvā stabilitāte Eiropas valūtas savienībā ļāva cerēt, ka minētās problēmas varētu būt izgaisušas. Tomēr sajukums šajā sistēmā 1992. un 1993. gadā, sevišķi pieļaujamo valūtu kursu svārstību robežu paplašināšana līdz 15% un liras un mārciņas izstāšanās no Valūtas kursu mehānisma, izraisīja jaunus nopietnus sarežģījumus.

2. Lauksaimniecības pielāgošanās problēma

Lai gan ekonomiskā attīstība vairs nav tāda, kā kādreiz, lauksaimniecības nozarei tā ir vēsturiski nozīmīga un tai ir ievērojamas sekas. Šīs grāmatas 4. nodaļā uzsvērta *Engela likuma* nozīme: ienākumiem pieaugot, patērētāju izdevumiem par pārtiku kopējo patēriņa izdevumu struktūrā ir tendence samazināties. Kā redzams, valstīs ar augstu ienākumu līmeni ienākumu elastība attiecībā uz galveno pārtikas preču kopumu ir mazāka par vienu, un dažreiz, runājot par dažām "zemākas kategorijas" precēm, tā ir pat negatīva. Citiem

vārdiem sakot, ienākumu pieaugums pieprasījumu pēc nelauksaimniecības produktiem palielina daudz straujāk kā pēc lauksaimniecības produktiem.

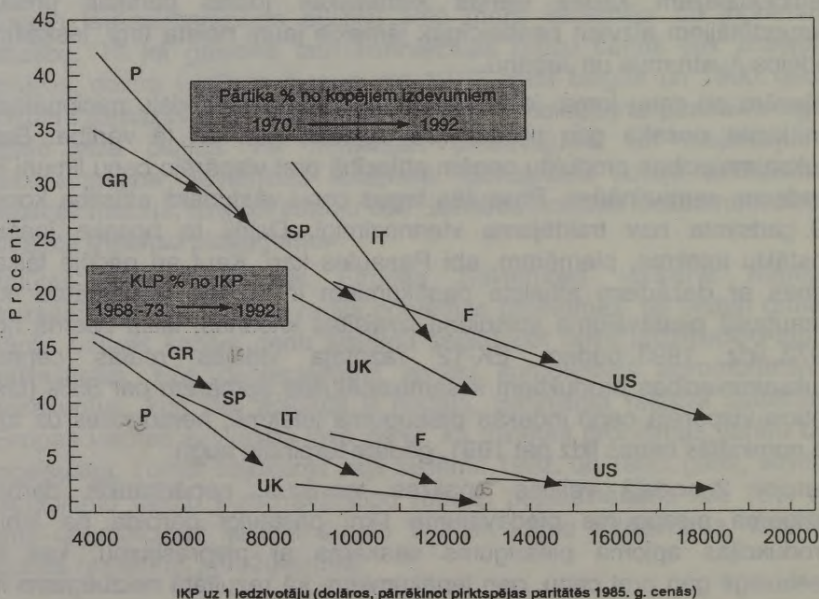
Kā sekas iepriekšaplūkotojam ir jāmin tas, ka lauksaimniecības nozare, vērtējot absolūtos rādītājos, var paplašināties, bet attīstības gaitā tās īpatsvars kopējā ekonomikā kļūst mazāks. Palielinot lauksaimniecības produkcijas eksportu un/vai samazinot tās importu, šo tendenci var kompensēt. Vairākumā attīstīto tirgus ekonomikas valstu lauksaimniecības politikai tiešām bijis šāds efekts. Bet vienas valsts lauksaimniecība šajā aspektā neapšaubāmi var iegūt tikai tik, cik kādas citas valsts lauksaimniecība zaudē. Faktiski tas nozīmē, ka tradicionālajiem kādas vienas klimatiskās joslas pārtikas preču eksportētājiem aizvien neatlaidīgāk jāmeklē jauni noieta tirgi, ieskaitot Vidējos Austrumus un Japānu.

Jāievēro arī cenu loma, jo lauksaimniecības nozares daļu nacionālajā ienākumā nosaka gan produkcijas apjoms, gan arī tā vērtība. Bet lauksaimniecības produktu cenām attiecībā pret vispārējo cenu līmeni ir tendence samazināties. Pasaules tirgus cenu vēsturiskās attīstība kopš 19. gadsimta nav traktējama viennozīmīgi. Daļēji to nosaka īpašu apstākļu ietekme, piemēram, abi Pasaules kari. Kaut arī pēdējā laika cenas ar dažādiem atbalsta pasākumiem ir bijušas aizsargātas no pieaugošā piedāvājuma spiediena izraisītas krišanās, laika posmā no 1973. līdz 1993. gadam EK-12 ražotāja vidējās *reālās* cenas lauksaimniecības produktiem ir samazinājušās apmēram par 55% (tas noticis vispārējā cenu indeksa pieauguma ietekmē, neraugoties uz to, ka *nominālās* cenas līdz pat 1991. gadam turpināja augt).

Lietojot 2. nodaļā veiktās analīzes terminus, nepārtraukts darba ražīguma pieaugums piedāvājuma līkni pastāvīgi pārbīda pa labi. Produkcijas apjoma pieaugums saskaras ar pieprasījumu, kas ir neelastīgs gan pret cenu, gan ienākumiem - kā rezultātā neizbēgams ir lauksaimniecības produktu relatīvo cenu kritums.

Šis arguments ir pareizs attīstītas tirgus ekonomikas apstākļos, kur - kā tas redzams 4. nodaļā - iedzīvotāju skaita un pieprasījuma uz vienu iedzīvotāju pieaugums ir ierobežoti. Bet šis arguments var nebūt pielietojams daudzās attīstības valstīs, kurās strauji aug iedzīvotāju skaits, bet patēriņš uz vienu iedzīvotāju vēl joprojām ir zems. Pārtikas trūkums šajās valstīs var novest pie galveno pārtikas produktu cenu celšanās pasaules tirgū, kas ievērojami ietekmēs arī attīstītās valstis. Tomēr šāda attīstības gaita lielā mērā ir atkarīga no pirkjspējas pieauguma nabadzīgākajās valstīs.

7.1. attēls ilustrē dažus galvenos rādītājus vairākām attīstītājām valstīm (piezīmes un avotus sk. pielikuma 7. un 8. punktā). Horizontālā ass rāda vidējo ienākumu uz cilvēku, kas labāku salīdzināšanas iespēju nodrošināšanai ir izteikts kā *pirktspējas paritāte*. Septiņas bultiņas zīmējuma augšējā daļā raksturo to kopējo izdevumu daļu, kas iztērēta pārtikai. Laika gaitā tā samazinās visās valstīs, un tā ir ievērojami zemāka valstīs ar augstu ienākumu līmeni. Zināmas atšķirības nosaka arī nacionālā mentalitāte: britu patērētājs, piemēram, pārtikai tērē mazāku savu ienākumu daļu nekā franču patērētājs. Jāievēro, ka šie dati attiecas tikai uz pārtiku. Ja pievienotu datus arī par alu, vīnu un citiem dzērieniem, kopējā aina varētu mainīties.

7.1. attēls. Izdevumi pārtikai un lauksaimniecība ekonomiskajā attīstībā

Bultiņu grupa apakšējā zīmējuma daļā attiecas uz lauksaimniecības daļu nacionālajā ienākumā vai IKP. Arī šeit ir acīm redzama inversa attiecība pret ienākumiem, un atkal dažādām valstīm ir līdzīgs ceļš. Atšķirības var rasties tāpēc, ka dažādām valstīm ir atšķirīgs pārtikas preču pašnodrošinājuma līmenis. Lielbritānijai, kura importē būtisku daļu no sava pārtikas nodrošinājuma, lauksaimniecības daļa IKP ir mazāka kā Francijai, kurā ir līdzīgs ienākumu līmenis, bet kura ir lauksaimniecības

produktu eksportētājvalsts. Savukārt Portugālē ir samazinājies pārtikas pašapgādes līmenis apvienojumā ar lēnu lauksaimniecības ražīguma pieaugumu.

Ja lauksaimniecības daļa IKP kopapjomā sarūk, ir jāsamazinās arī vidējam vienas lauksaimniecībā nodarbinātās personas saražotajam IKP apjomam salīdzinājumā ar vidējo rādītāju valstī, ja vienīgi nenotiek lauksaimniecībā nodarbināto skaita proporcionāla samazināšanās. Var uzskatīt, ka izmaiņas produkcijas ražošanā uz vienu cilvēku aptuveni atbilst izmaiņām ienākumos uz vienu cilvēku (t.i., ienākumu pieaugums no darbības kādā nozarē). Absolūtais produkcijas daudzums uz vienu cilvēku, protams, var turpināt augt, un ar lauksaimniecību saistītie cilvēki var turpināt uzlabot savu labklājību. Bet, konstatējot, ka viņu dzīves līmenis kļūst zemāks kā citās nozarēs nodarbinātajiem iedzīvotājiem, viņi droši vien būs neapmierināti.

Lauksaimniecība nav vienīgā nozare, kas ir šādā situācijā. Līdzīgi pielāgošanās procesi ekonomikā notiek pastāvīgi, cilvēkiem pārvietojoties no zemāk atalgotām darba vietām uz darba vietām ar augstāku atalgojumu. Lauksaimniecībā šo problēmu saasina saimniecību darbaspēka relatīvā *nemobilitāte (nekustīgums)*.

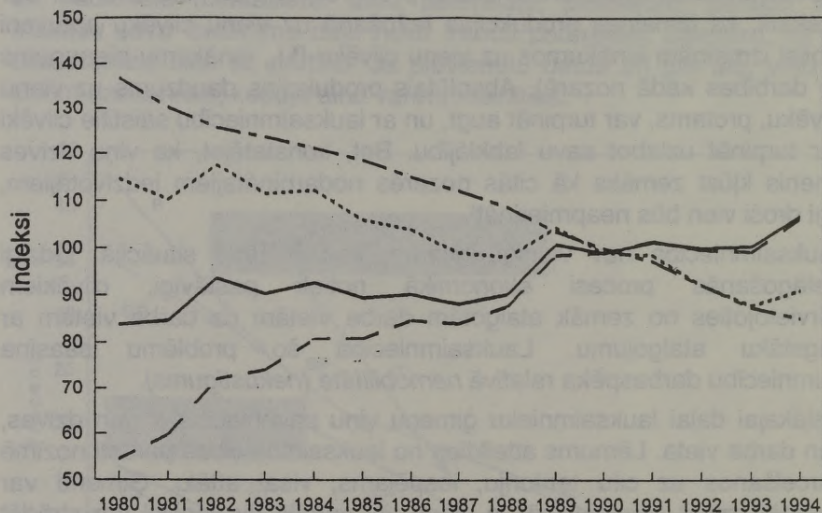
Lielākajai daļai lauksaimnieku ģimeņu viņu saimniecība ir gan dzīves, gan darba vieta. Lēmums atteikties no lauksaimniecības parasti nozīmē pārcelšanos uz citu teritoriju, iespējams, visai attālu. Ģimene var turpināt dzīvot saimniecībā, ja viens vai vairāki tās locekļi var strādāt citur, ja tuvākajā apkaimē ir iespējams atrast citu nodarbošanos. Tomēr visos reģionos tas nav iespējams. Faktiski, kā tas tiks apskatīts tālāk, ārpussaimniecību ienākumi kļūst arvien nozīmīgāki, tomēr tie nespēj atrisināt visas problēmas.

Vēl vairāk, atsevišķos lauku apvidos izglītības veids un līmenis cilvēkus nepietiekami sagatavo darbam pilsētas apstākļos. Šādu sagatavotību nenodrošina arī praktiskā pieredze saimniecībā. Sasniedzot zināmu vecumu, daudz grūtāk ir apgūt jaunas darba iemaņas. Šie faktori ierobežo arī saimniecībās nodarbināto algoto strādājošo iespējas, kaut gan tie varētu būt daudz mobilāki nekā paši saimnieki un viņu ģimenes.

Tādējādi ir vērojama tendence, ka lauksaimniecībā nodarbinātā darbaspēka pielāgošanās atpaliek no tā līmeņa, kāds būtu nepieciešams, lai lauksaimniecībā strādājošo vidējie ienākumi saglabātos līdzīgā līmenī kā vidējie rādītāji valstī. Arī augstais bezdarba līmenis nelauksaimnieciskajās nozarēs rada grūtības.

7.2. attēlā parādīta dažu būtisku ES lauksaimniecības rādītāju attīstība laika posmā no 1980. līdz 1994. gadam. Pievienotā vērtība nominālajos

rādītājos ir vairāk nekā divkāršojusies, bet, ja lietojam salīdzinošos rādītājus (korigētos ar inflācijas līmeni), tad tā ir samazinājusies. Saimniecību darbaspēks, kas izteikts gada vidējās darba vienībās, tādējādi iekļaujot arī nepilnu laiku strādājošos, ir ievērojami samazinājies, ļaujot palielināties vidējai pievienotai vērtībai uz darba vienību.

-----	Gada vidējās darba vienības
.....	Reālā pievienotā vērtība
————	Reālā pievienotā vērtība uz gada vidējo darba vienību
- . - . - .	Nominālā pievienotā vērtība

7.2. attēls. ES: lauksaimniecībā pievienotā vērtība un nodarbinātība (indeksi, 1989-91=100)¹

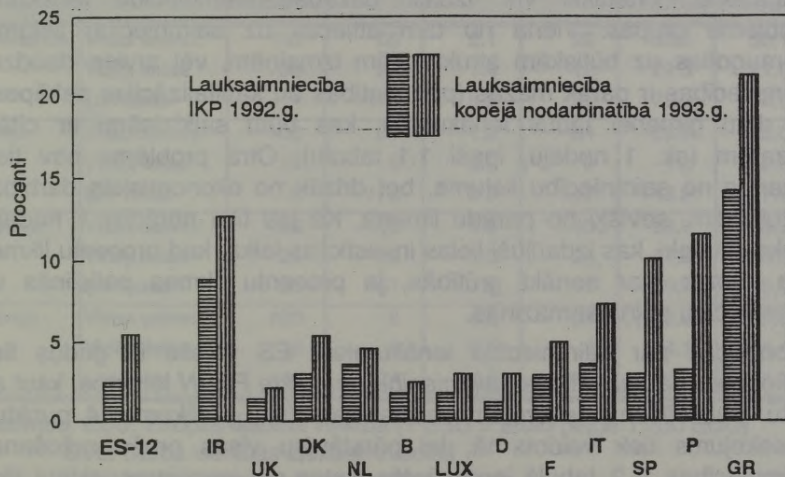
Avots: Eurostat, Agricultural Income 1991, Table A.20

Piezīmes: pielikuma 7. punktā.

Šo dažādo procesu rezultāts ir redzams 7.3. attēlā, kurā salīdzinātas vairākas valstis pēc to lauksaimniecības produkcijas daļas iekšzemes

¹ No 1991. gada Vācija ir iekļauta ar tās apvienoto teritoriju, 1990-91=100

kopproduktā un lauksaimniecībā nodarbinātā darbaspēka īpatsvara kopējā nodarbināto skaitā. Beniluksa valstis un Lielbritānija nonāk salīdzinoši tuvu pēc produkcijas paritātes uz vienu cilvēku (kā jau redzējām, tas nav ienākums viennozīmīgi). No otras puses, liela neatbilstība vērojama Vācijā, un vēl lielāka tā ir Dienvideiropas valstīs, kurās relatīvi liela darbaspēka daļa ir saistīta ar lauksaimniecību, bet tā tiek nodarbināta neproduktīvi. Aiz šiem skaitļiem slēpjas patiešām augsts *slēptā bezdarba* līmenis.

7.3. attēls. Lauksaimniecības daļa IKP un kopējā nodarbinātībā

Piezīmes: IR-Īrija; UK-Lielbritānija; DK-Dānija; NL-Nīderlande; B-Beļģija; LUX-Luksemburga; D-Vācijā; F-Francija; IT-Itālija; SP-Spānija; P-Portugāle; GR-Grieķija.

Avots: Commission, The Agricultural Situation in the Community-1994 Report (Table 2.0.1).

Dati par lauksaimniecības daļu IKP (attiecībā uz neto pievienoto vērtību salīdzināmajās cenās) ietver subsīdijas un netiešos pārdošos maksājumus no pārējās tautas saimniecības, kas tiek realizēti ar cenu atbalsta sistēmas starpniecību, un bez kā situācija būtu vēl nelabvēlīgāka.

Šāds lauksaimniecības salīdzinājums ar citām nozarēm neparāda pilnīgu ainu. IKP uz vienu iedzīvotāju, kas aprēķināts, balstoties uz nacionālajiem kontiem¹ un darbaspēka statistiku (sk. pielikuma 2. un 3. punktu), tikai aptuveni parāda ienākumus no lauksaimniecības, neuzrādot tos ienākumus, kurus saimnieku ģimenes ir guvušas no nelauksaimnieciska rakstura avotiem. Kā redzēsim vēlāk, tie ir ievērojami.

Vēl vairāk, vidējie rezultāti neatspoguļo saimniecību ienākumu plašo diapazonu. Praktiski var izdalīt dažādas saimniecību ienākumu problēmu grupas. Viena no tām attiecas uz saimniecību lielumu. Neraugoties uz būtiskām strukturālām izmaiņām, vēl arvien daudzas saimniecības ir pārāk mazas (pēc platības un kapitalizācijas pakāpes), lai dotu ģimenei tādus ienākumus, kas būtu salīdzināmi ar citām nozarēm (sk. 1. nodaļu, īpaši 1.1. tabulu). Otra problēma nav tieši atkarīga no saimniecību lieluma, bet drīzāk no ekonomiskās darbības rezultātiem, sevišķi no parādu līmeņa. Kā jau tika norādīts 1. nodaļā, lauksaimnieki, kas izdarījuši lielas investīcijas laikā, kad procentu likmes bija zemas, var nonākt grūtībās, ja procentu likmes palielinās un saimniecību peļņa samazinās.

Informācija par saimniecību ienākumiem ES valstīs ik gadus tiek apkopota *Grāmatvedības saimniecību datu tīkla FADN* ietvaros, kaut arī datu publicēšana ievērojami aizkavējas (sk. pielikuma 4. punktu). Apsekojums tiek veidots tā, lai pārstāvētu visas preču ražošanas saimniecības. 7.2. tabulā ierobežotās vietas dēļ iespējams iekļaut tikai nelielu daļu informācijas. Šī tabula tomēr aptver četras valstis, sākot ar Nīderlandi, kurai bija augstākie ienākumi no lauksaimniecības, un beidzot ar Spāniju, un tā parāda katras valsts gan vidējo, gan arī lielāko un mazāko saimniecību grupu datus. Skaitliski nenozīmīgās grupas ir izlaistas. Jāievēro, ka ESU (ekonomiskā lieluma vienība) grupējums ir veidots saskaņā ar Eiropas Savienībā izplatītajiem kritērijiem. Tādējādi Nīderlandē irniecīgs skaits saimniecību, ko pēc ES definīcijas var uzskatīt par mazām, kamēr Spānijā atbilstoši šiem standartiem tikai ļoti nedaudzas saimniecības var definēt kā lielas (sk. arī 1.1. tabulu par ESU klasēm).

Šī tabula parāda lielas atšķirības gan starp valstīm, gan katrā no tām, sevišķi attiecībā uz saimniecību lielumu (ESU) un saimniecību neto pievienoto vērtību. Dānijas gadījumā mazākajai grupai neto pievienotā vērtība ir negatīvs lielums, lielākoties smagās procentu nastas dēļ. Neto

¹ ģīpaša makroekonomikas statistikas metode (red. piez.)

pievienotā vērtība uz vienu lauksaimniecības darba vienību ir samērā precīzs ienākumus no lauksaimniecības raksturojošs rādītājs.

7.2. tabula

Saimniecību raksturojums pēc ESU klasēm 1990./91.gadā

	ESU kategorija	% no visām saimniecībām	ESU	DVL	LIP (ha)	SRPV (tūkst. ECU)	SRPV/DVL tūkst. ECU)
Nīderlande	Visas saimn.	100	65	2.1	22	62.2	30.1
	Vidēji lielas	38	29	1.4	13	29.3	21.0
	Ļoti lielas	11	176	5.2	35	178.0	34.0
Dānija	Visas saimn.	100	39	1.2	34	26.9	23.0
	Vidēji lielas	15	6	0.3	9	-1.3	-3.9
	Ļoti lielas	6	173	3.9	117	148.2	37.7
Francija	Visas saimn.	100	35	1.6	45	29.8	18.3
	Vidēji lielas	24	12	1.3	24	11.3	8.5
	Ļoti lielas	21	61	1.9	69	49.7	25.6
Spānija	Visas saimn.	100	9	1.3	22	8.9	7.5
	Vidēji lielas	39	3	0.9	8	4.1	4.4
	Ļoti lielas	10	24	1.6	58	18.1	11.2

Piezīmes: ESU: Eiropas lieluma vienība (1 ESU = bruto peļņa 1,200 ECU)

DVL: Darba vienības lauksaimniecībā

LIP: Lauksaimniecībā izmantotās platības

SRPV: Saimniecībā radītā pievienotā vērtība.

Pilnīgāku skaidrojumu sk. pielikuma 4. punktā.

Avots: Commission, *Farm Incomes in the European Community 1990/91*.

FADN datu analīze laikā no 1983./84. gada līdz 1988./89. gadam (sk. pielikuma 9. punktu) parāda, ka visās ES valstīs, izņemot Beļģiju un Nīderlandi, ļoti maza *preču* saimniecību daļa iegūst pietiekamu peļņu, lai ģimenes ienākumus varētu salīdzināt ar citās nozarēs nodarbināto ienākumiem un kapitāla atdeve būtu salīdzināma ar valsts procentu likmēm (7.3. tabula). Jāievēro, ka pielietotais *salīdzināmo ienākumu* kritērijs Dienvideiropas valstīs bija daudz zemāks nekā Ziemeļeiropā un Rietumeiropā. Tādējādi Dienvideiropas saimniecībās, kas uzrādīja peļņu, tā bija samērā neliela: ienākumiem palielinoties, situācija var mainīties.

Daudz lielāka saimniecību daļa visās valstīs uzrādīja zināmu *pašu kapitāla* pieaugumu. To varētu izskaidrot ar to, ka tām ir bijuši citi ienākumu avoti (sk. nākamo iedaļu), vai arī ar to, ka ģimene devusi

priekšroku investēšanai nevis tiešajam patēriņam. Šajā pētījumā bija pieņemts, ka šādas saimniecības varētu uzskatīt par *dzīvotspējīgām* pat tad, ja to tiešie ienākumi izrādītos nepietiekami. Situācija ir ļoti atšķirīga starp valstīm un arī dažādos vienas valsts reģionos. Tomēr saimniecības saimniekošanai nelabvēlīgākajos rajonos (ieskaitot kalnu apvidus), lai gan tām ir zems peļņas līmenis, neuzrāda būtiski sliktākus rezultātus attiecībā uz *pašu kapitāla* palielināšanos. Arī tas, bez šaubām, ir tikko minēto iemeslu dēļ.

7.3. tabula

**Rentablās un dzīvotspējīgās saimniecības
1983./84.- 1988./89. gados**

	Vidējā peļņa saimniecībā (ECU)	Saimniecības, kas strādā ar peļņu (%)	Saimniecības, kas palielina pašu kapitālu (%)
Īrija	9526	5	62
Lielbritānija	18342	19	59
Dānija	6679	14	59
Nīderlande	29657	30	53
Beļģija	27144	35	58
Luksemburga	20719	19	59
Vācija	11810	8	29
Francija	13564	14	61
Itālija	10663	8	16
Spānija	6417	16	70
Portugāle	3957	17	49
Grieķija	7109	11	46

Piezīme: Šīs divas saimniecību kategorijas nav savstarpēji izslēdzošas. Sk. arī pielikumu.

Avots: Commission, Viability of Farms, 1991.

3. Ārpussaimniecības ienākumu avoti

Saskaroties ar minētajām pielāgošanās grūtībām, daudzas lauksaimnieku ģimenes, lai papildinātu savus ienākumus, arvien biežāk izvēlas darbu ārpus saimniecības. Šo dažādo risinājumu analizē

darbības veidu variēšana vai darbības daudzveidība ir labāki termini nekā bieži lietotais apzīmējums *palīgsaimniecības*.

1989./90. gada ES apsekojums par saimniecību struktūru parādīja, ka 31 procentam saimniecību vadītāju ir ienesīga nelauksaimnieciska nodarbošanās. Vācijā šis skaitlis bija sevišķi liels, atspoguļojot mazo saimniecību lielo īpatsvaru dienvidu zemēs un rūpniecisko un servisa uzņēmumu lielo izplatību attiecīgajos lauku rajonos. Dienvideiropas reģionos ārpuslauksaimniecības darbības rādītāji noteikti būtu augstāki, ja cilvēkiem būtu vairāk izdevību. Par to liecina nepietiekamās nodarbinātības līmenis saimniecībās- Itālijā trīs ceturtdaļas no tiem, kurus pieskaita pie saimniekiem, vidēji strādā mazāk par pusi no normālas pilnas darba dienas. Arī Spānijā un Grieķijā ir līdzīgs stāvoklis.

Grūtāk ir iegūt drošu un ticamu informāciju par ienākumiem, kuru avoti ir ārpus saimniecības, jo saimnieku ģimenes parasti ļoti nevēlas atklāt visus savu ienākumu avotus un to lielumu. Tomēr dažās valstīs oficiālā statistika cenšas iegūt šādus datus. Lai gan atšķirības metodoloģijā un datu pieejamībā neļauj izdarīt visaptverošus secinājumus, *lauksaimnieciskās ģimenes*- t.i., tās, kurās ģimenes galvām lauksaimniecība ir galvenais ienākumu avots- neapšaubāmi nozīmīgu ienākumu daļu iegūst ārpus lauksaimniecības. Šī daļa dažādās dalībvalstīs gan ir visai atšķirīga. Dažās valstīs, kurās šie papildienākumu avoti tiek uzskaitīti, šķiet, ka vidējie *lauksaimniecisko ģimeņu* rīcībā esošie ienākumi (t.i., pēc nodokļu nomaksas) ir virs *visu* valsts ģimeņu vidējiem ienākumiem. Daļēji tas ir, pateicoties lielākam lauksaimniecisko ģimeņu locekļu skaitam, tāpēc ienākumi uz vienu ģimenes locekli parasti nav tik labvēlīgi. Šo ģimeņu ienākumi no nelauksaimnieciskām nozarēm parasti gadu no gada mainās mazāk kā ienākumi no lauksaimniecības.

Salīdzinoši pilnīga ir informācija par situāciju Vācijā. Šeit kopš 1980. gada lauksaimnieku ģimenes no lauksaimniecības ir guvušas mazākus ienākumus nekā no citiem avotiem; pie tam ienākumi no lauksaimniecības ir palielinājušies lēnāk.

ASV nelauksaimnieciska rakstura ienākumiem lauksaimniecības ģimenes ir īpaši svarīga loma. Mūsdienās daudzas ģimenes saimniecības- īpaši mazākās, ir vairāk atkarīgas no ārpuslauksaimniecības ienākumiem nekā no saviem tiešajiem ienākumiem. Tā 1993. gadā lauksaimniecības ģimenes vidējie ienākumi no lauksaimniecības bija \$4800, kamēr vidējie ienākumi no citiem avotiem pārsniedza \$35000. Tos galvenokārt veidoja algas un ienākumi no citiem biznesa veidiem-procenti, dividendes utt. Tikai apmēram piektajā daļā

saimniecību ģimenes galvas- lielākoties tās bija lielās saimniecībās, saņēma lielākus ienākumus no savas saimniecības nevis ārpus tās (piezīmes un avoti pielikuma 10. punktā). Lielā mērā šī pārsteidzoši mazā lauksaimnieciskā raksturu ienākumu daļa ir izskaidrojama ar to, ka daudzi saimnieki faktiski dalās savos lauksaimniecības bruto ienākumos ar saviem partneriem- tiem, kas nodrošinājuši kapitālu, ar zemes īpašniekiem vai ar firmām, ar kurām noslēgti kontrakti par visas produkcijas, vai kādas tās daļas, realizāciju. Tomēr, ja ieskaitīta arī ienākumus, kas gūti no nelauksaimnieciskās darbības, ASV lauksaimnieku ģimeņu vidējie ienākumi ir tikai nedaudz mazāki par vidējo rādītāju visās ASV.

4. Dažas politiskās sekas

Iepriekšējā nodaļā aprakstītā cenu veidošanās analīze, akcentējot lauksaimniecības produktu cenām raksturīgo nestabilitāti, vedināja uz domām, ka valsts intervence tirgū nolūkā to stabilizēt varētu būt attaisnojama, kaut gan pastāv risks, ka var noteikt pārāk augstas intervences cenas.

Ienākumu atbalstam, no analītiskā viedokļa raugoties, ir pavisam cits pamatojums. Tas balstās uz šajā nodaļā aprakstīto tendenci, ka ienākumi lauksaimniecībā atpaliek no ienākumiem citās nozarēs. Tas ir saistīts ar lauksaimniecības īpatsvara samazināšanos nacionālajā ienākumā un ar saimniecībās strādājošo cilvēku ierobežoto mobilitāti. Šī tendence ir nenovēršama. Atsevišķas valstis var no tās izvairīties, paaugstinot savu pašapgādes līmeni ar lauksaimniecības produktiem. No taisnīguma viedokļa raugoties, šāds cenu atbalsts varētu būt attaisnojams, ja to sniedz veidā, kas šo problēmu nesaasina vai nepadara par mūžīgu.

Praksē divi lauksaimniecības politikas mērķi- cenu stabilizācija un atbalstīšana, ir sajaucies. Lielākā daļa valstu centušās atbalstīt savas cenas, lai sasniegtu abus minētos mērķus. Šīs grāmatas 12. nodaļā tiks uzsvērts, ka arī Kanāda, kas stabilizācijai līdz šim piešķirusi daudz lielāku nozīmi nekā vairākums citu valstu, arvien vairāk tiek ievilkta atbalsta pasākumos. Daudzos gadījumos cenas ir atbalstītas krietni virs tā līmeņa, pie kura nacionālais (un starptautiskais) tirgus ir līdzsvarots. Tas ne tikai rada piedāvājuma pārpalikumu, palielinot spiedienu uz tirgus cenām un paaugstinot atbalsta izmaksas. Tas kavē arī nepieciešamo ilgtermiņa pielāgošanās procesu, samazinot nepieciešamību lauksaimniecībā nodarbinātajiem cilvēkiem meklēt citu nodarbošanos.

Gadiem ilgi ekonomisti savos pētījumos tam pievērsuši lielu uzmanību, ieskaitot Parīzē esošās Ekonomiskās Sadarbības un Attīstības Organizācijas- OECD ziņojumu sērijas. Jau 1964. gadā OECD nozīmīgais pētījums par *Zemo ienākumu līmeni lauksaimniecībā (Low Incomes in Agriculture)* secināja:

Galvenais faktors, kas tieši nosaka zemo ienākumu līmeni lauksaimniecībā, ir liekais darbaspēks lauksaimniecībā un tā nepietiekamā nodarbinātība. ... Ilgākā laika posmā risinājumu var atrast, vienīgi samazinot saimniecību skaitu un tajās strādājošo cilvēku skaitu, tādējādi palielinot saimniecību ekonomiskās darbības vidējo apjomu.

OECD valstu lauksaimniecības ministru 1964. gada februārī parakstītajā komunikē, kas balstījās uz minēto pētījumu, deklarēts:

Cenu atbalsts ir lietderīgs cenu stabilitātes nodrošināšanā, un tam arī varētu būt zināma nozīme īslaicīgā lauksaimniecības ienākumu problēmas atvieglināšanā; tomēr tas ir mazāk izdevīgs saimniecībām ar zemu ienākumu līmeni kā citām saimniecību grupām, un tāpēc nevajadzētu pieļaut, lai šāda rakstura pasākumi kavētu ilgtermiņa strukturālās izmaiņas.

Šis pamatojums kļuva par pamatu struktūrpolitikas attīstībai, ko plašāk pazīst kā 1968. gada *Manšolta plānu*, kas būs aplūkots 10. nodaļā. Tomēr, kā būs redzams, strukturālajiem pasākumiem veltītie resursi būs mazi salīdzinājumā ar izdevumiem cenu atbalstīšanai, un arī rezultāti būs visai ierobežoti.

Kopš 1970. gadu vidus darbaspēka kustību no lauksaimniecības uz citām tautas saimniecības nozarēm sāka bremsēt vispārējā bezdarba palielināšanās. Šādos apstākļos lauksaimniecības darbaspēka alternatīvās izmaksas samazinās. Var arī pierādīt, ka bezdarbnieku pabalsti sociālās nodrošināšanas sistēmai var izmaksāt vairāk nekā saimniecību nepietiekoši nodarbināto strādnieku subsidēšana. Attieksmi izmainīja arī sociālo un ekonomisko izmaksu palielināšanās urbanizētās pārapsūtoības gadījumā, kā arī apziņas veidošanās par vairākām lauku dzīves priekšrocībām.

Tādējādi lauksaimniecības problēmu risināšanas metodes kļūst arvien kompleksākas un sarežģītākas. Tomēr šķiet, ka arī turpmāk tās ietvers cenu atbalsta elementus. Tomēr lielākā daļa ekonomistu iebildīs, ka cenu atbalstam vajadzētu aprobežoties ar stabilizēšanas funkciju un ka pat šajā kontekstā cenu noteikšanā ir nepieciešama liela piesardzība, bet lauku saimniecību ienākumu problēmas būtu jārisina ar citiem līdzekļiem.

Tāpēc daudzi ekonomisti, lai izsargātos no pārprodukcijas veicināšanas, aizstāv tiešo ienākumu atbalstu, kas vairāk ir saistīts ar *personu* nekā ar produkciju. Tomēr jau iepriekšējās nodaļas secinājumos tika uzsvērtas gan teorētiskās, gan praktiskās grūtības šādu atbalsta maksājumu ieviešanā. Kompensācijas maksājumi, kuri ir *pilnīgi nošķirti no ražošanas, bet ir saistīti ar nepietiekamo ienākumu limeni*, lauksaimnieku vidū ir nepopulāri, tos ir grūti izstrādāt un ieviest. Tomēr pašreizējās CAP kompensācijas maksājumiem ir nozīmīga loma, kā tas tiks parādīts 9. nodaļā.

Palielinās atbalsts maksājumiem par tādiem sabiedrības pieprasītiem *pakalpojumiem*, kā lauku vides uzturēšana un uzlabošana, un, varbūt tas ir pats svarīgākais- tiek izstrādāti un ieviesti pasākumi, lai veicinātu ekonomikas attīstību un nodarbinātību lauku apvidos, tādējādi nodrošinot lauksaimnieku ģimenes ar alternatīvām darba iespējām tuvākajā apkaimē. Šie procesi tiks aplūkoti 10. nodaļā.

Atgriežoties pie šīs nodaļas pirmajā iedaļā aplūkotajām problēmām, nobeigumā jāuzsver, ka lauksaimniecības nozares liktenis nav atdalāms no visas ekonomikas kopumā. Ekonomiskā lejupslīde, bezdarbs, augstas procentu likmes un valūtas kursa nestabilitāte nopietni kavē lauksaimniecības pielāgošanās procesu, kas daudz vieglāk noritētu ekonomiskās attīstības un stabilitātes apstākļos.

PIELIKUMS

1. Lauksaimniecība un ekonomikas attīstība. Par šo tematu ir plašs ekonomiskās literatūras klāsts. Lielākā daļa no tā attiecas uz valstīm, kuras vēl tikai attīstās, un tāpēc ir ārpus šī darba interešu loka. Pirmais bija Kolina Klārka (*Colin Clark*) pētījums *Conditions of Economic Progress*, pirmpublicējums 1940. gadā. Otrs ievērojams darbs bija 1956. gadā publicētais J.B.Belerbija (*J.B.Bellerby*) *Agriculture and Industry: Relative Income*.

1965. gadā izcilu speciālistu grupa uzrakstīja ziņojumu ar nosaukumu *Agriculture and Economic Growth*, kuru publicēja OECD (Parizē): taču tajā izdarītie secinājumi atspoguļo konkrētajā laika posmā valdošo optimismu attiecībā uz ekonomisko attīstību, un tos ir jāizvērtē turpmākās attīstības kontekstā. Par pēdējā laika procesiem kā vērtīgs informācijas avots minams Komisijas gadskārtējais ziņojums *The Agricultural Situation in the Community*, kaut arī tas nesatur dziļu analīzi. Eurostata sagatavotajā darbā *Agricultural Income 1991* (Series

5D, Luxembourg 1992) ir iekļauts pārskats par laika posmu no 1980. gada līdz 1991. gadam.

Citi svarīgi informācijas avoti jau ir minēti nodaļas izklāstā vai arī tiks minēti tālāk pielikumā. Tomēr šīs nodaļas lielākā daļa balstās uz autora pašā darbu un pieredzi starptautiskajās organizācijās. Izpētīto darbu skaits ir pārāk liels, lai tos visus uzskaitītu.

2. Nacionālā ienākuma jēdziens. Tā kā šajā nodaļā tiek plaši lietota nacionālo kontu statistika, ir nepieciešami daži izskaidrojumi.

Visbiežāk lietotais termins ir *iekšzemes kopprodukts* jeb IKP, kuru bieži kļūdaini sauc par *nacionālo ienākumu*. To var iegūt, saskaitot visus tautas saimniecības ienākumus, vai visus izdevumus, vai visu tautas saimniecības nozaru produkciju pēc pievienotās vērtības. Principā visos aprēķinu veidos vajadzētu iegūt vienādu rezultātu. Apskatot lauksaimniecības saistību ar visu ekonomiku kopumā, IKP aprēķinos piemērotākā ir pievienotās vērtības pieejas izmantošana. Katra *uzņēmuma* (šajā gadījumā- saimniecības) saražotā pievienotā vērtība ir tā ražotās produkcijas vērtība, no kuras atņemta no citiem uzņēmumiem iepirkto resursu un pakalpojumu vērtība.

IKP var mērīt *tirgus cenās* vai *faktoru cenās*. Pēdējās ietilpst subsīdijas, bet neietilpst netiešie nodokļi, tajā skaitā arī pievienotās vērtības nodoklis, kas Eiropas Savienībā ir galvenais netiešais nodoklis.

Nacionālais kopprodukts NKP atšķiras no IKP ar to, ka tajā ietilpst tieie ieņēmumi no ārzemēm. Neto nacionālais produkts NNP¹ no NKP atšķiras par summu, kas nepieciešama kapitāla atjaunošanai, tas ir- par atskaitītajiem amortizācijas izdevumiem. Šie divi jēdzieni šeit netiek lietoti.

IKP var izteikt *pašreizējās* vai *nemainīgās* cenās. Pēdējā gadījumā tiek veikta korekcija par cenu izmaiņām. Tas ir IKP *netiešais cenu deflators*, kuru dažreiz lieto arī, lai korigētu citas cenas. Lidzīgs, bet ne identisks ir patērētāju cenu indekss. Datu rindas tiek sauktas par *nominālām* vai *reālām* atkarībā no tā, vai tās ir vai nav korigētas par cenu izmaiņām.

Eurostata sērija *Agricultural Income* (sk. tālāk tekstā), pamatojas uz valstu nacionālo kontu uzskaites datiem. Par lauksaimnieku ģimeņu ienākumiem no ar lauksaimniecību nesaistītiem avotiem, informāciju var atrast Berklija Hila no Vaija koledžas (*Berkeley Hill from Wye College*) *Eurostatam* sagatavotajā ziņojumā *Total Income of Agricultural Households: 1992 report*. Bijušo SEPP valstu nacionālo kontu sistēmā

¹ Net national product- NNP (tulk. piez.)

(*materiālās ražošanas bilancēs*) nebija iekļauti vairāki rādītāji, kas tiek uzskaitīti Rietumu sistēmā (īpaši pakalpojumi), tāpēc rādītāji par lauksaimniecības nozari kopumā bija zemāki nekā tie būtu, lietojot Rietumu sistēmu.

Nacionālie konti ir neaizvietojams instruments vairāku ekonomisko rādītāju noteikšanai. Nevar uzskatīt, ka tie precīzi raksturotu labklājības līmeni. Piemēram, tie neatspoguļo atšķirības starp *individuālajām* un *sabiedriskajām* izmaksām, tāpat netiek atņemts ar pieaugošo industrializāciju saistītais palielinātais piesārņojums (gluži pretēji, piesārņojuma kontroles pasākumi tiek uzskaitīti kā *papildus pievienotā vērtība*). Nacionālie konti neraksturo arī neatjaunojamo dabas resursu izmantošanas pakāpi.

3. Nodarbinātības statistika. Valstu statistikas institūcijas iedzīvotājus parasti klasificē pēc to pamatnodarbošanās. Tādējādi iedzīvotājus, kas ir deklarējuši, ka viņu pamatnodarbošanās ir lauksaimniecība, ieskaita lauksaimniecībā nodarbinātajos; kaut arī viņiem var būt vēl otra nodarbošanās. No otras puses, lauksaimniecībā strādājošajos netiek ieskaitīti tie iedzīvotāji, kam lauksaimniecība nav pamatnodarbošanās un kas saimniecībā strādā nepilnu darba laiku. Tomēr šo statistiku ir jālieto, lai lauksaimniecību salīdzinātu ar citām nozarēm.

ES periodiski veic apsekojumu par lauksaimniecības uzņēmumu struktūru (sk. tālāk tekstā), tajā aptverot visus lauksaimniecībā nodarbinātos iedzīvotājus neatkarīgi no tā, vai lauksaimniecība ir viņu pamatnodarbošanās. Tiek uzskaitītas arī nostrādātās darba stundas. Uz šīs bāzes, pārrēķinot pilnās darba dienās, saimniecību darbaspēku var izteikt *gada vidējās darba vienībās*.

Agrākajās SEPP valstīs pie lauksaimniecībā nodarbinātajiem pieskaitīja arī tos, kas ir nodarbināti dažādās ar lauksaimniecību saistītās nozarēs, ko Rietumu pasaulē uzskata par pakalpojumu vai rūpniecības nozarēm.

4. Lauksaimniecības ienākumu statistika. Kaut arī valsts statistikas dati par ienākumiem un nodarbinātību ļauj aptuveni salīdzināt ienākumus starp lauksaimniecību un citām nozarēm, daudz precīzāku informāciju sniedz Eiropas Savienības *Saimniecību uzskaites datu tīkls-FADN*. Izlases apsekojumu veic katru gadu, ar to aptverot apmēram 57000 preču saimniecību divpadsmit¹ dalībvalstīs: rezultāti tiek vispārināti, lai attēlotu visu preču ražošanas saimniecību stāvokli,

¹ nu jau piecpadsmit dalībvalstīs (red. piez.)

lielā mērā balstoties uz periodisko Eiropstatistikas apsekojumu par saimniecību struktūru (sk. tālāk tekstā).

Eiropas lieluma vienības (ESU), kā jau tika norādīts saistībā ar 1.1. tabulu, raksturo saimniecības kopējo bruto peļņu. Tādējādi ESU ir saimniecību *ekonomiskā lieluma* mērs. Saimniecības ekonomiskais lielums ir 1 ESU, ja tās *kopējā bruto peļņa* (produkcija minus noteiktas mainīgās izmaksas) ir noteikta summa ekijos. Šo lielumu periodiski maina, bet 1989./90. gada apsekojumā tas bija 1200 ECU. Katrai atsevišķai saimniecībai *bruto peļņu* faktiski neaprēķina. To aprēķina kā trīs gadu vidējo rādītāju katram konkrētā reģiona saimniecību veidam. Iegūtos rezultātus var izmantot arī attiecībā uz konkrētu saimniecību, pamatojoties uz tās fiziskajiem parametriem, piemēram, sējplatība, lopu skaits utt.

Saimniecību tirā pievienotā vērtība (FNVA) tiek iegūta, no kopējās produkcijas vērtības atskaitot pirktos resursus, ēku un tehnikas amortizāciju utt.- tādējādi tas raksturo atlīdzību par ģimenes un algoto darbu, pašu un aizņemto kapitālu, kā arī par saimniecības pārvaldi. To var arī attiecināt uz gada vidējo darbaspēka vienību (sk. pielikuma iepriekšējo punktu).

Ja no saimniecību tirās pievienotās vērtības atskaita izmaksāto darba algu, procentu maksājumus, nomas un sociālās nodrošināšanas maksājumus, iegūstam *ģimenes saimniecības ienākumus*. Izsakot tos attiecībā uz *nealgotā darba* vienību, tie parāda, kādu peļņu ir devis saimnieka un viņa ģimenes darbs, kā arī viņu pašu kapitāls. Tomēr ir grūti iegūt ticamu informāciju par izlietotā ģimenes darba apjomu.

5. Apsekojumi par saimniecību struktūru. Eurostat regulāri veic apsekojumus par saimniecībām visā Eiropas Savienībā. Pēdējais no tiem notika 1989./90. gadā, bet vēl līdz 1994. gada vidum tā rezultāti nebija pieejami: pēdējais publicētais pārskats attiecas uz 1987. gadu. Šie apsekojumi sniedz detalizētu informāciju par saimniecību skaitu un lielumu, par nodarbinātību lauksaimniecībā utt. (Tomēr jāievēro, ka 1987. gada tabulās par saimniecību darbaspēku ir nozīmīgas kļūdas.)

FADN, tāpat arī struktūras apsekojumos saimniecības klasificē gan pēc ESU, gan pēc platības.

Galvenie rezultāti gan no FADN, gan pārskata par saimniecību struktūru tiek iekļauti Komisijas ikgadējā ziņojumā "Stāvoklis Kopienas lauksaimniecībā" (*The Agricultural Situation in the Community*).

6. 7.1. tabula Lietotajā informācijas avotā- Komisijas periodiskajā izdevumā *European Economy*- ir iekļauti ērti statistikas pielikumi, kas

satur plašas hronoloģiskās sērijas. Līdzīgus datus, kaut arī ne tik viegli, var atrast Eurostata izdevumos *National Accounts* un *Basic Statistics*.

7. 7.1. attēls. *OECD National Accounts: Vol. I--Main Aggregates, 1960-1989* raksturo katras valsts IKP uz vienu iedzīvotāju, izteiktu USD, lietojot *pirktspējas paritātes* indeksus (PP), kas aprēķināti, izmantojot starptautiski saskaņotu preču un pakalpojumu grozu. Šajā zīmējumā dati no 1970. līdz 1989. gadam izteikti 1985. gada cenās, izmantojot Amerikas Savienotajām valstīm aprēķināto IKP netiešo cenu deflatoru.

Izdevumi pārtikai un patērētāju kopējie izdevumi ir ņemti no *OECD National Accounts; Vol. II--Detailed Tables*. Šajā pētījumā izmantoti izdevumi tieši pārtikai, nevis dzērieniem vai tabakai. Vācija šajā diagrammā nav iekļauta, jo šis valsts dati par izdevumiem pārtikai nav pieejami.

Lauksaimniecības pievienotā vērtība kā daļa no IKP ņemta no *OECD Historical Statistics 1960-1989*. Šis avots sniedz vidējos datus par piecu gadu posmu (1968.-1973.). Labāk lietot šādus datus, nevis datus tikai par vienu gadu.

Nav iespējams pilnīgi precīzi saskaņot šīs divas sērijas. Izdevumos par pārtiku ietilpst arī izdevumi par importēto produkciju. Toties tajos neietilpst izdevumi par tādu lauksaimniecības produktu kā vīns (kas ir svarīgs Dienvideiropas valstīs). Tajā pašā laikā visu dzērienu iekļaušana novestu pie tādu izdevumu uzskaitīšanas, kam ir visai mazs sakars ar lauksaimniecību. Lauksaimniecības produkcijā ietilpst arī daži nepārtikas ražojumi, tādi kā kokvilna un rūpnieciskie eļļas augi.

Diagramma aprobežojas ar septiņām valstīm dažādās ekonomiskās attīstības pakāpēs. Pārējās valstis iekļaujas šajās vispārējās attīstības tendencēs.

8. 7.2. attēls Dati aptver visas divpadsmit dalībvalstis. Pievienotā vērtība ir neto pievienotā vērtība faktoru cenās. Nominālā pievienotā vērtība ir koriģēta ar netiešo IKP deflatoru, lai iegūtu reālu pievienoto vērtību. Nodarbinātība ir izteikta gada vidējās darba vienībās. Reālās pievienotās vērtības uz gada vidējo darba vienību attīstības tendenci var uzskatīt par aptuveni atbilstošu tai tendencei, kāda ir vidējiem ieņēmumiem no darba saimniecībās. Avots: Eurostat, *Agricultural Income 1993*.

9. Saimniecību dzīvotspēja. 7.3. tabula pamatojas uz pētījumiem ar šādu virsrakstu, ko veicis *J.Zeddies* no Hohenheimas Universitātes un ko Komisija publicēja 1991. gadā. Diemžēl pētījumā ir lietoti samērā veci FADN dati. Rentablas saimniecības noteikšana ir pilnīgi atkarīga no

salīdzinājuma ar ieņēmumiem par darbu un kapitālu citās nozarēs. Lietotie *salīdzināmie ienākumi* (par 1988./89. gadu) svārstās no vairāk nekā 20000 ECU uz cilvēku Vācijā un trijās Beniluksa valstīs līdz 5000 ECU Portugālē. Autors šos skaitļus aprēķinos koriģē ar koeficientu 0.8, pamatojoties uz to, ka *salīdzināmajos ienākumos* ietilpst augsti kvalificētu darbinieku atalgojums, ka saimniecībām ir droši kapitāli (īpaši zeme), kuru vērtība var palielināties. Reālās procentu likmes (t.i. ievērojot inflāciju) svārstās no 7.2% Īrijā līdz 3.9% Portugālē.

10. ASV saimniecību ienākumi. Daži dati par saimniecību ienākumiem regulāri parādās ASV Lauksaimniecības departamenta ikmēneša izdevumā *Agricultural Outlook*; plašāka informācija tiek dota departamenta gadskārtējā izdevumā *National Financial Summary*.

Jāievēro, ka lauksaimniecības ģimenes vidējos ienākumus nevar aprēķināt, izdalot kopējos lauksaimniecības nozares ienākumus ar saimniecību skaitu. Kā iepriekš atzīmēts nodaļas izklāstā, būtisku šīs nozares ienākumu daļu saņem ārpus saimniecībām esoši darbinieki un partneri (t.i., firmas, kas realizē cūkas, cāļus, dārzeņus un citu produkciju vai piegādā ražošanai nepieciešamās izejvielas, tādas kā sēklas un mēslojums). Turklāt vienas saimniecības ienākumus var sadalīt starp vairākām ģimenēm. ASV Lauksaimniecības departaments šajā aspektā ir krietni uzlabojis savus datus. Analīzes, kas pamatojas uz datiem, kuri iegūti pirms 1990. gada, var būt kļūdaina. Sk. rakstu *Farm income is shared by multiple stakeholders*, *Agricultural Outlook*, Sept. 1995.

II DAĻA. VALSTS POLITIKA

8 NODAĻA. LAUKSAIMNIECĪBAS POLITIKAS ATTĪSTĪBĀ

1. 19. gadsimta beigās- pirmais protekcionisma vilnis
 - 1) Aizjūras konkurences problēma
 - 2) Protekcionisma atdzimšana
 - 3) Dažas sekas
2. 20. gadsimta trīsdesmitie gadi- protekcionisma otrais vilnis
 - 1) Pirmā aizsardzības linija- tarifi
 - 2) Otrā aizsardzības linija- ārpustarifu pasākumi
 - 3) Nākošais solis- intervence lauksaimniecības tirgū
 - 4) Dažas sakarības
 - 5) Lauksaimniecības produkcijas eksportētājvalstu reakcija
3. Valdības garantijas un iejaukšanās tirgū pēc 1945. gada Pielikums

Šajā nodaļā īsumā aprakstīts, kā attīstījusies lauksaimniecības politika dažādās Rietumeiropas un Ziemeļamerikas valstīs. Protekcionisms 19. gadsimta beigās, kad Eiropa saskārās ar pieaugošu aizjūras pārtikas produktu konkurenci, tirdzniecību intervence 20. gadsimta 30. gadu ekonomiskās krīzes laikā un ienākumu garantijas pēc 2. pasaules kara veidoja pamatu Eiropas Kopienas Kopējai lauksaimniecības politikai (*Common Agricultural Policy- CAP*).

1. 19. gadsimta beigās- pirmais protekcionisma vilnis

1) Aizjūras konkurences problēma

19. gadsimta vidū Eiropas valstu savstarpējā tirdzniecībā gandrīz nebija tarifu un citu ierobežojumu. Lielbritānija bija pirmā, kas atcēla nodevas ne tikai graudiem, bet gandrīz visam pārējam lauksaimniecības

importam. Francija savas lauksaimniecības aizsardzību faktiski likvidēja 1860. gada tirdzniecības līgumā ar Lielbritāniju. Vācu lauksaimnieki joprojām bija ieinteresēti eksportēt graudus un tāpēc gribēja brīvu tirdzniecību- tāpēc 1853. gadā atcēla muitas savienības (*Zollverein*) nodevas graudiem. Itālijā pēc līgumu noslēgšanas ar Franciju un citām valstīm, lauksaimniecību aizsargāja tikai nodevas graudiem, kas nebija augstas. Beļģijā 1871. gadā izdeva dekrētu par brīvu galveno pārtikas produktu ieviešanu, Nīderlande savas nodevas graudiem samazināja 1862. gadā. Lielākajā daļā pārējo valstu lauksaimniecības tirdzniecība bija brīva vai gandrīz brīva.

Tirdzniecība ar lauksaimniecības produkciju vēl nebija tik nozīmīga, bet no 19. gadsimta 70. gadiem graudu eksports no ASV strauji pieauga, arī Krievija palielināja savu eksportu, Kanāda sāka ietekmēt pasaules tirgu, bet Suecas kanāls veicināja tirdzniecību ar Indiju un Austrāliju. Graudu cenas 1895. gadā noslīdēja līdz zemākajam līmenim- pasaules cena kviešiem bija tikai nedaudz augstāka par pusi no iepriekšējā līmeņa.

Sākotnēji krīze ietekmēja galvenokārt graudu tirgu. Vēlāk, kad komerciālā mērogā sāka izmantot saldēšanas tehniku, strauji pieauga kuģu pārvadājumi. ASV 1875. gadā ar kuģiem sāka pārvadāt saldētu gaļu, bet Austrālija- 1877. gadā. Tomēr lopkopības produktu ražošana nepieauga tik strauji kā graudu audzēšana, un, pakāpeniski ceļoties dzīves līmenim, pieprasījums pēc lopkopības produktiem pieauga salīdzinoši ātri. Tāpēc gaļas un citu lopkopības produktu cenas nekad nenokrita tik zemu kā graudu cenas.

Cenu krišanās efektu galvenokārt izjuta lauksaimnieki, kas nodarbojās ar augkopību. Lopkopji gan arī izjuta vērtības krišanos, bet tas notika vēlāk un nebija tik nopietni, turklāt viņi bija ieguvēji no daudz lielākā lopbarības graudu cenu samazinājuma.

2) Protekcionisma atdzimšana

Francijā tirdzniecības politika sāka mainīties pretējā virzienā ar 1881. gada tarifiem, kas ieviesa mērenu rūpniecības aizsardzību un strauji palielināja nodevas par mājlopiem un lopkopības produktiem. 1885. un 1887. gadā visiem galvenajiem lauksaimniecības produktiem tika būtiski paaugstinātas nodevas. 1892. gada *Melina tarifi* (*Méline Tariff*), ko nosauca tā laika lauksaimniecības ministra vārdā, paaugstināja gan rūpniecības, gan lauksaimniecības tirgus aizsardzību.

Vācija pie tirgus aizsardzības sāka atgriezties ar 1879. gada tarifiem, kas atjaunoja nodevas dažādām rūpniecības precēm un ar mēreniem

nodokļiem aplika arī lauksaimniecības produkciju. 1885. un 1887. gadā tika tālāk būtiski paaugstināti nodokļi graudiem. Šī aizsardzības politika bija Bismarka darbs- pēc viņa atlaišanas 1890. gadā Vācija uz īsu laiku ieturēja pretēju kursu. Par cik Vācijai tajā laikā bija nepieciešams noiets rūpniecības produkcijas eksportam, Bismarka pēcteči vairākos tirdzniecības līgumos samazināja lauksaimniecības nodokļus kā maksu par zināmām priekšrocībām Vācijas eksportam. Bet tas radīja spēcīgu lauksaimnieku pretestību, it sevišķi no spēcīgo Prūsijas zemes īpašnieku puses, kā arī saasināja strīdus par to, vai Vācijai jāklūst par strauji augošas rūpniecības valsti. Lauksaimnieku intereses beidzot tika apmierinātas ar 1902. gada tarifiem.

Itālija protekcionismu atsāka 1878. gadā, galvenokārt aizstāvēt savu jauno rūpniecību, bet nodokļi sākumā bija mēreni, lai neizraisītu atbildes pasākumus pret Itālijas lauksaimniecības eksportu. Tomēr 1887. gadā nodokļi gan lauksaimniecības, gan rūpniecības produkcijai tika būtiski paaugstināti.

Arī **Beļģijā** krīze lauksaimniecībā izraisīja protekcionistu aģitācijas atdzimšanu un 1887. gadā noveda pie tarifu noteikšanas mājlopiem un gaļai. Aizsardzība palika mērena. 1895. gadā daudziem lauksaimniecības produktiem nodokļi tika paaugstināti, tomēr graudu, izņemot auzas, tirdzniecība palika brīva.

Šveicē lauksaimniecības aizsardzība pirmo reizi tika ieviesta ar 1891. gada tarifiem. Līdzīgi kā Beļģijā, graudu tirdzniecība palika praktiski pilnīgi neaizsargāta, un visa aizsardzība bija vērsta pret liellopiem un gaļu.

Ar 19. gadsimta 70. gadiem aizsardzības pasākumus kā lauksaimniecībai, tā rūpniecībai ieviesa arī **Austroungārija, Zviedrija, Spānija un Portugāle**, kamēr **Krievija un Amerikas Savienotās Valstis** savu augošo rūpniecību paslēpa aiz faktiski aizliedzoši augstu tarifu sienas. Amerikas Savienotajās Valstīs 1890. gada Makkinlija (*McKinley*) tarifi paplašināja aizsardzību arī attiecībā uz lauksaimniecību, palielinot nodokļus graudiem un nosakot jaunus nodokļus dažiem citiem produktiem.

Eiropā brīvās tirdzniecības principus saglabāja tikai dažas valstis, no kurām nozīmīgākā bija **Lielbritānija**. Lielbritānijas lauksaimniecība bija ne mazāk pakļauta aizjūras konkurencei kā pārējās Eiropas valstis. Liela daļa Lielbritānijas lauksaimniecības faktiski bija izpostīta krīzes laikā, daudzi lauksaimniecībā strādājošie devās uz pilsētām, lielas aramzemes platības aizauga ar zāli un kādreizējie *intensīvās zemkopības* standarti sāka pazemināties. Tomēr Lielbritānijas valdība

atteicās no jebkādas aizsardzības. Arī paši lauksaimnieki aizsardzības pasākumus īpaši nepieprasīja. Tikai pēc lauksaimniecības krīzes beigām, apmēram no 1903. līdz 1905. gadam sākās tarifu reformas kampaņa, kuras mērķis drīzāk bija impērijas tirdzniecības priekšrocību nodrošināšana, bet nevis Lielbritānijas lauksaimniecības aizsardzība.

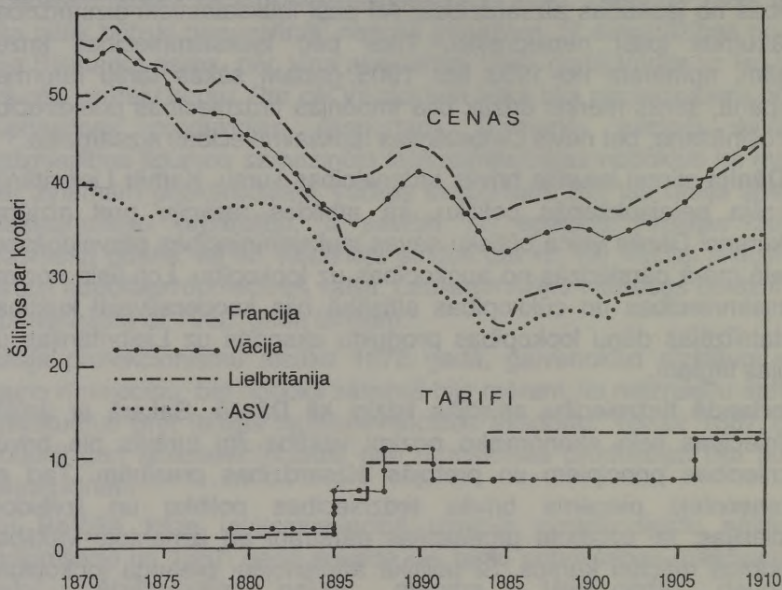
Arī **Dānija** stingri ieturēja brīvās tirdzniecības kursu. Kamēr Lielbritānija realizēja neiejaukšanās politiku, kā atbildes reakciju pret aizjūras konkurenci Dānija veica būtisku savas lauksaimniecības pārveidošanu – tā lielā mērā pārslēdzās no augkopības uz lopkopību. Ļoti liela nozīme piensaimniecības un cūkkopības attīstībā bija kooperatīvajai kustībai. Nostabilizējās dāņu lopkopības produktu eksports uz Lielbritānijas un Vācijas tirgiem.

Nīderlandē tirdzniecība attīstījās līdzīgi kā Dānijā. Sakarā ar ārējās tirdzniecības lielo ekonomisko nozīmi valdība ilgi turējās pie brīvās tirdzniecības principiem un pretojās aizsardzības prasībām. Tad arī lauksaimnieki pieņēma brīvās tirdzniecības politiku un izveidoja asociācijas, lai uzlabotu produkcijas pārstrādi un izmantotu valdības izveidotos mācību kursus. Šī politika attaisnojās – pieauga lopkopības produktu, augļu un dārzeņu eksports.

3) Dažas sekas

Tur, kur tika īstenota aizsardzības politika, cenu krišanās tika ierobežota, taču tā netika apturēta. 8.1. attēls parāda kviešu cenu attīstības tendences Amerikas Savienotajās valstīs, Anglijā, Francijā un Vācijā, lai novērstu ikgadējo cenu svārstību ietekmi, izmantoti slīdošie piecu gadu vidējie rādītāji. Tas parāda arī tarifu likmi kviešiem Francijā un Vācijā. Tas skaidri parāda, ka līdz 19. gadsimta 80. gadu vidum kviešu cenām visās četrās valstīs bija līdzīgs lejupslīdes kurss. Kopš Francijā un Vācijā tika ievērojami paaugstināti tarifi, cenas šajās divās valstīs kļuva atšķirīgas no pasaules cenas – Francijas un Vācijas cenas bija augstākas par ASV un Anglijas cenām aptuveni par noteikto tarifu lielumu vai gandrīz par trešo daļu.

Tajās valstīs, kur aizsardzībai pret krīzes sekām tika veikti protekcionisma pasākumi, lauksaimnieki laikam cieta mazākus zaudējumus nekā tādās valstīs kā Lielbritānija. Protekcionisma nodrošināto peļņu galvenokārt ieguva lielle graudu audzētāji, un tikai neliela tās daļa nonāca pie zemniekiem, kas nodarbojās ar lopkopību. Iespējams, ka protekcionisms tiem pat kaitēja, saglabājot augstu maizes un iepirktais lopbarības, kā arī zemes cenu.

8.1. attēls. Kviešu cenas un tarifu likmes

Avoti: Board of Trade (UK), *British and Foreign Trade and Industry* (1909); Dati par vēlākajiem gadiem ir ņemti no nacionāliem avotiem. Kvoteris ir tilpuma mērs, līdzvērtīgs apmēram 290 litriem.

Dānija un Nīderlande parādīja iespēju, kā pārvarēt krīzi, pielāgojot lauksaimniecības ražošanas struktūru jaunajai situācijai un tādējādi veidojot pamatu pārtikušai lauksaimniecībai, dodot nozīmīgu ieguldījumu eksporta ieņēmumu palielināšanā un vispārējā ekonomikas attīstībā. Francijā un Vācijā, kaut gan lopkopības nozare paplašinājās, šāda pielāgošanās nenotika. Faktiski palielinājās kviešu platības. Vācijā dažādu aizsardzības pasākumu ietekmē arī rudzu audzēšanas apjoms strauji pieauga un pārsniedza pieprasījuma attīstību valsts iekšienē un ārzemēs.

Aizraušanās ar tarifu politiku novērsa uzmanību no daudz konstruktīvākiem pasākumiem. Vācijā zināmi panākumi bija kooperatīvu kustībai, sevišķi Raifaizena kredītu kooperatīviem, un tika sasniegts ievērojams tehniskais progress. Parādījās vajadzība apvienot fragmentāros zemes īpašumus, un dažas no vācu valstīm pat izveidoja speciālu likumdošanu, gan neko īpašu nerasniedzot. Francijā

konkurējošas politiķu grupas mēģināja veicināt *sindikātu* un *savstarpējās palīdzības apvienību* veidošanos, taču paši zemnieki lielu iniciatīvu neparādīja. Saimniecību konsolidācijas mēģinājumu nebija. Kopumā Francijas un Vācijas lauksaimnieki arvien vairāk paļāvās uz tarifu aizsardzību. Valdības maz darīja, lai mudinātu viņus pašus uzlabot savu stāvokli, sasniedzot augstāku ražību, iemācoties labāk tirgoties utt. Mainīt ierasto domāšanas veidu izrādījās par grūtu.

Francijā un Vācijā darbaspēka aizplūšana prom no zemes noritēja salīdzinoši lēni. Lielbritānijā, kur jau līdz 19. gadsimta 80. gadiem bija samērā mazs lauksaimniecībā nodarbināto iedzīvotāju īpatsvars, laika posmā no 1881. līdz 1901. gadam tas būtiski samazinājās, kaut arī tas bija laiks, kad strauji pieauga kopējais iedzīvotāju skaits. Francijā saskaņā ar esošajiem datiem, kas gan nav sevišķi ticami, lauksaimniecībā nodarbināto iedzīvotāju skaits krīzes laikā mazliet samazinājās, bet pēc tam atkal pieauga. Vācijā nodarbinātība lauksaimniecībā samazinājās, izraisot migrāciju no austrumu lauku apvidiem uz apgabaliem ar strauji augošo rūpniecību. Šī kustība galvenokārt skāra fermu algotos strādniekus, kalpotājus un saimnieku ģimenes locekļus- lauksaimnieku skaits palika apmēram tāds pats vai pat pieauga. Šīs atšķirības starp Lielbritāniju, Franciju un Vāciju, iespējams, pirmām kārtām atbilda to atšķirībām industrializācijas līmenī. Tomēr šķiet, ka, ja Francija un Vācija nebūtu pieņēmusi lauksaimniecības aizsardzību vai Lielbritānija būtu, darbaspēka kustība šajās valstīs varētu būt citāda.

Aizsardzības pasākumu ietekme uz patērētājiem nebija tik jūtama, daļēji tāpēc, ka atsevišķo valstu patēriņa modeļi atšķiras, un arī tāpēc, ka 19. gadsimta beigās cenām vispār bija lejupejoša tendence, tā ka tirgus aizsardzība drīzāk ierobežoja cenu krišanos nekā izraisīja pārtikas cenu celšanos. Tādējādi aizsardzības pasākumi neķļuva par acīm redzamu slogu. Tomēr tādās valstīs kā Francija un Vācija patērētājiem lielā mērā tika atņemta peļņa, ko būtu iespējams iegūt no lētas importētas pārtikas. Uz vēlāku laiku tika aizbīdītas arī ar to saistītās izmaiņas pārtikas patēriņa struktūrā un apmēros.

2. 20. gadsimta trīsdesmitie gadi- protekcionisma otrais vilnis

Pirmā pasaules kara laikā gan Eiropas, gan aizjūras valstu zemniekiem peļņu deva augstās cenas, kas pārtikas trūkuma dēļ saglabājās arī dažus gadus pēc kara. Bet lauksaimnieciskā ražošana pakāpeniski

atjaunojās, vienlaikus turpināja palielināties ražošanas aizjūras valstīs, kur tā bija ievērojami paplašinājusies jau kara laikā. Pārtikas piedāvājuma pieaugums kopā ar vispārējās ekonomiskās krīzes sekām izraisīja cenu krišanos. Līdz 1929. gada vidum pasaules kviešu krājumi sasniedza 28 miljonu tonnu apjomu, kas pārsniedza visu eksportētājvalstu gada eksporta apjomu.

Pēc Ņujorkas fondu biržas sabrukuma 1929. gada oktobrī Savienoto Valstu rūpniecības lejupslīde ātri izplatījās arī uz citām valstīm- kritās cenas, rūpniecības produkcijas apjoms krasi samazinājās, pieauga bezdarbs.

Līdz ar vispārējo ekonomisko krīzi strauji pazeminājās graudu cenas. 1931. gadā kviešu cenas bija vairs tikai nepilna puse no pirmskrīzes līmeņa. Lopkopības produkcijas cenas sākotnēji turējās labāk, bet ar 1931. gadu, samazinoties patērētāju pirktspējai, arī tās skāra krīze. Importētājvalstis uz cenu krišanos atbildēja ar tarifu barjeru paaugstināšanu un veselu virkni citu pasākumu, novedot savu tirgu arvien lielākā izolācijā, kamēr eksportētājvalstis bija spiestas atbrīvoties no krājumu pārpalikuma gandrīz par katru cenu, un ar eksporta subsīdiju palīdzību pārdeva savu produkciju ārzemēs par dempinga cenām.

1) Pirmā aizsardzības līnija- tarifi

Pirmā pasaules kara laikā un pirmajā pēckara posmā, kad bija pārtikas trūkums, tirdzniecībā ar lauksaimniecības produktiem tarifi uz laiku bija vispār atcelti. Turpmākajos gados tos pakāpeniski atjaunoja, tomēr parasti nepārsniedzot pirmskara līmeni.

Kad Eiropas lauksaimniecību pārņēma krīze, gan Francijā, gan Vācijā tarifi tika paaugstināti kā pirmā aizsardzības līnija. Tie sasniedza līmeni, kas parastā situācijā būtu bijuši aizliedzoši- pasaules cenām kritoties, 1931. gadā tie divas vai pat trīs reizes pārsniedza vairāku produktu pasaules tirgus cenu- sevišķi graudiem un cukuram. Arī vairākas citas valstis paaugstināja savas muitas tarifus lauksaimniecības produkcijai.

Nozīmīgākais notikums tarifu attīstībā bija Lielbritānijas pievēršanās protekcionismam 1931. gada rudenī. Lielbritānijas lauksaimniecībai tas gan nedeķa nekādu lielu labumu. Ar nodevu aplika augļus, dārzeņus, kviešus un dažus citus lauksaimniecības produktus. Bet, tā kā impērijā ražotā produkcija turpināja ieplūst tirgū bez nodevām, tarifu ietekme uz Lielbritānijas lauksaimniecības aizsardzību palika samērā nenoīmīga.

2) Otrā aizsardzības līnija- ārpusstarifu pasākumi

Laikā, kad eksportētāji bija gatavi pārdot gandrīz vai par jebkuru cenu, tarifi, lai cik augsti, aizsardzības ziņā bija maz efektīvi. Kontrolēt importu vajadzēja daudz precīzāk un tiešāk, tāpēc tika izstrādāti daudzi jauni pasākumi.

To vidū kā pirmais, un arī viens no efektīvākajiem, ir jāmin **iekšzemes labības piemალuma procents** kviešiem, bet reizēm arī rudziem-dzirnavniekus ar likumu piespieda savā ražošanā izmantot noteiktu minimālo pašu valsti audzēto kviešu daudzumu. Šķiet, šis plāns tika izgudrots Norvēģijā 1927. gadā, Francija un Vācija to pārņēma 1929. gadā, bet ar 1930. gadu tas plaši izplatījās visā Eiropā un arī dažās valstīs ārpus tās. Daudzos gadījumos to turpināja lietot līdz pat Otrajam pasaules karam, bet dažas valstis to atjaunoja arī pēc kara.

Kā nozīmīgākais jaunā tipa instruments ir jāmin **importa kvotas**. Pirmā valsts, kas kā aizsardzības līdzekli plaši pielietoja kvotas, bija Francija. 1931. gadā tās noteica kā ārkārtas pasākumu tikai dažiem lauksaimniecības produktiem, turpmākajos gados sistēmu paplašināja, un tā aptvēra faktiski visus lauksaimniecības produktus, izņemot kviešus, to attiecināja arī uz dažiem pārstrādes produktiem. Importa kvotas pakāpeniski kļuva par neatņemamu Francijas tirdzniecības politikas sastāvdaļu. Dažādos veidos tās ieviesa arī citas valstis. Beļģija bija viena no pirmajām valstīm, kas izveidoja attiecīgu likumdošanu, tomēr līdz 1933. gadam to nelietoja pilnā mērā. Daudzās citās valstīs importa kvotas tika ieviestas kā tirgus regulēšanas pasākumu kompleksa elements. Tā tas bija Lielbritānijā, Vācijā, Nīderlandē un Itālijā.

3) Nākošais solis- intervence lauksaimniecības tirgū

No visiem pasākumiem, kas tika ieviesti 30. gadu krīzes laikā, visnozīmīgākā un lielākā ietekme uz tālāko attīstību bija mēģinājumam organizēt iekšējo lauksaimniecības tirgu. Šo ieviešanu parasti pavadīja noteikumi attiecībā uz importu un dažos gadījumos- eksportu.

Pāreja no importa kontroles pasākumiem uz daudz dziļāku ieviešanu tirgū sevišķi izteikta bija **Francijā**. Kviešu ražošana diezgan vienmērīgi auga, un sākotnējie aizsardzības pasākumi kritumam pasaules cenās neļāva šo tendenci bremsēt. 1932. gada lielā raža piesātināja tirgu, un vienīgi ar importa kontroli vairs nebija iespējams uzturēt cenu. Tika veikti dažādi pasākumi, piemēram, valdība daļu ražas iepirka par

fiksētām cenām. Kā šāda rakstura pasākumu kulminācija ir jāvērtē Nacionālās starpnozaru kviešu pārvaldes¹ nodibināšana 1936. gadā ar uzdevumu noteikt kviešu cenu un nodrošināt tās ievērošanu. Šai pārvaldei tika piešķirtas ārējās tirdzniecības monopoltiesības. Tā varēja ierobežot importu un subsidēt eksportu. Otra galvenā prece, kam Francijā valsts veidoja tirgus organizācijas sistēmu, bija vīns. Arī šeit nepieciešamība valstij iejaukties tirgū radās tāpēc, ka vietējā vīna pārpalikums importa kontroli padarīja par neefektīvu. 1931. gadā ieviestie tirgus organizācijas pasākumi, ko pastiprināja 1934. gadā, galveno vērību vērsa uz ražotāju realizētās produkcijas apjomiem un realizācijas laika periodiem.

Lielbritānijā, lai neierobežotu importu no impērijas valstīm, lauksaimniecības aizsardzībā izmantoja subsidijas, kā arī produkcijas realizācijas programmas, ko veidoja tādējādi, lai stiprinātu ražotāju tirgus spēku. Kviešu un cukurbiešu audzētājiem palīdzība tika sniegta tikai ar subsidijām. Pirmajā gadījumā pie tam tika saglabāts brīvs tirgus un subsidijas tika sniegtas kompensācijas maksājumu formā, atdzīvinot mehānismu, ko lietoja Pirmā pasaules kara laikā, un kuram bija lemts spēlēt nozīmīgu lomu arī pēc Otrā pasaules kara. Pienu subsidēja Piena realizācijas padome, izmantojot ekskluzīvās tiesības pārdot pienu un noteikt tā cenas. Liellopu gaļas importu regulēja līgums ar galvenajām eksportētājvalstīm, ieskaitot Britu impēriju ietilpstošās. Cūkgaļas, kartupeļu un apiņu tirgus atbalstam izmantoja produkcijas realizācijas programmas, kā arī importa kontroli, bet olu tirgū - galvenais atbalsta pasākums bija eksportētājvalstu brīvprātīgi noteiktie eksporta ierobežojumi.

Arī **Dānijā** grūtības eksporta tirgū un lauksaimnieku ienākumu samazināšanās lika atteikties no liberālās tirdzniecības politikas. Dānijas izvēlētie atbalsta pasākumi atspoguļoja valsts kā lielas attiecīgo preču eksportētājas situāciju. Visi iekšējā tirgū pārdodamie liellopi tika aplikti ar nodokļiem, bet ieņēmumus izlietoja zemas kvalitātes liellopu uzpirkšanai, lai tādējādi paceltu cenas. Ar nodokļiem tika aplikts arī vietējam patēriņam pārdotais sviests, ieņēmumus sadalot ražotāju starpā. Sevišķi tālejošu sistēmu izveidoja cūkgaļai, tajā ietverot varbūt pat pirmās lauksaimniecības produkcijas realizācijas kvotas vēsturē.

Nīderlandē situācija bija līdzīga kā Dānijā. Sakarā ar importa cenu krišanos, bet jo sevišķi - ar eksporta grūtībām, arī holandiešu valdība bija spiesta atteikties no tradicionālā liberālisma un sadarbībā ar attiecīgo

¹ *Office National Interprofessionnel du Blé* - franču val. (tulk. piez.)

nozaru ražotājiem organizēt cūkgaļas, piena produktu, liellopu gaļas, augļu un dārzenų tirgu.

Arī **Šveice** bija valsts, kurā saistība ar liberāliem ekonomikas principiem neliedza lielā mērā pievērsties lauksaimniecības tirgus organizēšanai, ietverot tajā pašu izaudzēto kviešu un rudzu valsts iepirkumus par garantētām cenām, lopbarības graudu un citas lopbarības importa kontroli, subsīdijas piena ražošanai un intervenci cūkgaļas tirgū.

Austrija 1931. gadā sāka regulēt liellopu gaļas tirgus piegādes, un imports tika pieļauts tikai tādās robežās, kas neapdraudēja vietējo lopu pārdošanu. Kopš 1931. gada tika organizēts arī piena tirgus, kā arī tika ieviesti dažādi pasākumi attiecībā uz citiem produktiem.

Norvēģija savu lauksaimniecības tirgu sāka organizēt jau pirms krīzes, 1926. gadā ar likumu nodibinot graudu monopolu. Kopš 1929. gada tika veikti dažādi pasākumi, galvenokārt izmantojot nozīmīgāko produktu tirdzniecības kooperatīvus.

Zviedrija 1930. gadā savu iekšzemes labības piemaluma procenta kviešiem lietošanu pastiprināja ar valdības noteiktām iepirkuma cenām. 1932. gadā tika organizēts arī piena produktu tirgus, kā arī veikti citi pasākumi.

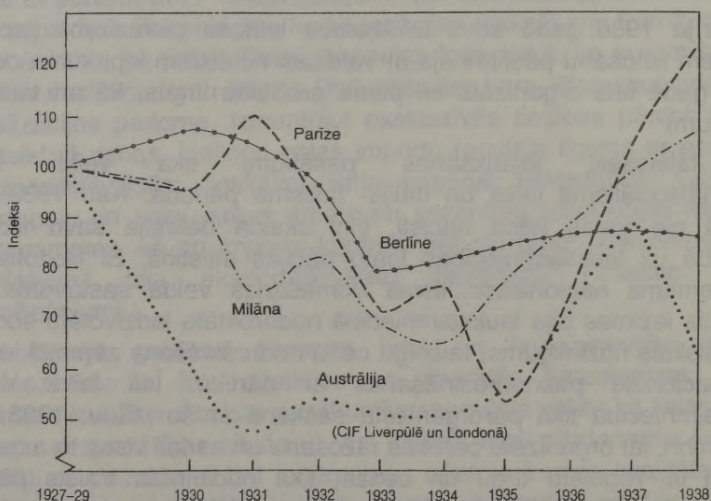
Vēl tālejošāki iejaukšanās pasākumi tika veikti Vācijā nacionālsociālisma laikā un Itālijā- fašisma periodā. Kad 1933. gadā **Vācijā** pie varas nāca nacisti, viņi skaidri definēja savu filozofiju attiecībā uz lauksaimniecības lomu nācijas attīstībā. Šī filozofija bija neatņemama nacionālsociālisma domāšanas veida sastāvdaļa. Tās būtiskās iezīmes bija lauksaimniecībā nodarbināto iedzīvotāju sociālais un rasiskais nozīmīgums, taisnīgu cenu nodrošināšana zemniekiem, kā arī nacionālā pašnodrošināšanās ar pārtiku. Īsā laikā Vācijas lauksaimniecība tika pārorganizēta saskaņā ar šo plānu. 1933. gada septembrī, lai organizētu pārtikas ražošanu un sadali visos to aspektos, kā arī lai regulētu tirgu un cenas, tika nodibināta Valsts pārtikas korporācija (*Reichsnährstand*). Importa apjomu un cenu pilnīgas kontroles tiesības tika piešķirtas Valsts pārvaldēm (*Reichsstellen*), ko 1933. gada aprīlī izveidoja visām precēm. Tās vietējā tirgū varēja iepirkt un pārdot lauksaimniecības produkciju, kā arī rīkoties ar rezervēm.

Arī fašistiskās **Itālijas** ekonomiskajā politikā gan lauksaimniecībā, gan citās nozarēs lielā mērā tika izmantota centralizētā plānošana. Musolini valdīšanas laikā tika izdarīts mēģinājums Itālijas lauksaimniecībā pārvarēt tehnisko atpalicību un ekonomisko krīzi. Liels uzsvars tika likts uz kompleksas zemes ielabošanas politiku. Šo procesu ievadīja 1928. gada likums, kas pieprasīja visas neizmantotās, bet kultivētās

zemes uzlabošanu. Sākās *Ciņa par kviešiem*, lai valstī celtu pašnodrošinātības līmeni. 1931. gadā, lai atbalstītu kviešu cenas, tika ieviests iekšzemes labības piemaluma procents. Vēlāk kviešu tirdzniecībā tika ieviests pilnīgs valsts monopols. Kviešu audzētājiem bija jānodod raža par fiksētām cenām, bet importu strikti kontrolēja Lauksaimniecības ministrijai pakļautas organizācijas.

4) Dažas sakarības

Kā pārsteidzošs rezultāts valsts intervencei tirgū, bija atšķirības cenu izmaiņu tendencēs starp pasaules cenām un tām cenām, ko aizsargātajās importētājvalstīs saņēma ražotāji. Kā parāda 8.2. attēls, pasaules kviešu cenu krišanās 1930. un 1931. gadā nepavisam neatspoguļojās Francijas un Vācijas iekšējās cenās, bet Itālijā atspoguļojās tikai daļēji.

8.2. attēls. Kviešu cenas 1927.- 1938. gados

Piezīme: 1927.-1929.g. indekss pieņemts par 100.

Avoti: Starptautiskais lauksaimniecības institūts (IIA), Romā. *International Yearbook of Agricultural Statistics*

Vēlāk kviešu cenas Francijā nokritās drīzāk bagātās ražas ietekmē nekā zemo pasaules cenu dēļ. Tikai 1936. un 1937. gadā tās pacēlās nedaudz virs pirmskrīzes līmeņa. Vācijā cenas kritās no 1931. līdz

1933. gadam, pēc tam nacistiskā režīma veiktā stingrā kontrole deva iespēju uzturēt stabilu cenu līmeni. Itālijā cenas pirmskrīzes līmenī atjaunojās 1937. gadā. Kad 1938. gadā pasaules cenas skāra tālāka lejupslīde, šajos aizsargātajos tirgos tā cenas neietekmēja.

Kaut gan protekcionisma un valsts iejaukšanās rezultātā lauksaimniecības produkcijas ražotāji lielākajā daļā Eiropas valstu no krīzes neizbēga, tomēr viņi tika pasargāti no tās iespējami sliktākajām sekām. Produkcijas ražošanas apjoms nesamazinājās, drīzāk otrādi. Lielākās daļas preču ražošanas apjoms Rietumeiropas valstīs laika posmā pēc 1929. gada bija lielāks nekā agrāk; sevišķi palielinājās kviešu audzēšana, pieauga arī mājlopu skaits. Apstākļos, kad vispārējā pirktspējas samazināšanās radīja patēriņa krīzi, bet cenām netika ļauts kristies tik tālu, lai kompensētu šo samazināšanos, iekšzemes ražošanas pieauguma tendence varēja nozīmēt vienīgi importa samazināšanos. Tāpēc pastiprinājās cenu krišanās pasaules tirgū un samazinājās tirdzniecības apjoms. Pārtikas tirdzniecības apjoms pasaulē kopumā pēc krīzes 1937. gadā bija par ceturto daļu mazāks nekā 1929. gadā.

Kviešu tirdzniecības samazināšanās galvenokārt ietekmēja ASV un Kanādu, mazāk - Argentīnu un Austrāliju. Polija un Dienvidaustrumu Eiropas valstis krīzes un pēckrīzes laikā spēja palielināt kviešu un rudzu eksportu, daļēji pateicoties Francijas noteiktajam vislielākās labvēlības režīmam, bet vēl nozīmīgāki bija pēc 1933. gada ar Vāciju nodibinātie ciešie tirdzniecības sakari. Samazinājās arī tirdzniecība ar miežiem un auzām, pieauga vienīgi kukurūzas tirdzniecība. Tas bija saistīts ar Lielbritānijas importu, jo tā kukurūzu neaudzēja. Samazinājās cukura tirdzniecība, un mainījās arī tās modelis: tradicionālie eksportētāji - Kuba un Dānijas Austrumindija - zaudēja savu nozīmi, bet priekšrocības, ko Filipīnām, Havaju salām un Puertoriko deva saistība ar ASV - ļāva tām palielināt tirdzniecību, tāpat ieguvējas bija arī Britu impērijas valstis.

Stipri cieta mājlopu eksports, kurā nozīmīgāko vietu ieņēma liellopi un cūkas. Lielbritānija samazināja eksportu no Īrijas. Importu krasi samazināja Austrija, kas bija pasaules lielākā cūku importētāja, galvenokārt no Centrālās un Dienvidaustrumu Eiropas. Arī Vācijas samazināja importu no Dānijas un Nīderlandes. Labvēlīgākas vienošanās rezultātā Austrālija un Jaunzēlande aizstāja Dienvidameriku liellopu un aitas gaļas Aitas gaļa: tirdzniecība piegādē Lielbritānijai. Vācijas pārstāja būt lielākā liellopu gaļas importētāja. Cūkgaļas tirdzniecība pārcieta lejupslīdi, īpaši samazinājās Francijas un Vācijas importa apjomi. Tas bija spēcīgs trieciens Dānijas un Nīderlandes eksportam. No otras puses, Austrālija un Jaunzēlande spēja palielināt

cūkgaļas eksportu uz Lielbritāniju. Vācija no 1934. līdz 1938. gadam samazināja sviesta importu, kamēr Lielbritānija to palielināja. Rezultātā Dānijas un Nīderlandes eksports palika tajā pašā līmenī, bet Jaunzēlandes un Austrālijas eksports palielinājās vairāk nekā divas reizes salīdzinājumā ar 1924.- 1928. gadiem. Arī siera eksportēšanā Jaunzēlande un Austrālija ieguva uz Dānijas un Nīderlandes rēķina.

Tādējādi šajā laika posmā, kad tirdzniecība ar mērenā klimata pārtikas precēm kopumā samazinājās, mazāk cieta tās eksportētājvalstis, kas varēja iegūt galveno importētājvalstu labvēlību. Tā, Amerikas kolonijas eksportēja cukuru uz Ameriku, Dienvidaustrumu Eiropas valstis piegādāja produkciju Vācijai un Francijai un gandrīz visa Britu impērija-Lielbritānijai. Arī Francija, Beļģija un Nīderlande deva priekšroku savām aizjūras teritorijām. Tomēr tas galvenokārt attiecās uz tropu un subtropu produktiem, izņemot Franču Ziemeļāfrikas vīnu un kviešus. Tajā pašā laikā Dānijas un Nīderlandes lauksaimniecības eksports cieta no pieaugošā protekcionisma kaimiņvalstīs un no diskriminācijas Lielbritānijā. ASV eksports cieta no vispārēja graudu pieprasījuma samazināšanās un importa ierobežojumiem gan graudiem, gan cūkgaļai, bet Argentīnas un Dienvidamerikas valstis cieta no priekšrocībām, ko Lielbritānijas tirgū piešķīra tās impērijā ražotajai gaļai.

5) Lauksaimniecības produkcijas eksportētājvalstu reakcija

Lai palīdzētu saviem zemniekiem, lauksaimniecības produkcijas eksportētājvalstis bija spiestas veikt veselu virkni pasākumu. Par Dānijā un Nīderlandē veiktajiem pasākumiem jau runājām iepriekš. Sevišķi grūtā situācijā bija Centrāleiropas un Dienvidaustrumeiropas valstis. Tās galvenokārt bija nabadzīgas valstis, kur dominēja lauksaimniecība. Lauku iedzīvotāji bieži cieta trūkumu un bija maz iespēju saņemt valsts atbalstu. Šīs valstis mēģināja koordinēt savu eksportu un iegūt Rietumeiropas valstu labvēlību. Šajā sakarā 1931. gada jūlijā un vēlāk notika vairākas konferences. Tajā pašā laikā pārējās eksportētājvalstis stingri iebilda pret labvēlības statusa piešķiršanu konkurentiem, tā rezultātā lieli panākumi šajās konferencēs netika gūti. 1931. gada laikā tika panāktas vairākas vienošanās par labvēlīgākiem importa tarifiem, piemēram, starp Franciju un Ungāriju, Rumāniju, Dienvidslāviju. Šīs vienošanās rezultātā Francija apņēmas minētajām valstīm atmaksāt daļu no iekasētās muitas nodevas. Arī Vācija piedāvāja Ungārijai un Rumānijai priekšrocības attiecībā uz graudu importu, bet no šīs idejas bija jāatsakās, sekojot to valstu iebildumiem, kam ar Vāciju bija noslēgts

līgums par *vislielākās labvēlības režīmu*. Tomēr vēlāk nacionālsociālistu režīms izveidoja ciešas tirdzniecības attiecības ar Dienvidaustrumeiropas valstīm, no kurām tās guva nelielu labumu.

Amerikas Savienotās Valstis par nākotnes perspektīvām bija ārkārtīgi norūpējušās, īpaši par savu kviešu eksportu. Atšķirībā no lielākās daļas lauksaimniecības eksportētājvalstīm, Savienotām Valstīm bija līdzekļi, lai palīdzētu saviem lauksaimniekiem. Vispirms uzsvars tika likts uz valdības finansētu uzkrājumu veidošanos, lai atslogotu tirgu. Tomēr šie pūliņi vairumā gadījumu nedevis panākumus. Saskaņā ar prezidenta Rūzvelta *jauno kursu* 1933. gadā pieņemtais *Lauksaimniecības pārstrukturēšanas likums*¹ nodrošināja efektīvāku un tālejošāku likumdošanas pamatu. Tā mērķis bija atjaunot līdzsvaru starp ražošanu un patēriņu un nodrošināt lauksaimniekiem paritātes cenas. Lauksaimniekiem tika noteikta kompensācija par kviešu, kukurūzas, kokvilnas un tabakas platību samazināšanu, valdība uzpirka un nokāva cūkas, lai novērstu pārprodukciju. Lauksaimniecības preču iepirkšanai un pārdošanai tika izveidota Preču kredītsabiedrība (*Commodity Credit Corporation- CCC*), kas lauksaimniekiem deva aizdevumus pret piegādājamo preču garantijām. No liekajiem krājumiem dažādos veidos atbrīvojās gan pašās Savienotajās Valstīs, gan ārzemēs.

Arī **Kanādā** kviešu audzētājiem sākumā palīdzēja galvenokārt ar rezervju veidošanu. Kanādas Kviešu fonds (*Canadian Wheat Pool*) tika izveidots 1924. gadā un ar 1929. gadu saņēma valdības atbalstu. Tāpat kā ASV, arī Kanādā lieko krājumu kalni radīja nepieciešamību mainīt politiku: 1935. gadā tika izveidota Kviešu pārvalde (*Wheat Board*), lai iepirktu graudus no ražotājiem un, palīdzot ar eksporta subsīdijām, pārdotu pasaules tirgū.

Argentīnai un **Austrālijai** graudu rezervju veidošanai nebija līdzekļu un iespēju. Argentīnas valdība no ražotājiem iepirka lielu daļu lieko eksportējamo graudu un pārdeva tos pasaules tirgū, parasti ar zaudējumiem. Austrālijā Britu sadraudzības valdība atsevišķiem štatiem piešķīra dotācijas, lai tās izdalītu lauksaimniekiem. Tomēr tiešu kviešu eksporta subsīdiju nebija līdz pat 1938. gadam.

Eksporta subsīdijas tika praktizētas arī daudzās citās valstīs. **Dienvīdāfrika** 1931. gadā sāka subsidēt pārstrādātu pārtikas produktu un cukura eksportu, bet vēlāk sāka subsidēt arī liellopu un aitas gaļas eksportu. **Īrijas republika** ar eksporta subsīdijām mēģināja pretoties

¹ *Agriculture Adjustment Act*- angļu. val. (tulk. piez.)

palielinātajām Lielbritānijas muitas nodevām. Pat **Jaunzēlande** 1936. gadā sāka subsidēt piena produktu eksportu.

Tautu Savienības (*League of Nations*) veiktie starptautiski pasākumi un vienošanās par kviešiem un cukuru tomēr nepanāca līdzsvara atjaunošanu lauksaimniecības tirgū.

3. Valdības garantijas un iejaukšanās tirgū pēc 1945. gada

Pēc 1945. gada, pēckara pārtikas trūkuma apstākļos, lauksaimniecisko ražošanu vajadzēja paplašināt visos iespējamajos veidos, lai palielinātu apgādi ar pārtiku un uzlabotu valstu maksājumu bilanci. Šajā sakarā lauksaimniekiem tika dotas ienākumu garantijas, tika ieviests vai atjaunots cenu atbalsts. Ar kredītiem un subsidijām veicināja investīcijas saimniecībās un sekmēja saimniekošanas metožu uzlabošanu.

Apmēram 1953. gadā, kad lauksaimnieciskā ražošana jau spēja apmierināt pieprasījumu, mainījās akcenti- vairs nebija par katru cenu jāpalielina ražošana, bet jāsekmē atsevišķu nozaru paplašināšanās un jāpaaugstina lauksaimniecības efektivitāte. Tajā pašā laikā valdībām radās jaunas grūtības, jo arvien lielākas bažas izraisīja relatīvi zemie saimniecību ienākumi, bet lauksaimniekiem piedāvātās garantētās cenas veicināja pārprodukciju. Politika kļuva arvien sarežģītāka un dārgāka, bija mēģinājumi samazināt izdevumus un ierobežot preču pārprodukciju. Varam minēt dažus piemērus.

Lielbritānijā 1947. gada Lauksaimniecības likums (*Agriculture Act*) valdībai uzdeva iejaukties ekonomikā pat miera laikā, lai aizstāvētu lauksaimniecību. Valdībai bija jāiepērk visi valstī saražotie galvenie pārtikas produkti par garantētām cenām. Vēlāk importam praktiski atcēla visus kvantitatīvos ierobežojumus, bet muitas nodevas pārsvarā bija zemas. Lauksaimniekiem atbalsts tika sniegts galvenokārt *cenu starpības maksājumu* veidā, ar ko valdība katras tirgus sezonas beigās atlīdzināja vidējās tirgus cenas un garantētās cenas starpību. Pie zemām tirgus cenām un pieaugot iekšējās produkcijas apjomam, šī sistēma valsts budžetam kļuva par pārāk smagu nastu.

Francija ar modernizācijas un tehniskās uzlabošanas plānu sēriju centās paaugstināt lauksaimnieciskās ražošanas līmeni, likvidēt pārtikas deficītu un uzlabot maksājumu bilanci. Sākot ar 1950. gadu, valstī sāka parādīties pārprodukcija- ar eksporta subsidijām tika veicināts kviešu un cukura eksports, vīna pārpalikumi tika pārstrādāti spirtā. Izvirzījās jauns mērķis-- *selektīva ražošanas attīstība*. Visu svarīgāko pārtikas produktu

tirgū notika tāda vai citāda iejaukšanās. Pirmskara Kviešu padomi paplašināja, un tā kļuva par Nacionālo starpnozaru labības pārvaldi. Radās arī jaunas piena produktu, gaļas un mājlopu, eļļas un citu produktu pārvaldes. Stingrā importa kontrole faktiski izolēja iekšējo tirgu no ārējās ietekmes, kas lielākai daļai produktu izpaudās kā importa licencēšana, bet graudiem un piena produktiem- kontrolētais valsts importa monopols. Ar tiešām eksporta subsīdijām un citiem līdzekļiem valsts aizvjen vairāk sekmēja pārprodukcijas eksportu. Lai ierobežotu kviešu ražošanu, tika noteikts, ka garantētu cenu maksās tikai par noteiktu daudzumu produkcijas, bet par pārējo varēs saņemt cenu, par kādu šo produkciju var realizēt ārējā tirgū, kaut arī tas nebija sevišķi efektīvs pārprodukcijas novēršanas pasākums. Arī vīna pārprodukciju mēģināja ierobežot.

1960. gadā pieņemtajā Likumā par orientāciju¹ tika noteikts uzdevums panākt lauksaimnieku organizāciju pieprasīto ienākumu *paritāti* starp lauksaimniecības un nelauksaimniecības nozarēm, balstoties uz produktivitātes, realizācijas un ražošanas struktūras uzlabošanas pasākumiem. Daudzās dažādo preču tirgus atbalsta padomes apvienoja vienā organizācijā- Lauksaimniecības tirgus orientācijas un regulēšanas fondā². Arvien lielāka uzmanība tika veltīta Francijas lauksaimniecības perspektīvām jaunizveidotajā Eiropas Ekonomiskajā Kopienā, kas ar paplašinātu noieta tirgu un augstākām cenām varēja palīdzēt atrisināt Francijas problēmas.

Rietumvācijā sevišķi nopietna situācija bija pēc kara, kad tā bija atgriezta no saviem tradicionālajiem pārtikas piegādātājiem Austrumvācijā. Maršala plāns 1948. gadā atļāva palielināt pārtikas importu, ieskaitot arī lopbarību. Tas ļāva atjaunot lopkopības nozari. Tomēr arī 1949. gada septembrī, kad tika izveidota Vācijas Federatīvā Republika, pārtikas trūkums bija galvenā problēma. 1950. un 1951. gados, lai stabilizētu cenas un uzturētu tās noteiktajiem lauksaimniecības politikas mērķiem atbilstošā līmenī, galvenajiem pārtikas produktiem tika izveidotas Importa un uzglabāšanas pārvaldes (*Einfuhr- und Vorratsstellen*). Šīs padomes kontrolēja importu līdzīgi, kā to bija darījušas nacistiskās iestādes, un tās varēja iejaukties iekšējā tirgū, iepērkot, pārdodot un veidojot rezerves. Uzlabojoties situācijai pārtikas tirgū un pazeminoties pasaules cenām, Importa un

¹ *Loi d'Orientation*- franču val. (tulk. piez.)

² *Fonds d'Orientation et de Régularisation des Marchés Agricoles (FORMA)*- franču val. (tulk. piez.)

uzglabāšanas pārvaldes kopā ar citiem importa kontroles pasākumiem tika izmantotas, lai cenas Vācijā uzturētu krietni virs pasaules cenām. 1955. gada lauksaimniecības likums lauksaimniecības atbalsta pasākumiem radīja stingru tiesisko pamatu.

Arī lielākā daļa citu Rietumeiropas valstu pēckara sākumposmā saviem lauksaimniekiem garantēja ienākumus vai cenas, bet vēlāk tām bija jācīnās ar pārprodukcijas problēmu, joprojām mēģinot lauksaimniekiem nodrošināt atbilstošus ienākumus.

Tā, **Šveice** 1947. gadā savu konstitūciju papildināja ar pantu, kas arī lauksaimniecības atbalstīšanai nodrošināja pastāvīgu tiesisko pamatu. 1951. gadā tika pieņemts Lauksaimniecības likums, kura "mērķis bija saglabāt kvantitatīvi lielu zemniecību, lai nodrošinātu lauksaimniecisko ražošanu un valsts pārtikas apgādi, rūpējoties par nacionālās ekonomikas interesēm". Šis likums kļuva par pamatu turpmākajai likumdošanai, kas noteica detalizētu pasākumu plānu dažādu preču ražošanas atbalstam.

Līdzīgi kā Šveicei, arī **Norvēģijai** bija grūti saskaņot lielās lauksaimniecībā strādājošo iedzīvotāju daļas sociālos un stratēģiskos mērķus ar skarbajiem dabas apstākļiem. 1947. gadā tika noteikti lauksaimniecības politikas vispārējie uzdevumi, cita starpā paredzot nodrošināt lauku cilvēkiem tādu pašu dzīves līmeni kā citās nozarēs nodarbinātajiem iedzīvotājiem.

Arī **Zviedrija** saviem lauksaimniekiem centās nodrošināja tādu pašu dzīves līmeni kā citās nozarēs nodarbinātajiem iedzīvotājiem, īpaši nosakot, ka pārtikas ražošanai nav jānosedz vairāk par 90% no iekšējā pieprasījuma. Galveno pārtikas produktu cenas tika uzturētas ar importa monopola un kvantitatīvo ierobežojumu sistēmas starpniecību, bet starpību starp pasaules un iekšējām cenām sedza importa nodevas.

Tādējādi importētājvalstis kopumā varēja saglabāt cenas un atbalstīt savu lauksaimnieku ienākumus, ierobežojot importu līdz līmenim, kad pašu piegādātā produkcija sāka pārsniegt pieprasījumu. Bet valstīm, kas eksportēja lauksaimniecības produkciju, šādu iespēju nebija. Turklāt tām bija jācīnās ar ierobežojumiem, ko noteica importētājvalstis.

Dānija bija vienīgā valsts, kas sākotnēji likvidēja kara laikā ieviesto valsts kontroles sistēmu un atgriezās pie privātas tirdzniecības. Tomēr tās bekona, sviesta un olu eksports sadūrās ar pieaugošām grūtībām, un Dānijas lauksaimniecības tirie ienākumi samazinājās. Tāpēc arī Dānijas valdība atgriezās pie dažādām tirdzniecības intervences formām.

Arī citām lauksaimniecības produkciju eksportējošām valstīm bija līdzīgas grūtības. **Nīderlande** turpināja savus pirmskara un kara laika

pasākumus. 1957. gada Lauksaimniecības likums vienīgi apkopoja agrāko likumdošanu un ieviesa dažas jaunas normas, kā rezultātā lauksaimniecības tirgū turpinājās dažāda veida iejaukšanās.

Tādējādi, lai nodrošinātu lauksaimniekiem dotās garantijas, pēc Otrā pasaules kara lielākajā daļā Rietumeiropas valstu valdības izmantoja dažādu veidu cenu atbalsta pasākumus, galvenokārt stipri iejaucoties lauksaimniecības tirgū (Lielbritānijas kompensācijas maksājumu sistēma gan saglabāja brīvu tirgu, bet valstij radās lieli papildizdevumi). Tomēr šādi pasākumi atņēma lauksaimniekiem stimulu savas produkcijas piegādes struktūru un apjomus pielāgot tirgus pieprasījumam. Tieši otrādi, viņi bija ieinteresēti paplašināt ražošanu. Valdības arvien vairāk un dziļāk iesaistījās lauksaimniecības regulēšanas procesos, bet lauksaimniecības atbalstīšanas izmaksas un aizsardzības pakāpe arvien pieauga.

Tomēr ienākumu līmenis saimniecībās joprojām nebija apmierinošs, kaut gan absolūtos rādītājos ienākumi un dzīves līmenis paaugstinājās. Tādējādi, pieprasījumam pēc pārtikas precēm pieaugot proporcionāli mazāk par patērētāju kopējiem ienākumiem, lauksaimniecības daļa nacionālajā ienākumā samazinājās. Darbaspēka pārvietošanās no lauksaimniecības uz citiem nozarēm, lai gan bija būtiska, tomēr lielākajā daļā valstu bija tikko pietiekama, lai vēl vairāk nepadziļinātos plaša starp ienākumiem uz vienu cilvēku lauksaimniecībā un citās ekonomikas nozarēs. Tā kā lauksaimnieki arvien vairāk tiecās pēc ienākumiem, kas atbilstu pilsētas labklājības standartiem, viņu neapmierinātība pieauga.

Vēl vairāk, arī pašā lauksaimniecībā bija krasas atšķirības starp lielajām un mazajām saimniecībām un starp perspektīviem un mazāk labvēlīgiem rajoniem. Mazās saimniecības, saražojot relatīvi nedaudz pārdodamās produkcijas, saņēma arī mazāk no cenu atbalstam atvēlētajiem līdzekļiem. Tā rezultātā uzmanību sāka pievērst *struktūrpolitikai*, kam bija jārisina šīs problēmas, tomēr līdz 1960. gadam šajā virzienā netika daudz strādāts.

Šis bija neiepriecinošs pamats Eiropas Ekonomiskās Kopienas Kopējai lauksaimniecības politikai, ko aplūkosim nākamajā nodaļā. Lauksaimniecības attīstību Amerikas Savienotajās Valstīs un dažās citās aizjūras valstīs aplūkosim 12. nodaļā.

PIELIKUMS

1. Avoti. Šajā nodaļā ievērojami saīsinātā veidā sniegtas būtiskākās daļas no autora darba *Valdība un lauksaimniecība Rietumeiropā, 1880.-1988. gads (Government and Agriculture in Western Europe, 1880-1988)* uz ko bija atsauce jau agrāk. Sīkākus datus var atrast šajā darbā.

Par attīstību 19. gadsimta beigās ir vairāki darbi par katru valsti, bet nav cita visaptveroša pārskata par lauksaimniecības attīstību, izņemot V.Ašvorta (*W.Ashworth*) *A Short History of the International Economy, 1850-1950*, Longmans, London etc., 1952, kurā ir labi izskaidrots vispārējais pamats. Ar protekcionismam labvēlīgākiem alternatīviem uzskatiem var iepazīties Paula Bairoha (*Paul Bairoch*) grāmatā *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle* (Mouton, Paris, 1976)- tomēr, kā jau norādīts 6. nodaļas pielikuma 5. punktā, šī darba autoru tas nepārlicina.

Kas attiecas uz protekcionisma politiku 1930. gados, Mārgaretas Gordonas (*Margaret Gordon*) *Barriers to World Trade*, Maksimillan, New York, 1941- ir sevišķi noderīgs darbs. Tautu Savienības atskaite *Consideration on the present evolution of agriculture protectionism*, Geneva, 1935, satur padziļinātu analīzi. Lamartine Jete (*Lamartine Yates*) darbā *Food Production in Western Europe*, Longmans, London, 1940) sniedz pirmo salīdzinošo apskatu par apstākļiem lauksaimniecībā un lauksaimniecības politiku dažādās Eiropas valstīs.

Visplašākais avots agrājam pēckara periodam ir Parīzē strādājušās Eiropas Ekonomiskās Kooperācijas Organizācijas¹ (*Organization for European Economic Co-operation OEEC*) pieci pārskati no 1956. līdz 1961. gadam *Agriculture Policies in Europe and North America*, kas ietver nodaļu par katru dalībvalsti.

¹ Vēlāk pārveidojās par Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizāciju- OECD. (red. piez.)

9 NODAĻA. KOPĒJĀ LAUKSAIMNIECĪBAS POLITIKA: TIRGUS ORGANIZĀCIJA

1. CAP attīstība
 - 1) Sākotnējie posmi
 - 2) Atbalsta cenu izmaiņu tendences
 - 3) Agromonetārie pasākumi
 - 4) Pārprodukcija un budžeta izmaksas
 - 5) CAP reforma
2. Kopējā tirgus organizācijas (KTO)
 - 1) Augkopības produkti
 - 2) Lopkopības produkti
3. ES paplašināšanās
4. Kopsavilkums
Pielikums

Tirgus organizācija Eiropas Kopienas īstenotās CAP¹ ietvaros ir kļuvusi ļoti sarežģīta. Tās mehānismus ir grūti izprast, neiepazīstoties ar to rašanās apstākļiem. Tādēļ šī nodaļa sāksies ar īsu ieskatu CAP vēsturē un attīstībā.

Šajā nodaļā aplūkota tikai tirgus organizācija, ieskaitot importa un eksporta kontrolēšanas pasākumus. Strukturālie pasākumi un citi CAP aspekti tiks apskatīti nākošajā nodaļā.

1. CAP attīstība

1) Sākotnējie posmi

Romas līgums, ar kuru sešas valstis nodibināja Eiropas ekonomisko kopienu (EEK) un kurš stājās spēkā 1958. gada 1. janvārī, īpaši pievērsās lauksaimniecības iekļaušanai *kopējā tirgū*, kura ietvaros starp dalībvalstīm bija jāatceļ kvantitatīvos importa ierobežojumus, kā arī dažādos muitas nodokļus, nosakot kopējus importa tarifus.

¹ Common agricultural policy- *angļu val.* (tulk. piez.)

To varēja uzskatīt par sasniegumu, jo mēģinājumiem iekļaut lauksaimniecību muitas ūnijās starp Beļģiju un Luksemburgu, bet vēlāk starp šīm divām valstīm un Nīderlandi nebija lielu panākumu. Vēl vairāk, Lielbritānija pastāvīgi nostājās pret lauksaimniecības iekļaušanu jebkādā kopējā sistēmā, un tieši šī iemesla dēļ tā atteicās piedalīties sarunās par EEK izveidošanu.

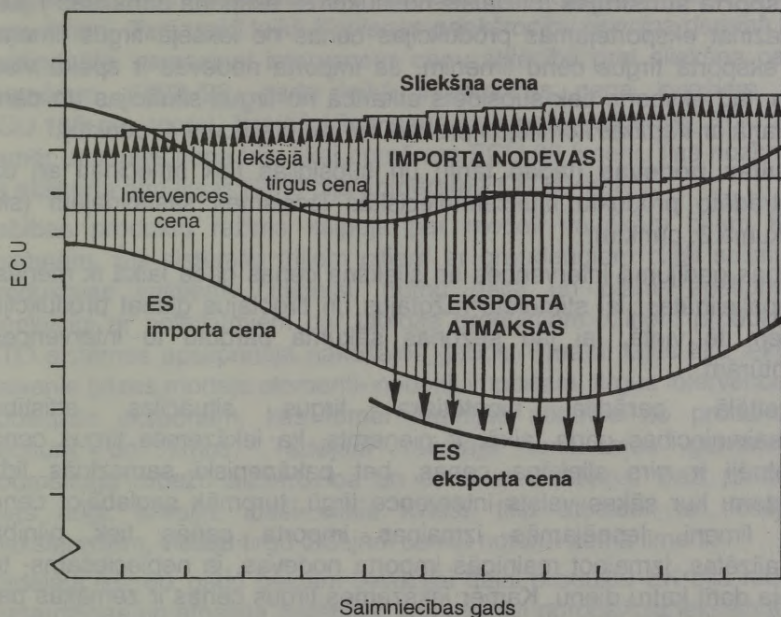
Francijai lauksaimniecības iekļaušana bija ļoti svarīga kā ceļš uz plašu lauksaimniecības eksporta tirgu- īpaši tāpēc, ka priekšrocības rūpniecības jomā bija paredzamas Vācijai.

Tomēr lauksaimniecība vēl joprojām bija nozare, kas grūti pakļaujama integrācijai. Kā redzējām iepriekšējā nodaļā, Romas līgumā iesaistīto valstu nacionālās lauksaimniecības politikas ievērojami atšķīrās pēc pielietotajām metodēm un atbalsta pakāpes. Līgums nodrošināja Kopējās lauksaimniecības politikas (CAP) radīšanu. Līguma 39. pants (sk. pielikuma 2. punktu) noteica CAP mērķus, kas paredz ražotāju un patērētāju interešu saskaņošanu. Līguma 40. pantā izklāstīti kopējā tirgus organizācijas principi, neiedziļinoties detaļās; 43. pants attiecās uz procedūru, kā Ministru padomei, pamatojoties uz Komisijas ierosinājumu un pēc konsultācijām Eiropas Parlamentā, ir jāapstiprina ar CAP saistītie noteikumi, direktīvas un lēmumi.

Romas līguma 2. pielikums uzskaitīja Kopējai lauksaimniecības politikai pakļautos lauksaimniecības produktus. Šajā sarakstā bija sākotnējās pārstrādes produkti, piemēram, graudu malšanas un piena produkti, bet tajā nebija iekļauti *otrās pakāpes* pārstrādes produkti (lai gan, kā būs redzams vēlāk, arī tie pakļaujas CAP mehānismam).

Pēc ilgām un intensīvām diskusijām 1962. gada janvārī Ministru padome beidzot vienojās par kopējā tirgus organizācijas (KTO) pamatmetodēm attiecībā uz labības produktiem. (9.1. attēls) Tika noteikti šādi galvenie elementi:

- **Mērķa cenas.** Praksē to nozīme drīz samazinājās, un tās kļuva tikai par starpposmu citu elementu aprēķināšanai.
- **Intervences cenas,** par kurām intervences institūcijas ir gatavas pirkt saražoto. Ar tām faktiski nosaka vietējā tirgus zemākās cenas. Minētās intervences institūcijas ir nacionālās padomes, kas darbojas EK likumdošanas ietvaros. Labības produktu gadījumā, lai mudinātu ražotājus un tirgotājus glabāt produkciju pašiem, nevis nodot intervences aģentūrām jau sezonas sākumā, intervences cenas to palielināšanas virzienā pārskata ik mēnesi.

9.1. attēls. Kopējā tirgus organizācijas pamatmodelis (līdz 1995. gada 1. jūlijam)

- **Sliekšņa cenas uz kopējās robežas**- faktiski tās ir minimālās importa cenas, kas kopā ar mainīgajām muitas nodevām¹, neļauj importa produkcijai iekļūt iekšējā tirgū par cenām, kas ir zemākas nekā sliekšņa cenām. *Priekšrocības kopienas locekļiem*² tiek nodrošinātas, nosakot sliekšņa cenas augstākas par intervences cenām. Saskaņā ar 1995. gada 1. jūlijā (sk. 13. nodaļu) spēkā stājušos Urugvajes raunda noslēguma dokumentu sliekšņa cenas izzuda un mainīgās muitas nodevas tika pārveidotas par tarifiem- vēlāk par to vairāk.

¹ Lūdzu nejaukt ar muitas tarifiem, kas ir pastāvīgs lielums, izteikts procentos no preces vērtības vai kā absolūta summa par preces vienību. (red. piez.)

² atbilstoši vienam no Romas līgumā noteiktajiem CAP principiem- (red. piez.)

- **Eksporta subsīdijas** (oficiālais nosaukums- eksporta atmaksas¹) ļauj samazināt eksportējamās produkcijas cenas no iekšējā tirgus līmeņa līdz eksporta tirgus cenu līmenim. Ja importa nodevas ir spēkā visu gadu, tad eksports tiek subsidēts atkarībā no tirgus situācijas (to dara saskaņā ar *Vadības komitejas* procedūru- sk. pielikuma 4. punktu).

- **Muitas nodevas** (tagad tarifi) un subsīdijas tiek attiecināti arī uz pārstrādāto produktu lauksaimnieciskās izcelsmes sastāvdaļām (sk. pielikuma 3. punktu).

Labības gadījumā intervences un sliekšņa cenas gada laikā ik mēnesi tika palielinātas, lai stimulētu ražotājus un tirgotājus glabāt produkciju pašiem tā vietā, lai jau sezonas sākumā pārdotu to intervences aģentūrām.

9.1. attēlā parādīta hipotētiska tirgus situācijas attīstība lauksaimniecības gada laikā. Ir pieņemts, ka iekšzemes tirgus cena sākotnēji ir virs sliekšņa cenas, bet pakāpeniski samazinās līdz punktam, kur sākas valsts intervence tirgū, turpmāk saglabājot cenu šajā līmenī. Iespējamās izmaiņas importa cenās tiek pilnībā neitralizētas, izmainot mainīgās importa nodevas, ja nepieciešams- to varēja darīt katru dienu. Kamēr iekšzemes tirgus cenas ir zemākas par sliekšņa cenām, imports ir maz iespējams, izņemot gadījumus, ja tā vajadzību nosaka kādas produkta kvalitatīvās īpatnības (piemēram, Kanādas cietie kvieši maizes ražošanai).

Atšķirībā no importa nodevām, kas bija spēkā visa gada laikā, eksporta atmaksu pielietošana atkarīga no stāvokļa tirgū. Bija paredzēts, ka tās izmantos vienīgi gadījumā, ja iekšzemes tirgū ir zemas cenas. Eksporta atmaksu lielums nav pastāvīgs, bet to nosaka cenas iekšzemes tirgū un tās cenas, ko var iegūt trešo valstu tirgū. Ir pieņemts, ka šī cena ir zemāka nekā EK importa cena, bet tā varēja atšķirties starp valstīm, uz kurām produkciju eksportēja. Atmaksu lielumu ar savu lēmumu noteica tā sauktā Vadības komiteja, izmantojot konkursus starp tirgotājiem. Parasti tas notika reizi nedēļā. (Sk. pielikuma 4.punktu.) Eksporta licences deva tiesības saņemt noteiktās atmaksas tikai par noteiktu apjomu. Tika izmantotas arī fiksētas atmaksas eksportam uz tradicionālajām EK eksporta valstīm. Eksportam varēja izmantot arī tirgus intervences krājumus, pārdodot tos par pasaules cenām.

Faktiski labībai un arī citiem lauksaimniecības produktiem vietējo ražotāju piedāvājuma spiediens pēdējo gadu laikā noteica to, ka

¹ refunds- *angļu val* (tulk. piez.)

iekšzemes tirgus cenas praktiski visu laiku palika apmēram intervences cenu līmenī. Tajā pašā laikā *Kopienas priekšrocību principa* darbība tika pastiprināta, samazinot intervences cenu attiecībā pret sliekšņa cenu. Piemēram, 1992./93. gada laikā intervences cena kviešiem bija ECU 168 par tonnu, bet sliekšņa cena tajā pašā laikā bija ECU 238, kamēr pasaules cena bija tikai apmēram ECU 80 līmenī. Tas nozīmēja, ka eksporta atmaksas likme bija apmēram ECU 80 līmenī.

Labības produktu režīms kalpoja par modeli vairākām citām KTO sistēmām. Šīs sistēmas trijiem citiem ar graudaugiem cieši saistītiem produkcijas veidiem- cūkgaļai, putnu gaļai un olām- apstiprināja vienlaicīgi ar noteikumiem par labības produktiem. Citiem produktiem KTO sistēmas apstiprināja nākošajos gados. Parasti tajās tika iekļauti galvenie bāzes modeļa elementi- nodokļi importam, tirgus intervence un subsīdijas eksportam, kas tomēr mainījās atkarībā no produkcijas rakstura un tirgus. Tādējādi ražotāju ienākumus galvenokārt nodrošināja robežu aizsardzība un cenu atbalstīšana. Daži produkti- eļļas augi, olīveļļa, īpaši cietie kvieši, tika atbalstīti ar tiešajiem maksājumiem, vietējā tirgū tādējādi cenas noturot zemā līmenī.

Tādējādi līdz 60. gadu beigām lielākajai daļai produktu EK bija radījusi aizsardzības un atbalsta sistēmas, kas efektīvi norobežoja iekšējo tirgu. Atbalsta sistēmu izmaksas uz saviem pleciem lielākoties iznesa patērētāji, iegādājoties preces par cenām, kas pārsniedza pasaules līmeni. Bija domāts, ka šī sistēma kopumā dos peļņu, taču tās autori nebija ņēmuši vērā to, ka eksporta atmaksas var pārsniegt ieņēmumus no nodokļiem par importēto produkciju.

Izņēmums, kas kļuva par rūpju objektu, šajā ziņā bija **lopbarība**, konkrēti- sojas un cita ar olbaltumvielām bagātā lopbarība, un tā sauktie *labības aizstājēji* (galvenokārt manioka, kā arī kukurūzas gluteīna lopbarība- blakusprodukts, kas rodas, pārstrādājot kukurūzu cukura aizvietotājā 'izoglikozē'). Uz šiem produktiem vai nu vispār netika attiecināti muitas nodokļi vai arī tie bija ļoti zemi, ko vairumā gadījumu regulēja GATT¹ noteikumi. Liberālais importa režīms noveda pie tā, ka ievestā lopbarība aizstāja EK izaudzētos lopbarības graudus un citu barību. Urugvajes raunda sarunās EK mēģināja ieviest kādus aizsardzības pasākumus, bet neguva panākumus.

1962. gada vienošanās ietvēra arī **finansiālo nodrošinājumu**. Padome pieņēma noteikumus, kas uzlika par pienākumu Eiropas Lauksaimniecības struktūras un tirgus regulēšanas fondam (vairāk

¹ General Agreement on Trade and Tariffs- angļu val. (tulk. piez.)

pazīstams saīsinājums- EAGGF¹) finansēt eksporta subsidēšanu, tirgus intervenci un strukturālos pasākumus. Noteikumus, kā no Kopienas budžeta piešķirami līdzekļi pašam fondam, apstiprināja tikai 1969. gadā.

Tādējādi jau šajos sākotnējos noteikumos, tika realizēti valstu sarunās pastāvīgi pieminēti trīs principi:

- ◆ tirgus vienotība,
- ◆ Kopienas locekļu priekšrocības un
- ◆ finansu solidaritāte,

kaut arī tie nebija izteikti tieši šādā formā. Īpaši Francija atzina šo triju principu sevišķo nozīmi.

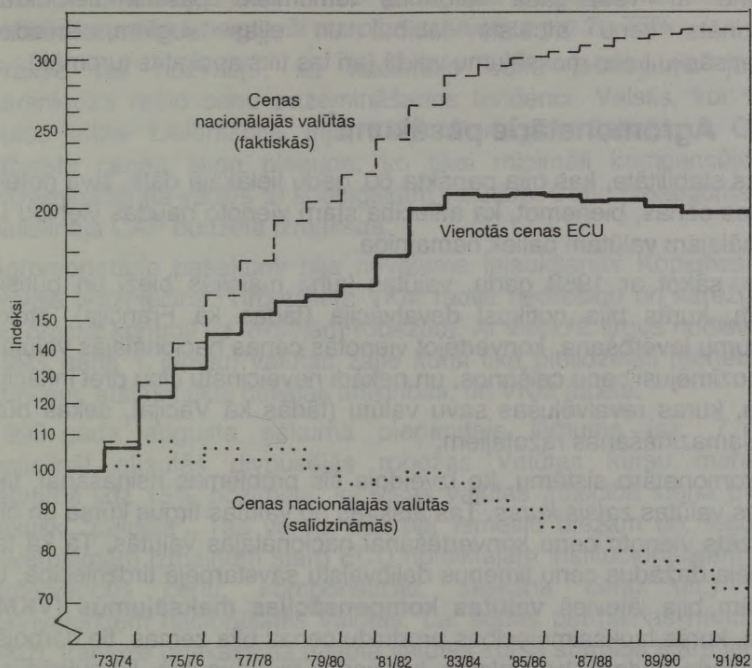
Atklāts palika jautājums, kādā pakāpē lauksaimniecības atbalsts un aizsardzība ir nepieciešami. Lielās cenu atšķirības *sešinieka* valstīs padarīja to par grūti atrisināmu problēmu. Piemēram, Vācijā lauksaimnieki savai valdībai pieprasīja nepieļaut krasu lauksaimniecības produktu cenu pazemināšanu. Lēmumu pieņēma tikai 1964. gada beigās, nosakot, ka vienotās labības cenas ir jāievieš 1967. gadā. To līmenis bija paredzēts nedaudz virs *sešinieka* vidējā un krietni virs pasaules cenu līmeņa. Vācijas, Itālijas un Luksemburgas lauksaimniekiem bija paredzētas kompensācijas sakarā ar cenu pazemināšanu.

2) Atbalsta cenu izmaiņu tendences

Kopš ieviesa vienotās cenas, Eiropas Ministru padome tās noteica ik gadus, pamatojoties uz Komisijas ieteikumiem (sk. 14. nodaļu par lēmumu pieņemšanas procedūru).

Inflācija, ko ievadīja 1973. gada naftas krīze (to jau aplūkojām 7. nodaļā), izraisīja būtisku cenu pieaugumu (9.2. attēls). 70. gadu beigās tika realizēta *taupīgāka* politika, tomēr 80. gadu sākumā sekoja jauns cenu celšanās vilnis. Ap 1983. gadu saasinājās pārprodukcijas problēma (par to runāsim vēlāk), un bija nepieciešama ražošanu *ierobežojoša* politika. Rezultātā vienotās institucionālās cenas, kas bija izteiktas ECU, tika iesaldētas, kas nozīmēja faktisko cenu samazināšanu un būtisku kritumu salīdzināmās cenās. Tomēr, kā to redzēsīm nākamajā nodaļā, agromonetārā sistēma zināmā mērā piebremzēja šo kritumu.

¹ European Agricultural Guidance and Guarantee Fund- angļu val. (tulk. piez.)

9.2. attēls. CAP institucionālās cenas

Piezīme: 9.2. attēls attiecas uz galvenajām cenām, ko reizi gadā nosaka Ministru padome: intervences cenām vai to ekvivalentiem atkarībā no produkcijas. Vairākus gadus Komisija šos datus publicēja savā ikgadējā ziņojumā *Stāvoklis lauksaimniecībā (Agricultural Situation)*. Pēdējo gadu dati saņemti tieši no Komisijas dienestiem. Tajos iekļauta arī *stabilizatoru* (sk. tālāk tekstā) ietekme. Kopš 1992. gada sakarā ar cenu atbalstīšanas aizvien biežāko aizstāšanu ar tiešajiem maksājumiem šie dati kļuvuši mazāk nozīmīgi.

Vienotās cenas pirmo reizi izteiktas ECU (agrāro gadu dati *uzskaites vienībās*¹ vai *Eiropas uzskaites vienībās* ir pārrēķināti ECU ekvivalentos).

Tad tās konvertētas nacionālajās valūtās, izmantojot nevis monetāro maiņas kursu, bet gan *valūtu zaļos kursus* (sk. skaidrojumu tekstā). Tā kā parasti tie bija pārāk augsti, vidējās cenas nacionālajās valūtās pieauga straujāk nekā vienotās cenas ECU. Starp dalībvalstīm bija ievērojamas atšķirības- visstraujāk cenas pieauga valstīs, kuru valūta bija noslīdējusi viszemāk attiecībā pret ECU.

Arī uz valstīm, kas šajā laikā posmā pievienojās ES, vienoto cenu ieviešana atstāja līdzīgu ietekmi.

¹ units of account- angļu val. (tulk. piez.)

Saskaņā ar 1992. gada reformas lēmumiem pašlaik tiek krasi samazināts cenu atbalsts labībai un eļļas augiem, sniedzot kompensāciju tiešo maksājumu veidā (arī tas tiks apskatīts turpmāk).

3) Agromonetārie pasākumi¹

Valūtas stabilitāte, kas bija panākta 60. gadu lielākajā daļā, ļāva noteikt vienotas cenas, pieņemot, ka attiecība starp vienoto naudas vienību un nacionālajām valūtām paliek nemainīga.

Tomēr, sākot ar 1969. gadu, valūtas kursi mainījās bieži un būtiski. Valstīm, kurās bija notikusi devalvācija (tādās kā Francija), strikta noteikumu ievērošana, konvertējot vienotās cenas nacionālajās valūtās, būtu nozīmējusi cenu celšanos, un nekādi neveicinātu ciņu pret inflāciju. Valstīs, kuras revalvējušas savu valūtu (tādās kā Vācija), sekas būtu cenu samazināšanās ražotājiem.

Ar agromonetāro sistēmu, ko izveidoja šīs problēmas risināšanai, tika ieviests valūtas *zaļais kurss*. Tas atšķīrās no valūtas tirgus kursa un bija paredzēts vienoto cenu konvertēšanai nacionālajās valūtās. Tā kā tas nozīmēja dažādus cenu līmeņus dalībvalstu savstarpējā tirdzniecībā, uz robežām bija jāievieš **valūtas kompensācijas maksājums (VKM)**. Valstīs, kurās lauksaimniecības produktu cenas bija zemas, tie darbojās kā eksporta nodokļi, bet valstīm, kur cenas bija augstas - kā subsīdijas. (VKM izmantoja arī tirdzniecībā ar trešajām valstīm.)

Principā kompensācijas maksājumus vajadzēja izskaust, pakāpeniski izlīdzinot starpību starp valūtas *zaļo kursu* un tirgus maiņas kursiem. Praksē šis process bija vieglāks gadījumos, kad tas ietvēra cenu pacelšanu lauksaimniekiem, nekā tad, kad bija saistīts ar cenu pazemināšanu (galvenokārt pateicoties vācu lauksaimnieku nepārtrauktajiem protestiem pret cenu pazemināšanu). Tā rezultātā 1984. gadā tika ieviests *zaļais ECU* jeb tā sauktais *pārslēgšanas mehānisms*². Saskaņā ar to *stingrās valūtas valstu* pienākums revalvēt savu *zaļo kursu* (kas lauksaimniekiem nozīmētu cenu pazemināšanu nacionālajā valūtā) tika aizstāts ar iespēju "vājākās valūtas valstīm" devalvēt savu valūtu *zaļos kursus* (tādējādi paceļot cenas saviem lauksaimniekiem). Šī pasākuma rezultāts bija valstu iekšējo cenu celšanās, kas nebūt neizrietēja no cenu izmaiņām ECU. Vērtība *zaļajos ECU* paaugstinājās līdz ar stipro Vācijas marku un pārsniedza

¹ agrimetary measures - angļu val. (tulk. piez.)

² "switch-over" - angļu val. (tulk. piez.)

vērtību nominālajos ECU. 1995. gadā, kad *pārslēgšanas* mehānisma pielietošana tika izbeigta, šī starpība sasniedza pat 20.75%.

Praksē tas nozīmēja, ka nacionālo cenu pieaugums joprojām pārsniedza reālo cenu pazemināšanas tendenci. Valstis, kur valūtas kurss kritās- Lielbritānijā, Īrijā, Itālijā, Portugālē, Spānijā un Grieķijā, atbalsta cenas stipri pieauga, ko tikai minimāli kompensēja cenu pazemināšanās valstīs ar spēcīgākām valūtām. Cenu pieaugums krietni palielināja CAP budžeta izmaksas.

Agromonetārie pasākumi bija nevēlama iejaukšanās Kopienas valstu brīvajā tirdzniecībā. Tirgotājiem VKM radīja nedrošību un sarežģījumus un prasīja kontroli uz iekšējām robežām. Ar vienotā tirgus nodibināšanu 1993. gada 1. janvārī valūtas zaļie kursi tika pielīdzināti monetārajiem kursiem, atstājot tikai nelielas atšķirības, un VKM atcēla.

1993. gada augusta sākumā pieņemtais lēmums (sk. 7. nodaļu) palielināt atļautās divpusējās robežas Valūtas kursu mehānisma ietvaros līdz 15% nozīmēja, ka visas valūtas attiecībā viena pret otru faktiski "peldēja". Tas varēja kļūt par iemeslu biežām un, iespējams, ievērojamām izmaiņām starp ECU noteiktajām institucionālajām cenām (intervences cenu, kompensāciju, sliekšņa cenu utt.) un to ekvivalentiem nacionālajās valūtās. Lai šādas pārmaiņas nenotiktu tik bieži, franšīze (maksimālā atļautā valūtas kursa starpība starp jebkurām divām dalībvalstīm) tika palielināta līdz 5%. Sarežģījumus radīja tas, ka lauksaimnieki valstīs ar stabilu valūtu (Vācijas problēma) vairs ar *pārslēgšanas* mehānismu nebija pasargāti no cenu krišanās riska, jo šis mehānisms bija saistīts ar fiksētu valūtas kursu pastāvēšanu, kuri tagad izzuda. Lai kaut daļēji izvairītos no šādas situācijas, tika izveidota komplekss sistēma- tā saukta *peldošā franšīze*.

1993. gada 1. janvārī stājās spēkā lēmums par kompensāciju izmaksu lauksaimniekiem gadījumos, kad valūtas zaļā kursa svārstību rezultātā notiek cenu pazemināšanās. 1995. gada jūnijā tika veikti īpaši pasākumi, atkal galvenokārt kā atbilde uzstājīgajiem vācu lauksaimniekiem, jo zaļā kursa revalvācija bija nelabvēlīga vācu markai un vairākām citām valūtām. Šie pasākumi paredz, ka *ievērojamu* revalvāciju gadījumā attiecīgās dalībvalstis saviem lauksaimniekiem trīs gadu laikā var sniegt palīdzību kompensāciju veidā, ko daļēji finansē no CAP līdzekļiem. Šo palīdzību nedrīkst saistīt ar pašreizējo ražošanu, un visai valstij kopumā tiek noteikti palīdzības limiti. Tajā pašā laikā tika panākta vienošanās, ka 1995. gadā izdarītās izmaiņas valūtas sistēmā līdz 1999. gada 1. janvārim (kad faktiski paredzēts izveidot Eiropas valūtas savienību) nedrīkst samazināt ne tiešos maksājumus

(maksājumi par hektāru vai par lopu vienību), kas bija kļuvuši par svarīgu CAP iezīmi, ne strukturālās palīdzības un vides aizsardzības maksājumus. (Sk. pielikuma 1.e punktu), ievērojot, ka tos izdara nacionālajās valūtās. Šis lēmums bija nozīmīga atteikšanās no agrākajiem principiem un ir vērtējams kā solis CAP *renacionalizācijas* virzienā. Principā šie divi lēmumi attiecās tikai uz 1995.gada pārmaiņām valūtas sistēmā, taču pieredze rāda, ka pagaidu pasākumi bieži kļūst par pastāvīgu praksi.

Francija turklāt izteica bažas sakarā ar grūtībām lopu eksportēšanā uz Itāliju un konkurencē ar augļu un dārzeņu importu no Spānijas, kas radās pēc naudas vērtības krišanās šajās valstīs. Tā paša iemesla dēļ Vācijas lauksaimnieki sadūrās ar problēmām piena produktu un gaļas eksportēšanā uz Itāliju. Visbeidzot Ministru padome atļāva dalībvalstīm izmaksāt lauksaimniekiem kompensāciju, nosakot pakāpeniski dilstošas likmes nākamajiem trijiem gadiem, ja lauksaimniekiem citu dalībvalstu valūtas svārstību dēļ radušies "ievērojami" peļņas zaudējumi laikā no 1994./95. saimnieciskā gada sākuma līdz 1995. gada beigām. Pret šo shēmu iebilda Spānija, Zviedrija un Lielbritānija. Mēģinot nobloķēt šo priekšlikumu, Lielbritānija pirmo reizi ņēma talkā *Joaninas kompromisu*. Kā daļēja atbilde uz šiem iebildumiem bija nosacījums, ka, ja trīs gadu laikā valūtas sistēmas izmaiņu rezultātā situācija ar cenām kļūtu labvēlīgāka, Komisija maksājumus varētu likt samazināt vai pat pārtraukt. Komisijas kompetencē palika izlemt, kādus konkrētus kritērijus lietot, sankcionējot valsts palīdzību šīs sistēmas ietvaros.

Šīs problēmas, kā arī sarežģītie to risināšanas ceļi, parādīja, cik grūti iedarbināt vienoto cenu sistēmu, ja starp iesaistītajām valstīm nepastāv valūtas savienība. Būtu visai nepatīkami, ja cenas un palīdzība lauksaimniekiem svārstītos tādā pašā amplitūdā kā maiņas kursi. Tajā pašā laikā, lai netraucētu tirdzniecību, lopkopības produktu cenām nedrīkst ļaut pārmērīgi svārstīties. Kā ir parādīts 7. nodaļā, valūtas savienību jācenšas izveidot līdz 1999. gadam, taču nav pārliecības, ka tajā iekļausies visas dalībvalstis. Tādējādi problēma neizzudīs pat tad.

4) Pārprodukcija un budžeta izmaksas

Produktivitātes pieauguma ietekmē lauksaimniecības ražošana turpināja palielināties, un cenu paaugstināšanās to veicināja līdz pat 80. gadu sākumam. Tajā pašā laikā EK iekšējā patēriņa pieaugums bija salīdzinoši ierobežots (tā iemesli aplūkoti 4. nodaļā).

Nenovēršams rezultāts tam bija pašapgādes pieaugums. Tika samazināts to produktu imports, kas konkurēja ar EK ražojumiem, bet

eksports uz trešajām valstīm palielinājās. 9.1. tabulā sniegti raksturojoši rādītāji.

9.1. tabula

**Galveno pārtikas produktu pašapgādes līmenis Eiropas Savienībā
(saražotās produkcijas procentuālā daļa no vietējā patēriņa)**

	EK 10		EK 12	
	>1973/74<	>1984/85<	>1985/86<	1992/93
Graudi, izņemot rīsus	91	118	110	124
Cukurs	91	128	123	116
Svaigi dārzeņi	94	101	107	106 ^a
Svaigi augļi, izņemot citrusaugļus	82	83	87	85 ^a
Citrusaugļi	47	50	75	70 ^a
Vīns	103	100	104	133
	>1974<	>1984<	>1987<	1992
Augu eļļa	..	47	56 ^b	65 ^c
Liellopu un teļa gaļa	96	108	107	113
Cūkgaļa	100	102	102	103
Putnu gaļa	102	107	105	106
Aitas un kazas gaļa	66	76	80	83
Olas	100	102	..	103

Piezīmes: ^a 1987./88.^b >1985.<^c 1989.

Avoti: Commission, The Agricultural Situation in the Community (vairāki gadi un dažādas tabulas).

Sākot no pirmās Kopienas paplašināšanas līdz brīdim īsi pirms Spānijas un Portugāles uzņemšanas (šajos datos iekļauta Grieķija, kas rezultātus tomēr būtiski neietekmē) pieauga pašapgāde gandrīz ar visiem aplūkotajiem produktiem, īpaši labības produktiem, cukuru (neskatoties

uz kvotu sistēmu- par ko būs turpmāk) un liellopu gaļu. Vīna ražošana bija piebremzēta ar dažādiem ierobežojumiem. Cūkgaļas, putnu gaļas un olu ražošana galvenokārt bija lielo komerciālo uzņēmumu rokās, un, saņemot salīdzinoši niecīgu atbalstu, ražotāji centās piemēroties tirgum. Neto importētājas statusu Kopiena saglabāja vienīgi augļu, augu eļļas, aitas gaļas un lopbarības tirdzniecībā (lopbarība nav atainota tabulā, jo ir grūti salīdzināt tik daudz atšķirīgu produktu).

Spānijas un Portugāles iekļaušanās izmainīja absolūtos pašapgādes līmeņus (šajās valstīs ir labības produktu deficīts, tajā pašā laikā tās ir augļu, īpaši citrusaugļu, un vīna neto eksportētājas). Bet pašapgādes līmeņa pieaugšanas tendence turpinājās.

Piena produkti 9.1. tabulā nav iekļauti, jo pienu galvenokārt pārstrādā dažādos produktos, tāpēc rodas problēmas ar statistiku. Bet arī šeit pašapgādes līmenis ir paaugstinājies. Piemēram, kopš pievienošanās Eiropas Kopienai ir pazudis Lielbritānijas kādreiz lielais sviesta un siera imports no Jaunzēlandes un citām Britu sadraudzības valstīm. EK kvotu sistēmas kontrolētā piena ražošana par 5% vai pat vairāk pārsniedz vietējās vajadzības un komerciālo eksportu. Līdztekus subsidētajam eksportam pusi vai pat vairāk no saražotā vājpiena pulvera par subsidētām cenām kā lopbarību pārdeva pašā Eiropas Kopienā, bet prāvu daļu saražotā sviesta pārdeva pēc īpašām programmām, galvenokārt pārstrādātājiem.

Lauksaimniecībai izlietotie līdzekļi kļuva par galveno problēmu Kopienas budžetam. Situācijas vispārējā attīstība parādīta 9.2. tabulā.

9.2. tabula

ES budžeta izdevumi lauksaimniecībai (miljardos ECU)

	EK-9		EK-10	EK-12		ES-15
	1973	1980	1985	1986	1992	1996
EAGGF tirgus daļa	3.6	11.3	19.7	22.1	31.2	41.3
EAGGF struktūras daļa	0.01	0.3	0.7	0.8	2.8	3.9
Kopējais EK budžets	4.7	16.5	28.8	35.8	60.3	80.6
EAGGF tirgus daļa % no kopējā EK budžeta	77	68	68	62	52	51

Avoti: Commission (Directorate-General for Budgets), *The Community Budget: The Facts in Figures*, 1994.g. izd. (SEC(94)1100). 1996. gada dati no budžeta projekta. Visi dati attiecas uz maksājumiem, bet ne uz saistībām (kas var būt vairāku gadu garumā).

Tas, ka ar CAP saistītie izdevumi tās pastāvēšanas sākumposmā veidoja lielāko daļu no kopējiem budžeta izdevumiem, nav pārsteidzoši, jo nevienā citā nozarē EK politika nebija tiktāl attīstīta. Arī vēlāk citas Kopienas politikas neprasija tik lielus izdevumus. Tomēr ar laiku pieauga prasības pēc lielākiem līdzekļiem reģionālajai un strukturālajai attīstībai, īpaši Kopienas dienvidu rajonos (sk. nākamo nodaļu), kā arī citiem mērķiem, ieskaitot palīdzību vispārējās attīstības veicināšanai.

Kopš 1988. gada, lai panāktu stingrāku budžeta disciplīnu, ikgadējam EK budžetam jāievēro daudzgadīgie finansu plāni. Tajos ietverta arī lauksaimniecības vadlīnija, saskaņā ar kuru izdevumi no EAGGF tirgus regulēšanas daļas gadā nedrīkst pieaugt straujāk kā 74% no Kopienas NKP¹ pieauguma (sk. pielikuma 5. punktu). Sākotnēji 1988. gadā, EAGGF tirgus regulēšanas daļā tika iedalīti 27.5 miljardi ECU no kopējā 45.3 miljardu budžeta. 1993. gadā, otra finansu vadlīnijas perioda sākumā, EAGGF tirgus regulēšanas daļai piešķīra 35.2 miljardus no 69.2 miljardiem. Pēc sākotnējiem aprēķiniem, 1999. gadā tā varētu saņemt 38.4 miljardus no 84.0 miljardiem (summas katru gadu koriģē, ievērojot inflāciju un faktisko NKP pieaugumu, kā arī tādus faktorus kā Vācijas apvienošanās, ES paplašināšanās u.c.).

Nepieciešamība saglabāt izdevumus lauksaimniecībai šīs vadlīnijas noteiktajās robežās kļuva par galveno CAP reformas veicināšanas faktoru.

9.3. tabula parāda izdevumu sadalījumu pa preču grupām. Absolūtā izteiksmē lielākie budžeta līdzekļu tērētāji ir labība, liellopu gaļa un piena produkti, kaut gan skatoties pēc produkcijas vērtības, dažas citas preces - kā olīveļļa, tabaka, kokvilna - ir vēl dārgākas. Līdz Makšerija reformai (aplūkota tālāk) lielu daļu no izdevumiem par labību, cukuru, liellopu gaļu un piena produktiem sastādīja eksporta subsīdijas. Izdevumi bija atkarīgi ne tikai no eksporta apjoma, bet arī no pasaules cenu līmeņa, kas tikai daļēji bija pakļauts EK kontrolei. Šo produktu intervences uzkrājumi arī prasīja daudz līdzekļu - reizēm šo produktu valsts uzkrājumi sasniedza pat nepieļaujamus apmērus.

¹ nacionālais kopprodukts

Izdevumi galveno produktu atbalstīšanai (miljonos ECU)

	EK-12 1992	ES-15 1996
Graudaugi, eļļas un olbaltumvielām bagātīe augi	10356	17465
-eksporta maksājumi	3140	921
-iekšējā tirgus intervence	5065	694
-kompensācijas maksājumi lielajiem ražotājiem	1408	3239
-kompensācijas maksājumi mazajiem ražotājiem	456	10473
-no ražošanas izņemtās platības	286	2138
Cukurs (a)	1937	1891
-iekšējā tirgus atbalsts	632	438
-eksporta maksājumi	1305	1453
Olīveļļa	1754	1754
Augļi un dārzeņi	1253	1700
Vīns	1087	1092
Tabaka	1232	1087
Piens un piena produkti	4006	4139
-uzglabāšana	-344	169
-izvietošanas palīdzība u.c.	2294	2032
-eksporta maksājumi	2056	1938
Liellopu un teļa gaļa	4413	5380
-uzglabāšana	2190	218
-prēmijas	890	3577
-eksporta maksājumi	1332	1585
Aitas gaļa	1749	1668
"Saistītie pasākumi"	-	2150
-agra pensionēšanās	-	321
-vide	-	1450
-apmežošana	-	379
Citi izdevumi (b)	3582	2971
Kopā EAGGF tirgus daļa (c)	31369	41297

(a) Cukura ražotāju nodevas novērtētas 1 158 milj. ECU apmērā, tās aplūkotas kā kopējā budžeta ieņēmumi un nav atskaitītas no EAGGF izdevumiem.

(b) Iekļauti mazāk svarīgi lauksaimniecības produkti, zivju produkti, agromonetārie izdevumi u.c.

^(c) Neskaitot cukura nodevas, kopējā budžetā ienāk arī importa nodevaspar lauksaimniecības produktiem (sākuma tāme 1996. Gadam- 778 milj. ECU). Sekojot Urugvajas raunda noslēguma dokumenta noteikumiem, šīs nodevas pārveidoja par tarifiem, un šie nodokļi līdzīgi kā visi citi importa nodokļi- palika par vienu no EK resursiem.

Avoti: EC/EK budgets (in Official Journal): Preliminary Draft Budget for 1996.

5) CAP reforma

Dažādo produktu Kpējā tirgus organizācija gandrīz nepārtraukti tika uzlabota, bet, tā kā saasinājās pārprodukcijas un budžeta izmaksu problēmas, bija nepieciešamas nopietnākas reformas.

Vienu svarīgu CAP reformas aspektu jau aplūkojām- atbalsta cenu iesaldēšanu, sākot ar 1984./85. gadu (lai gan, kā tika uzsvērts, agromonetārie pasākumi atsevišķām dalībvalstīm daļēji ļāva no tā izvairīties).

Var teikt, ka reforma faktiski sākās 1984. gadā ar **kvotu noteikšanu piena piegādēm**. Bija pienācis pēdējais brīdis ierobežot pārprodukcijas palielināšanos. To varēja izdarīt divējādi: vai nu krasi pazeminot cenas, vai ieviešot kvotu sistēmu. Lauksaimniecības ministri deva priekšroku pēdējai.

Kad 1988. gadā lielle izdevumi lauksaimniecības tirgus atbalstīšanai izraisīja vispārēju EK budžeta krīzi, vairākiem produktiem noteica **stabilizācijas** pasākumus- tā sauktos *stabilizatorus*. Tie darbojās dažādos veidos atkarībā no produkcijas, bet kopumā paredzēja cenu vai subsīdiu samazināšanos gadījumos, ja EK kopējā produkcija pārsniedza noteikto maksimālo garantēto apjomu. Tajā pašā laikā ieviesa programmu '**zemes atstāšana atmatā**'. Tā paredzēja, ka ražotājiem, kas labprātīgi vismaz uz pieciem gadiem atstāja atmatā vismaz 20% savas aramzemes, bija tiesības saņemt kompensāciju.

1991. gadā apspriešanai tika piedāvāts **Makšerija plāns** (McSharry plan)- nosaukts ES komisāra vārdā, kurš tobrīd bija atbildīgs par lauksaimniecību. 1992. gada maijā un jūnijā pēc ilgām diskusijām un būtisku izmaiņu izdarīšanas Ministru padome to apstiprināja. Lai gan Padomes lēmumi nebija tik radikāli, kā Komisija bija ierosinājusi, tie tomēr paredzēja ievērojami pazemināt kultūraugu cenas, paredzot kompensācijas maksājumus tiem ražotājiem, kas daļu zemes atstājuši atmatā.

2. Kopējā tirgus organizācijas¹ (KTO)

Šajā izdevumā nav iespējams detalizēti aprakstīt visu produktu KTO iezīmes. Turklāt tajās notiek nepārtrauktas pārmaiņas (ieteicams iepazīties ar pielikuma 1. punktā minētajiem materiāliem). Šeit aplūkosim tikai galvenos jautājumus.

Līdztekus Makšerija reformas ieviešanai jāievēro arī GATT Urugvajas raunda rezultātus, ko Eiropas Savienība sāka ieviest 1995. gada 1. jūlijā (sk. 13. nodaļu). Tomēr GATT noteikumi neprasa pazemināt vispārējo atbalsta līmeni vairāk, kā to paredz pašas EK reformas. Visticšāk Urugvajas raunds KTO ietekmēja, pieprasot mainīgo importa nodevu un citu aizsardzības pasākumu pārvēršanu tarifos. Subsidētā eksporta ierobežojumi un saistības nodrošināt minimālo tirgus pieeju importa precēm tuvākajos gados var prasīt tālākas pārmaiņas.

1) augkopības produkti

a) Graudaugi

KTO galvenos elementus jau aplūkojām. Gadu gaitā ir izdarītas dažādas pārmaiņas, īpaši ar 1988. gadā ieviesto *stabilizācijas* sistēmu, kas, nosakot maksimālo garantēto apjomu 160 miljonu tonnu apmērā, samazina faktisko intervences cenu, ja konkrētajā gadā saražotā produkcija pārsniedz šo līmeni.

Saskaņā ar *Makšerija plānu*, kas nomainīja *stabilizācijas sistēmu*, intervences cenas tika būtiski pazeminātas. Sākot ar 1993./94. saimniecisko gadu (t.i., 1993. gada ražu), mērķa cena līdz 1995./96. gadam bija jāpazemina līdz 110 ECU, bet intervences cena līdz 100 ECU. Slietkšņa cenu bija jāpazemina tikai līdz 155 ECU, tādējādi saglabājot *Kopienas locekļu priekšrocību* principu. Šīs cenas attiecās uz visiem labības produktiem.

Sakarā ar cenu pazemināšanu atbilstoši hektāru skaitam bija jāmaksā kompensācijas, 1995./96. gadā kompensācijas likmei sasniedzot 45 ECU par tonnu (korigējot šo rādītāju atbilstoši iepriekšējo gadu vidējai ražībai katrā reģionā). Bez īpašiem nosacījumiem pēc vienkāršotas shēmas šo kompensāciju varēja saņemt *sīkie ražotāji* - kas pretendē uz kompensāciju par graudaugu, eļļas augu un ar olbaltumvielām bagātu kultūru platību, kura, pēc vidējiem reģionālajiem ražas rādītājiem, nedotu vairāk kā 92 tonnas graudu.

¹ common market organization- angļu val. (tulk. piez.)

Citi- profesionālie ražotāji, kompensāciju saņem vienīgi tad, ja daļu savas aramzemes atstāj atmatā. Sākotnēji tika noteikts, ka atmatā jāatstāj 15% platības. Kompensāciju arī šajā gadījumā aprēķināja atkarībā no reģiona vidējās graudaugu ražas. Sākumā kompensācijas likme bija 45 ECU par tonnu, taču drīz to pacēla līdz 57 ECU.

Šīs cenas un atbalsta maksājumi tika noteikti *zaļajos ECU*. Pēc atteikšanās no *pārslēgšanas* mehānisma 1995./96. gadā (sk. iepriekšējo nodaļu) tos palielināja ar koeficientu 1.2075, kas nacionālajās valūtās maksājumus gan faktiski nemainīja, ja ievēroja arī korekcijas atbilstoši pielietotajos maiņas kursos.

Komisija ierosināja ierobežot kompensāciju saimniecībām atbilstoši sējplatībai- lai, pamatojoties uz aprēķināto vidējo ražu Kopienā (4.6 t/ha), kompensācija tiktu maksāta par platību līdz 50 ha uz saimniecību. Šim priekšlikumam kategoriski pretojās tās valstis, kurās bija saimniecības ar lielām aramzemes platībām (Lielbritānija, Francija un Vācija ar tās milzīgajiem uzņēmumiem bijušajās Austrumvācijas zemēs). Tāpēc no tā bija jāatsakās.

Attiecībā uz bāzes platību, ko izmantot atmatā atstājamās platības procenta noteikšanai, dalībvalstis varēja izvēlēties- vai nu noteikt to katrai atsevišķai saimniecībai (kas atbilda Komisijas priekšlikumam), vai arī reģionam kopumā. Visas dalībvalstis deva priekšroku pēdējam variantam. Lai nodrošinātos pret pārmērīgām prasībām, katram ražotājam, kas grib saņemt kompensāciju, jādeklarē sava kopējā aramzemes platība un atmatā atstājamā platība (procentos no kopplatības). Ja individuālajās deklarācijās minētā platību kopsūma pārsniedz kopējo reģionālo, individuālās bāzes platības tiek proporcionāli samazinātas, bet nākošajā gadā tā daļa aramzemes, kas atbilst pārsniegumam, ir jāatstāj atmatā bez kādas kompensācijas.

Sākotnēji atmatu zeme bija jāiekļauj rotācijā (lai nebūtu tā, ka pastāvīgi neapstrādāta paliktu visneauglīgākā zeme), vēlāk šo noteikumu atļāva neievērot, taču nosakot augstāku normatīvu. Tapa arī nolikums, kas paredzēja, ka *brīvprātīgi* var atstāt atmatā līdz 50% no ražotāja pamatplatības. Atmatā atstātajā zemē ir atļauts sēt zālaugus. Ja lauksaimniekiem bija līgums ar pārstrādātāju, viņi drīkstēja sēt atsevišķas pārtikā neizmantojamas kultūras. Vairumā ar šī mehānisma ieviešanu saistītajos jautājumos Dalībvalstis pašas izstrādā noteikumus.

Šiem pasākumiem nav noteikti ierobežojoši termiņi. Kompensāciju maksājumi attiecas uz *esošajām saimniecībām*, bet maksājumu līmeni "periodiski var pārskatīt atbilstoši ražības izmaiņām, kā arī gaidāmajām izmaiņām vietējā un pasaules tirgos".

Pirmajos reformas gados izdevās atjaunot tirgus līdzsvaru. Zemju atstāšana atmatā samazināja sējplatību un produkcijas apjomu, zemākās cenas sekmēja graudu izmantošanu lopbarībā, ievērojami samazinājās intervences uzkrājumi (tas gan bija arī lielā subsidētā eksporta apjoma rezultāts). Tirgus cenas kļuva stabilākas, saglabājoties virs pazemināto intervences cenu līmeņa. Rezultātā no graudaugu sējplatībām 1996. gadā atmatā bija jāatstāj vairs tikai 10% gan *rotācijas* gadījumā, gan bez tās.

Šī situācija lauksaimniekiem bija labvēlīga, jo kompensāciju maksājumi netika samazināti, lai gan tirgus cenas nepazeminājās līdz paredzētajam līmenim. Vēl vairāk, atsevišķās valstīs cenu pazemināšanu ekijos kompensēja valūtas zaļo kursu devalvācija.

Kompensāciju maksājumi kļuva par smagu nastu EAGGF, pārsniedzot ar tirgus intervenci un eksporta subsidēšanu (9.3. tabula) saistītos pirmsreformas izdevumus. Tomēr, ja reforma nebūtu notikusi, lauksaimnieku atbalsta izdevumi noteikti būtu vēl lielāki.

Sākot ar 1995./96. saimniecisko gadu, saskaņā ar Urugvajas raunda noslēguma dokumentu tika atceltas sliekšņa cenas, bet mainīgās importa nodevas pārveidoja par pastāvīgiem tarifiem (sk. 13. nodaļu). Bija sagaidāms, ka Urugvajas raunda noslēguma dokumentā noteiktie ierobežojumi attiecībā uz eksporta subsidijām Eiropas Savienībai radīs grūtības. Tomēr 1995. gada vidū pasaules cenas sasniedza neiedomājami augstu līmeni, īpaši kviešiem. Tas deva iespēju Eiropas Savienībai labību eksportēt bez subsidēšanas, un, pirmo reizi kopš 1973.-1974. gada, pat tika noteikts eksporta nodoklis.

Rīsi

Rīsus audzē tikai Eiropas dienvidu daļā, un tie nav būtiskākais CAP izmaksu postenis. Tāpēc rīsus 1992. gada reformā neiekļāva. Tomēr arī importa nodevu *tarifikācija* saskaņā ar Urugvajas raunda noslēguma dokumentu radīja spiedienu uz ES tirgus cenām. Rezultātā 1995. gada decembrī Padome deva piekrišanu jaunai rīsu ražošanas atbalsta programmai, kas bija līdzīga tām, ko izmantoja citu graudaugu atbalstīšanā. Intervences cenu pazemināšanu līdzsvaroja kompensāciju maksājumi. Kompensācija tika samazināta, ja faktiskā apsētā platība pārsniedza maksimāli garantēto platību, kas noteikta katrai valstij.

b) Eļļas augi, olbaltumvielu kultūras, linsēklas

Kopienas eļļas augu ražošana sākotnēji bija neliela salīdzinājumā ar importu, tāpēc mērķis bija nodrošināt šo produktu tirdzniecību EK

iekšienē par pasaules līmenim tuvām cenām. Imports tika pakļauts tikai nelieliem tarifiem (maksimums 15%), kas bija deklarēti¹ GATT/WTO, bet subsīdijas (ko maksāja eļļas spiedējiem) bija paredzētas vietējo eļļas augu audzētāju nodrošināšanai ar tādu pašu peļņu, kādu deva graudaugi. Subsīdijas bija pietiekami lielas, lai EK valstīs krietni paaugstinātu ražošanas apjomu.

GATT/WTO speciālistu grupa atzina, ka šī sistēma neļauj pilnībā izmantot 1962. gada EK un ASV līgumu (sk. 13. nodaļu), kas noteica, ka eļļas augi nav apliekami ar muitas nodokli. Pamatojoties uz šo atzinumu, agrākā kārtība tika mainīta - sākumā izveidojot pagaidu sistēmu (attiecinot to uz 1992. gada ražu), pēc tam to pārveidojot Makšerija reformas kontekstā, bet vēlāk sekojot arī ar ASV noslēgtā Bleirhauzas līguma prasībām (13. nodaļa), kas tika apstiprinātas arī Urugvajes raunda noslēguma dokumentā.

Atšķirībā no agrākās kārtības, kad palīdzību izmaksāja EK izaudzēto eļļas augu spiedējiem, tagad *kompensācijas maksājumus* noteica ražotājiem, proporcionāli apsētajiem hektāriem. Tie ir atkarīgi no starpības starp pasaules cenu un Kopienas noteiktajām institucionālajām cenām.

Makšerija reformas lēmumi paredzēja programmai par zemju atstāšanu atmatā pakļautajā pamatplatībā iekļaut arī eļļas augu sējplatības. ASV un EK līgums eļļas augiem prasīja noteikt atsevišķu pamatplatību 5128 tūkst. hektāru apmērā, sākot ar 1995. gada ražu. EK uzņēmās saglabāt atmatā atstājamās platības 10% līmeni (šis līmenis 1996. gadā ir noteikts visiem graudaugiem).

Atbalstu eļļas augiem nosaka atkarībā no *maksimāli garantētās platības* katram atsevišķajam eļļas augu veidam. Ja apsētā platība pārsniedz maksimumu, par katru pārsniegto 1% kompensācijas maksājumus samazina par 1%. Šis platības nosaka katrai atsevišķai valstij.

Importa tarifus, kas jau bija zemi, saskaņā ar Urugvajes raunda noslēguma dokumentu pazeminās arī turpmāk.

Arī olbaltumvielu kultūras- zirņi, pupas un saldā lupīna, ir iekļautas sējplatību shēmā, saņemot kompensācijas maksājumus un pakļaujoties

¹ angļu valodā tiek lietots termins "*bound*" - saistīts, ierobežots. GATT/WTO dalībvalsts sarunās un līgumā par pievienošanas minētajai organizācijai uzņemas saistības nepaaugstināt savas atļautās importa barjeras virs kāda noteikta - ierobežota (*bound*) līmeņa. (red. piez.)

atmatā atstāšanas prasībām. Līdzīgi tas ir arī linsēklām, taču šajā gadījumā atstāšana atmatā nav obligāta.

c) Īpaši cietie kvieši¹

Nejaukt tos ar *cietajiem kviešiem*, ko lielākoties ieved no Kanādas un izmanto maizes cepšanai. Īpaši cietos kviešus lieto makaronu ražošanai un audzē Eiropas dienvidos. To audzētāji papildus vispārējam atbalstam par graudaugiem saņem tiešu palīdzību par katru hektāru, lai veicinātu ražošanu ekonomiski atpalikušajās tradicionālajās ražošanas vietās Eiropas dienvidos.

Arī īpaši cietie kvieši tika ietverti Makšerija reformas lēmumos par kompensāciju maksājumiem un atstāšanu atmatā. Jau agrākie lēmumi prasīja ar 1993./94. gadu īpaši cieto kviešu cenas pielīdzināt citu graudaugu cenām. Lai kompensētu cenu vēl lielāku pazemināšanu, kas saistījās ar 1992. gada Makšerija reformu, *tradicionālajos* ražošanas apvidos tiek izmaksātas papildus atbalsta summas.

d) Olīveļļa

Līdzīgi kā ar īpaši cietajiem kviešiem, arī šajā gadījumā nozīmīgs mērķis bija ar atbilstošiem ienākumiem nodrošināt lauksaimniekus EK nabadzīgākajos rajonos, kas ir galvenie olīvu audzēšanas apvidi. Olīvām ir noteikta *palīdzība ražotājiem* un *palīdzība patērētājiem*, kā arī *intervences cena*. Saskaņā ar *stabilizācijas sistēmu* ir noteikts 1.35 miljonu tonnu maksimāli garantētais apjoms, par kura pārsniegšanu paredzēta proporcionāla palīdzības samazināšana. Stabilizācijas sistēmas darbību vēlāk attiecināja arī uz intervences cenu. Tajā pašā laikā mazie ražotāji saņēma paaugstinātu palīdzību ražotājiem un šai sistēmai nebija pakļauti.

Makšerija plāns nekādas turpmākas pārmaiņas šajā nozarē vairs neparedz.

Imports agrāk tika aplikts ar nodevām, kas tagad ir tarificētas saskaņā ar Urugvajas raunda noslēguma dokumentu. Faktiski vienīgais imports ienāk no Tunisijas atviegloto muitas tarifu kvotu ietvaros.

e) Cukurs

Jau no paša sākuma cukura tirgus organizācijā tika iekļauti tie paši pamatelementi, kas attiecībā uz graudaugiem- ar rafinētā cukura intervenci un attiecīgi atvasinātu *bāzes cenu* cukurbietēm, papildinot tos ar ražošanas kvotu sistēmu. Katram ražotājam ir tiesības uz pilnu

¹ durum wheat- angļu val. (tulk. piez.)

garantēto cenu vienīgi *A kvotas ietvaros* (tā ir pakļauta 2% nodevai). Šī ir pamatkvota. Papildus kvota- *B kvota*- tiek aplikta ar nodevām, kas var sasniegt pat 39.5%, bet pārējā produkcija (*C kvota*) atbalstu nesaņem. Tādējādi cena par *C kvotu* ir atkarīga no cukura eksporta tirgus-eksporta subsīdijas (atmaksas) faktiski finansē no nodevām, kas iegūtas no *B kvotas* cukura. Tomēr, par cik EK importē tā saukto *priekšrocību* cukuru no Āfrikas, Karību un Klusā okeāna valstīm (ACP) (sk. 13. nodaļu), ekvivalenta EK cukura daudzuma eksportēšanas izmaksas tiek uzskatītas par palīdzību, un to neatskaita no EK cukura ražotāju ienākumiem.

Imports, kas nenāk no ACP valstīm, bija aplikts ar aizliedzoši augstām importa nodevām. Saskaņā ar Urugvajes raunda noslēguma dokumentu tās pārveidotas par specifiskajiem tarifiem, kas arī saglabājas augsti.

Neraugoties uz ražošanas kvotu sistēmu, ražošanas apjomi un eksportēšanas iespējas pieauga, un cukura nodevas vairs nespēja segt eksporta subsīdijas. Kā noteica 1988. gada stabilizācijas pakete, lai nolīdzinātu augošo deficītu, katrā dalībvalstī varēja uzlikt *papildus nodevu* proporcionāli parasto nodevu kopsummai.

ES cenas turas krietni virs pasaules līmeņa un ir stabilas, kamēr pasaules tirgū iespējamās ievērojamas svārstības. Lai gan šī sistēma skaitās pašfinansējoša (jo eksporta subsīdijas galvenokārt sedz no ražotāju nodevām), ES patērētāji maksā augstu iekšējo cenu. Auditoru palāta asi kritizējusi kvotu sistēmu par neekonomiskas ražošanas uzturēšanu un veicināšanu (sk. pielikuma 1. g punktu). Kvota tika piešķirta pat Portugālei, kas pirms iestāšanās Eiropas Kopienā pati cukuru neražoja.

Neskatoties uz visu, Makšerija reforma cukura režīmu neskāra, arī 1995. gada aprīļa Ministru padomes lēmumi neizdarīja nozīmīgas pārmaiņas, ja neskaita atzinumu, ka būs nepieciešama kvotu sistēmas pārveidošana saskaņā ar Urugvajes raunda noslēguma dokumenta norādījumiem. Lielākā problēma te ir eksporta subsīdiju ierobežošanas nepieciešamība. Audzētāju un pārstrādātāju centieni aizstāvēt savas intereses aizkavējuši šīs nozīmīgās reformas realizāciju. Arī saistības ar ACP valstīm apgrūtina pārmaiņas.

f) Vīns

Tirgus organizācijā ietverti intervences pasākumi (saistīti ar destilāciju) un aizsardzība pret importu no trešajām valstīm, izmantojot muitas

nodokļus un *izlīdzinošās nodevas*¹, ja cenas nokritis zem noteiktām *references cenām*. Pieaugot pārprodukcijai, tika pastiprināti destilācijas pasākumi (īpaši, pēc 1988. gada stabilizācijas paketes apstiprināšanas), ieskaitot arī preventīvo destilāciju par zemām cenām, ja tiek konstatēts, ka tirgū ir nopietna nelīdzsvarotība. Bija paredzētas arī subsīdijas zemas kvalitātes vīna dārzu izciršanai.

Tomēr, ievērojot vīna tirgus pastāvīgo nelīdzsvarotību, bija nepieciešami jauni pasākumi. 1994. gada maijā Komisija izvirzīja nozīmīgus priekšlikumus. Tie paredzēja noteikt ES vīna ražošanas *references apjomu* tādā līmenī, kas lidzinās Kopienas nesubsidētajam patēriņam. Šo kopapjomu tālāk sadalītu pa nacionālajiem *references apjomiem*. Virs šī līmeņa saražotā produkcija ir jādestilē par ļoti zemām cenām. Tam sekotu *reģionālās vīnkopības pārstrukturēšanas programmas*, kam jāparedz ražošanas samazināšanas pasākumus- gan ikgadējos pasākumus, gan pastāvīgu vīna dārzu platību samazināšanu. Tomēr šie priekšlikumi sadūrās ar stingru opozīciju. Galveno vīna ražotāju valstu atšķirīgās intereses joprojām apgrūtina vienošanās panākšanu.

g) Augļi un dārzeņi

Pastāvošie noteikumi nodrošina samērā elastīgu vietējo atbalstu svaigiem produktiem, jo tirgum ātri bojājošos produktu uzkrājumi nav izmantojami. Ja cenas noslīd zemāk par noteikto iepirkuma cenu līmeni, ražotāju organizācijas var saņemt atļauju izņemt savu produkciju no tirgus, saņemot daļēju kompensāciju.

Atsevišķiem **apstrādātiem augļiem un dārzeņiem**- rozīnēm, žāvētām vīģēm un plūmēm, persikiem un bumbieriem sīrupā, kā arī tomātu produktiem tiek maksāti pabalsti par pārstrādi.

Saskaņā ar 1988. gada stabilizācijas pasākumiem vairākiem svaigiem produktiem- tomātiem, ziedu kāpostiem, āboliem, persikiem, nektarīniem un citrusaugļiem- noteica maksimālo garantēto realizācijas apjomu, kuru pārsniedzot, nākamajā gadā samazinātu atpirkšanas cenas. Vairākiem pārstrādātiem produktiem- rozīnēm, jānogām, persikiem sīrupā un tomātu produktiem, noteica maksimāli garantētos apjomus pārstrādes pabalstu saņemšanai. Maksērija plāns šos *stabilizatorus* uzskatīja par pietiekami efektīviem, un nekādas pārmaiņas neparedzēja.

Tomēr preču izņemšanas subsidēšanas izdevumi pieauga. Atsevišķi ražotāji apzināti ražoja lieku produktu, lai saņemtu atpirkšanas cenu, arī

¹ countervailing charges- angļu val. (tulk. piez.)

dažas ražotāju organizācijas rīkojās ne visai godīgi. Auditoru palāta 1995. gadā šo sistēmu kritizēja- tā norādīja, ka Francijā, Spānijā, Itālijā un Grieķijā, kas saņēma 92% no CAP izdevumiem šajā sektorā, no tirdzniecības tika izņemta vairāk nekā puse no saražotās produkcijas. Neskaitot ekonomiskos zaudējumus, sapuvušo augļu izgāšana nodarīja kaitējumu arī videi. Tikai 2% no izņemtās produkcijas atdeva labdarības iestādēm, slimnīcām, skolām utt.

1995. gada oktobrī Komisija ieteica izdarīt reformu. Kritēriji apstiprināšanai par ražotāju organizāciju būtu stingrāki, toties ražotāju organizācijām būtu daudz plašākas iespējas. Tās varētu dibināt speciālus fondus, ko daļēji finansētu no ražotāju nodevām. No tiem varētu segt izdevumus preču izņemšanai no tirgus. ES dotu 80% un dalībvalstis 20% izņemšanas izmaksu finansēšanai, bet laika gaitā kompensāciju lielums tiktu samazināts. Atpirkšanas cenas tiktu pazeminātas līdz pēdējā laika zemākajiem līmeņiem un turpmākajos gados- vēl par 15%. Ražotāju organizācijām būtu jāattīsta labāku realizācijas sistēmu, jāveicina kvalitātes uzlabošanas un vairāk jārūpējas par vides aizsardzību. Ja ražotāju organizācija apvienotu vismaz divas trešdaļas no sava novada ražotājiem, tā varētu izdot pati savus noteikumus, kas būtu saistoši visiem ražotājiem. Attiecībā uz pārstrādātiem produktiem subsidēti tiktu tikai tie ražotāji, kas noslēguši līgumu ar ražotāju organizāciju. Iedarbīgākus ierobežojumus varētu noteikt pārstrādātu tomātu subsidēšanai. Vairāki šo priekšlikumu aspekti bija pretrunīgi, dienviņu rajonu dalībvalstis iebilda pret nacionālo budžetu iesaistīšanu finansēšanā un pret tādu cenu pazeminājumu, kas netiktu pilnībā kompensēts.

Pirms Urugvajas raunda noslēguma dokumenta ieviešanas importa regulēšanā izmantoja muitas tarifus, kvotas (ko galvenokārt noteica vietējās produkcijas pārpilnības posmos) un *references cenas*- ja importa cenas nokrita un zināmu dienu skaitu turējās zem noteiktā references cenu līmeņa, uz turpmāko importu attiecināja izlīdzinošās nodevas, līdz cenas noregulējas. Saskaņā ar Urugvajas raunda noslēguma dokumentu references cenu un izlīdzinošo nodevu vietā nākuši *īpašie nodokļi*, kurus, līdzīgi kā šīs speciālās nodevas, parasti pielieto produkcijas pārpilnības periodos un kuru darbību uz laiku var apturēt, ja tiek ievērotas noteiktas *iekļūšanas cenas*. Vidusjūras un Centrāleiropas valstīm piešķirto priekšrocību rezultātā importa produkcija aizvien vairāk ietekmēs ES tirgu.

h) Tabaka

Agrākā KTO tabakas nozarē izmantoja intervences cenas un piemaksas. Vispārējais muitas tarifs nodrošina tikai ierobežotu aizsardzību, kas saskaņā ar Urugvajas raunda noslēguma dokumentu vēl vairāk samazināsies. Šī sistēma kļuva pārlieku dārga, salīdzinot ar produkcijas vērtību. Atbilstoši Makšerija reformai daudzās šķirnes apvienoja mazākā skaitā grupu un katrai grupai noteica ražošanas kvotu, kopā 350 tūkst. tonnas visai ES-12 (bez tam 60 tūkst.- Austrijai). Piemaksas nevar saņemt par produkciju, kas pārsniedz kvotu limeni. Tirgus intervence un eksporta atmaksas tika atceltas.

i) Kokvilna

Kokvilnu ražo Grieķijā un Spānijā. Tās audzēšanai piešķir atbalstu, bet tikai maksimāli garantētā apjoma ietvaros, kas gan parasti tiek pārsniegts. *Vadošā cena*, kas nosaka atbalsta lielumu, vairākkārt ir samazināta, īpaši Makšerija reformas gaitā.

2) Lopkopības produkti

a) Piena produkti

Šajā nozarē KTO galvenokārt izmanto tās pašas atbalsta metodes, ko labības produktiem, bet mērķa cena pienam tiek nodrošināta, izmantojot intervenci sviesta un vājpiena pulvera tirgū, nosakot importa sliekšņa cenas un mainīgās importa nodevas (pirms Urugvajas raunda noslēguma dokumenta), kā arī eksporta atmaksas dažādiem piena produktiem.

Augošā pārprodukcija 1984. gadā radīja nepieciešamību ieviest kvotu sistēmu. Kopējās nacionālās piegāžu kvotas sadalītas produkcijas apjomos, ko ražotāji var piegādāt piena pārstrādes uzņēmumiem, pieļaujot kādas produkcijas daļas pārdošanu tirgū. Kvotas var attiecināt uz individuāliem ražotājiem, bet lielākoties tās nosaka piena pārstrādes uzņēmumiem, kas spēj izlīdzināt savu piegādātāju produkcijas apjoma svārstības. Sods par atļautā produkcijas apjoma pārsniegšanu abos gadījumos ir 100%.

Makšerija reformas ietvaros bija paredzēts piena piegādes kvotas turpmāk samazināt. Tomēr dažādu pielāgošanos rezultātā, ieskaitot problēmas, ko radīja protesti Itālijā, Spānijā un Grieķijā, kvotas faktiski netika samazinātas vai arī to samazinājums bija niecīgs. Mazliet tika pazeminātas cenas, īpaši sviestam (kura patēriņš samazinās), bet pārāk maz, lai tirgus līdzsvaru atjaunotu bez kvotu palīdzības.

Līdz ar sviesta un vājpiena pulvera ražošanas apjoma ierobežošanu (uz ko varēja attiecināt tirgus intervenci), šī sistēma aizkavēja piena piegāžu pastāvīgo pieaugumu, kas citādi būtu nenovēršams. Šī sistēma ir pierādījusi savu izdevīgumu tiem lauksaimniekiem, kas ir ieguvuši kvotas.

Bet pārprodukcija saglabājās. Pēc pārmaiņām sakarā ar Vācijas atkalapvienošanos un Austrijas, Somijas un Zviedrijas uzņemšanu Eiropas Savienībā, ES kopējā kvota sasniedza 118 miljonus tonnu, kas aptuveni par 12 miljoniem tonnu pārsniedza ES patēriņu. Ja ņem vērā, ka liela daļa sviesta un vājpiena pulvera vietējam patēriņam tiek subsidēta, faktiskā pārprodukcija ir daudz lielāka.

Urugvajai raunda noslēguma dokumenta ietekmē spiedienam uz ES tirgu vajadzētu pieaugt. Importa nodevas tika aizvietotas ar tarifiem, kurus ir jāsamazina, ir jāievēro arī saistības attiecībā uz importu. Pēdējās ietver *vispārējās tirgus pieejas kvotas*¹ Jaunzēlandes sviestam un Jaunzēlandes, Austrālijas un Kanādas sieram, kā arī *minimālās tirgus pieejas kvotas*² sviestam un sieram no Centrāleiropas valstīm. Pēc Komisijas aprēķiniem, šo saistību izpilde dotu papildus piena produktus, kas būtu ekvivalenti vismaz 1.3 miljoniem tonnu piena. Tajā pašā laikā subsidētais eksports būtu jāsamazina par 2.5 milj. tonnu piena ekvivalenta. Eksports bez subsīdijām būtu ļoti sarežģīts sakarā ar lielajām piena produktu cenu atšķirībām starp ES un pasaules tirgiem.

b) Liellopu un teļa gaļa

Šajā nozarē KTO sākumā stipri atšķirās no labības produktu modeļa, jo šīs produkcijas bija maz un nebija gaidāma tās apjoma palielināšanās. Papildus muitas nodokļiem tika noteiktas mainīgās importa nodevas, pastāvēja arī eksporta atmaksas. Dalībvalstīm tika dotas tiesības veikt intervenci vietējos tirgos, ja cenas tajos kristos. Lai stimulētu ražošanu, lēmumu par *pastāvīgu* tirgus intervenci pieņēma tikai 1972. gadā, bet tā nebija nozīmīga līdz pat 1974. gadam, kad, pretēji gaidītajam, liellopu gaļas tirgus pārpildījās.

Nosakot importa nodevas aizliedzoši augstā līmenī, faktiski tika aizliegts imports no valstīm vai tādiem gaļas veidiem, kam bija piešķirta speciālais atlaides (sk. 13. nodaļu).

80. gados radās nepieciešamība dažādos veidos ierobežot tirgus intervenci. Intervences iepirkumu pakļāva aizvien stingrākiem

¹ current access quota- angļu val. (tulk. piez.)

² minimum access quota- angļu val. (tulk. piez.)

nosacījumiem- attiecībā uz apstākļiem, kādos tā pieļaujama, uz maksimālo tai pakļaujamo produkcijas apjomu, kā arī uz vairākiem citiem faktoriem.

Realizējot Makšerija reformu, īpašas grūtības radīja liellopu gaļaugraudaugu cenu pazemināšana varēja dot priekšrocības gaļai, kuras ražošana balstās uz graudiem (cūkgaļai un putnu gaļai), kā arī intensīvās lopkopības uzņēmumiem, kas tiek uzskatīti par nelabvēlīgiem apkārtējai videi. Tika arī nolemts trīs gadu laikā pazemināt intervences cenu par 15% un turpināt samazināt intervencei pakļaujamās produkcijas apjomus.

Lai sniegtu kompensāciju ekstensīvajiem liellopu gaļas ražotājiem, tika paaugstinātas piemaksas. Īpašas divreizējas piemaksas tika noteiktas par jaunajiem bulļiņiem, tiem sasniedzot 10 un 22 mēnešu vecumu. Katrai dalībvalstij bija jānosaka savi reģionālie griesti, pamatojoties uz agrāk izmaksāto piemaksu skaitu. Ja šie griesti reģionā tiek pārsniegti, proporcionāli jāsamazina piemaksai pakļauto attiecīgo dzīvnieku skaitu uz ražotāju. Tiem ražotājiem, kas varēja pierādīt, ka viņi nepārdod ievērojamus piena daudzumus, noteica piemaksas par zīdītājgovī¹. Katram ražotājam atļauto dzīvnieku skaits, par kuriem var saņemt šo piemaksu ir ierobežots. Tas līdzinās iepriekšējos gados bijušo attiecīgo dzīvnieku skaitam.

Abi piemaksu veidi ir pakļauti ekstensifikācijas kritērijiem- attiecīgo dzīvnieku skaitu ierobežo dzīvnieku blīvums uz hektāru. Pieļaujamais blīvums ir 2.5 liellopu vienības uz hektāru lopbarības platības. Vairāk drīkst piemaksāt saimniecībām, kurās minētais blīvums ir mazāks par 1.4 vienībām uz hektāru. Šis nosacījums īpaši nozīmīgs ir Īrijai ar tās plašo lopkopības sistēmu, kas balstās uz zāles lopbarības izmantošanu.

Atbalsta izmaksas ir augstas, un tirgus līdzsvars joprojām nav stabils. Viens no galvenajiem iemesliem ir tas, ka patēriņu nelabvēlīgi ietekmē veselības apsvērumi, kā arī ražošanas cikliskais raksturs un tā grūta prognozējamība.

Arī Urugvajes raunda noslēguma dokumentā noteikto subsidētā eksporta ierobežojumu ievērošana radīs vēl lielākus sarežģījumus. No 1994. gada līdz 2000. gadam subsidētā eksporta apjoms jāsamazina no aptuveni 1.2 miljoniem tonnu līdz 817 tūkstošiem tonnu. Aizsardzība pret importu tiek nodrošināta ar augstiem īpašiem nodokļiem papildus

¹ šīs piemaksas faktiski attiecas uz gaļas liellopu ražošanu, lai sekmētu govju piena izmantošanu lopbarībā un lai tas neizjauktu līdzsvaru piena tirgū (red. piez.)

pamattarifiem. Trešajām valstīm piešķirtie atvieglojumi tagad iegūst vispārējās tirgus pieejas kvotas formu, kuras ietvaros attiecīgās valstis vai kategorijas ir atbrīvotas no šiem īpašajiem nodokļiem (sk. 13. nodaļu).

c) Aitas gaļa

Atbalsts galvenokārt tiek realizēts kā piemaksa par katru aitu. Tās lielums ir atkarīgs no starpības starp ES vidējo tirgus cenu un *pamatcenu*¹, ko reizi gadā nosaka Lauksaimniecības ministru padome.

Šī sistēma veicināja aitu skaita pieaugumu (īpaši Lielbritānijā un Īrijā) un kļuva ļoti dārga. Lai problēmu atrisinātu, tika veikti dažādi pasākumi. 1988. gadā tika ieviesta stabilizācijas sistēma. Ja kopējais aitu skaits pārsniedza maksimālo garantēto līmeni, proporcionāli tika samazināta pamatcena.

Lai kompensētu šī pasākuma nelabvēlīgo ietekmi uz lauksaimnieku ienākumiem, kopš 1991. gada ražotājiem mazāk labvēlīgos apvidos tika noteikta papildpiemaksa. Pēc 1992. gada CAP reformas viena ražotāja dzīvnieku skaitu, par ko varēja maksāt piemaksas, ierobežoja līdz tādām dzīvnieku skaitam, par kādu maksājumi bija izdarīti 1991. gadā. Tomēr pastāvēja dažādi izņēmumi. Saskaņā ar stabilizācijas mehānismu kopš 1993. gada noteikta pamatcenas pazemināšana par 7% (tas ir ekvivalents piemaksas pazemināšanai par 30%).

Neskatoties uz šiem pasākumiem, Auditoru palāta 1995. gadā bargi kritizēja sistēmu par pārmērīgajiem izdevumiem un uzvēla tai atbildību par pieļauto krāpšanu. Tika ieteikts progresīvi ierobežot palīdzību, saglabājot to vienīgi tiem ražotājiem, kas strādā mazāk labvēlīgos apvidos, kuros citu veidu ražošana ir nerentabla un kur šī palīdzība varētu būt atbalsts lauku iedzīvotājiem. Komisija šim viedoklim nepiekrīta.

EK saglabā savu neto importētāja statusu. Tā kā GATT sarunām importa tarifs bija deklarēts 20% līmenī, importa nodevas vairs nevarēja palielināt. To vietā EK ar dažādām valstīm slēdza *brīvprātīgās atturēšanās līgumus*, tām apņēmoties ierobežot savu eksportu ar noteikumu, ka nodevas tiks samazinātas un vēlāk likvidētas. Jaunzēlande ir viena no lielākajām piegādātājām, uz ko attiecas šie noteikumi, kaut gan arī vairākums Centrāleiropas valstu noslēgušas minētos līgumus.

¹ basic price- angļu val. (tulk. piez.)

Saskaņā ar Urugvajas raunda noslēguma dokumentu, papildus *ad valorem*¹ tarifam var noteikt augstu specifisko muitas tarifu², bet valstis, kas parakstījušas *brīvprātīgās atturēšanās līgumus*, tagad iegūst brīvu pieeju *vispārējās tirgus pieejas kvotu* ietvaros (sk. 13. nodaļu).

d) Cūkgaļa, putnu gaļa un olas

Šiem trim "uz graudiem balstītiem" produktiem kā galveno atbalstīšanas līdzekli KTO izmanto mainīgās importa muitas nodevas (ar samērā komplikētu mehānismu). Cūkgaļai, bet ne putnu gaļai un olām, palīdzību iekšējā tirgū var nodrošināt ar atbalstu privātajai uzglabāšanai un tikai izņēmuma gadījumos - ar valsts intervenci tirgū. Visiem trim produktiem var noteikt eksporta atmaksas. Budžeta izdevumi ir samērā nelieli, tāpēc KTO nav būtiski mainīta. Jāievēro, ka, saskaņā ar struktūrpolitiku, ES palīdzību investīcijām nedrīkst piešķirt ne cūku skaita palielināšanai, ne arī putnu gaļas un olu ražošanas uzņēmumiem jebkādu to vajadzību apmierināšanai. Turklāt, Komisija nesankcionē arī atsevišķo valstu atbalstu šiem mērķiem.

Ražošanas izmaksas ļoti stipri ir atkarīgas no graudu cenām. Kā jau atzīmējām, tās nav kritušās tik, cik paredzēja Makšerija reforma. Bet, pateicoties eksporta atmaksām, putnu gaļas un cūkgaļas eksports uz trešajām valstīm 90. gadu sākumā strauji pieauga. Tādējādi Urugvajas raunda noslēguma dokumenta noteiktie eksporta subsidēšanas ierobežojumi rada problēmas, īpaši tāpēc, ka šo ierobežojumu aprēķināšanas bāze attiecas uz 80. gadu beigu salīdzinoši zemajiem līmeņiem. Saistībā ar mainīgo importa nodevu tarifāciju un vēlāku pakāpenisku samazināšanu, kā arī ar atvieglotajiem tarifiem, kas piešķirti saskaņā ar *minimālās tirgus pieejas kvotām* un *Eiropas līgumiem*, kas noslēgti ar Centrāleiropas valstīm (sk. 13. nodaļu), vērojama konkurences palielināšanās arī ES iekšējā tirgū.

3. ES paplašināšanās

Jau ar pirmo Eiropas Kopienas paplašināšanos 1973. gadā, kad tajā iestājās **Lielbritānija**, **Īrija** un **Dānija**, tika iedibināts princips, ka jaunajām dalībvalstīm jāpieņem EK tiesiskā sistēma (*acquis communautaire*)- viss Romas līgums un no tā izrietošā likumdošanas sistēma kopumā, pieļaujot tikai pagaidu novirzes. Muitas nodokļi starp

¹ muitas tarifs, kas izteikts procentos no preces vērtības (red. piez.)

² muitas tarifs, kas izteikts naudas izteiksmē par preces vienību (*specific duty*- angļu. val.) (red. piez.)

jaunajām un esošajām dalībvalstīm piecu gadu laikā tika pakāpeniski atcelti. Šajā pašā periodā jauno dalībvalstu tarifi importam no trešajām valstīm tika pielīdzināti kopējam EK tarifam. Lauksaimniecības produktu cenu kopējais līmenis jaunajām dalībvalstīm bija pakāpeniski jāpielīdzina sešu gadu laikā- šajā periodā cenu starpība tiek izlīdzināta ar uz robežām pielietotajiem *pievienošanās kompensācijas maksājumiem*. (Ar pilnīgāku šī laika posma apskatu var iepazīties autora darbā, kas minēts pielikuma 1.b. punktā).

Tās pašas procedūras piemēroja **Grieķijai**, kad tā iestājās 1981. gadā.

Kad 1986. gadā Eiropas Kopienā iestājās **Spānija** un **Portugāle**, lauksaimniecībai noteica desmit gadu ilgu pārejas posmu. Te bija ievēroti gan draudi, ko dažām EK lauksaimniecības nozarēm radīja Spānijas eksports, gan arī Portugāles lauksaimniecības strukturālā atpalicība. Vairāku Spānijas produktu un atsevišķiem Portugāles produktiem, īpaši tiem, kuru cenas bija virs EK līmeņa, cenas un atbalsta maksājumi septiņu gadu laikā bija jāsaskaņo ar EK cenām un atbalsta līmeni. Lai izlīdzinātu cenu starpību, uz robežām noteica *pievienošanās kompensācijas maksājumus*. Citas tirdzniecības barjeras tika atceltas jau pašā sākumā.

Attiecībā uz Spānijas augļiem un dārzeņiem un lielāko daļu Portugāles produktu tika noteikta *vairākpakāpju pāreja*. Pirmajā posmā- Spānijai četros gados un Portugālei trīs gados, bija pakāpeniski jāievieš CAP tirgus mehānisms, Eiropas Kopienai saglabājot importa ierobežojumus (piemēram, augļiem un dārzeņiem noteikto izlīdzinošo nodevu sistēmu). Otrajā stadijā, kas ilga līdz desmit gadus ilgā pārejas posma beigām, cenas un atbalsta summas bija jāsaskaņo ar EK līmeni, un EK tirdzniecības ierobežojumi tad tiktu atcelti. Vēlāk, attiecībā uz t.s. *jūtīgajiem* produktiem (konkrēti, Spānijas eksportēto vīnu, jaunajiem kartupeļiem, svaigiem augļiem un dārzeņiem, kā arī uz atsevišķiem produktiem, ko EK eksportē uz Spāniju un Portugāli) piemēroja tirdzniecības papildmehānismu- importējošā puse varēja uz laiku apturēt importa piegādes, ja tika pārsniegti noteikti importa rādītāju griesti.

Uz abām valstīm pilnībā attiecināja EK struktūrpolitikas pasākumus. Jāuzsver, ka Portugālē jau pirms tās uzņemšanas bija ieviesta īpaša EK finansēta programma.

1995. gada 1. janvārī Eiropas Savienībai pievienojās **Austrija**, **Somija** un **Zviedrija**. (Norvēģijā sarīkotajā referendumā tauta nobalsoja pret iestāšanos). Atšķirībā no agrākās prakses, šīm valstīm nekavējoties vajadzēja piemēroties ES cenu līmeņiem- tā kā bija izveidojies vienotais

tirgus, vairs nepastāvēja robežkontroles, kas varētu nodarboties ar atšķirīgo cenu līmeņu problēmām. Zviedrijas cenas bija ļoti tuvas ES cenām, bet Austrijai un it īpaši Somijā cenas bija daudz augstākas.

Lauksaimnieki šajās valstīs sāka saņemt kompensācijas maksājumus par kultūraugiem, piemaksas par liellopu gaļu un citas jau minētās CAP subsidijas. Tika panākta papildus vienošanās, ka gadījumos, kad būtu *ievērojama atšķirība* (10% un vairāk) starp atbalsta līmeni pirms un pēc iestāšanās, Komisija varētu atļaut Austrijai un Somijai noteikt dažādus nacionālos palīdzības maksājumus, kas būtu pārejas rakstura un pakāpeniski samazinātos. Bez tam valsts ilgtermiņa palīdzība bija paredzēta ražošanas un iedzīvotāju saglabāšanai tajos Somijas un Zviedrijas rajonos, kas atrodas uz ziemeļiem no 62. paralēles. Somijai tika dota iespēja arī turpmāk sniegt nacionālo valsts palīdzību gadījumā, ja rastos *nopietnas grūtības* - kas, protams, radās. (Sk. pielikuma 7. punktu.) Jaunās dalībvalstis iekļāvās struktūrfondu programmās, bet Austrijai ES piešķīra sevišķi lielas summas lauksaimniecības vides aizsardzības pasākumiem (sk. 10. nodaļu).

4. Kopsavilkums

Galvenās CAP tirgus organizāciju attīstības un reformu iezīmes esam apskatījuši. Citus aspektus aplūkosim turpmākajās nodaļās.

Pienācis laiks īsam ieskatam šīs un iepriekšējās nodaļas galvenajos jautājumos. Lauksaimniecības protekcionisma ceļš kopš tā aizsākuma 19. gadsimta beigās ir bijis garš un likumots. Ja attīstītas tirgus ekonomikas valstu valdības uzmanību būtu pievērsušas vienīgi tirgus stabilizācijai, izlīdzinot citādi nenovēršamās tirgus cenu svārstības, pasaules mērogā izveidojusies lauksaimnieciskās ražošanas un tirdzniecības struktūra tagad neapšaubāmi izskatītos pavisam citādi. Piemēram, Rietumeiropa droši vien importētu daudz vairāk labības no Ziemeļamerikas, cukuru no Karību valstīm, piena produktus no Jaunzēlandes, gaļu no Latīņamerikas un Centrāleiropas. Būtu zemākas cenas, kas nāktu par labu gan šo rajonu ražotājiem, gan Eiropas patērētājiem.

Tomēr valdības ir ierobežējušas šīs iespējas, domājot par savu lauku iedzīvotāju interesēm. Cik lielu labumu no tā guvuši lauku ļaudis, tas ir strīdīgs jautājums. Var apšaubīt, vai ienākumu īstermiņa aizsardzība tiešām veicinājusi lauksaimnieku un viņu ģimeņu palikšanu lauksaimniecībā un atturējusi no aizplūšanas uz citām ienesīgākām sfērām. Tā kā saņemtais cenu atbalsts ir proporcionāls ražošanas apjomam, galveno labumu no tā gūst lielie ražotāji. Arī mazākie ražotāji

ar to saista lielas cerības, taču tās bieži vien nepiepildās. Mazliet jāšaubās, vai izvēlētajai politikai ir izdevies noturēt pie zemes vairāk cilvēkus un neļaut nogrimt lielākam skaitam mazo saimniecību, nekā tas būtu bez šīs politikas. Struktūrpolitikai, kas būtu varējusi risināt šos jautājumus, kā būs redzams nākamajā nodaļā, tika pievērsta salīdzinoši neliela uzmanība.

Pievēršot galveno uzmanību cenu atbalstīšanai, dalībvalstu valdības neievēroja ražīguma pieauguma sekas, no vienas puses, un ierobežoto pārtikas patēriņa pieaugumu, no otras puses. Bet sekas bija nenovēršama pārprodukcijas rašanās. Valdības līdz pēdējam brīdim vilcinājās sākt šīs problēmas risināšanu, un pat tad cenu pazemināšana notika ļoti negribīgi- ar dažādu efektivitāti tika realizēti citi pasākumi, mēģinot kontrolēt piedāvājuma pieaugumu.

Ekonomisti jau sen kritizē lauksaimniecības atbalstīšanas politiku, CAP ieskaitot. Šīs diskusijas atkal aktivizēja Urugvajas raunds, kā arī doma tālāk paplašināt Eiropas Savienību, iekļaujot tajā Centrāleiropu (sk. 13. nodaļu). Lielākā daļa CAP reformas ieteikumu paredz cenu atbalstu aizstāt ar tiešajiem maksājumiem (sk. pielikuma 1.d punktu). Iepriekšējās nodaļās aplūkoti atsevišķi ar to saistīti teorētiski aspekti. Pat, ja šādi maksājumi palielina *budžeta* izmaksas, to *ekonomiskajai* cenai vajadzētu būt mazākai, jo patērētāji gūst labumu no zemākām cenām, bet tirgus var pildīt savu uzdevumu resursu izvietojumā, kā arī piedāvājuma un pieprasījuma līdzsvarojumā. Svarīgi ir tas, ka jebkurai tiešo maksājumu sistēmai jābūt gan taisnīgai, gan arī ne pārāk sarežģīti vadāmai. Tomēr praksē ir diezgan grūti definēt atbilstošus kritērijus.

Makšerija reforma, pazeminot cenas galvenajām patēriņa precēm un aizvietojot tās ar kompensācijas maksājumiem, bija nozīmīgs solis šajā virzienā un kā tāds pelna atzinību. Tas krietni veicināja Urugvajas raunda vienošanos, jo nepieciešamie samazinājumi tirgus aizsardzības un atbalsta pasākumu jomā jau lielā mērā bija ietverti pašas EK uzsāktajā reformā. Urugvajas raunda noslēguma dokuments akceptēja kompensācijas maksājumus, lai gan tie vēl nav pilnībā atdalīti no ražošanas. Savukārt, zemju atstāšanas atmatā programmu ir grūti administrēt. Piena un cukura ražošanu turpina ierobežot ar kvotu palīdzību. Attiecībā uz vīnu, augļiem un dārzeņiem- KTO reformas vēl ir priekšā.

Lai gan nav noteikti kādi īpaši laika ierobežojumi jaunu pasākumu uzsākšanai, šķiet, ka kompensācijas maksājumi nenovēršami saņems pieaugošu sabiedrības kritiku, jo to sākotnējās izcelšanās saistība ar cenu pazemināšanu ir aizmirsta. Tāpat ir redzams, ka lielie ražotāji no

šīs sistēmas gūst ievērojamu labumu (īpaši, ja tirgus cenas ir krietni virs intervences cenu līmeņa). Tomēr pret maksājumu atcelšanu iebilstu lauksaimnieki un vairākas dalībvalstis. Varētu būt arī citi pielāgojumi, kas pamatotos uz vides aizsardzības apsvērumiem vai citām sabiedrības interesēm.

Jau pašā sākumā bija paredzēts, ka uz kompensācijas maksājumiem balstīta politika būs daudz dārgāka par cenu atbalstīšanas politiku. Tomēr bija cerība, ka pamazām šīs izmaksas saruks, jo ražošanu samazinās zemju atmatā atstāšanas sistēma un cenu pazemināšana, bet patēriņš- īpaši graudaugu izmantošana lopbarībā, pieaugs. Zināmā mērā tas arī notiek. Taču izmaksas ir lielākas, nekā Komisija bija paredzējusi. Viens no iemesliem ir Padomes sākotnējais atteikums ierobežot kompensāciju apmēru lielākajām saimniecībām. Otrs iemesls ir Padomes prasība paaugstināt kompensācijas apmērus par zemes atstāšanu atmatā.

CAP izdevumu struktūra ir mainījusies- samazinājušies izdevumi tirgus intervencei un eksporta subsīdijām, toties ļoti pieauguši izdevumi kompensāciju maksājumiem (kā tas redzams 9.3. tabulā). Tas arī maina EAGGF *tirgus regulēšanas daļas* izdevumu sadali- par labu tām valstīm, kurās ir lielas graudaugu un eļļas augu platības, īpaši Francijai un Spānijai, bet par sliktu Itālijai, Īrijai, Beļģijai un Nīderlandei.

Kopējiem tirgus atbalstīšanas izdevumiem jāiekļaujas finansu vadlīnijā (sk. iepriekšējo iedaļu). Sākot ar 1996. gadu un turpmāk, faktiski ir sagaidāms, ka, kompensāciju maksājumiem sasniedzot noteikto limitu, izdevumi stabilizēsies un to līmenis būs mazliet mazāks par vadlīnijā noteikto līmeni.

Urugvajes raunda noslēguma dokumenta lēmumi ierobežo arī eksporta subsīdijas. Pašreizējā situācija ir atkarīga no pasaules cenu līmeņa, kā arī no dolāra un ekija attiecības. Eksporta subsīdiju ierobežošanas rezultātā pasaules cenām vajadzētu celties. Turklāt graudaugu audzēšanā pasaulē, šķiet, sāksies laiki, kad piedāvājums tik tikko segs pieprasījumu. Bet ES cukura, liellopu gaļas, piena produktu un, iespējams, arī labības (ja pasaules cenas atkal nokrit) eksportam vēl aizvien būs nepieciešamas subsīdijas; tas pats attiecas arī uz pārstrādātiem pārtikas produktiem, kuru sastāvā ietilpst minētie produkti. Urugvajes raunda noslēguma dokumentā noteiktie subsīdētā eksporta ierobežojumi un tirgus pieejamības pasākumi Eiropas Savienībai var izvirzīt akūtu prasību veikt jaunus pasākumus attiecībā uz atsevišķām patēriņa precēm.

Vienu no lielākajām neskaidribām CAP attīstībā rada dalībvalstu valūtu savstarpējās svārstības. Visa kopējo cenu sistēma un brīvā tirdzniecība ES iekšienē norāda, ja ne uz valūtas savienību, tad vismaz uz ievērojamu monetāro stabilitāti. Atsevišķas dalībvalstis valūtas savienību varētu sasniegt paredzētajā laikā- 1999. gadā. Pašreizējā laika posmā, kad lielākā daļa ES valūtu attiecībā savstarpēji *peld, institucionālās* cenas un subsidijas pakļautas biežām un, iespējams, būtiskām izmaiņām nacionālo valūtu izteiksmē. 1995. gadā tika nolemts, ka *zaļos valūtas kursus*, kurus izmanto tiešajiem maksājumiem, kas kopš Makšerija reformas kļuvuši par nozīmīgu CAP sastāvdaļu, līdz 1999. gadam nacionālo valūtu izteiksmē nesamazinās. Tas varētu uz laiku daļēji atrisināt šo problēmu, bet to var uzskatīt arī par soli CAP renacionalizācijas virzienā.

Pati *renacionalizācija* ir viena no propagandētajām izvēles iespējām (sk. pielikuma 6. punktu)- atbalsta cenas varētu pazemināt līdz pasaules tirgus līmenim, bet par kompensāciju maksājumiem būtu jāatbild pašām dalībvalstīm. Tas noteikti atbrīvotu ES budžetu no daudzām ar CAP saistītām izmaksām, bet nemaz neiepriecētu tās valstis, kas pašreizējā sistēmā finansiāli ir neto ieguvējas, bez tam tas būtu arī riskanti no konkurences izkropļošanas viedokļa.

Kaut arī 1995. gadā tika apsvērti atsevišķu patēriņa produktu atbalsta pasākumu izmaiņas, nekādas radikālas CAP reformas nenotika, kaut gan daži to pieprasīja. Tomēr 1995. gada decembrī Lauksaimniecības komisārs Francs Fišlers iesniedza Eiropas Padomei nozīmīgu *Lauksaimniecības stratēģijas dokumentu*, kas bija jā sagatavo sakarā ar turpmāko ES paplašināšanu ar Centrāleiropas valstīm. Lai gan arī šajā dokumentā ir noraidītas radikālas reformas, tomēr tajā atzīts, ka arī pašreizējais stāvoklis nebūtu saglabājams. Tālāk citējam daļu no šī dokumenta secinājumiem:

“Pēc 1992. gada reformas CAP šobrīd ir relatīvas stabilitātes posmā. Raksturīgā dažu nākamo gadu iezīme būs progresējoša Urugvajas raunda noslēguma dokumenta rezultātu ieviešana dzīvē. Taču jau ir redzamas tās jaunās problēmas, kas ietekmēs CAP veidolu 21. gadsimta sākumā:

- ◆ neraugoties uz samērā labvēlīgo pasaules tirgus attīstības ilgtermiņa perspektīvu, gaidāma pieaugoša ES tirgus nelīdzsvarotība pēc gadsimtu mijas (dažās sfērās tas var notikt pat agrāk).;
- ◆ jaunās budžeta vadlīnijas pēc 1999. gada;

- ◆ nākamais daudzpusējo tirdzniecības sarunu raunds, kas sāksies 1999. gadā;
- ◆ debates par vides aizsardzības aspektu dziļāku integrāciju CAP;
- ◆ joprojām risināmās lauku attīstības problēmas;
- ◆ vienkāršošanas nepieciešamība.

Ir pienācis laiks atspoguļot šīs problēmas un sagatavot risinājuma iespējas nākamajam gadu simtenim.

No visiem iespējamiem variantiem Eiropas Komisija dod priekšroku 1992. gada reformas rezultātā veiksmīgi aizsāktajam ceļam. Tas paredz samazināt cenu atbalstu, nepieciešamības gadījumā kompensējot to ar tiešajiem maksājumiem, jebkādā iespējamā realizācijas formā. Vēl vairāk, tā paredz arī tirgus politikas, lauku attīstības un vides aizsardzības politikas pilnīgāku integrāciju.”

Šajos jautājumos jau sākušās nozīmīgas diskusijas, kuru rezultātā ap 2000. gadu varētu notikt būtiskas pārmaiņas.

PIELIKUMS

1. Avoti:

a) Lauksaimniecība Eiropas integrācijas sākuma posmā. Noderīgs materiāls, plašāks, nekā var spriest pēc virsraksta, ir *A.D.Robinson, Dutch Organised Agriculture in International Politics, 1945.-1960. (Nijhoff, The Hague: 1961)*. Vērtīgas ziņas sniedz arī *Forschungsinstitut der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik: Die Europäische Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Landwirtschaft (Frankfurt: 1957)*.

b) CAP pirmsākumi pilnībā apskatīti šīs grāmatas autora darba *Government and Agriculture in Western Europe* 12. nodaļā, sniedzot arī sīku bibliogrāfiju.

c) Jaunākie materiāli par CAP. Šeit jāmin Komisijas gada pārskats *The Agricultural Situation in the Community*, kas ietver arī plašu statistiku. *Green Europe Newsletter* publicē Komisijas svarīgākos ieteikumus un Padomes lēmumus, kā arī aplūko īpašus jautājumus. Arī *European Documentation* sērijā reizēm publicēti noderīgi materiāli par CAP. Šos un citus oficiālus avotus var saņemt pie Kopienas tirdzniecības aģentiem vai no *Office for Official Publications* Luksemburgā.

CAP Working Notes sniedz jaunāko informāciju par galveno produktu kopējā tirgus organizācijas sistēmām. Tas ir iegūstams Eiropas Komisijas Lauksaimniecības Ģenerāldirekcijas Dokumentu centrā. *Official Journal of the European Communities (OJ)* ietver Padomes un Komisijas noteikumus, kā arī gada budžetu. Starp komercizdevumiem var minēt nedēļas izdevumu *Agra Europe*. Jāievēro, ka izdevums ar šādu nosaukumu iznāk vairākās valodās, taču izdevēji nav vieni un tie paši, un izdevumi cits no cita atšķiras: franču variants atspoguļo ražotāju intereses, angļu valodā iznākošais ir liberāls un pauž kritisku attieksmi pret CAP, vācu izdevums ir informatīvs, ļoti garš un detalizēts. Angļu izdevēju grupa izdod arī *CAP Monitor*, kas satur sīku, aktuālu informāciju par KTO. Visi šie izdevumi ir dārgi, taču neaizstājami visiem, kam nepieciešama regulāra un precīza informācija.

d) Analītiski darbi. Teorijas grāmatām un žurnālu publikācijām ir tendence atpalikt no notikumu gaitas. Tās var būt noderīgas kā fona atspoguļotājas vai kalpot analītiskiem mērķiem, taču jaunāko informāciju tajās neatrast. (Tas pats sakāms arī par šo grāmatu.) Tomēr CAP ir veltīts apjomīgs teorētiskās literatūras klāsts, kas aptver arī tādus plašu lasītāju loku interesējošus jautājumus kā agromonetārās problēmas, piena kvotas un atmatā atstāšanas sistēma.

Ar CAP reformu saistītu priekšlikumu plašu klāstu var atrast darbā S. *Tangermann un T. Josling Toward a CAP for the Next Century: European Policy Forum, London, April 1995*. Ir arī daudzi citi.

Vispārēju pētījumu par piedāvājuma kontroli un tiešo ienākumu atbalstīšanu 1990. gadā publicēja OECD (Parīze): *Reforming agricultural policies: quantitative restrictions on production; direct income support*. Šī publikācija satur arī noderīgu bibliogrāfiju.

Vērtīgu zemes atstāšanas atmatā sistēmas analīzi sniedz amerikāņu eksperti darbā M.T. *Herlihy, M.L. Madell The effectiveness of the EC's new Set-Aside Programme: an assessment based on US experience and interviews with EC farmers (USDA, October 1993)*. Sk. arī D.J. *Ansell un S.A. Vincent. An evaluation of set-aside management in the European Union with special reference to Denmark, France, Germany and the UK (Centre for Agricultural Strategy, University of Reading, July 1994)*.

e) Agromonetārie pasākumi. *Council Regulation 3813/92 (OJ L387 of 21.12.92)* ietvertie pamatnosacījumi tika būtiski grozīti ar *Regulation 150/95 (OJ L22 of 31.1.95)*, īpaši tas skāra peldošo franšīzi. *Regulation 1527/95 (OJ L148 of 30.6.95)* noteica īpašus pasākumus (principā īslaicīgus) attiecībā uz kompensācijām un tiešā atbalsta konvertācijas

kursa noteikšanu. *Regulation 2611/95 (OJ L268 of 10.11.95)* pieļāva valsts atbalstu valūtas svārstību gadījumā citās valstīs. Visi šie normatīvi ir ļoti tehniski.

f) Makšerija reforma. Publikācija *Reform of the CAP and its implementation* 1993. gada sērijā *CAP Working Notes* sniedza īsu pārskatu. Detalizētāk ar to var iepazīties darbā *The New Regulation of the Agricultural Markets- Vademecum, Green Europe, No1/93*. Padomes lēmumi atspoguļoti šādos noteikumos:

- ◆ **Par kultūraugiem.** *No.1765 (also OJ L181 of 1.7.92)* ietver noteikumus par kompensācijām un zemes atstāšanu atmatā. Attiecībā uz eļļas augiem tas daļēji aizvietoja *Regulation 3766/91 (OJ L356 of 24.12.92)*.
- ◆ **Par graudaugiem.** *No.1766 (arī OJ L181 of 1.7.92)* kļuva par jaunajiem pamatnoteikumiem un atainoja cenas, kas noteiktas no 1993./94. līdz 1995./96. gadam. (1992./93. gada cenas parādījās noteikumos *1739/92, OJ L180 of 1.7.92*).
- ◆ **Par liellopu un teļa gaļu.** *No. 2066/92 (OJ L215 of 30.7.92)*.
- ◆ **Par aitu un jēru gaļu** *No. 2069/92 (arī OJ L215 of 30.7.92)*.

g) atsevišķu produktu KTO

Cukurs: Auditoru palātas īpašais ziņojums publicēts *OJ C290 of 7.11.91*; turpmākie komentāri atrodami palātas 1990. gada pārskata *OJ C324 of 13.12.91* 4.2. nodaļā. Sk. arī *Australian Bureau of Agriculture and Resource Economics (ABARE) pētījumu Domestic and world market effects of EC sugar policies (Canberra: 1991)*.

Vīns: Komisijas priekšlikums reformai ir atrodams *COM(94)117 final of 11.05.94*.

Augļi un dārzeņi: Ar Auditoru palātas kritiku var iepazīties tās gada ziņojumā, *OJ C303 of 14.11.95*. Izmāiņas tirgus režīmā parāda Komisijas 1995. gada jūlija ziņojums *COM(94)360 final*.

Aitas gaļa: noderīgu šis KTO apskatu sniedz Auditoru palāta savā "*Special Report*" *No.3/95, OJ C285 of 28/10/95* kopā ar Komisijas atbildēm.

2. CAP mērķi.

Romas līguma 39. pants tos traktē šādi:

"(a) palielināt lauksaimniecības produktivitāti, veicinot tehnisko progresu un nodrošinot racionālu lauksaimnieciskās ražošanas attīstību, kā arī optimālu ražošanas faktoru, īpaši darbaspēka- izmantošanu:

(b) tādējādi nodrošināt lauksaimniekiem pietiekamu dzīves standartu, galvenokārt paaugstinot lauksaimniecībā nodarbināto personu individuālos ienākumus;

(c) stabilizēt tirgu;

(d) nodrošināt piedāvājuma pieejamību;

(e) nodrošināt piedāvājuma nokļūšanu līdz patērētājam par pieņemamām cenām.“

Jāievēro, ka šie mērķi nav uztverami kā neargumentētas saistības atbalstīt lauksaimnieku ienākumus, lai gan nereti dzirdama šāda interpretācija (būtisko vārdu “tādējādi” (b) punktā bieži vien izlaiž). Tāpat tie neietver arī pašapgādes saistības, kaut bieži dzirdami šādi nepareizi apgalvojumi.

Eiropas Savienības 1992. gada Māstrihtas līgums Romas līgumu papildināja ar 130r pantu, kurā norādīts, ka “nosakot Kopienas politikas un to darbības mehānismus, tajos ir jāiekļauj vides aizsardzības prasības”.

3. Pārstrādātie produkti

Attiecībā uz sākotnējās pārstrādes produktiem, kas minēti Romas līguma 2. pielikumā, importa nodevas vai eksporta atmaksas tika piemērotas līdzīgi kā sākotnējiem produktiem. Uz šajā sarakstā neiekļautajiem produktiem attiecināja kompleksus noteikumus, kuru mērķis bija aizsargāt EK pārstrādes nozares un dot tām iespēju eksportēt produkciju par konkurētspējīgām cenām, neskatoties uz augstākām materiālajām izmaksām sakarā ar CAP. Importa maksājumi ietvēra *pastāvīgo daļu*, t.i. procentuālos tarifus, kā arī *mainīgo daļu*, kas atspoguļoja pārstrādē izmantoto izejvielu apjomu un starpību cenās, kāda bija šiem produktiem Eiropas Kopienā un pasaulē. Sekojot Urugvajes raunda noslēguma dokumenta noteikumiem, tiek izmantoti līdzīgi principi, izzūd vienīgi tarifu mainīgā daļa. Tā sauktajiem kompleksajiem lauksaimniecības produktiem nodokli aprēķina atbilstoši to sastāvā esošajam piena pulvera, sviesta, cukura un graudu daudzumam.

Attiecībā uz eksporta atmaksām noteikumi ir ļoti sarežģīti, un praksē Komisijai ir visai elastīga pieeja.

4. Vadības komitejas procedūra

Vispārējie ar labību saistītie noteikumi (tagad atrodami *Council Regulation 1766/92* punktos 22.-24.) attiecas arī uz citām KTO. Tādu KTO pasākumu realizēšana, kā noteikumi importa nodevām (ne ikdienas likmes, ko tieši nosaka Komisija), eksporta subsīdiju

piešķiršana un dažādi citi jautājumi ir *Vadības komitejas* kompetencē. To vada Komisija, un tā sastāv no dalībvalstu pārstāvjiem (praksē galvenokārt no Lauksaimniecības ministrijām vai to pārstāvjiem Briselē). Lēmumus pieņem pēc tā paša kvalificētā vairākuma balsojuma principa, kāds noteikts Padomei (sk. 14. nodaļu, pielikuma 2. punktu).

Eksporta subsīdijas parasti nosaka, pamatojoties uz tirgotāju konkursu: eksporta sertifikāti, kas dod tiesības subsīdiju saņemšanai, ir paredzēti zināmam produkcijas apjomam. Pastāv arī fiksētas eksporta atmaksas, kas domātas tradicionālajiem EK klientiem. Eksporta tirdzniecību var veikt arī no intervences krājumiem, pārdodot tos par pasaules cenām.

Komisija saviem plāniem parasti saņem vairākuma atbalstu, kaut gan dažkārt tajos jāizdara grozījumi. Ja Komiteja noraida izvirzītos priekšlikumus, Komisija tomēr var pieņemt lēmumus, ko tā uzskata par nepieciešamiem, bet tad šie lēmumi ir jāiesniedz Padomei apstiprināšanai. Padome savukārt ar līdzīgu kvalificēto balsu vairākumu var pieņemt atšķirīgu lēmumu, taču tas notiek samērā reti.

5. ES budžeta griesti un Lauksaimniecības vadlīnija

Kopienas pašas resursi- t.i., summas, kas automātiski ienāk EK budžetā, tradicionāli ir veidojuši ieņēmumi no muitas nodokļiem, lauksaimniecības produktu importa nodevas (kas kopš Urugvajas raunda noslēguma dokumenta spēkā stāšanās ir aizstātas ar muitas nodokļiem), cukura ražotāju nodevas, kā arī no dalībvalstu iemaksas, kas sastāda līdz 1.4% no to PVN bāzes- t.i., ar pievienotās vērtības nodokli apliekamo preču un pakalpojumu kopējās vērtības (ne nodokļa summas- bāzes noteikšana ir saskaņota, bet tas nav izdarīts ar nodokļu likmēm). Ar 1988. gadu ieviests jauns budžeta resursu avots, kas saistīts ar NKP: to var mainīt atkarībā no budžeta sabalansēšanai nepieciešamās summas. Taču ienākumiem no šiem avotiem ir kopēji griesti, kas no 1988. līdz 1994. gadam sastādīja 1.20% no Kopienas NKP, bet līdz 1999. gadam sasniegs 1.27%. Šajā kopsummā PVN resursi tiek samazināti līdz 1% no PVN bāzes. Dalībvalsts PVN bāze nedrīkst pārsniegt 55% no tās NKP, samazinot to līdz 50% laika posmā starp 1995. un 1999. gadiem.

Budžeta disciplīnas jomā gada budžetam jāatbilst Eiropas Parlamenta, Padomes un Komisijas noteiktajai finansu vadlīnijai. Pašreizējā vienošanās attiecas uz laika posmu no 1993. līdz 1999. gadam. Tā ir sadalīta pa galvenajiem budžetu veidojošajiem posteņiem.

Tālāk saskaņā ar 1988. gadā ieviesto lauksaimniecības vadlīniju ikgadējais lauksaimniecības izdevumu pieaugums nedrīkst pārsniegt 74% no Kopienas NKP pieauguma. Šis ierobežojums jāievēro gada

budžetā. Gada gaitā Komisija uzrauga izdevumu attīstību un veic attiecīgus pasākumus, ja iekļaušanās vadlīnijā ir apdraudēta.

Vērtīgs avots ir Eiropas Komisijas Budžeta Ģenerāldirekcijas publicētais *The Community Budget: The Facts and Figures (1994)*.

6. CAP renacionalizācija

Priekšlikumus ar šādu efektu piedāvāja Larsens ziņojumā "EC agricultural policy for the 21st century", *European Economy, No.4., 1994*, ko finansēja Komisijas 2. (Ekonomikas) Ģenerāldirekcija, taču tas neatpoguļoja Komisijas viedokli kopumā. Šis temats aplūkots arī darbā *Renationalisation of the CAP?*, ko sagatavojuši Kjeldāls un Treisjiss (Kjeldahl and Tracy) (*Agricultural Policy Studies, 1994: ISBN 2-9600047-2-8*).

7. Austrijas, Somijas un Zviedrijas uzņemšana

Iestāšanās līgumu var atrast *OJ C241 of 29.8.94*. Tā 6. sadaļa, kā arī 13. un 14. pielikumi attiecas uz lauksaimniecību un uzskaita dažādus pieļaujamos valsts atbalsta pasākumus. Līgums tika labots, izslēdzot Norvēģiju: sk. *OJ L1 of 1.1.95*.

8. Turpmākā ES paplašināšana

Valstis, kas ar Eiropas Savienību ir noslēgušas Eiropas līgumus (sk. 13. nodaļu), var kļūt par ES locekļiem, ja tās atbilst noteiktiem politiskiem un ekonomiskiem kritērijiem. Lauksaimniecības jautājumi tika analizēti četros ziņojumos, ko finansēja Komisijas 1. Ģenerāldirekcija (Ārējie sakari). Atklātībā tie parādījās 1995. gada sākumā. Interesantākie materiāli atrodami *Buckwell et al., Feasibility of an agricultural strategy to prepare the countries of central and eastern Europe for EU accession*, un *Tangermann et al., Pre-accession agricultural policies for central Europe and the European Union*. Vēlāk tajā pašā 1995. gadā Komisijas 6. Ģenerāldirekcija (Lauksaimniecība) sagatavoja ziņojumus par katru Centrāleiropas valsti, kā arī apkopojošu materiālu- *Agricultural Situation and Prospects in the Central and Eastern European Countries*. Tam sekoja nozīmīgs Komisijas Lauksaimniecības stratēģijas dokuments *CSE(95)607*, ko iesniedza Eiropas Padomei tās sesijā Madridē 1995. gada decembrī. Gaidāmi daudzi jauni pētījumi.

10 NODAĻA. STRUKTURĀLĀ, LAUKU ATTĪSTĪBAS UN APKĀRTĒJĀS VIDES POLITIKA (ES)

1. Priekšvēsture
2. No struktūrpolitikas līdz lauku attīstības politikai
 - 1) Manšolta plāns un 1972. gada Direktīvas
 - 2) Reģionālie pasākumi
 - 3) Pārveidotie struktūrfondi
 - 4) Novērtējums
3. Vides aizsardzības pasākumi
Pielikums

Jau uzsvērts, ka lauksaimniecības politika galvenokārt ir saistījusies ar cenu atbalstu un strukturālajai reformai ir pievērsta salīdzinoši maza uzmanība. Tomēr līdz ar augošo izpratni, ka lauksaimniecības pamatproblēmas nevar atrisināt tikai ar cenu atbalstīšanu, vairākās Rietumeiropas valstīs ir attīstījušies pasākumi, lai sekmētu mazo saimniecību izzušanu un lielāku, dzīvotspējīgāku saimniecību rašanos. Arī CAP ir atbalstījusi šādus pasākumus. Veicināta arī pārstrādes un realizācijas uzņēmumu struktūras uzlabošana.

Eiropas Savienībā uzsvars ir pārvirzījies uz lauku attīstību. To daļēji ietekmējušas Dienvideiropas valstu vajadzības un ES struktūrfondu, tajā skaitā Eiropas lauksaimniecības struktūras un tirgus regulēšanas fonda (EAGGF) Struktūras regulēšanas daļas, vispārējā reforma.

Jaunā politika ir attīstījusies, ievērojot arī augošās rūpes pār intensīvo moderno saimniekošanas metožu negatīvās ietekmes pieaugošo nozīmi uz apkārtējo vidi.

1. Priekšvēsture

Vairākās kontinentālās Rietumeiropas valstīs saimniecību sadrumstalošanās atsevišķos mazos zemes gabalos, kā arī saimniecību vispārējie mazie apmēri ir atstājušas virkni problēmu. Ap 1960. gadu Vācijā saimniecības sastāvēja vidēji no vienpadsmit atsevišķiem zemes gabaliem, kas katrs bija mazāks par hektāru. Īpaši smaga mazo saimniecību un to sadrumstalošanas problēma bija valsts dienvidos.

Beļģijas saimniecībās vidēji bija seši zemes gabali, Nīderlandē- četri. Nopietna šī problēma bija arī daļā Francijas, Itālijas, Spānijas un Portugāles teritorijas, plaši izplatīta tā bija Šveicē un Austrijā.

Līdz 60. gadiem struktūrpolitikas pasākumi galvenokārt ir aprobežojušies ar mēģinājumiem apvienot sadrumstalotos īpašumus. Tā **Vācijā** dažos apgabalos īpašumu apvienošana bija sākusies jau deviņpadsmitā gadsimta sākumā, tomēr daudzos reģionos pastāvošā mantošanas prakse, kas katrai nākošajai paaudzei saimniecības pārdalīja, nepārtraukti saasināja problēmu. Pēc Vācijas Federatīvās Republikas nodibināšanas 1949. gadā zemju konsolidācijas procesus mēģināja paātrināt. Bet konsolidācijas projekti- tajos parasti tika ietverta arī jaunu ceļu, meliorācijas sistēmu būvniecība utt., dažreiz arī lauku saimniecību pārvietošana no pārapdzīvotiem ciematiem uz konsolidētajām zemēm- tomēr izrādījās dārgi un ļoti lēni īstenojami.

Apvienošanās pasākumi ES dalībvalstīs turpinājās atbilstoši to nacionālajām īpatnībām. Vēl 1990. gados konsolidācija turpinājās, katru gadu skarot apmēram 120000 ha.

Pakāpeniski attīstījās tālejošāki struktūras reformas pasākumi. **Francijā** jauna darbība šajā virzienā sākās ar tā sauktā Orientācijas likuma pieņemšanu 1960. gadā un sevišķi balstoties uz 1962. gadā pieņemto likumu. Lai pirktu un pārdotu lauksaimniecībā izmantojamās zemes saimniekošanas struktūras uzlabošanas nolūkā, tika izveidotas valsts institūcijas- *Sociétés d'Aménagement Foncier et d'Etablissement Rural* (SAFER). Bez tam vecākiem zemniekiem, kas izbeidza patstāvīgu saimniekošanu, piešķīra īpašu pensijas palīdzību.

Zviedrijā relatīvi tālejoša valsts iejaukšanās šajā problēmā sākās jau 50. gados, kad vietējām lauksaimniecības pārvaldēm¹ piešķīra plašas pilnvaras pārstrukturēšanas veicināšanai, iejaucoties zemes tirgū, nodrošinot valsts garantētus aizdevumus, veicot konsultatīvu darbu utt.

Nīderlandē bija tendence koncentrēt pūles noteiktos rajonos, kombinējot zemju apvienošanu ar ūdens saimniecības uzlabošanu, lauksaimniecībā izmantojamās zemes piešķiršanu, kompensācijām un apmācības iespējām zemniekiem, kas pameta savas saimniecības.

Daļu no šīs pieredzes vēlāk ietvēra ES struktūrpolitikā. Tomēr bija nepieciešams ieviest jauninājumus nozīmīgos aspektos.

¹ County Agricultural Boards (tulk. piez.)

2. No struktūrpolitikas līdz lauku attīstības politikai

Eiropas Kopienā kopēju struktūrpolitiku neieviesa vēl ilgi pēc tam, kad jau darbojās kopējā tirgus organizācija. Impulsu deva ne tik daudz neapmierinoša valsts ražošanas un realizācijas struktūra, kā tirgus nesabalansētības parādīšanās, jo visai drīz vairāku preču ražošana EK-6 krietni sāka pārsniegt pašnodrošinājuma līmeni. Tas rosināja Komisiju 1968. gada decembrī sagatavot *Memorandu par lauksaimniecības reformu*, kas kļuva plaši pazīstams kā *Manšolta plāns* (tā laika lauksaimniecības komisāra vārds).

1) Manšolta plāns un 1972. gada Direktīvas

Manšolta plāns uzsāka jaunu risinājumu ceļa virzienu. Pārprodukcija un vispārējās ražošanas struktūras uzlabošanas nepieciešamība tika apzinātas kā divas patstāvīgas problēmas. Ilgtermiņa programma "Lauksaimniecība 1980" saturēja jaunu pieeju cenu politikai, cenām atkal paredzot to patieso lomu ražošanas virzīšanā. Tajā pašā laikā struktūrpolitikas mērķis būtu radīt *modernas ražošanas vienības*, selektīvā ceļā sniedzot palīdzību ieguldījumiem šajās saimniecībās. Tādās saimniecībās sējumu platības sasniegtu 80-120 ha, piena govju skaits būtu 40-60, arī citos ražošanas veidos būtu jābūt līdzīgi augstiem rādītājiem. Bija paredzēts, ka 70. gadu laikā apmēram pieciem miljoniem cilvēku jāpalīdz atstāt lauksaimniecību, izmantojot agrās pensionēšanas vai pārkvalificēšanas sistēmas. Tādā veidā atbrīvotās zemes paredzēja izmantot īpašumu apvienošanai vai apmežošanai. Par cik *moderno ražošanas vienību* radīšanai bija jāpaātrina ražošanas pieaugumu, Kopienas sešu valstu lauksaimniecības platības 1970.-1980. gados bija jāsamazina vismaz par 5 milj. ha (1968. gadā tās sasniedza ap 70 milj. ha). Kopienas slaucamo govju ganāmpulku līdz 1976. gadam bija jāsamazina par apmēram trīs miljoniem govju, izkaujot tās un vienlaikus veicinot pārorientāciju uz liellopu gaļas ražošanu.

Plāns izraisīja spēcīgu pretestību lauksaimnieku aprindās visā Kopienā. Īpaši strīdīgs bija priekšlikums par darbaspēka un zemes platību samazināšanu. Sevišķi asa reakcija sekoja Francijā, tā kā tur šajā laikā jau bija sākušās debātes par to, kas nākotnē sagaida lauksaimnieku kopienu, kura atradās sāpīgas problēmas priekšā - kā pārkārtot saimniekošanu no sīkām zemnieku tipa saimniecībām uz liela mēroga, mehanizētām un intensīvas ražošanas vienībām.

Lielā mērā plāns atbilda tajā laikā jau pastāvošajām tendencēm. Komisijas kļūda daļēji slēpās tajā apstākļi, ka tā nospraustos mērķus-attiecībā uz saimniecību platības noteikšanu un uz zemes un darbaspēka samazināšanu,- pasniedza tā, it kā tie būtu Kopienas un nacionālo institūciju uzspiesti plāni. Debates skaidri parādīja, ka šāda plānveida pieeja Kopienas lauksaimniecībai nav pieņemama.

Iznākums bija pieticīgs: 1972. gadā Ministru Padome pieņēma trīs direktīvas:

- ♦ Direktīva 72/159 paredzēja **palīdzību investīciju** saņemšanai saimniecībām, kas tika uzskatītas par perspektīvām un spējīgām sasniegt ienākumu līmeni, kas pielīdzināms ienākumu līmenim ar lauksaimniecību nesaistītos uzņēmumos ar vienu- diviem strādājošajiem.
- ♦ Direktīva 72/160 piedāvāja kompensācijas **maksājumus tiem, kas atstāj** lauksaimniecību- ikgadējas pensijas vai vienreizējas izmaksas veidā vecākajiem lauksaimniekiem, vai kompensācijas veidā jaunākajiem.
- ♦ Direktīva 72/161 mēģināja nodrošināt **sociāli ekonomisko regulēšanu un apmācību.**

Šie plāni savus mērķus nerasniedza. Tos iecerēja ekonomiskās augšupejas un nodarbinātības pieauguma periodā, bet ieviešana sakrita ar ekonomiskas lejupslīdes periodu, kas sākās no 1973. gada. Nav pārsteidzoši, ka atradās tikai nedaudz gribētāju, kas atbilstoši šim projektam atstāja lauksaimniecību, un tikai neliela daļa no šādi atbrīvojušās zemes tika iedalīta lauksaimniekiem, kas bija iesnieguši savu saimniecību modernizācijas plānus saskaņā ar Direktīvu 72/159. Tādējādi modernizācija šajās saimniecībās lielākoties notika, ražošanu intensificējot jau esošajā platībā. Ap 1980. gadu Komisijai bija jāatzīst, ka šis projekts neatbilst mērķim noturēt piedāvājumu zemākā līmenī.

Cita kritika, ko dažas dalībvalstis veltīja Direktīvai 72/159, attiecās uz izlases principu, kas jau kopš sākuma bija dominējis šajā shēmā. Konkrēti- *salīdzināmo ienākumu* kritēriji no sistēmas izslēdza (kā tas arī bija paredzēts) lielāko vairumu mazo saimniecību. Šī pieeja, kas ir attaisnojama ekonomiska uzplaukuma un pieaugošu darba iespēju apstākļos, likās pārāk ierobežojoša laikā, kad darbavietu skaits ārpus saimniecībām samazinājās un kad pieauga raizes par lauku kopienu saglabāšanu, īpaši saimniekošanai nelabvēlīgajos apvidos. Direktīvas 72/159 piedāvāto priekšrocību izmantotāju skaits nekur nebija liels, pie kam Itālijā un jaunajās dalībvalstīs Dienvidēropā to saimniecību skaits, kas atbilda noteiktajiem kritērijiem, bija ļoti niecīgs.

Tā 1985. gadā galvenās direktīvas nomainīja Noteikumi 797/85, saskaņā ar kuriem palīdzību investīciju veidā varēja saņemt jebkurš lauksaimnieks ar zemiem ienākumiem, ja vien viņš piedāvāja savu attīstības plānu. Zemākā ienākumu robeža vairs nebija paredzēta, augšējās robežas vietā nāca noteikums, ka ienākumiem pēc attīstības plāna realizācijas nevajadzētu pārsniegt 120% no references ienākumiem. Tika mēģināts arī radīt ciešāku saikni ar tirgus politiku, nosakot, ka investīcijām vajadzētu uzlabot produkcijas kvalitāti un atbilstību tirgus prasībām, kā arī samazināt izmaksas, taupīt enerģiju, uzlabot dzīves apstākļus un vides aizsardzību.

Pēdējos gados izdarīti arī dažādi citi labojumi un papildinājumi. Noteikumus 797/85 aizstāja ar Noteikumiem 2328/91 (sk. pielikuma 2. punktu). Vispārējā Struktūrfondu reforma 1988. gadā mainīja pieeju kopumā.

2) Reģionālie pasākumi

Direktīva 75/268 par **lauksaimniecībai mazāk piemērotajām zemēm** bija pirmais pasākums šādu īpašu rajonu atbalstam. Kalnainu, paugurainu un citu nelabvēlīgu apvidu lauksaimniekiem tika noteiktas kompensācijas- parasti ievērojot lopu skaitu saimniecībā. Šo praksi izmantoja diezgan plaši. Šādi klasificētu apvidu skaits un kopplatība pastāvīgi pieauga, un šobrīd tā ir jau 55% no kopējās ES-12 lauksaimniecības platības. 1990. gadā bija 1.2 miljoni kompensāciju saņēmēju: to skaitā- 66% no visiem lauksaimniekiem Īrijā, 37%- Vācijā, 29%- Grieķijā un Portugālē, 15%- Spānijā, bet tikai 2%- Itālijā, kur radās nopietnas grūtības šīs sistēmas realizēšanā reģiona līmenī. Šī shēma (tagad iekļauta Noteikumos 2328/91) vairāk strādā kā sociāls instruments nekā līdzeklis strukturālo izmaiņu veikšanai.

Sākot ar 1978. gadu, apstiprināja virkni pasākumu, kas bija paredzēti tieši **Vidusjūras reģiona** lauksaimnieku atbalstam. Sākotnēji to galvenais iemesls bija Itālijas neapmierinātība ar CAP līdzekļu sadali. Atbalsts tika sniegts irigācijai, infrastruktūras uzlabošanai, apmežošanai, piekrastes zvejniecībai u.c. Bez Itālijas daži no šiem pasākumiem attiecās arī uz Francijas dienvidu rajoniem. Kad 1981. gadā ES uzņēma Grieķiju, arī tur tika realizēta līdzīga sistēma, kurai 1982. gadā sekoja aptverošāka lauksaimniecības attīstības paātrināšanas programma.

Arī Īrija guva savu labumu- atbalstu lauksaimniecības attīstībai tās rietumu daļā (meliorācijas veikšanai utt.). Tas, savukārt, ierosināja Lielbritāniju prasīt līdzīgu atbalstu Ziemeļīrijai. Pēc neilga laika gandrīz

katra dalībvalsts bija ieguvusi EAGGF Struktūras regulēšanas daļas atbalstu viena vai otra veida reģionālajiem pasākumiem.

1981. gadā tika pieņemtas trīs nelielas **integrētās programmas**-attiecībā uz Skotijas rietumu salām, Lozēras departamentu Francijā un Ardeni kalnu apgabalu Beļģijā. Šo lauku apvidu attīstībā bija nodoms iekļaut arī "nelauksaimnieciskas" nozares, bet līdzekļus tam ņemt no Reģionālajiem un Sociālajiem fondiem (sk. turpmāk). 1985. gadā ieviesa daudz aptverošākas **integrētās Vidusjūras reģiona programmas**, lai palīdzētu EK-10 dienvidu rajoniem konkurences cīņā ar jaunajām dalībvalstīm (īpaši Spāniju). Portugāles lauksaimniecības attīstības programma tika uzsākta, vēl pirms tā iestājās Kopienā; līdzīgu programmu nelabvēlīgo apvidu atbalstam uzsāka Spānijā 1988. gadā.

3) Pārveidotie struktūrfondi

Integrētā pieeja tika attīstīta tālāk 1988. gadā, nozīmīgi reformējot Struktūrfondus. Pie šiem fondiem pieskaitāmi:

- ◆ Eiropas reģionālās attīstības fonds,
- ◆ Eiropas Sociālais fonds un
- ◆ Eiropas lauksaimniecības struktūras un tirgus regulēšanas fonda (EAGGF) Struktūras regulēšanas daļa.
- ◆ 1994. gadā tiem tika pievienots Zvejniecības struktūras attīstības fonds.

1988. gada lēmumos redzama politiska vienošanās dubultot izdevumus strukturālajiem pasākumiem, no 7.2 miljardiem ECU 1989. gadā sasniedzot 14.5 miljardus ECU 1993. gadā (1988. gada cenās). 1993. gadā šīs summas nolēma vēl palielināt no 20.1 miljarda ECU 1994. gadā līdz 27.4 miljardiem ECU 1999. gadā (1992. gada cenās). Kopējā struktūrfondiem izmantojamā summa laika posmā no 1994. gada līdz 1999. gadam ir 141.5 miljonus ECU. 10.1. tabulā ir parādīts līdzekļu sadalījums.

Saskaņā ar Māstrihtas līgumu ES nodibināja arī Kohēzijas fondu, lai palīdzētu dalībvalstīm, kurās ienākumu līmenis ir viszemākais, t.i., Portugālei, Spānijai, Grieķijai un Īrijai. Vides un transporta infrastruktūras projektiem tas var papildus dot 15.1 miljardu ECU (1992. gada cenās) laika posmā no 1993. līdz 1999. gadam.

ES Struktūrfondu sadalījums 1994.-1999.g. (miljonos ECU)

Dalībvalstis ES-12	Visi pasākumi	tai skaitā mērķi:		
		Nr. 1	Nr. 5a	Nr. 5b
Irija	5994	5620	-	-
Lielbritānija	9950	2360	439	817
Dānija	760	-	262	54
Nīderlande	2050	150	159	150
Beļģija	1822	730	192	77
Luksemburga	82	-	40	6
Francija	12541	2190	1913	2238
Vācija	19940	13640	1134	1227
Itālija	20463	14860	799	901
Portugāle	15213	13980	-	-
Spānija	32610	26300	432	664
Grieķija	14970	13980	-	-
Kopā	136395	93810	5369	6134

Jaunās dalībvalstis	Visi pasākumi	tajā skaitā mērķi:			
		Nr. 1	Nr. 5a	Nr. 2 un 5b	Nr. 6
Somija	1704	-	-	1193	511
Zviedrija	1420	-	-	1190	230
Austrija	1623	184	-	1439	-
Jaunās dalībvalstis kopā	4747	184	-	3822	741

Piezīme: ES-12 kopējie asignējumi ir ECU 141 471 miljoni: šeit dotie skaitļi ataino jau apstiprināto resursu izlietojumu. Skaitļi, kas attiecas uz jaunajām dalībvalstīm, norāda asignējumu kontrolskaitļus. ES-12 dati ir 1992. gada cenās; jauno dalībvalstu dati doti 1995. gada cenās.

2. mērķis attiecas uz sarūkošās rūpniecības rajoniem; jaunais 6. mērķis attiecas uz arktiskajiem rajoniem, kuros iedzīvotāju blīvums ir mazāks par 8 iedzīvotājiem uz km².

Avoti: Commission (DG for Regional Development), *Europe at the service of regional development* (undated: 1994 or 1995), un *Inforegio News* no.3, 1994, "Enlargement and Regional Policy".

Atšķirībā no tirgus organizācijas programmām, struktūrpolicu no Kopienas budžeta finansē tikai daļēji. Pārējo, atkarībā no izvēlētas shēmas, maksā dalībvalstis vai paši saņēmēji. 1988. gada reforma noteica, ka Kopienas palīdzības pakāpe jādiferencē, ievērojot problēmu nozīmību, attiecīgās dalībvalsts maksāspēju un citus faktoros. Kopienas līdzdalības maksimālo apjomu noteica 75% no izmaksām 1. mērķa rajonos (sk. turpmāk) un 50% citos rajonos. Sekojoši, 5a mērķa pasākumu atbalstu Komisija noteica 50%-65% apmērā no izmaksām 1. mērķa rajonos un 25%-50% citur. Kohēzijas fonda valstis var saņemt līdz 80% no 1. mērķa pasākumu kopējām izmaksām savas valsts reģionos vai pat līdz 85%- attālākajos rajonos.

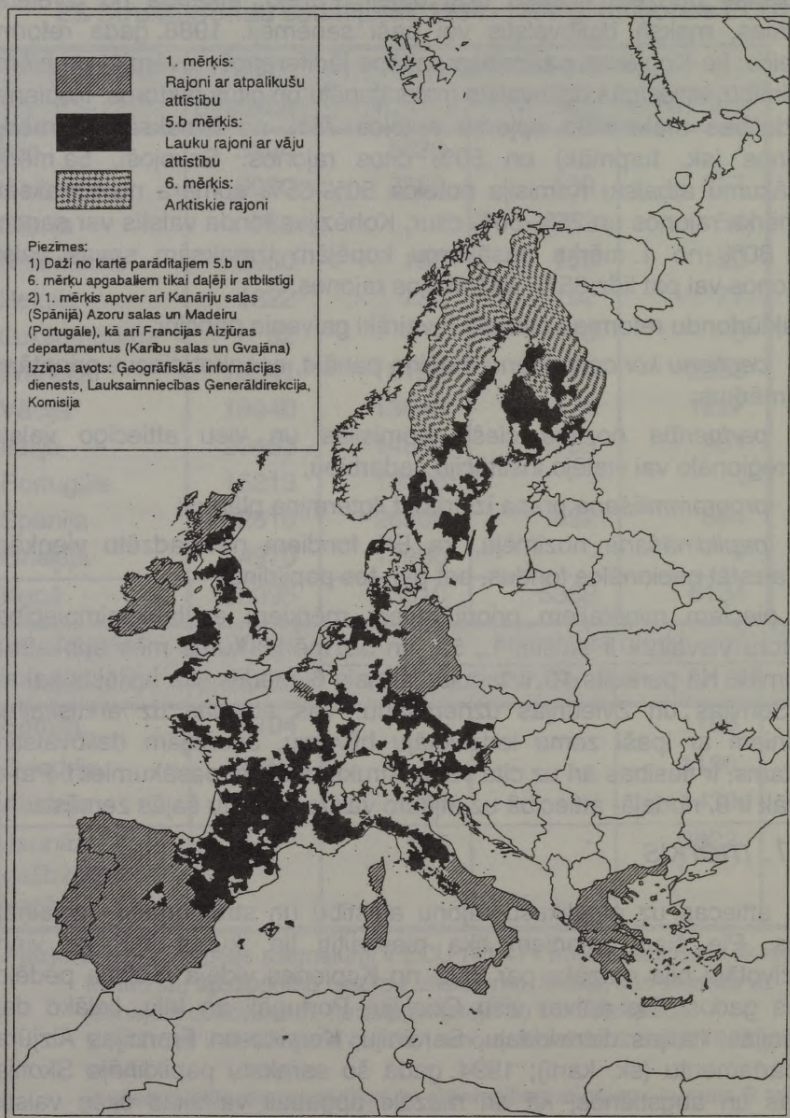
Struktūrfondu reformas pamatā ir vairāki galvenie principi:

- ♦ *centrienu koncentrēšanu* mēģina panākt, nosakot piecus prioritāros mērķus;
- ♦ *partnerība* nozīmē ciešu Komisijas un visu attiecīgo valsts, reģionālo vai vietējo institūciju sadarbību;
- ♦ *programmēšana* prasa izstrādāt ilgtermiņa plānus;
- ♦ *papildināšana* nozīmēja, ka EK fondiem nevajadzētu vienkārši aizstāt nacionālos fondus, bet gan tos papildināt.

No pieciem minētajiem prioritārajiem mērķiem ar lauksaimniecības sektoru visvairāk ir saistīti 1., 5a. un 5b. mērķi, kurus mēs apskatīsim turpmāk. Kā parādīts 10.1. tabulā, jaunais 6. mērķis tika ieviests sakarā ar Somijas un Zviedrijas uzņemšanu. Tas attiecas uz arktiskajiem rajoniem ar īpaši zemu iedzīvotāju blīvumu. Jaunajām dalībvalstīm, protams, ir tiesības arī uz cita veida strukturālajiem pasākumiem. Par to vairāk ir 9. nodaļā- attiecībā uz atļauto valsts atbalstu šajās zemēs.

1. mērķis

Tas attiecas uz atpalikušu rajonu attīstību un strukturālām izmaiņām tajos. Pie šiem rajoniem tika pieskaitīti tie, kuros IKP uz vienu iedzīvotāju bija mazāks par 75% no Kopienas vidējā rādītāja pēdējos trijos gados. Tie aptver visu Grieķiju, Portugāli un Īriju, lielāko daļu Spānijas, Itālijas dienviddaļu, Sardiniju, Korsiku un Francijas Aizjūras departamentu (sk. karti); 1994. gadā šo sarakstu papildināja Skotijas salas un augstienes, kā arī mazāki apgabali vairākās citās valstīs. Pamatprogrammā iekļāva Austrumvācijas zemes, kur pirms tam tika realizēta īpaša programma. Kopumā 1. mērķa rajoni ES-12 pašreiz aptver 46% teritorijas un 27% iedzīvotāju; te iekļauti arī daudzi lauku apgabali.

1. karte. 1., 5.b un 6. mērķu kritērijiem atbilstošie rajoni (1994-1999)

1. mērķa rajonos *Reģionālās attīstības fonds* palīdz darbavietu radīšanā, vispārējās infrastruktūras attīstībā, irigācijā utt. No *EAGGF Struktūras regulēšanas daļas*, savukārt, var finansēt lauku infrastruktūras uzlabošanu, atbalstīt vietējās attīstības iniciatīvas u.c. *Sociālais fonds* galvenokārt sniedz atbalstu apmācības organizēšanai.

5a mērķis

Šis nav tieši reģionālās attīstības instruments, bet gan pārgrupētā formā apvieno dažādus pasākumus, kas lielākoties pārņemti no agrāk pastāvošās likumdošanas t.i., pirms Struktūrfondu reformas. Kopumā tās mērķis ir lauksaimniecības struktūru pārveidošanas paātrināšana, īpaši Kopējās lauksaimniecības politikas reformas sakarā. Šajā programmā ir iesaistīta vienīgi EAGGF Struktūras regulēšanas daļa. Paredzētos pasākumus, izņemot tos, kas saistīti ar lauksaimnieku atbalstu nelabvēlīgos apvidos, var veikt jebkurā Kopienas rajonā. 1. mērķa apvidos šos pasākumus realizē ar šī mērķa darbības programmu palīdzību. 5a mērķa programmu ietvaros var būt ietverti sekojoši pasākumi:

- ♦ Pasākumi līdzsvara atjaunošanai starp ražošanu un tirgus ietilpību (piemēram, uzlabojot produktu kvalitāti, pārejot uz citu produktu ražošanu).
- ♦ Atbalsts lauksaimnieku ienākumiem un dzīvotspējīgu lauksaimniecības kopienu saglabāšanai kalnu, pauguru u.c. nelabvēlīgos apvidos. Tas turpina risināt jau iepriekš aprakstītās 75/268 direktīvas uzdevumus.
- ♦ Atbalsts gados jaunu lauksaimnieku piesaistīšanai. Šī shēma ilgu laiku baudīja labvēlību Francijā, kur to izmantoja galvenokārt, tāpat to pielietoja arī Spānijā.
- ♦ Subsīdijas investīcijām saimniecībās ar mērķi samazināt ražošanas izmaksas, uzlabot produkcijas kvalitāti, uzlabot dzīves un darba apstākļus, veicināt produkcijas dažādību, saglabāt apkārtējo vidi utt. Šis punkts turpina- gan ar būtiskām izmaiņām- iepriekšējās saimniecību investīciju shēmas uzdevumus.
- ♦ Pasākumi tirdzniecības un pārstrādes uzlabošanai. Šis punkts, savukārt, turpina iepriekšējo sistēmu, kas bija ļoti veiksmīga jau kopš tās ieviešanas 1977. gadā. Galvenie ieguvēji bija tirdzniecības kooperatīvi un sīkie uzņēmumi visās dalībvalstīs, bet īpaši Spānijā un Itālijā.

Lai gan 1972. gadā izstrādātā pensiju sistēma bija mazefektīva, līdzīgā veidā to atjaunoja 1988. gadā, un 1992. gadā tā guva jaunu spēku

Makšerija paketes kontekstā. Šo jauno plānu ES finansē nevis EAGGF Struktūras regulēšanas daļa, bet gan šī paša fonda Tirgus regulēšanas daļa, par cik šie pasākumi ir saistīti ar izmaiņām tirgus organizācijā. Šīs sistēmas darbības aptvertā teritorija paplašinās un ieguvēju skaits pieaug.

Atsevišķas dalībvalstis ir nostājušās pret kopīgas mežsaimniecības politikas izveidošanu, uzskatot, ka mežsaimniecība atbilstoši Romas līgumā dotajai definīcijai neietilpst lauksaimniecības politikā. Tomēr ES tagad var atbalstīt atsevišķus pasākumus šai jomā. Arī šo atbalstu tagad klasificē kā ar Makšerija reformu saistītos pasākumus un ar tiem nodarbojas EAGGF Tirgus regulēšanas daļa.

5b mērķis

Tā uzdevums ir veicināt lauku apvidu attīstību. Vispārējais kritērijs šo apvidu noteikšanā ir zems ekonomiskās attīstības līmenis. Vēl ir noteikti trīs citi galvenie kritēriji, vismaz diviem no kuriem ir jāizpildās:

- ◆ augsts lauksaimniecībā nodarbināto īpatsvars;
- ◆ zems ienākumu līmenis;
- ◆ zems iedzīvotāju blīvums un/vai izteikta iedzīvotāju tendence pamest apvidu.

Faktiski šie kritēriji ir samērā elastīgi, un atbalsts tiek paplašināts uz apvidiem, kas ir izvietoti tālu no ekonomiskajiem centriem, uz rajoniem, kas ir jūtīgi pret CAP reformu vai kas ir pakļauti nelabvēlīgai vides ietekmei: minētie un citi faktori deva tiesības katrai 1. mērķī neiekļautai dalībvalstij iegūt *5b reģiona* statusu- sk. karti. Šie rajoni aptver 8% no ES-12 kopējā iedzīvotāju skaita.

Lai realizētu šos pasākumus, dalībvalstīm bija jāiesniedz Komisijai valsts vai reģiona līmeņa *attīstības plāns*. Saskaņā ar *partnerības* principu, Komisija ar katru dalībvalsti apspriež Kopienas atbalsta programmu¹- tajā tiek noteiktas prioritātes, finansēšana un palīdzības veidi, kas kļūst par pamatu pasākumiem, ar ko parasti nodarbojas *darbības programmas*. Attīstības plānu var apvienot ar Kopienas atbalsta programmu *vienotā programmas dokumentā*².

¹ Community Support Framework (tulk. piez.)

² Single Programming Document (tulk. piez.)

Kopienas iniciatīvas

Līdz pat 9% no Struktūrfondu resursiem var izmantot Komisijas piedāvāto *Kopienas iniciatīvu* finansēšanai. 1994.-1999. gadiem pieņemtās iniciatīvu shēmas 1.8 miljardus ECU paredz programmai LEADER II, kas palīdz lauku apvienībām un vietējām lauku rajonu administrācijām labāk izmantot savu potenciālu. Tā veicina darba iemaņu apguvi, sniedzot tehnisku palīdzību investīciju projektiem. Iniciatīva palīdz arī novatorisku programmu ieviešanā laukos, veicot profesionālo apmācību, attīstot tūrismu, mazos un vidējos uzņēmumus, amatniecību, sabiedriskos pakalpojumus, veicinot vietējās produkcijas reklamēšanu utt. Tās mērķis ir arī vides un vietējo dzīves apstākļu uzlabošana. Par nozīmīgu tiek uzskatīta pieredzes apmaiņa visā Kopienas mērogā.

Ir arī virkne citu iniciatīvu, no kurām var pieminēt arī PESCA programmu, kuras mērķis ir sniegt palīdzību pārmaiņu veikšanā zvejniecībā sakarā ar pārprodukciju.

4) Novērtējums

1988. gada Struktūrfondu reforma ir ienesusi nozīmīgas pārmaiņas. Neapšaubāmi pareizi ir izvēlēts uzsvars uz *integrēto* pieeju lauku attīstībai un uz *partnerību* programmu sagatavošanā un realizēšanā. Labvēlīga ekonomiskā vide ir saimniecību struktūru uzlabošanas un lauksaimnieku ienākumu paaugstināšanas nosacījums, savukārt, integrēta pieeja attīstībai īpaši svarīga ir ekonomiski atpalikušajos rajonos.

Sakarā ar programmu lielo skaitu un dažādību ir grūti dot vispārēju vērtējumu. Pašas Komisijas vērtējums par 1989.-1993. gados 1. mērķa rajonos panāktajiem rezultātiem (sk. pielikuma 3. punktu) lielākoties ir pozitīvs, īpaši attiecībā uz Portugāli un Īriju, taču tā atzīmēja programmu realizācijas grūtības Grieķijā, Itālijā un, zināmā mērā, arī Spānijā.

5b mērķa programmu īstenošanas vērtējumu Komisijai sagatavoja konsultanti, analizējot Kopienas atbalsta programmas divdesmit vienā reģionā (šis vērtējums netika publicēts, taču sk. pielikuma 3. punktu). Kopumā tika atzīts, ka programmā iekļautie pasākumi izvēlēti pareizi. Dažos gadījumos līdzīgus pasākumus varēja veikt arī bez Kopienas finansiālā atbalsta, taču Kopienas palīdzība bija noderīga, veicinot noteiktu termiņu ievērošanu. Bija šaubas, vai atsevišķiem 5b mērķim atbilstošiem reģioniem (piemēram, Luksemburgā) vispār vajadzīgs atbalsts. To iekļaušanai šajā sistēmā, šķiet, pamatā bija vairāk politiski

motīvi. Citi reģioni bija pārāk lieli, un atbalsta summas tajos zaudēja savu efektu. Apkopojotais pārskats vērsa uzmanību uz fizisko mērķa rādītāju trūkumu lielākajā daļā reģionu. Tā rezultātā pasākumu iznākums vairumā gadījumu tika aprakstīts kā nezināms, lai gan prognozes ilgākam laika periodam bija optimistiskas. Divos Itālijas un vienā Francijas reģionā radās asas administratīvas problēmas, liecinot, ka mācība, ko deva integrētās programmas Vidusjūras rajoniem, nav apgūta. Tika ieteikts lauku attīstības programmās iekļaut ekonomikas dažādošanas pasākumus (to varētu veicināt ar konsultāciju sniegšanu, īpaši, lai palīdzētu jauniešiem uzņēmumiem, kā arī profesionālo apmācību) un lauksaimnieciskās darbības daudzveidošana, kā arī saimniecību darbības attīstīšana ārpus lauksaimnieciskās ražošanas. Lielām investīcijām lauksaimniecības infrastruktūrā būtu apšaubāma vērtība, ja vispārējo nozares dzīvotspēju apdraudētu būtiskāki trūkumi.

Šādi secinājumi var radīt pamatu šaubām par ES budžeta struktūrfondu līdzekļu apjoma palielināšanas efektivitāti. Minēto līdzekļu apjomu palielināt rosina dažu dalībvalstu, īpaši Dienvideiropas valstu, vēlēšanās iegūt lielāku daļu no budžeta. Tomēr liels līdzekļu izlietojums nav obligāts priekšnoteikums efektīvu programmu radīšanai.

Vēl viens jautājums ir lauku attīstības programmu savienojamība ar attiecīgo reģionu vides apstākļiem. Komisija ir secinājusi, ka, realizējot 1989.-1993. gadu programmas, pienācīga uzmanība nav pievērsta vides apstākļu novērtējumam. Tā cenšas noteikt stingrākus kritērijus projektu izvēlei un uzlabot vides apstākļu izpēti un novērtējumu.

3. Vides aizsardzības pasākumi

Vairākās EK ziemeļu rajonu dalībvalstīs moderno saimniekošanas metožu iespaids uz vidi ir nokļuvis pastiprinātas sabiedrības uzmanības centrā. To izraisa ķīmikāliju pielietošanas un intensīvās lopkopības izraisītais ūdens un gaisa piesārņojums, dabīgās vides saārdošana, vizuālās pārmaiņas lauku rajonos utt. Dažās valstīs, īpaši Dānijā un Nīderlandē, kopš 80. gadu vidus ir ieviesta stingra lauksaimnieku darbības kontrole attiecībā uz vides aizsardzības noteikumu ievērošanu.

Kopienas līmenī, neskaitot tehniskus noteikumus, piemēram, atsevišķu agroķīmikāliju izmantošanas aizliegums- pēdējos gados ir ieviesti arī daudzi citi pasākumi. Vispārējo tiesisko bāzi šim darbības virzienam sniedza 1986. gada Vienotās Eiropas līgums, kas Romas līguma papildināja ar jaunu iedaļu par vides aizsardzību (sk. pielikuma 4. punktu).

1991. gada tā sauktās *Nitrātu direktīvas* mērķis bija samazināt ūdens piesārņošanu ar lauksaimniecības nitrātiem- gan ar mākslīgo mēslojumu, gan kūtsmēsliem. Pirmkārt, tā prasa, lai dalībvalstis ievieš *labas saimniekošanas kodeksu, ko lauksaimnieki brīvprātīgi ievēro*. Otrkārt, dalībvalstīm jānosaka *jūtīgās zonas*, kurās atsevišķi pasākumi būtu obligāti.

Šo pasākumu skaitā ir noteikumi par periodiem, kad noteikta veida mēslojuma lietošana ir aizliegta, par dzīvnieku mēslu krātuvēm, par mēslojuma izmantošanas ierobežojumiem atkarībā no augsnes īpašībām, klimata utt. *Jūtīgās zonas* tiek noteiktas pastāvīgi. Stingri ievērojot šos noteikumus, var rasties nepieciešamība, īpaši intensīvās lopkopības rajonos, būtiski mainīt ražošanas sistēmas.

1991. gada Noteikumi *par organisko lauksaimniecību* nosaka audzēšanas metodes (ķimikāliju nelietošana utt.), kas jāievēro, lai produkciju varētu klasificēt un apzīmēt kā *organisku*. Šajā sakarā paredzēts izveidot atsevišķu ES kontroles dienestu. Pagaidām šie noteikumi attiecas tikai uz augu valsts produktiem.

Saskaņā ar struktūrpolitiku tiek veicināta *videi labvēlīgu* saimniekošanas metožu ieviešana. Ieguldījumi saimniecībās, kas atbilst pārskatītajiem atbalsta saņemšanai noteiktajiem kritērijiem, ietver vides aizsardzību un uzlabošanu.

Atbildot uz Lielbritānijas prasību, kas atspoguļoja Lielbritānijas sabiedrības pieaugošās bažas par modernās saimniekošanas nelabvēlīgo iespaidu uz lauku vidi, Noteikumos 797/85 (tagad Noteikumos 2328/91) dalībvalstīm tika paredzētas tiesības ieviest īpašu atbalstu *vides apstākļu ziņā jutīgos rajonos*. Lai gan šī shēma dalībvalstīm nav obligāta, tai iedalīja Kopienas līdzekļus. Atbalstu saņem tie lauksaimnieki, kas katram šādam rajonam paredzētās programmas ietvaros apņemas ievērot vides un ainavas aizsardzībai atbilstošas ražošanas metodes un pielietot šīs metodes vismaz piecus gadus. To metožu skaitā, no kurām jāizvairās, ir ilggadīgo ganību un mitro zemju nosusināšana. Kopš 1992. gada šo sistēmu sāka lietot septiņās dalībvalstīs 4.6 miljoni hektāru kopplatībā, no kuriem 2.6 miljoniem bija tiesības uz palīdzību. Kopā palīdzību saņēma 60000 lauksaimnieku, no kuriem 41000 bija Vācijas lauksaimnieki. Tomēr vidējā platība katram saņēmējam daudz lielāka bija Lielbritānijā (56.5 ha, salīdzinot ar EK vidējo 14.2 ha platību).

1992. gadā Padomes pieņemtā Makšerija pakete ietvēra potenciāli nozīmīgu *lauksaimniecības vides programmu* (Noteikumi 2078/92), saskaņā ar kuru atbalstu var saņemt lauksaimnieki, kuri dod savu

ieguldījumu lauku vides aizsardzībai un kuri vismaz piecus gadus apņemas izmantot piesārņošanu samazinošas saimniekošanas metodes (piemēram, samazināta agroķimikāliju lietošana, graudu un lopkopības produktu ražošanas ierobežošana). Atbalstu var piešķirt arī tiem lauksaimniekiem, kas, vides aizsardzības mērķu mudināti, atstāj zemi atmatā vismaz divdesmit gadus, veidojot biotopu liegumus, dabas parkus vai aizsargājot hidroloģiskās sistēmas.

Dalībvalstis šos projektus realizē saskaņā ar *daudzgadīgajām zonālajām programmām*. Komisijā tika iesniegtas daudzas programmas, tāpēc kļuva pat nepieciešams palielināt tām sākumā paredzētos līdzekļus. No kopējiem izdevumiem, kas laikā no 1994. gada līdz 1997. gadam pārsniegs 6.5 miljardus ECU, EAGGF segs vismaz 3.7 miljardus. (Ar Makšerija reformu saistītos pasākumus finansē EAGGF Tirgus regulēšanas daļa, nevis Struktūras regulēšanas daļa). Lielākās absolūtās summas piešķir Vācijai, Francijai, Austrijai un Itālijai. Vidējā atlīdzība par hektāru ir dažāda- atkarībā no programmas rakstura. Sagaidāms, ka Austrijā šīs programmas tiks attiecinātas uz 91% lauksaimniecībā izmantojamās zemes, nākošā šajā jomā ir Vācija ar 25%.

Vairums dalībvalstu izmanto *horizontālās* programmas, kas aptver visu valsti vai visu reģionu un padara par pieejamiem lielāko daļu vai visus pasākumus, kas minēti noteikumos. Dažām programmām ir konkrētāks mērķis, un tās paredz veselas instrumentu paketes pielietojumu īpašos, homogēnos apvidos. Lielbritānijā, piemēram, ir programmas, kas risina organiskās lauksaimniecības; ainavas saglabāšanas un dažas citas problēmas. Atsevišķās programmās ietverts slēpts ienākumu atbalsts. Piemēram, apjomīgā Francijas atbalsta sistēma ekstensīvajai liellopu audzēšanai ganībās veidošanai, lai gan saņēmusi Komisijas apstiprinājumu, liek šaubīties par tās īstajiem mērķiem. (Sk. pielikuma 4. punktu.)

Neskatoties uz šiem pasākumiem, ES likumdošana atpaliek no sabiedriskās domas. Moderno, intensīvo saimniekošanas metožu radītie vides postījumi izraisa bažas plašā sabiedrībā. Bez tam, ievērojot lauksaimniecības pārprodukciju, lauksaimnieki tiek uzskatīti ne tikai par pārtikas ražotājiem, bet arī par *dabas sargiem*- ieteicamāk būtu piešķirt lauksaimniekiem subsīdijas par lauku saglabāšanu, nevis par pārprodukcijas radišanu. Vairums lauksaimnieku un lauksaimnieku organizāciju cenšas tam pretoties, taču sabiedrības spiediens pieaug. Nav šaubu, ka turpmākajos gados valstu un ES likumdošana šajā ziņā spers soli uz priekšu.

Šo procesu veicinošs faktors varētu būt iepriekšējā nodaļā aprakstīto kompensācijas maksājumu ieviešana par kultūraugiem. Sākumā tos pasniedza kā nepieciešamību cenu pazemināšanas kompensēšanai, taču, laikam ejot, šis attaisnojums var sākt likties apšaubāms. Pieaugot sabiedrības vēlmei finansēt pasākumus lauku vides saglabāšanai, kļūst nepieciešams mainīt šo maksājumu raksturu. Lauksaimniecības un vides programmas pieredze var kļūt par ceļrādītāju šajā procesā.

PIELIKUMS

1. Manšolta plāns- oficiālais nosaukums ir "*Memorandum on the Reform of Agriculture in the European Economic Community*", un tas ir publicēts kā *Bulletin of the European Communities* (no 1,1969) pielikums.

2. Pašreizējā ES strukturālā un reģionālā politika. Pamatdokumenti atrodami *Community Structural Funds, 1994-1999: Regulations and Commentary* (izd. *Commission's Directorate-General for Regional Developments*, 1993.g. augusts). Šī Ģenerāldirekcija izdevusi arī brošūru *Europe at the service of regional development* (datums nav norādīts: 1994. vai 1995. gads), kā arī izdod informatīvu izdevumu *Inforegio News*: īpaši ieteicams iepazīties ar "*Enlargement and Regional Policy*" (no 3., 1994).

Noteikumi Nr. 2328/91 (*Official Journal L218 of 6.8.1991, p.1*) par "horizontālajiem" pasākumiem aizvieto neskaitāmas reizes labotos Noteikumos Nr. 797/85. Pasākumi attiecībā uz pārstrādi un realizāciju, kas stājas Noteikumu Nr. 355/77 vietā, tika ietverti Noteikumos Nr. 866/90 un 867/90 (*Official Journal L91 of 6.4.90*). Ar 1992. gada Makšerija reformu saistītie pasākumi tika iekļauti Noteikumos Nr. 2078/92 (vides aizsardzības pasākumi un zemes ilgtermiņa atstāšana atmatā), Noteikumos Nr. 2079/92 (agra aiziešana pensijā) un Noteikumos Nr. 2080/92 (saimniecību apmežošana), visi tie atrodami *Official Journal L215 of 30.7.92*. Visiem šiem Noteikumiem nākotnē sagaidāmi labojumi.

Vēl jāpiemin ikgadējais Komisijas pārskats *The implementation of the reform of the Structural Funds*, kā arī ikgadējais *Financial Report on the European Agricultural Guidance and Guarantee Fund, Guidance Section*. Tomēr abi dokumenti zināmā mērā ir jau novecojuši. Komisijas ikgadējā pārskatā *Agricultural Situation* iekļauta nodaļa "*Rural Development*" un attiecīgā statistika.

3. Analīze. Komisijas pārskatā *The implementation of the reform of the Structural Funds in 1993* ietverts 1989.-1993. gadu programmu novērtējums: lai gan diezgan vispārējs un ieturēts diplomātiskā tonī, tas ir visplašākais pieejamais materiāls. 1995. gada sākumā konsultanti Komisijā iesniedza divdesmit viena 5b. mērķim atbilstoša reģiona novērtēšanas pētījumus. Diemžēl, tie nav publicēti, lai gan ir pieejami konsultācijām Komisijas mītnē, kā arī pie reģionu un valstu amatpersonām.

Auditoru palāta sagatavojusi savu kritisku izvērtējumu:

- ♦ investīciju atbalstam saimniecībās (sava 1989. gada ziņojuma 6. nodaļā- *Official Journal C313 of 12.12.90*);
- ♦ integrētajām Vidusjūras reģiona programmām (Special Report no. 4/90 in *Official Journal C298 of 28.11.90*); kā arī
- ♦ kompensāciju maksājumiem nelabvēlīgajos apvidos (sava 1990. gada ziņojuma 9. nodaļā- *Official Journal C324 of 13.12.91*).

Strukturālajā politikā, ja salīdzina ar cenu politiku, veikts samērā maz akadēmisku analīžu. Plašais saimniecību apskats, ko vairākos EK reģionos veica *Arkleton Trust*, apstiprināja, ka *horizontālo* strukturālo pasākumu pielietojums 1987.-1991. gados ir bijis neliels. Visplašāk izmantoti kompensācijas pasākumi lauksaimniecībai mazāk piemērotajās zemēs. Attiecībā uz investīciju atbalstu, piešķiršanas kritēriju atslābināšana bija izraisījusi tā samazināšanas rajonos ar lielām saimniecībām un ievērojamu pieaugumu Grieķijā, Spānijā un Itālijas dienviddaļā. Šī pētījuma galvenie rezultāti apkopoti izdevumā *Farm Household Adjustment in Western Europe, 1987-91 (Commission, December 1992)*.

4. Lauksaimniecība un vide. Vienotās Eiropas līguma 130.R pantā nosprausti sekojoši mērķi:

- (i) saglabāt, aizsargāt un uzlabot vides kvalitāti;
- (ii) veicināt cilvēka veselības aizsardzību;
- (iii) nodrošināt saprātīgu un racionālu dabas resursu izmantošanu.

Ir noteikts, ka "jāveic profilaktiski pasākumi, ka vides postījumi vispirms jānovērš pašā to avotā un ka jāmaksā ir vides piesārņotājam" un "vides aizsardzības prasībām jāklūst par pārējo Kopienas politiku sastāvdaļu". Noteikumi Nr. 2078/92 par lauksaimniecības vidi parādījās izdevumā *OJ¹ L215 of 30.7.92*. Ar šiem Noteikumiem un citu saistīto pasākumu

¹ *Official Journal* (tulk. piez.)

pielietojumu var iepazīties Nelly Bandarra darbā "Protection de l'espace et politiques agri-environnementales", *Revue du Marché Commun*, no. 380, juillet-août 1994: šeit iekļauti dažu svarīgāko programmu apraksti. Nacionālie plāni aprakstīti autora Jeanette de Putter izdevumā *The Greening of Europe's Agricultural Policy: the "Agri-Environmental" Regulation*, (Netherlands Ministry of Agriculture, Nature Management, The Hague: 1995). Komisijai jādod novērtējums 1996. gada laikā.

Uz organisko ražošanu attiecas Noteikumi Nr. 2092/91, *OJ L198 of 22.7.91*. Sk. arī *Organic Farming* Komisijas sērijā *Green Europe, 2/94*.

Nitrātu direktīva Nr. 91/676 atrodama *OJ L375 of 31.12.91*.

Pēdējos gados vides aizsardzības jautājumiem ir pievērsta liela uzmanība. Daži pētījumi attiecas uz konkrētām valstīm: piemēram, A.Dubgaard, *The Danish Nitrate Policy in the 1980s* (Institute of Agricultural Economics, Copenhagen: 1991). Lielākās vides aizsardzības organizācijas (kā *Institute for European Environmental Policy* ar centru Londonā, *the World Wildlife Fund and Birdlife International*) ir izrādījušas pieaugošu interesi par CAP vides aizsardzības jautājumu risinājumiem. Konkrēti- apkopojošs problēmu un politiku pārskats kopā ar ekonomisku analīzi atrodams *David Baldock* u.c. izdevumā *Nature Conservation and New Directions in the EC Common Agricultural Policy*, (Institute for European Environmental Policy, London, 1993). 1991. gadā Nīderlandē nodibināts *Avalon* fonds (fax 31.5159.31980), kura mērķis ir veicināt organisku lauksaimniecību un spēcīgu lauku attīstību Centrāleiropā, tas arī publicē vērtīgus materiālus par šo tēmu.

11 NODAĻA. PĀRTIKAS POLITIKA UN VIENOTĀIS TIRGUS

1. Pārtikas subsīdijas
 2. Uztura pamatprincipi
 3. Konkurences politika
 - 1) Amerikas Savienotās Valstis
 - 2) Rietumeiropas valstis
 - 3) Eiropas Savienība
 4. Vienotais tirgus
 5. Harmonizēšana
 - 1) Pārtikas drošības likumi
 - 2) Pārtikas kvalitāte
 - 3) Veterinārā kontrole
 - 4) Augu aizsardzība
- Pielikums

Pārtikas politikai nav skaidras definīcijas. OECD 1981. gada ziņojumā ar šādu virsrakstu, raksturojot galvenās pārtikas politikas iezīmes, ir minēts, ka tā aplūko pārtikas ekonomiku kā kopumu, tādējādi atklājot pārtikas ķēdes sistēmisko raksturu, un tai ir ciešas saites ar pārējām tautsaimniecības nozarēm.

Kādā citā 1990. gadā sagatavotā OECD atskaitē *Lauksaimniecība un patērētājs* uzsvērta "atbilstošas, uz pieprasījumu orientētas pārtikas politikas" nepieciešamību un norādīta vesela virkne mērķu, to skaitā:

- ♦ veicināt efektīgu, konkurētspējīgu un apkārtējās vides aizsardzības prasībām atbilstošu lauksaimniecisko ražošanu;
- ♦ nodrošināt plašu pārtikas preču izvēli par patērētājiem pieņemamām cenām;
- ♦ atzīt un sabalansēt ražotāju un patērētāju intereses visos politikas elementos.

Līdz ar citiem jautājumiem tika minēti *pārtikas drošums, informatīvā marķēšana, patērētāju piedalīšanās lēmumu pieņemšanā, kā arī izglītības un informācijas programmas par pārtiku, barības vielām un veselību.* (sk. pielikuma 1. punktu.)

Šos mērķus daļēji aptver lauksaimniecības politika. Romas līguma 39. pantā noteiktajos CAP mērķos ir iekļautas prasības nodrošināt "produktu pieejamību", kā arī "lai saražotās preces sasniegtu patērētājus par saprātīgām cenām". Tās produkcijas skaitā, kas tieši pakļauta CAP (Romas līguma II pielikums), ietverta lauksaimniecības produkcija un tās sākotnējās pārstrādes produkti (piemēram, milti, cukurs un piena pārstrādes produkti). Tomēr pasākumi, kas tiek veikti kopējā tirgus ietvaros, atstāj ietekmi uz visu pārtikas ražošanas ķēdi. Lielākajā daļā valstu attiecīgā valdības institūcija ir *Lauksaimniecības un pārtikas ministrija*. ES Komisijā par visu CAP mērķu realizēšanu atbildīgā ir Lauksaimniecības Ģenerāldirekcija (DG VI), bet par pārtikas produkcijas likumdošanu atbildīga ir DG III (Iekšzemes tirgus). Savukārt, DG IV ir atbildīga par konkurenci. Tā rezultātā var rasties viedokļu atšķirības.

Neatkarīgi no tā, kāda ir administratīvā struktūra, nav apstrīdams, ka valsts lauksaimniecības politikā CAP pastāvēšanas gaisotnē dominējošie ir bijuši uz lauksaimniekiem orientētie mērķi. Patērētāju interešu pārstāvēniecība politikas veidošanā, kur tās saduras ar lauksaimniecisko ražotāju interesēm, ir bijusi vājāka. Lielāka nozīme tām ir vairāk tehniska rakstura pārtikas likumdošanas aspektos.

Šajā nodaļā aplūkoti temati ir visai atšķirīgi: jo faktiski jau neeksistē konsekventa saskaņota *pārtikas politika*, drīzāk tā ir dažādu darbības veidu apkopojums. Šeit pieminētās tēmas - konkurences politika un Eiropas Savienības *vienotais tirgus*, faktiski ir patstāvīgas politikas, kuru ietekme krietni pārsniedz pārtikas nozares intereses.

Sākotnējais nolūks, kāpēc ES iesaistījās pārtikas likumdošanā, bija nodrošināt brīvu preču kustību dalībvalstu starpā, tāpēc šeit tiek runāts par likumdošanas *harmonizēšanu*, ieskaitot pasākumus, kas saistīti ar augu un dzīvnieku aizsardzību.

1. Pārtikas subsīdijas

Kad tirgus cenas tiek uzturētas virs tirgus noteiktā līmeņa, patērētāji subsidē ražotājus, kaut arī tas var nebūt viegli pamanāms. *Kompensācijas maksājumiem* vai ražotāju tiešo ienākumu subsidēšanai ir priekšrocības, salīdzinot ar tirgus subsidēšanu. Papildus tam, ka tirgus signāliem tiek ļauts vadīt ražošanu, tie pārceļ atbalsta maksājumu nastu no patērētājiem uz nodokļu maksātājiem ar valsts (vai ES) budžetu starpniecību. Tā kā maksājami nodokļi no augstākiem ienākumiem arī ir lielāki, principā šī ir objektivāka sistēma nekā cenu subsidēšana, kura,

paaugstinot izmaksas uz pārtikas preču vienību, salīdzinoši palielina izdevumus iedzīvotājiem ar zemiem ienākumiem.

CAP ietvaros atsevišķiem produktiem ir noteikti tiešie maksājumi. Pēc Makšerija reformām tiešie maksājumi ienākumu atbalstam, ir kļuvuši daudz nozīmīgāki, turpretim cenu subsīdiju loma samazinās. Arī ASV galvenajām augkopības kultūrām kompensācijas maksājumi ir būtiski (skatīt 12. nodaļu).

Atsevišķos gadījumos pārtikas produktu cenas, kas ir palielinātas ražotāju cenu atbalsta rezultātā, pēc tam tiek samazinātas ar patērētāju subsīdijām. Šāda veida subsīdijas tomēr ir ieviestas ne tik daudz patērētāju interesēs, bet gan tāpēc, lai atbrīvotos no pārprodukcijas. Pie šādiem piemēriem jāmin dažādās subsīdijas sviestam un sausajam vājpienam, dažreiz arī liellopu gaļai. Tomēr dažādās ES subsīdijas nekādā ziņā nekompensē patērētājam visu pārtikas produkcijas izmaksu pieaugumu, kas rodas no cenu atbalsta lauksaimnieciskajai ražošanai.

Kaut arī Eiropas Savienībā pastāv subsīdiju programma *skolas pienam* un kaut arī dalībvalstu līmenī pastāv dažādas programmas, nav tādu pārtikas subsīdiju programmas, kuras mēroga ziņā varētu salīdzināt ar t.s. *pārtikas kartīšu* programmu ASV (sk. 12. nodaļu). Rietumeiropas valdības acīmredzot uzskata, ka vispārējas sabiedriskās labklājības programmas ir labākais veids, kā risināt nabadzīgo ļaužu problēmas.

2. Uztura pamatprincipi

Vairākās valstīs, īpaši- Ziemeļrietumeiropā un Ziemeļamerikā- valdības ir izdevušas dietoloģiska rakstura padomus, lai samazinātu korpulenci, saslimšanu ar sirds slimībām un vēzi. Kaut gan šie ieteikumi balstās uz daudzu speciālistu pētījumiem, neviens nav pilnīgi bez pretrunām. Svarīgākās rekomendācijas varētu apkopot šādi:

- ◆ Kopējam pārtikas patēriņam nevajadzētu būt lielākam kā tas nepieciešams enerģijas iegūšanai.
- ◆ Tā kā tauki ir koncentrēts enerģijas avots, kopējais uzņemto tauku daudzums būtu jāsamazina. Sakarā ar aizdomām, ka pastāv zināma saistība ar sirds- asinsvadu slimību izcelšanos, *piesātinātos* taukus (galvenokārt, dzīvnieku valsts izcelsmes) vajadzētu daļēji aizstāt ar *nepiesātinātajiem*.
- ◆ Arī cukurs ir koncentrēts enerģijas avots un cēlonis bojātiem zobiem- vajadzētu izvairīties no pārmērīgas tā lietošanas.

- ♦ Diētiskās šķiedrvielas palīdz izsargāties no vairākām kuņģa un zarnu trakta slimībām, to patēriņš jāpalielina.
- ♦ Pārmērīga sāls lietošana var veicināt asinsrites sistēmas saslimšanu- tā patēriņš jāsamazina.

Tā kā katra individuālās vajadzības ir atšķirīgas, šajās rekomendācijās vispār pārtrauca norādīt konkrētu patēriņa daudzumu. Daži pēdējie pārskati bijuši īpaši piesardzīgi, piemēram, 1991. gadā Britu Veselības departamenta publicētais pārskats izvairījās minēt terminu *rekomendācijas*, tā vietā lietojot apzīmējumu *vērtīgie norādījumi* (sk. pielikuma 2. punktu).

ES līmenī Veselības aizsardzības Ministru Padome 1990. gadā mēģināja sagatavot uztura *ricības programmu*. Tomēr tas nevainagojās panākumiem, un, šķiet, ka pašlaik atkārtotu mēģinājumu nebūs.

Oficiālie ieteikumi zināmā mērā ir ietekmējuši sabiedrības ēšanas tradīcijas. Ir pietiekoši daudz daļēji apzinīgu patērētāju, lai pārtikas veikalos būtu vērts piedāvāt tādu pārtiku kā piena produkti ar zemu tauku procentu, no saulespuķu eļļas izgatavotu margarīnu ar zemu holesterīna līmeni, rupja maluma maizi vai neslīpētus rīsus, utt. Lielā mērā tas arī ir raksturīgs piedāvājuma sortiments specializētajiem *veselīgās pārtikas* veikalos. No otras puses, pieaug tā saucamās *našķu pārtikas* patēriņš, īpaši jaunatnes vidū, ko parasti ēd nevis ēdienreizēs, sēžot pie galda, bet gan kustībā, piemēram, kartupeļu čipši (kuros ir augsts gan taukvielu, gan sāls procents) un saldinātie atspirdzinošie dzērieni.

3. Konkurences politika

3. nodaļā tika aplūkota uzņēmumu koncentrēšanās tendence pārtikas rūpniecībā un nepieciešamība aizsargāt patērētājus no monopolistiskām aktivitātēm. Konkurences politika izvirza sarežģītas juridiska un ekonomiska rakstura problēmas, kuras īsā laika sprīdī nevar vienkārši atrisināt. Minētās problēmas attiecas ne tikai uz uzņēmumu pārņemšanu un saplūšanu, bet arī uz atsevišķām darbībām, kuras veic, lai kavētu konkurenci. Vairums tirgus ekonomikas valstu ir izdevušas likumus un nodibinājušas visdažādākās institūcijas, lai šajā sakarībā aizsargātu sabiedrības intereses.

1) Amerikas Savienotās Valstis

ASV *antimonopola* likumdošanai ir īpaši gara vēsture, sākot ar 1890. gada Šermena (*Sherman*) likumu, kas nodrošināja juridisko pamatu. 1914. gadā pieņemtais Kleitona likums (*Clayton Act*) aizliedza uzņēmumu saplūšanu, kā rezultātā var ievērojami samazināties konkurence. Lai aizsargātu mazos uzņēmējus, 1936. gada Lielās Depresijas laikā tika pieņemts Robinsona- Petmena (*Robinson-Patman*) likums. Tā galvenais nosacījums- pasludināt par nelikumīgām uzņēmumu noteiktās cenu atšķirības dažādiem pircējiem, ja sekas ir konkurences samazināšanās. Šis likums kļuvis par pamatu daudziem turpmākiem tiesiskiem pasākumiem. Šis likumdošanas dokuments, iespējams, ir palīdzējis aizkavēt atklātu monopolu vai apgrūtinošu monopolistisku darbību rašanos, lai gan republikāņu valdības laikā 1980. gados valdošais klimats, šķiet, bija ievērojami labvēlīgāks vairākām ļoti lielām uzņēmumu saplūšanām.

Tomēr, pat nepastāvot atklātiem monopoliem, neliels skaits firmu, koordinējot savu rīcību, var rīkoties kā viena valdošā kompānija. ASV pretmonopolu likumi nenodrošināja adekvātu aizsardzību pret šāda veida darbībām. Lai aizpildītu šo robu, tika radīts jēdziens *dalītais monopols*. Pirmo reizi tas tika pielietots 1972. gadā "Kellogg lietā", kad Federālā tirdzniecības komisija apsūdzēja trīs lielākos brokastu maisījumu ražotājus milzīgu monopolienākumu gūšanā slepenas vienošanas rezultātā, kas aptvēra plaša mēroga reklāmas kampaņu (tās izmaksas sasniedza 12% no pārdotās produkcijas apjoma), pārmērīgi daudzu produkcijas veidu ražošanu kā arī vienošanos par tirdzniecības platības sadali mazumtirdzniecības veikalos. Tomēr apsūdzību nevarēja pierādīt: izrādījās, ka ASV likumi šajā ziņā aizvien ir nepilnīgi.

2) Rietumeiropas valstis

Diezgan augsta pārtikas rūpniecības koncentrācijas pakāpe ir Lielbritānijā. Svarīgs solis konkurences nodrošināšanā bija 1964. gadā pieņemtais Starptautiskās cenu līgums, kas aizliedza pārtikas rūpniekiem uzspiest cenas mazumtirgotājiem. Saskaņā ar 1973. gadā pieņemto Godīgās tirdzniecības likumu lietu par konkrētu uzņēmumu apvienošanos pēc Godīgās tirdzniecības biroja ieteikuma var iesniegt izskatīšanai Monopolu un apvienību komisijai, lai novērtētu konkrētā gadījuma ietekmi uz sabiedrības interesēm. Šādai analīzei ir pakļaujamas apvienošanās, ja apvienotie bruto aktīvi ir 30 miljoni sterliņu mārciņu un vairāk, vai arī, ja saplūšanas rezultātā attiecīgie uzņēmumi nodrošina 25% vai vairāk no konkrēto preču piegādes vai

iegādes, vai arī sniedzamo pakalpojumu apjoma Lielbritānijā. Galīgais lēmums tomēr ir politiska rakstura, un to pieņem Valsts tirdzniecības un rūpniecības ministrs.

Praksē tikai neliela daļa no uzņēmumu saplūšanām ir izskatītas Monopolu un apvienību komisijā- mazāk nekā 5% daudzu gadu laikā. Atklāti atteikumi ir bijuši reti. Ievēribas cienīgs bija gadījums ar *Tate & Lyle* un *British Sugar* apvienošanās priekšlikumu, kura rezultātā būtu izveidojusies viena vienīga kompānija, kas rafinē un pārdod aptuveni 95% no Lielbritānijas tirgum piegādātā cukura.

Galvenais iemesls, kāpēc daudzu Lielbritānijas pārtikas un dzērienu ražošanas uzņēmumu apvienošanās nav izskatītas minētajā institūcijā, ir lielo mazumtirgotāju pirkspēks. Radot savas preču zīmes, kā tas tika aprakstīts 3. nodaļā, lielais pārtikas mazumtirgotāju tīkls var ievērojami ietekmēt savus regulāros piegādātājus, iegūstot lielas atlaides. Godīgās tirdzniecības birojs secinājis, ka mazumtirgotāju sacensība patērētājam ir devusi tādu ieguvumu kā speciālās atlaides un līdzīgas lietas. Tomēr ir konstatēts, ka ir jāsauglabā arī kontrole pār mazumtirgotāju spēku.

Citās ES dalībvalstīs likumdošana atšķiras gan apjoma, gan efektivitātes ziņā. **Vācijā** 1980. gadā izdotajā *Karteļu likumā* ir iekļauti samērā aptveroši noteikumi, kas pilnībā aizliedz ierobežojošas darbības. Tirgū valdošās firmas tiek kontrolētas, lai atturētu tās no nelikumībām. Var aizliegt uzņēmumu apvienošanās, ja paredzams, ka izveidojusies kompānija tirgū var ieņemt dominējošu stāvokli. **Francijā** var aizliegt darbības saskaņošanu, ja tā draud ierobežot konkurenci, bet vadošo grupu vai kompāniju darbību var pat aizliegt, ja tā traucē normālai tirgus funkcionēšanai.

3) Eiropas Savienība

Pieaugot starpvalstu aktivitātēm, par acīmredzamu ir kļuvusi nepieciešamība atbilstošas darbības veikt Savienības līmenī. Vairākas pārtikas rūpniecības nozares- konditorejas, šokolādes, miltu un makaronu izstrādājumu, tiek uzskatītas par tādām, kur racionalizācija un apvienošanās Eiropas mērogā Vienotā tirgus kontekstā varētu būt par iemeslu apjoma radītām priekšrocībām, kā arī konkurences samazināšanās riskam.

Romas Līgums nodrošināja pamatu darbībai konkurences veicināšanas jomā. 85. pants aizliedza starp uzņēmumiem slēgt tādus līgumus, kas var ietekmēt dalībvalstu savstarpējo tirdzniecību un konkurenci. Šo nosacījumu var attiecināt uz *horizontālajiem* līgumiem, kad dažādas

firmas, kas iesaistītas līdzīga rakstura darbībā, ierobežo konkurenci. Vislielākā iespējamība šādiem karteļiem parādīties- iespējams, slēptā formā, ir viendabīgas produkcijas ražošanas sfērā, un ražošanas sākuma stadijās. Mazāk tas skar preces ar preču zīmēm, kā arī specifiskos produktus, kas kopumā aptver lielāko daļu pārtikas tirdzniecības. EK sākotnējā stadijā šis likums vērsās pret cukura pārstrādes firmām. 85. pantu var attiecināt arī uz *vertikālajiem* sakariem, kad piegādātājs var censties pakļaut mazumtirdzniecības tīklu, lai pārdotu vienīgi savu produkciju. Tāds bija gadījums 1992. gadā par saldējuma pārdošanu Vācijā (sk. pielikuma 3. punktu).

Līguma 86. panta mērķis ir aizkavēt *dominējoša stāvokļa* savtīgu izmantošanu jebkuras produkcijas tirgū. Šis teksts nenodrošināja pietiekamu pamatu apvienošanās kontrolei, bet, veidojot *Vienoto tirgu* (sk. turpmāk), 1989. gadā tika izdoti tālejošāki likumi. Nolikumā par apvienošanos ir konstatēts, ka iekšējo robežu noārdīšana var radīt pastiprinātu koncentrāciju. Tajā ir atzīts, ka šāda attīstība var veicināt *dinamisku sacensību*, bet likumdošanas uzdevums ir aizliegt *ilgstošu kaitēšanu konkurencei*. *Koncentrēšanās* tiek attiecināta gan uz uzņēmumu saplūšanu, gan to pārņemšanu, bet ne uz darbības koordinēšanu tirgū- ieskaitot kopuzņēmumu veidošanu. Tomēr arī to var pakļaut izmeklēšanai pēc 85. pantā noteiktās procedūras. Par iespējamo koncentrēšanos ir jāziņo Komisijai, ja tai ir *Kopienas dimensijas*: t.i., apgrozījums pasaules tirgū sasniedz ECU 5 miljardus apjomā, bet ES tirgū pārsniedz ECU 250 miljonus. Tie gadījumi, kad ne mazāk kā divas trešdaļas no katra no apvienojamā uzņēmuma kopējā apgrozījuma ir bijušas vienā dalībvalstī, tiek izslēgti no Komisijas kompetences.

Nozīmīgākais gadījums pārtikas rūpniecībā, kad tika pieprasīta detalizēta izmeklēšana, bija 1992. gadā franču minerālūdens ražotājas kompānijas *Perrier* iekļaušanās Šveices pārtikas grupas *Nestlé* sastāvā. Tā kā gan *Perrier*, gan *Nestlé* kompānijām jau piederēja vairāki franču minerālūdeņi, *Nestlé* kompānijai kopā ar vēl vienu ražotāju- *BSN*, piederētu "duopols" Francijas tirgū. Komisija piekrita pārņemšanai tikai ar tādu nosacījumu, ka *Nestlé* pārdos *trešajam spēkam* vairākas no savām minerālūdens markām, kas aizpildīja līdz 20% no kopējā tirgus. Tomēr pat pēc šī nosacījuma izpildes *Nestlé* un *BSN* kompānijas kontrolēja aptuveni divas trešdaļas no Francijas tirgus.

Tajā pašā 1992. gadā Komisija izskatīja Dānijas kompānijas *Carlsberg* un britu firmas *Allied Lyons* iesniegumu par kopuzņēmuma veidošanu, lai apvienotu savas intereses alus ražošanā Lielbritānijā (kur pieci lielākie alus ražotāji jau kontrolēja 80% tirgus). Šo apvienošanos atļāva,

bet ar nosacījumu, ka *Allied* firmas mazumtirgotāju tīklam (krodziņiem) jāpiešķir lielāka izvēles brīvība iepirkt alu no citiem ražotājiem.

Pašiem apvienošanās noteikumiem vajadzētu veicināt apvienošanos ierobežošanu, pat ja konkrētie gadījumi nenonāk izskatīšanai Komisijā, kā tas tika aprakstīts minētajos piemēros. Kopumā Komisijas viedoklis ir, ka konkurence pārtikas nozarē ir pietiekami spēcīga, tomēr nepārtrauktais ražošanas koncentrēšanās process aicina būt modriem.

Patērētāju interešu ievērošanu lielā mērā garantē brīvā tirdzniecība. Starptautiskā konkurence apgrūtina monopolu varu un ierobežojošās darbības. Kaut arī tradicionālās aizsardzības metodes- muitas nodokļi un kvantitatīvie ierobežojumi, Eiropas Kopienas ietvaros ir atceltas, *ārpustarifu barjeras* attiecībā uz pārtikas precēm un dažām lauksaimniecības izejvielām ir saglabājušas savu nozīmi. Tādēļ liela nozīme ir pūliņiem atcelt šīs barjeras, jo sevišķi Vienotā tirgus attīstības kontekstā.

4. Vienotais tirgus

1985. gadā izdots Komisijas *Baltais dokuments* noteica mērķi līdz 1992. gadam pabeigt "pilnīgi vienota iekšēja tirgus" izveidošanu. Šis mērķis ietver "visa veida barjeru atcelšanu, likumu harmonizēšanu, likumdošanas un nodokļu struktūras tuvināšanu, sadarbības pastiprināšanu monetārās politikas jomā, kā arī nepieciešamos papildus pasākumus, lai stimulētu Eiropas uzņēmumus strādāt kopā".

Vienotās Eiropas Līgums 1986. gadā vairākos aspektos mainīja Romas līgumu, nostiprinot Eiropas Parlamenta lomu, pastiprinot sadarbību monetārajā politikā, pievienojot *ekonomiskās un sabiedriskās izlīdzināšanas* mērķi (par labu nabadzīgākajām dalībvalstīm), pievienojot jaunus pasākumus zinātniskās pētniecības un tehnoloģijas attīstības veicināšanai, kā arī paredzot jaunus pasākumus saistībā ar apkārtējo vidi. Tas arī paredzēja "Eiropas sadarbību ārējās politikas jomā". (Sk. pielikuma 4. punktu.)

Līgumā tika ierakstīts arī mērķis "laika posmā līdz 1992. gada 31. decembrim attīstīt un nostiprināt iekšējo tirgu", paziņojot, ka "iekšējais tirgus būs teritorija, kuru neatdalīs iekšējās robežas un kurā tiks nodrošināta brīva preču, cilvēku, pakalpojumu un kapitāla kustība".

Barjeru pastāvēšana ES iekšējā tirdzniecībā un potenciālais labums no tās noņemšanas tika uzsvērts Eiropas Komisijas 1988. gada tā sauktajā Čekini ziņojumā *Ne-Eiropas izmaksas* (*The Cost of Non-Europe*), kura viens sējums veltīts pārtikas nozarei. Ziņojumā konstatēts, ka tikai

desmit produktu grupās vien pastāvēja vairāk nekā 200 ārpusstarifu barjeras. Parasti tās bija šādas:

- ◆ noteikumi, kas aizliedz tādu produktu pārdošanu, kas satur specifiskas sastāvdaļas;
- ◆ noteikumi, kas neļauj ražotājam izmantot šķirnes nosaukumu, kamēr tā produkts neatbilst zināmām satura prasībām;
- ◆ noteikumi, kas nosaka, kā jāiepako un jāmarķē preces;
- ◆ nodokļi, kas ir diskriminējoši attiecībā pret importa precēm;
- ◆ dažādas procedūras, kas apgrūtina importēšanu, tai skaitā importa licences, veselības apdrošināšanas prasības, robežu kontroles utt.

Čekini ziņojumā tika konstatēts, ka pēdējo gadu laikā šādu barjeru skaits ir palielinājies. To novēršana radītu ievērojamus atvieglojumus, konkrēti, paplašinot patēriņa preču izvēli, paplašinot tirdzniecību un palielinot ražošanas efektivitāti.

Tomēr ārpusstarifu barjeru novēršana ES bija atkarīga no likumdošanas harmonizēšanas.

5. Harmonizēšana

Codex Alimentarius, ko 1962. gadā kopīgi izdeva WHO un FAO, sniedz pārtikas standartu kopumu, kuri ir starptautiski plaši atzīti un kuru mērķis ir aizsargāt patērētāja veselību un nodrošināt godīgu darbību pārtikas tirgū. Šie standarti nosaka sastāvu lielai produktu grupai, kā arī ieteicamos tehnoloģiskos paņēmienus to ražošanā.

Tomēr EK dalībvalstīs pieņemtie standarti ievērojami atšķirās un bieži vien tirdzniecībā radīja nopietnus šķēršļus. Sākotnēji Komisija mēģināja harmonizēt standartus, pamatojoties uz Romas līguma 100. pantu, kurš paredz "pieņemt direktīvas tādu nosacījumu tuvināšanai... dalībvalstīs, kuri tieši ietekmē kopējā tirgus nodibināšanu vai funkcionēšanu". Bet dažās dalībvalstīs (jo sevišķi Lielbritānijā) pati *Eirostandartu* koncepcija, kuru uzspieda Brisele, bija ļoti nepopulāra. Vēl vairāk, lai pieņemtu izvirzītās Direktīvas, ir nepieciešama Ministru Padomes vienprātība. Tāpēc progress bija ļoti lēns.

Turpmākajā attīstībā noteicošā loma bija Eiropas Tiesu palātas lēmumiem. Visnozīmīgākais bija 1979. gada lēmums par franču upeņu liķieri *Cassis de Dijon*. Vācija aizliedza tā importu, jo tā alkohola procents bija zemāks par to, kādu noteica Vācijas likumdošana. Pamatojoties uz Romas līguma 30. pantu, kas aizliedz "kvantitatīvos ierobežojumus un vīsus pasākumus, kam ir līdzvērtīgs efekts"

dalībvalstu starpā, Tiesu palāta nolēma, ka importa aizliegums jāatceļ. Kaut arī Līguma 36. pants pieļauj ierobežojumus, pamatojoties uz zināmiem nosacījumiem, tai skaitā "cilvēku, dzīvnieku un augu veselības un dzīves aizsardzību", šis nosacījums netika apmierināts gadījumā ar *Cassis de Dijon*.

Tādējādi tika iedibināts **savstarpējās atzišanas** princips, kas noteica, ka produkcija, kas ir "likumīgi saražota un piedāvāta tirgū" vienā dalībvalstī, ir jāpieņem, ja tā tiek eksportēta uz citu dalībvalsti. Lai gan gadījumā ar *Cassis de Dijon* lēmums pamatojās uz tēzi "saražota un piedāvāta tirgū"- un šī ir parasti lietotā frāze, no ES pamatnoteikumiem izriet, ka savstarpējās atzišanas princips jāattiecinā arī uz produkciju, kas importēta no valstīm, kuras neietilpst ES, ja tā atbilst importētājā dalībvalstī pastāvošajiem likumiem. Un tāda produkcija tad iekļūst Kopienas *brīvā aprītē*. (Sk. pielikuma 5. punktu.)

Izvērtējot, vai Līguma 36. pants konkrēto ierobežojumu attaisno, svarīgs ir **proporcionalitātes** kritērijs. Valsts pasākumiem, ierobežojot importu, vajadzētu aprobežoties ar to, kas ir nepieciešams, lai sasniegtu likumā noteikto veselības aizsardzības mērķi (Tiesu palāta bija norādījusi, ka pietiktu ar pareizu marķēšanu). 1988. gadā Tiesu palāta apstrīdēja Vācijas likumus par alu (*Reinheitsgebot*), kuri aizkavēja importu, jo Vācijas varas iestādēm nebija izdevies pierādīt, ka pastāv pietiekoši liels risks veselībai, lai attaisnotu šo rīcību.

Daudzām EK iekšējās tirdzniecības barjerām, kuras rodas valsts likumdošanas atšķirību rezultātā, vajadzētu izzust, tirgotājiem izmantojot savstarpējās atzišanas principa priekšrocības.

Tādējādi nacionālo likumu harmonizēšanā kļuva iespējams izmantot *jauno pieeju*. Komisijas 1985. gadā izdoto Balto dokumentu par iekšējo tirgu papildināja Paziņojums par pārtikas precēm, kurš noteica, ka turpmākajām izmaiņām likumdošanā ir jābūt sekojošiem mērķiem:

- ◆ uzlabot cilvēku veselību;
- ◆ nodrošināt patērētājus ar informāciju, kā arī viņu aizsardzība jautājumos, kas nav saistīti ar veselības aizsardzību;
- ◆ nodrošināt godīgu tirdzniecību;
- ◆ nodrošināt nepieciešamo sabiedrības kontroli.

Turpmākajā Paziņojumā 1989. gadā Komisija paskaidroja, ka tās stratēģija "būtībā ir apvienot harmonizētu likumu pieņemšanu Kopienas līmenī, kuri būtu attiecināmi uz visām Kopienā tirgotajām pārtikas precēm, ievērojot nacionālo likumu un standartu savstarpējās atzišanas

principu attiecībā uz jautājumiem, kas nav Kopienas likumdošanas kompetencē”.

Iespējas, ka Komisijas priekšlikumi tiks pieņemti, veicināja jaunais 100.A pants, kuru Romas līgumam pievienoja Vienotās Eiropas Līgums: tas aizvietoja vienprātības principu balsošanā Padomē ar *kvalificētā vairākuma* principu. Šis pants arī noteica, ka Komisijas priekšlikumiem “attiecībā uz veselības, drošības, vides, kā arī patērētāja aizsardzību jābalstās uz augsta līmeņa aizsardzību.”

Svarīgi *horizontālās* harmonizēšanas pasākumi pārtikas un dzērienu nozarē (daži no tiem papildināja iepriekšējo likumdošanu) tika veikti atbilstoši jaunajai pieejai, lai Vienotā tirgus izveidošanu pabeigtu līdz 1992. gada beigām. Bez likumdošanas pārtikas sektorā bija arī pamatīga harmonizēšanas programma attiecībā uz dzīvnieku un augu veselību. Šo pasākumu ir pārāk daudz, lai tos aprakstītu detalizēti, turpmāk tiek uzskaitītas tikai galvenās kategorijas. Vairumā gadījumu pēdējās izmaiņas nav pilnīgi jaunas, bet pastiprina agrākos likumus. Komisija savā 1995. gadā izdotajā *Baltajā dokumentā* “Par Centrālās un Austrumeiropas asociēto valstu sagatavošanu integrācijai Savienības iekšējā tirgū” (sk. pielikuma 6. punktu) ir sniegusi plašu attiecīgās likumdošanas sarakstu.

1) Pārtikas drošības likumi

Pie *horizontāliem* pieskaitāmi sekojoši pasākumi:

- ◆ **Etiketēs, pasniegšana (prezentācija) un reklamēšana.** Agrākā likumdošana šajā jomā ir attiecināta arī uz restorāniem un citām ēdināšanas iestādēm. Pārtikas produktu etiķetēs ir jānorāda galveno sastāvdaļu daudzumi. Precēm ar īsu realizācijas termiņu jānorāda termiņš (“derīgs līdz...”), kā arī jānorāda, vai produkts ir apstrādāts ar apstarošanu.
- ◆ **Papildvielas.** Dažādiem papildvielu veidiem (krāsvielām, saistvielām, konservantiem, saldinātājvielām utt.) ir noteikts atļauto papildvielu tā sauktais *pozitīvais saraksts*, visas citas ir aizliegtas. Vispārējais princips ir tāds, ka papildvielas var apstiprināt tikai tad, ja tās atbilst “saprātīgām tehnoloģiskām vajadzībām” un “nav kaitīgas patērētāja veselībai”.
- ◆ **Materiāli, kas ir saskarē ar pārtikas produktiem.** Mērķis ir izvairīties no jebkādas pārtikas produktu bojāšanas ar iepakojuma materiāliem, kas varētu apdraudēt cilvēka veselību. Šo pamatdirektīvu papildina Komisijas pasākumi attiecībā uz konkrētiem materiāliem.

- ◆ **Pārtikas preces īpašiem patērētāju mērķiem.** Tādām pārtikas precēm jāatbilst cilvēku ar īpašām vajadzībām, piemēram, zīdaiņu vai mazu bērnu uztura prasībām. Tām ir jāatbilst noteiktajam mērķim. Nedrīkst reklamēt normālam patēriņam paredzētās pārtikas preces kā *diētiskas*.
- ◆ **Pārtikas higiēna.** 1993. gadā tika pieņemta obligāta direktīva. Tās pamatnosacījums – “pārtikas preču sagatavošana, apstrāde, ražošana, iepakošana, uzkrāšana, transportēšana, pārvietošana un pārdošana vai piegāde jāveic, ievērojot higiēnas normas”.

Minētais veido kopīgu likumu sistēmu, kas jāievēro pārtikas ražošanas uzņēmumiem. Dalībvalstis drīkst pieņemt daudz stingrākus likumus ar nosacījumu, ka tie neierobežo tirdzniecību.

- ◆ **Oficiālā kontrole.** Tās mērķis ir panākt vienlīdzību starp dažādajām dalībvalstu likumdošanas un tās ieviešanas sistēmām.

Bez šiem horizontālajiem pasākumiem un par spīti Komisijas DG III negribēšanai ieteikt vertikālu harmonizēšanu, turpinās likumu piemērošana dažiem īpašiem pārtikas produktiem. Tas attiecas uz alkoholisko dzērienu etiķetēm un sastāvu (piemēram, “džina”, “ruma”, “viskija” definīcijas u.tml.), kafijas ekstraktiem, augļu sulām un džemiem.

2) Pārtikas kvalitāte

Šī ir jaunāka un vēl pretrunīgāka likumdošanas joma nekā pārtikas drošība. Likumdošana šajā jomā, ko uzsāka DG VI, šķiet, vairāk rūpējas par ražotājiem, nevis patērētājiem. Pirmā nopietnā Komisijas pievēršanās pārtikas kvalitātes uzlabošanai notika tās 1988. gadā izdotajā dokumentā “Lauku sabiedrības nākotne” (*A Future for Rural Society*), ar kuru CAP reformu kontekstā tika mēģināts nomierināt lauksaimnieku sabiedrību. Likumdošanu pārtikas kvalitātes jomā galvenokārt pieprasīja franči, ievērojot Francijas pieredzi ar “kontrolējamās izcelsmes” sistēmu vīnu un sieru ražošanā. Šo spiedienu atbalstīja galvenokārt Dienvideiropas valstis.

Dažādās valstīs izmantojamo etiķešu un simbolu daudzveidība, kā arī ne sevišķi kvalitatīvas produkcijas viltus reklāmas risks rada nepieciešamību pēc apzīmējumiem, kurus var izmantot un atzīt visā Kopienā.

No otras puses, daudz piekritēju ir viedoklim, ka kvalitāte nav likumdošanai piemērots priekšmets. Šo viedokli īpaši atbalsta pārtikas rūpniecības pārstāvji, kā arī ziemeļu dalībvalstis, un tam piekrit arī Patērētāju savienību Eiropas birojs (BEUC), kas tiecas pārstāvēt

ziemeļvalstu uzskatus. Šī viedokļa piekritēji par subjektīvu jēdzienu uzskata pašu pārtikas kvalitāti, kuru nav iespējams objektīvi definēt. Tirgus spēki vairāk pieprasis tādu produktu, kas patērētājiem patiks vislabāk, ar noteikumu, ka uz pārtikas precēm ir skaidras un precīzas etiķetes.

Neraugoties uz to, 1992. gadā beidzot tika pieņemti Komisijas ieteikumi, un tie paredz sekojošo:

- ◆ **Ģeogrāfiskās norādes.** Ir ierosināti divu veidu ģeogrāfiskie apraksti: *aizsargātais izcelsmes nosaukums* un *aizsargātā ģeogrāfiskā norāde*. Pirmajā gadījumā produkta kvalitātei vai raksturojumam jābūt "pēc būtības vai ekskluzīvi" atkarīgiem no konkrētās ģeogrāfiskās vides. Pēdējā gadījumā to kvalitāte var vienīgi būt saistīta ar ģeogrāfisko izcelsmi. Minētās atšķirības, šķiet, radušās no pastāvošās prakses dalībvalstīs.
- ◆ **Sertifikāti par īpašām iezīmēm.** Tiem vajadzētu iedrošināt ražotāju grupas reģistrēt produktu kā tādu, kam ir specifiskas īpašības, kas to skaidri atšķir no citiem līdzīgiem produktiem, kuri pieder tai pašai kategorijai.

Likumdošana šajā jomā vēl aizvien ir pretrunīga. Sarežģīta problēma rodas ar tādu produkciju, kuras nosaukums sākotnēji ir saistīts ar ģeogrāfisko apvidu, bet kuras ražošana ir krietni paplašinājusies, kā rezultātā sabiedrība to pazīst kā produkta nosaukumu, nevis pēc izcelsmes vietas. Tādi piemēri ir vairāki. Čederas sieru sāka ražot kādā Anglijas rajonā, bet tagad šo nosaukumu lieto daudzās zemēs. Ne tik sens un pretrunīgāks ir gadījums ar tradicionālo Grieķijas produktu-*feta* sieru, ko ražo un eksportē arī Dānija. Nolikums par ģeogrāfiskajām norādēm nosaka, ka "nosaukumus, kas kļuvuši par sugas vārdiem, var neregistrēt". Šajā nolikumā ir arī mēģināts definēt kritērijus šo nosaukumu izvēlei.

3) Veterinārā kontrole

1985. gadā izdotajā Baltajā dokumentā par iekšējā tirgus veidošanas pabeigšanu Komisija norādīja- lai atceltu dzīvnieku produkcijas veselības kontroli uz Kopienas iekšējām robežām, nepieciešamo kontroli vajadzētu veikt tikai nosūtīšanas vietās, neskaitot izlases pārbaudes piegādes vietās vai tranzīta punktos. Nosacījumiem produkcijas ieviešanai EK tirgū no trešajām valstīm, kurās patērētāju aizsardzība nodrošināta augstā līmenī, vajadzētu būt ekvivalentiem tiem nosacījumiem, kas attiecas uz EK produkciju.

Kopš 1985. gada agrākā likumdošana šajā jomā ir papildināta. Lauksaimniecības Padomes galīgie lēmumi 1992. gada decembrī ļāva noņemt visus atlikušos ES iekšējo robežu kontrolpunktus, 1993. gada 1. janvārī stājoties spēkā vienotajam tirgum. ES veterinārā likumdošana aptver sekojošas jomas:

- ♦ **Veterinārā kontrole ES starpvalstu tirdzniecībā.** Direktīvas 89/662 mērķis ir nodrošināt, lai nepieciešamā kontrole notiktu nosūtīšanas vietā. Šis noteikums attiecas uz lielāko daļu dzīvnieku izcelsmes produktu, kas ir uzskaitīti direktīvas pielikumā. Cita direktīva nosaka veterinārās kontroles noteikumus produktiem, kas EK tiek ievesti no trešajām valstīm.
- ♦ **Dzīvnieku veselība.** Ir veikti vairāki pasākumi, lai kontrolētu dažādas mājlopu slimības, konkrēti liellopu brucelozi un tuberkulozi, arī cūku drudzi.
- ♦ **Cilvēku veselības aizsardzības noteikumi.** Pie tiem pieskaitāmi *horizontālie* pasākumi, kas nosaka minimālos higiēnas nosacījumus, kurus jānodrošina kautuvēs utt., ķīmisko vielu atlikuma kontroli lopkopības produkcijā; kas lopkopībā aizliedz izmantot augšanu veicinošos hormonus, kā arī vairāki citi pasākumi. Pastāv arī virkne *vertikālo* pasākumu, kas attiecas uz vairākām produktu grupām. Tie ietver likumus par piena un gaļas produktiem, putnu gaļu un zivju pārstrādes produktiem.

Neraugoties uz šiem nosacījumiem un Vienotā tirgus pastāvēšanu, dalībvalstu starpā tomēr vēl var rasties problēmas. Tas īpaši izpaužas kopš 1994. gada, kad Lielbritānijā parādījās tā sauktā "govju trakumsērga". Lai gan britu varas iestādes apgalvo, ka šī slimība cilvēku veselībai nav bīstama, Vācija ir centusies aizliegt britu liellopu un to gaļas importu.

4) Augu aizsardzība

Likumdošanas mērķis ir nodrošināt, lai augu valsts pārtika būtu nekaitīga patērētājiem, kā arī aizkavēt kaitīgu organismu ieviešanos un izplatīšanos. Tāpat kā veterinārajā kontrolē, harmonizēšanai ir jāpalīdz izvairīties no robežkontroles, to aizstājot ar kontroli tikai nosūtīšanas vietā. Importa produkcija būtu jākontrolē, tikai ievedot to EK teritorijā. Kopš 1985. gada likumdošana ir īpaši pastiprināta šādās jomās:

- ♦ **Aizsardzība pret augiem kaitīgu organismu ieviešanu un izplatīšanu.** Lai to sasniegtu, 1991. gadā pieņemtā pamatdirektīva noteica augu aizsardzības standartus tirdzniecībai EK robežās un

preču importam no trešajām valstīm. Turpmākie likumi uzskaitīja kaitīgos organismus, noteica konkrētus aizsardzības pasākumus utt.

- ◆ **Augu aizsardzības vielas.** Oficiāli tiek atzīti tikai *pozitīvie* saraksti. Lai pieļautu brīvo tirdzniecību ar augu produkciju, ir noteikti pesticīdu atlieku maksimāli pieļaujamie līmeņi graudaugiem, augļiem un dārzeņiem, dzīvnieku izcelsmes pārtikas produktiem un lopbarībai.
- ◆ Noteikumi par **organisko pārtikas produktu** ražošanu, kontroli un marķēšanu (par to jau tika rakstīts 10. nodaļā). Pašreiz tas attiecas tikai uz dārzeņu sektoru, bet Komisija izstrādā priekšlikumus, lai ietvertu arī dzīvnieku izcelsmes produktus. Ir pieņemti likumi, kas trešo valstu produkcijai piešķir organisko produktu statusu.

* * *

1992. gada harmonizēšanas programma EK līmenī ar dažiem izņēmumiem ir pabeigta, lai gan daļu likumdošanas noteikumu vēl ir jāpārnes uz nacionālajiem likumiem. Ievērojamus jauninājumus šajā jomā vairs nav jāgaida, kaut gan turpinās vairāku mazāk svarīgu un relatīvi tehniskāku direktīvu pieņemšana. Uzsvars tiek likts uz pastāvošās likumdošanas pastiprināšanu un vadišanu, un šajā sakarībā Komisija 1993. gada decembrī iepazīstināja ar "Stratēģisko programmu iekšējā tirgus pamatizveidei"¹.

Pateicoties sasniegumiem šajā un citās jomās, tādās kā kapitāla kustība un PVN (pievienotās vērtības nodoklis) sistēma, sistemātiskās kontroles uz EK iekšējām robežām tika izskaustas. Preces, pakalpojumi un kapitāls varēja brīvi pārvietoties. Tā izzuda arī personu muitas kontrole, palika vienīgi personības kontrole, izņemot tās valstis, uz kurām attiecas *Šengenas* noteikumi. Kā jau varēja lasīt 9. nodaļā, valūtas kompensācijas maksājumu atcelšana nopietni ietekmēja lauksaimniecības un pārtikas preču tirdzniecību.

Visa Eiropas Ekonomiskā zona, kas 1995. gada 1. janvārī kļuva par realitāti, pakļāvās lielākajai daļai Eiropas Kopienas likumu un noteikumu, tajā skaitā arī lielākajai daļai iekšējā tirgus regulēšanas pasākumu. 1995. gadā, pievienojoties Austrijai, Somijai un Zviedrijai, Eiropas Savienība paplašinājās, bet to Eiropas ekonomiskās zonas dalībvalstu skaits, kuras neietilpst ES, samazinājās līdz minimumam - Islande, Norvēģija un Lihtenšteina (Šveices tauta referendumā nobalsoja pret iesaistīšanos Eiropas ekonomiskajā zonā).

¹ *Strategic Programme- Making the Most of the Internal Market* (tulk. piez.)

Visbeidzot jāatzīmē, ka pret pasākumiem, ko veic importētājās valstīs, un kas nav zinātniski pamatoti, eksportētājās valstīs var izmantot Sanitāro un fitosanitāro kodeksu, kas pieņemts kā Urugvajes Raunda līguma daļa (sk. 13. nodaļu). Pirmais šāds gadījums bija ASV izvirzītā lieta pret EK ierobežojumiem konkrētu hormonu izmantošanā liellopu gaļas produkcijā, kam bija potenciāli tālejošas ekonomiskas sekas.

PIELIKUMS

1. Pārtikas politika. Atsauces ir uz OECD ziņojumiem *Food Policy* (Parīze, 1981) un *Agriculture and the Consumer* (Parīze, 1990). Abi šie darbi ir samērā vispārīgi un aptuveni.

2. Uztura standarti. Uzskatāmu pārskatu sniedz *T.R.Gormley* u.c. raksts *Food, Health and the Consumer* (Pārtika, veselība un patērētājs) *B.Traill* rediģētajā izdevumā *Prospects for the European Food System* (Eiropas pārtikas sistēmas nākotne) (Elsevier, London and New York, 1989).

Lielbritānijas Veselības departamenta ziņojums *Dietary Reference Values for Food Energy and Nutrients for the United Kingdom* (Uztura ieteicamās vērtības pārtikas radītajai enerģijai un barības vielas Lielbritānijai) (HMSO, Londona: 1991). Tajā ir norādīts, ka, piemēram, nepieciešamā vidējā enerģijas deva pieaugušam vīrietim ir 2550 kcal dienā un pieaugušai sievietei 1940 kcal dienā. Pamatojoties uz to, pārmērīga ēšana var būt kaitīga, radot lieko svaru. Visām pārējām barības vielām (piemēram, proteīns 55 g dienā pieaugušiem vīriešiem un 45 g dienā pieaugušām sievietēm) "vēlamās dienas devas" tika noteiktas vajadzību skalas augstākajā līmenī, jo to mērens pārtēriņš vienā ēdienreizē neizraisa nelabvēlīgas sekas, bet samazina to nepietiekamības risku. Ziņojumā ir uzsvērts, ka neviena no "ieteiktajām normām" konkrētai personai nav obligāti spēkā esoša.

3. EK konkurences politika. Vispārējs pārskats par valstu likumdošanu sniegts Komisijas izdevumā *Studies Collection* Tirdzniecības un rūpniecības sērijas 1985. gada Nr. 10, rakstā *Measures taken in the field of commerce by the Member States of the European Communities* (Eiropas Kopienas dalībvalstu veiktie pasākumi tirdzniecības jomā).

Romas līgumā ir nodaļa, kurā ietverti noteikumi, kas attiecas uz uzņēmumu apvienošanas. No tiem ir jāmin 85. pants par *darbības ierobežojumiem* un 86. pants par *dominējošā stāvokļa ļaunprātīgu izmantošanu*. Apvienošanās noteikumi Nr.4064/89 *Par koncentrēšanās ierobežošanu uzņēmumu starpā* publicēti 1989. gada 30. decembrī Komisijas oficiālajā izdevumā *Official Journal of the European Communities* no. L395 (1.-13. lpp.). *Commission Notice* (Komisijas paziņojums), kas skaidro atšķirību starp koncentrēšanos un sadarbības situācijām, jo sevišķi kopuzņēmumiem, *Official Journal*, no. C203 publicēts 1990. gada 14. augustā (11.--15. lpp.).

Analīze par vairākiem rūpniecības sektoriem ir publicēta *A. Jacquemin* u.c. darbā *Horizontal mergers and competition policy in the European Community* (Horizontālā apvienošanās un konkurences politika Eiropas Kopienā), *European Economy* no. 40, 1989. gada maijs. Tā paša žurnāla speciālizdevums, 1994., no. 57, ar nosaukumu *Competition and Integration-Community Merger Control Policy* (Konkurence un integrācija- Kopienas apvienošanās kontroles politika) sniedza pārskatu par apvienošanās gadījumiem un Apvienošanās noteikumu ieviešanu. Tajā konkrēti netika aplūkota pārtikas rūpniecība, bet tas atspoguļoja diezgan garo Komisijas lēmumu *Nestlé/Perrier* lietā, kā arī pētījumu par to, kā ASV atrisināja gadījumu ar ierosināto kompāniju *Coca-Cola* un *Dr. Pepper* apvienošanas. Skatiet arī *Ph. Nicolaidēs* un *A. van der Klugt* rediģēto *The Competition Policy of the European Community* (EK konkurences politika), European Institute of Public Administration, Maastricht, 1994.

Komisija izdod ikgadēju ziņojumu *Competition Policy* (Konkurences politika). Nedaudz informācijas par šo tēmu var atrast ikgadējā izdevumā *Panorama of EC Industry* (EK rūpniecības panorāma). Skatiet arī Komisijas ziņojumu *The Single Market in 1994* (Vienotais tirgus 1994. gadā) (COM (95)238, pēdējais 15.06.1995).

1992. gada martā Komisija veica *pagaidu pasākumus* atbilstoši Romas līguma 85. pantam, lai neļautu diviem galvenajiem Vācijas saldējuma ražotājiem- *Langnese Iglo* (kas ietilpst *Unilever* grupā) un *Schöller*-uzspiest kontraktus, kuru rezultātā mazumtirgotāji būtu spiesti iepirkt produkciju vienīgi no minētajām firmām. Šo lietu ierosināja kompānija *Mars*, pamatojoties uz to, ka šie kontrakti radīja zaudējumus šīs firmas saldējuma- šokolādes tāfelīšu pārdošanai. Kā citu konkurences ierobežošanas gadījumu var minēt, ka ražotāji mazumtirgotājiem piegādā saldējamās iekārtas, kuras tie drīkst lietot vienīgi šī ražotāja produkcijas glabāšanai.

4. Vienotais tirgus. Vienotās Eiropas līgums ir publicēts Komisijas izdotajā *Bulletin of the European Communities* (Eiropas Kopienas biļetena) pielikumā 2/86. Sērijas *European Documentation* (Eiropas dokumentācija) 1991. gada ziņojumā aplūkota Patērētāju politika Vienotajā tirgū, nedaudz skarot arī tematu par pārtikas produktiem. Īss, bet noderīgs Vienotā tirgus mērķu uzskaitījums sniegts Komisijas brošūrā *Opening up the Internal Market* (Iekšējā tirgus atvēršana). Tā tika uzrakstīta 1991. gada jūnijā, bet tai neapšaubāmi sekos līdzīgas publikācijas.

“Čekīni ziņojuma” oficiālais nosaukums ir *Research on the “Cost of Non-Europe”* (Pētījums par “Ne-Eiropas izmaksām), Commission, 1988. Tam ir vairāki sējumi. Īpašu uzmanību pievēršama kopsavilkumam 1. sējumā (“*Basic Findings*”) par pārtikas rūpniecību.

5. Savstarpējā atzīšana. Vissvarīgākās Eiropas Tiesu palātas lietas ir:

- ◆ 1979. gada 20. februāra spriedums lietā 120/79 (*Cassis de Dijon*): [1979] ECR¹ 649;
- ◆ 1983. gada 14. jūlija spriedums lietā 174/82 (*Sandoz*): [1983] ECR 2445;
- ◆ 1987. gada 12. marta spriedums lietās 176/84 un 178/84 (*Beer*): [1987] ECR 1213 un 1262.

Par trešajām valstīm. Ja *Cassis de Dijon* gadījumā tika aplūkota lieta, kas saistīta ar precī, kura ražota un realizēta EK dalībvalstī, tad *Sandoz* gadījumā tika apstiprināts savstarpējās atzīšanas princips precei, kurai kāda no sastāvdaļām ir importēta no trešās valsts (Šveices). Iepriekšējā, *Donckerwolke*, lietā (no. 41/76 [1976] ECR 1921) Tiesa nolēma, ka “saskaņā ar Romas līguma 9. (2) pantu nosacījumi, kas pieņemti, lai liberalizētu Kopienas iekšējo tirdzniecību, vienlīdz lielā mērā attiecas gan uz precēm, kas ražotas dalībvalstīs, gan uz precēm, kas nāk no valstīm, kas nav EK dalībvalstis, un kas Kopienā ir “brīvā apgrozībā”.

6. Harmonizēšana. Vispilnīgākais avots ir Komisijas 1995. gada maijā pieņemtais *White Paper “Preparation of the Associated Countries of Central and Eastern Europe for Integration into the Internal Market* (Baltais dokuments “Par Centrālās un Austrumeiropas Asociēto valstu sagatavošanu integrēšanai Savienības iekšējā tirgū) (COM (95) 163 final). Tā pielikumā aplūktas atsevišķas nozares, tai skaitā pārtikas ražošana un lauksaimniecība. PHARE programmas

¹ ECR nozīmē *European Court Reporter* (Eiropas Tiesas Ziņotājs)

ietvaros tika nodibināts tehniskās palīdzības informācijas apmaiņas birojs, lai sniegtu palīdzību valstīm kandidātēm, izveidojot datu bāzi par piemērošanos iekšējam tirgum un nodrošinot tehnisko palīdzību.

Izdevniecība *Agra Europe* (London), izdod divus, kaut arī dārgus, tomēr vērtīgus izdevumus tiem, kas regulāri saskaras ar šo jomu: *Eurofood* un *EC Food Law*.

"*Club de Bruxelles*" (10 rue du Collège St. Michel, 1150 Bruxelles- to vada specializējušies žurnālisti) publicējis trīs *Žaklīnes Smitas* (*Jacqueline Smith*) pārskatus:

- * *The Community Agri-Food Industry in the Single Market* (Kopienas lauksaimniecības un pārtikas rūpniecība Vienotajā tirgū) (1990),
- * *The Quality of Agri-Food Products in Europe* (Lauksaimniecības un pārtikas produkcijas kvalitāte Eiropā) (1992) un
- * *Safety, Hygiene, Control and Quality of Agri-Food Products in Europe* (Lauksaimniecības un pārtikas produkcijas drošība, higiēna, kontrole un kvalitāte Eiropā) (1994).

Divi pirmie ir dārgi (lai gan ir iespējamās akadēmiskās atlaides), bet jo sevišķi trešais bija vislabākais uzskates materiāls par pastāvošo likumdošanu, kurā ir ietverti arī galveno dokumentu oficiālie teksti.

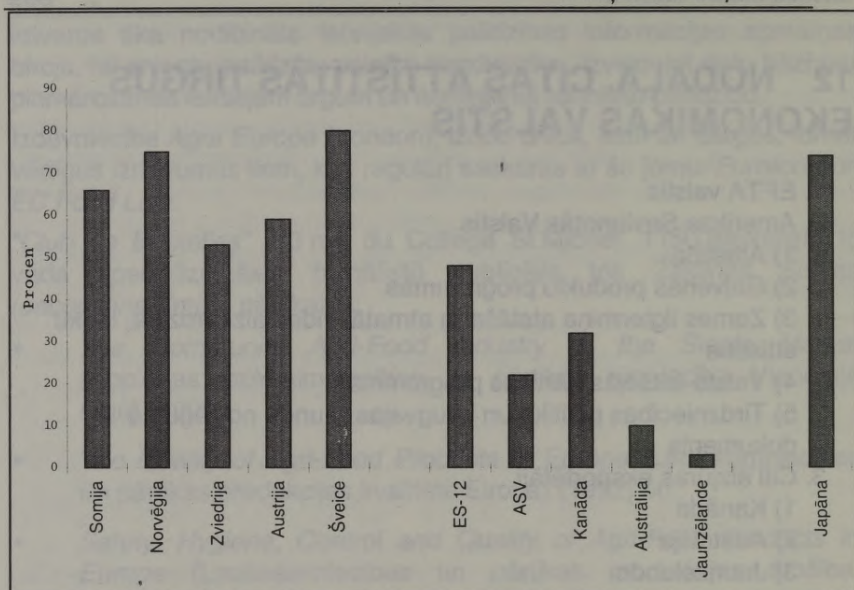
12 NODAĻA. CITAS ATTĪSTĪTĀS TIRGUS EKONOMIKĀS VALSTIS

1. EFTA valstis
2. Amerikas Savienotās Valstis
 - 1) Attīstība
 - 2) Galvenās produktu programmas
 - 3) Zemes ilgtermiņa atstāšana atmatā, vides aizsardzība, lauku attīstība
 - 4) Valsts iekšējās pārtikas programmas
 - 5) Tirdzniecības politika un Urugvajes raunda noslēguma dokuments
3. Citi aizjūras eksportētāji
 - 1) Kanāda
 - 2) Austrālija
 - 3) Jaunzēlande
4. Japāna
Pielikums

Iepriekšējās nodaļas galvenokārt bija veltītas Eiropas Ekonomiskās Kopienas valstīm. Šajā nodaļā tiks aplūkotas arī citas valstis, vairumā gadījumu pavisam īsi, plašāk pievērsoties vienīgi ASV.

Lai sniegtu vispārēju priekšstatu par valsts iejaukšanās apjomiem, 12.1. attēlā sniegti OECD aprēķini par *ražotāju subsīdiju ekvivalentiem (PSE)*¹. Tie parāda "naudas pārskaitījumu apjomu, ko lauksaimniecības politikas rezultātā lauksaimniecības ražotāji saņēmuši no lauksaimniecības produkcijas patērētājiem un nodokļu maksātājiem". Tirgus cenu atbalsts- tai skaitā administratīvi noteiktās cenas, importa muitas tarifi un nodevas, importa kvotas- bija galvenā PSE sastāvdaļa lielākajā daļā valstu. Tomēr arī tiešie maksājumi var būt viens no PSE elementiem (jo sevišķi ASV, ņemot vērā *starpības maksājumus-* par to turpmāk).

¹ producer subsidies equivalent - angļu.val. (tulk. piez.)

12.1. attēls. Ražotāju subsīdiju ekvivalenti (procentos no produkcijas vērtības, 1992.-94.)

Piezīmes un avoti: sk. pielikuma 2. punktu.

1. EFTA valstis

Eiropas Brīvās tirdzniecības asociācija (EFTA) sākotnēji apvienoja septiņas valstis: Islandi, Somiju, Norvēģiju, Zviedriju, Šveici, Lihtenšteinu un Austriju. Atšķirībā no EK tā lauksaimniecībā necentās radīt ne kopēju tirgu, ne arī kopēju politiku. Kā varēja lasīt šīs grāmatas 8. nodaļā, vairumam šo valstu bija ilga lauksaimniecības protekcionisma vēsture, un vairumā gadījumu cenu atbalsta līmenis tajās bija augstāks, nekā EK valstīs. Tām bija jāsastopas ar to pašu pārprodukcijas problēmu, un arī šajās valstīs, cenšoties atjaunot tirgus līdzsvaru, ieviesa ražošanas kvotas un citus pasākumus.

1995. gada 1. janvārī Austrija, Somija un Zviedrija pievienojās Eiropas Savienībai, pārņemot Kopējo lauksaimniecības politiku. Austrijai un Somijai tas nozīmēja ievērojamu cenu pazemināšanos; bet Zviedrija subsīdijas bija sākusi samazināt jau agrāk. Pievienošanās sarunu rezultātā šīs valstis ieguva tiesības vismaz uz laiku turpināt agrākās vai ieviest no jauna dažādas subsīdijas, kuras īsumā tika aprakstītas 9. nodaļā.

Arī **Norvēģijas** valdība jau bija vienojusies par iestāšanos ES, tomēr referendumā tas tika noraidīts. Viens no iemesliem bija bažas par iestāšanās sekām attiecībā uz lauksaimniekiem. Norvēģija ievērojami subsidē ražotāju cenas, daļēji ar cenu starpības maksājumu palīdzību; stingri robežpasākumi ietver tarifus un kvantitatīvos ierobežojumus; eksports tiek subsidēts. Piena ražošana ir pakļauta kvotām.

Šveice atbalsta cenas, ierobežo importu un subsidē atsevišķu produkcijas veidu eksportu, kontrolē piena, ražša sēklu un cukura piedāvājumu. Lai papildinātu lauksaimniecības ražotāju ienākumus, tiek izmantoti tiešie maksājumi, galvenokārt kalnu apvidos. Kopš 1992. gada subsīdijas graudaugiem un kartupeļiem ir aizstātas ar maksājumiem, kurus aprēķina par attiecīgās saimniecības platību un kas nav saistīti ar esošo ražošanu.

2. Amerikas Savienotās Valstis

Vairāk uzmanības jāpievērš attīstības procesiem ASV, daļēji tāpēc, ka ES lauksaimniecības politika tagad ir pieņēmusi mehānismus, kas līdzīgi ASV izmantotajiem, un jo sevišķi sakarā ar ASV vadošo lomu tirdzniecības sarunās.

1) Attīstība

Kā jau uzsvērts 8. nodaļā, 1930. gados sakarā ar Rūzvelta *Jauno kursu* sākās valsts iejaukšanās tirgū, lai pēc depresijas atvieglotu lauku iedzīvotāju grūto stāvokli. 1948. gadā Preču kredīta korporācijai (CCC) tika dots uzdevums "stabilizēt, atbalstīt un aizsargāt lauksaimnieku ienākumus un cenas, palīdzēt uzturēt līdzsvarotu un adekvātu lauksaimniecības preču piedāvājumu... un atvieglot organizētu lauksaimniecības preču sadali".

Vairumam svarīgāko preču cenu subsīdijas bija obligātas, un cenu subsīdiju līmenis bija saistīts ar *paritātes* principu - tas sākotnēji tika izmantots, nosakot attiecības starp cenām par iegādātajiem resursiem un pārdoto produkciju, vadoties no 1910.-1914. gados bijušās situācijas (tas tika uzskatīts par labvēlīgu periodu). Par galveno cenu atbalsta instrumentu izmantoja tā saucamos *neatmaksājamus aizdevumus* (sk. turpmāk).

Kad no jauna parādījās pārprodukcijas problēmas, sākotnējā reakcija bija tā sauktās *Augsnes bankas* izveidošana 1956. gadā. Tai bija divas sastāvdaļas. *Zemes rezerve* piedāvāja slēgt līgumus uz vienu gadu, saskaņā ar kuriem lauksaimniecības ražotāji saņēma kompensāciju par

zemes izņemšanu no ražošanas. Salīdzinot ar iegūtajiem rezultātiem, tas gan izrādījās ārkārtīgi dārgi. Tāpēc šo līgumu slēgšanu pēc 1958. gada ražas novākšanas pārtrauca. *Saglabāšanas rezerve* piedāvāja zemes izmantošanas maiņu uz ilgāku termiņu, pārvēršot to ilggadīgajās ganībās, mežos, ūdenskrātuvēs vai savvaļas rezervātos. Arī vēlākā likumdošanā tika iekļautas līdzīgas programmas.

Bija nepieciešama efektīgāka piedāvājuma kontrole. 1960. gados vienlaicīgi ar cenu subsīdiju samazināšanu tika piedāvāti *zemes novirzīšanas maksājumi*, lai pamudinātu lauksaimniekus neizmantot zemi lopbarības graudu, kviešu un kokvilnas audzēšanai. Tomēr 1963. gada referendumā ražotāji noraidīja *obligāto* piedāvājuma kontroli. Sākot ar 1964. gadu, lauksaimniekiem tika piedāvātas kompensācijas, ja tie piekristu labprātīgai zemes platības ierobežošanai. Tomēr tas bija dārgi un ne visai efektīgi. 1970. gadā tika ieviesta *zemes atstāšanas atmatā* programma, kas noteica, ka graudu un kokvilnas sējumu platības samazināšana par noteiktu procentu ir nosacījums, lai lauksaimnieki iegūtu tiesības uz cenu atbalstu. Tomēr 1970. gados palielinājās eksporta apjomi, tai skaitā eksports uz PSRS, pasaulē bija augstas cenas. Tāpēc centieni ierobežot piedāvājumu samazinājās.

Pēc 1981. gada, no jauna iestājoties eksporta tirgus grūtībām, lauksaimnieku ienākumi samazinājās. Lauksaimniecības un pārtikas likums 1981. gadā noteica minimālo mērķa cenu palielināšanos par aptuveni 6% gadā, līdztekus gaidāmajai inflācijai. Taču patiesībā inflācijas procents samazinājās, kamēr pārprodukcijas uzkrājumi palielinājās, līdz ar to atbalsta izmaksas sāka augt. *Pārtikas drošības likums*¹ 1985. gadā iezīmēja pāreju uz vairāk *tirgus orientētu* politiku (kaut arī Kongresa pieņemtie likumi nebija tik kategoriski, kā Reigana administrācijas priekšlikumi). Atbilstoši šim likumam cenu subsīdijas bija pakāpeniski jāsamazina, bet apstrādājamās zemes platības samazināšana tika izvirzīta kā nosacījums subsīdiju saņemšanai. Daļēji pateicoties šim politikajām izmaiņām, bet daļēji arī lielajam sausumam 1988. gadā, atbalsta izmaksas, kas 1986. gadā bija sasniegušas savu maksimumu gandrīz \$26 miljardu apjomā, samazinājās līdz \$6.5 miljardiem 1990. gadā, jo izdevumu par cenu atbalsta *kreditiem* faktiski vairs nebija (sk. 12.2. tabulu).

1990. gadā *Pārtikas, lauksaimniecības, konservācijas un tirdzniecības likums (FACT)*² mikstināja dažus nosacījumus atbalsta saņemšanai (sk.

¹ Food Security Act - angļu.val. (tulk. piez.)

² Food, Agriculture, Conservation and Trade Act - angļu.val. (tulk. piez.)

turpmāk), tādējādi dodot lauksaimniekiem lielāku rīcības brīvību savas ražošanas stratēģijas izvēlē, lai reaģētu uz tirgus prasībām. Tomēr budžeta problēmas vēl aizvien pastāvēja un tika atspoguļotas 'Kopīgajā budžeta izlīdzināšanas likumā (OBRA), ko Kongress pieņēma vienlaicīgi ar FACT. Tas papildināja dažus FACT noteikumus, lai samazinātu kopējās atbalsta programmas izmaksas.

Rūpes par budžetu bija galvenā tēma arī diskusijās 1995. gadā un 1996. gada sākumā par nākošo Lauksaimniecības likumprojektu 1996-2002. gadiem, kaut arī izdevumi lauksaimniecībai nepārsniedza 2% no Federālā budžeta (tajos neietverot pārtikas programmas, par kurām būs runāts tālāk). Republikāni, kas bija guvuši vairākumu gan Pārstāvju Palātā, gan Senātā, ierosināja krasu izdevumu samazināšanu. Otrs svarīgākais mērķis bija piešķirt lauksaimniekiem lielākas izvēles iespējas savas ražošanas programmas izveidē. Ne velti sākotnējais jaunā likuma nosaukums bija "Brīvību saimniecībai". Pēc ilgstošām konsultācijām starp politiskajām partijām, abām Kongresa palātām un starp Kongresu un valdību (sk. arī 14. nodaļu.) 1996. gada aprīlī tika pieņemts *Federālais lauksaimniecības uzlabošanas un reformas likums (FAIR)*¹. Tas aptver septiņu gadu periodu no 1996. līdz 2002. gadam. Ar šo likumu tiek pilnībā mainīta atbalsta sistēma graudiem un kokvilnai, kā arī tiek izdarītas vairākas citas nozīmīgas izmaiņas. Ir paredzēts, ka kopējais izdevumu apjoms saskaņā ar šo likumu septiņu gadu laikā sasniegs \$47 miljardus, no kuriem \$36 miljardi paredzēti tirgus pārveidošanas maksājumiem (sk. tālāk). Daudzo kompromisu rezultātā ietaupījums, salīdzinot ar iespējamo agrākās sistēmas turpināšanu, ir mazāks, kā sākotnēji bija paredzējuši Republikāņu pārstāvji.

Urugvajes raunda noslēguma dokuments (URA) pārāk neietekmēs ASV lauksaimniecības atbalstu. Laika posmā, kas noteikts par pamatu tarifu ekvivalentu un iekšzemes atbalsta samazināšanai (1986.-1988. gadi), atbalsta līmenis bija nenormāli augsts. Turpmākā subsīdiju samazināšana jau bija "kredits" attiecībā pret URA pieprasītajiem samazinājumiem. Tā kā pieprasītais iekšzemes lauksaimniecības atbalsta samazinājums par 20% attiecas uz lauksaimniecību kopumā, tad lielāks atbalsta samazinājums atsevišķiem produkcijas veidiem atsver mazāku samazinājumu citiem. Tādējādi nebūs nepieciešama turpmāka iekšzemes lauksaimniecības atbalsta samazināšana. Starpības maksājumus, kam agrāk bija liela nozīme kultūraugu

¹ Federal Agricultural Improvement and Reform Act - angļu.val. (tulc. piez.)

ražošanā, samazināšanai nepakļāva, bet jaunie tā sauktie tirgus pārveidošanas maksājumi ir pilnīgi nesaistīti ar cenu līmeni tirgū un ražošanas apjomu.

URA galvenokārt ietekmēs subsidētā eksporta, jo sevišķi kviešu un piena produkcijas, apjomu samazināšanu, nedaudz paaugstinās piena pārstrādes produkcijas un liellopu gaļas iekļūšanas iespējas ASV tirgū. Tāpat ASV apņēmas arī turpmāk nesamazināt cukura importu (sk. iedaļu par "Tirdzniecības politiku"). Attiecībā uz cukuru un, iespējams, arī piena produktiem, varētu rasties nepieciešamība pēc zināmām reformām.

2) Galvenās produktu programmas

Šeit tiek sniegts vienīgi īss un vienkāršots ASV lauksaimniecības politikā izmantoto programmu uzskaitījums (sīkākai informācijai sk. avotus pielikuma 1. punktā).

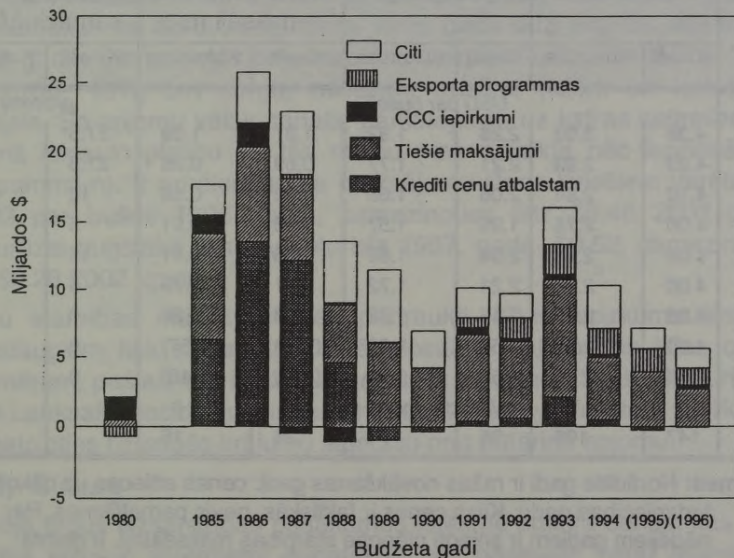
a) Graudaugi un kokvilna

Līdz 1996. gadam galvenie elementi bija šādi (sk. arī 12.1. tabulu):

- ◆ **Mērķa cenas:** kuras 1980. gados tika samazinātas, bet FACT ietvaros 1991.- 1995. gados tās tika iesaldētas.
- ◆ **Ķīlas cenas:** tās ir cenas, par kurām ražotāji var nodot savu produkciju Preču kredīta korporācijai (CCC), saņemot tā sauktos *neatmaksājamus aizdevumus*, ar iespēju produkciju vēlāk atprasīt, ja cenas paaugstinās. Tādējādi šīs likmes darbojas kā tirgus "grīda".
- ◆ **Tiešie (cenu starpības) maksājumi:** tie tika maksāti lauksaimniekiem, lai segtu starpību starp tirgus cenām (vai ķīlas cenām, ja tās bija augstākas) un mērķa cenām. Starpības maksājumi kļuva par subsīdiju izmaksu galveno sastāvdaļu (12.2. attēls).
- ◆ **Apstrādājamās zemes platības samazināšana.** Ķīlas cenas un starpības maksājumi bija pieejami tikai tiem lauksaimniekiem, kuri ievēroja noteiktos minimālos normatīvus apstrādājamās zemes platības samazināšanā. Par noteikto minimālo samazinājumu īpaša samaksa nav paredzēta, bet lauksaimnieki var izvēlēties iespēju neapstrādāt papildus platības, par to saņemot attiecīgu samaksu.

Daļēji lai samazinātu budžeta izmaksas un nodrošinātu lauksaimniekiem lielāku elastīgumu, 1990. gada FACT likums šo maksājumu aprēķināšanai ieviesa *trīskāršo sistēmu*. Šie trīs elementi bija:

- 1) atļautā platība, uz kuras tika audzēti programmā noteiktie graudaugi un par kuru varēja maksāt starpības maksājumus;
- 2) platība, kas jāatstāj atmatā, atbilstoši apstrādājamās zemes platības samazināšanas noteikumiem; un
- 3) 15% tā sauktās *elastīgās* platības, uz kuras ražotājs drīkstēja audzēt jebkādas kultūras, izmantojot attiecīgajā produkcijas programmā paredzēto cenu atbalstu, bet nesaņemot par tām starpības maksājumus.

12.2. attēls. ASV: produktu atbalsta programmu izmaksas

Avoti: USDA, *Agricultural Outlook*. 1995. gada oktobris (35. tabula). Apkopotie dati attiecas uz finansu gadiem, t.i., tie beidzas attiecīgā gada 30. jūnijā. 1995. un 1996. gadam sniegti plānotie aprēķini. Saglabāšanas programmas un lauku attīstības pasākumi šajos datos nav iekļauti, tāpat arī tā sauktās *Pārtikas kartiņu* programmas izmaksas - pēdējā pašlaik ir krietni dārgāka par preču subsīdijām (sk. tekstā).

Viens no nosacījumiem paredz arī to, ka lauksaimnieki var izvēlēties vēl papildus elastīgo platību 10% apjomā no pamatplatības, uz kuras var audzēt jebkuru kultūru, tomēr par to nesaņemot nekādu atbalstu.

Katru gadu tika noteikts obligātais zemes platības samazināšanas apjoms, pamatojoties uz krājumu attiecību pret kopējo patēriņu

iepriekšējā ražas gadā. Zemās ražas rezultātā obligāto samazināšanu uz laiku pārtrauca kviešiem, sākot ar 1993./94. gadu, un kukurūzai 1994./95. gados (12.1. tabula).

12.1. tabula

ASV: Cenu subsīdijas un apstrādājamās zemes platības samazināšana

Gadi	Mērķa cena		Ķīlas cena		Cenu starpības maksājumi		Sējumu platības samazināšana		
	Kvieši	Kukurūza	Kvieši	Kukurūza	Kvieši	Kukurūza	Kvieši	Kukurūza	
	<i>USD par bušeli</i>						<i>procenti</i>		
1987	4.38	3.03	2.28	1.82	1.81	1.09	27.5	20	
1988	4.23	2.93	2.21	1.77	0.69	0.36	27.5	20	
1989	4.10	2.84	2.06	1.65	0.32	0.58	10	10	
1990	4.00	2.75	1.95	1.57	1.28	0.51	5	10	
1991	4.00	2.75	2.04	1.62	1.35	0.41	15	7.5	
1992	4.00	2.75	2.21	1.72	0.81	0.73	5	5	
1993	4.00	2.75	2.45	1.72	1.03	0.28	0	10	
1994	4.00	2.75	2.58	1.89	(0.95)	(0.57)	0	0	
1995	4.00	2.75	2.58	1.89	(0.70)	(0.40)	0	7.5	
	<i>USD par tonnu</i>								
1995	147	108	95	74	26	16			

Piezīmes: Norādītie gadi ir ražas novākšanas gadi: cenas attiecas uz nākošo tirdzniecības gadu. Ķīlas cenas ir faktiskās, nevis pamatlīkmes. Par pēdējiem gadiem ir sniegti plānotie starpības maksājumi. Ir ņemta minimāli prasītais zemes platības samazinājums, kas nepieciešams, lai varētu izmantot doto programmu.

Avoti: USDA, *Agricultural Outlook* 1995. gada oktobris (19. tabula).

Vairāku gadu laikā tika izveidota plaša uzraudzības sistēma, lai pārbaudītu, kā tiek ievēroti apstrādājamās zemes platības ierobežojumi. Līdz ar citām metodēm tiek izmantota aerofotografēšana kombinācijā ar detalizētu informāciju par zemes īpašnieku un zemes izmantošanu.

Šīs sistēmas sarežģītība un pieaugošais ražotāju skaits, kas deva priekšroku tās neizmantošanai, bija vieni no galvenajiem iemesliem, kas noteica jaunā FAIR likuma tapšanu 1996.- 2002. gadiem.

Šis likums izbeidza apstrādājamās zemes platības ierobežošanu, kā arī *starpības maksājumus*, un ieviesa jauna veida maksājumu sistēmu. To varēja izmantot ražotāji, kas vismaz kādā no iepriekšējiem pieciem

gadiem piedalījās kviešu, lopbarības graudu, kokvilnas un rīsu programmās. Viņi uz septiņiem gadiem var slēgt tā sauktos *tirgus pārveidošanas līgumus*, katru gadu saņemot maksājumu, kas nav saistīts ar esošo cenu līmeni. Šie maksājumi ir noteikti par 85% no līgumā noteiktās bāzes platības. Uz šīs platības var audzēt jebkuru graudaugu kultūru. Augļus un dārzeņus parasti var audzēt uz tiem 15% zemes, kas nav pakļauti šādai apmaksai.

Katras saimniecības saņemamā maksājumu apjoma aprēķināšanu sāk ar kopējo budžeta rādītāju, kas ir ierobežots katram atsevišķam gadam, samazinoties no \$5.57 miljardiem 1996. gadā līdz tikai \$4 miljardiem 2002. gadā. Šīs summas tiek sadalītas starp kultūrām: kviešiem- 26%, kukurūzai- 46%, bet sorgo, miežiem, auzām, rīsiem un kokvilnai - pārējais. Šo apjomu vēlāk sadala, pamatojoties uz katras saimniecības līgumā iekļauto platību un tās ražību (kas noteikta pēc iepriekšējām programmām). Ir aprēķināts, ka maksājumu likme kviešiem varētu būt \$0.92 par bušeli 1996. gadā, samazinoties līdz \$0.46 2002. gadā. Kukurūzai augstākā likme varētu būt 1997. gadā- \$0.52, samazinoties līdz \$0.28 2002. gadā

Cenu starpības maksājumi tiek pārtraukti. Ķīlas iepirkumu sistēma graudaugiem tiek saglabāta, tomēr nosakot maksimālās ķīlas cenas (piemēram, pašlaik tās ir \$2.58 par bušeli kviešiem, \$1.89- kukurūzai). ASV Lauksaimniecības ministram ir dotas tiesības samazināt šīs likmes, pamatojoties uz esošo krājumu attiecību pret patēriņa apjomu.

b) Cukurs

Iekšējā tirgus aizsardzības pasākumus ietekmē cukura cenas, kas ASV iekšējā tirgū ir ievērojami augstākas par pasaules cenu līmeni. To sekmēja arī noteiktie ierobežojumi tirgū realizējamajam cukura apjomam. Tādējādi cukura atbalsta programma ir iztikusi bez izmaksām no federālā budžeta: izmaksas sedza patērētāji.

Līdz 1991. gadam ASV importu ierobežoja, katrai atsevišķai piegādātājai valstij nosakot importa kvotas. Pēc tam, sekojot GATT noteikumiem, pēc Austrālijas sūdzības šīs kvantitatīvās kvotas pārveidoja *tarifu kvotu* sistēmā. Imports kvotas robežās tiek pakļauts relatīvi zemiem tarifiem (muitas nodoklis nav jāmaksā par importu no Karību un citām jaunattīstības valstīm), turpretim par precēm, kas pārsniedz kvotu, jāmaksā aizliedzoši augsts muitas nodoklis.

Minētās izmaiņas apsteidza Urugvajes raunda noslēguma dokumentā iekļautās *tarifikācijas* prasības. Tomēr, kaut arī 1990. gadu pirmajā pusē cukura imports strauji samazinājās, ASV nepiekrita nekādiem tirgus pieejas paaugstinājumiem URA ietvaros. Minimālās tirgus pieejas

saistības tika noteiktas aptuveni esošajā importa kvotu līmenī, kas ir apmēram 1.1 miljons tonnu. 1995.-1996. gados, pateicoties ievērojamam samazinājumam iekšzemes cukura ražošanā, kopējā tarifu kvota tika paaugstināta līdz vairāk kā 2 miljoniem tonnu. Importa tarifa likme no bāzes likmes 18.08 centi par mārciņu sešu gadu laikā tiks samazināta par prasītajiem 15%.

FAIR būtiski izmaina valsts atbalsta sistēmu, īpaši ar tirgus kvantitatīvo ierobežojumu (kvotu) atcelšanu. Tas arī maina agrākos noteikumus, pēc kuriem cukura ražotāji varēja saņemt neatmaksājamos aizdevumus (skatīt augstāk- par graudiem), ko izmantoja, lai ražotājiem varētu samaksāt noteikto minimālo cenu. Šādi aizdevumi tagad ir pieejami vienīgi, ja imports pārsniedz 1.5 miljonus tonnu. Pārstrādātājam ir jāmaksā soda nauda (apmēram 1 cents par mārciņu), ja viņš samazina ražošanu. Pretējā gadījumā tiek piemērots *atmaksājams* aizdevums. Tas nozīmē, ka aizņēmējam ir jāatmaksā pilna aizņēmuma vērtība. Ķīlas cenas tiek uzturētas 1995. gada līmenī, kas ir apmēram 18 centi par jēlcukura mārciņu un 22.9 centi rafinētajam cukuram. FAIR arī paaugstina nelielo tirgus nodevu.

c) Piena produkti

Importu ierobežoja ar kvotu palīdzību, kas noteiktas individuāli katrai valstij. URA ietvaros kvantitatīvās kvotas ir aizvietotas ar tarifu kvotām. Sešu gadu laikā tarifi tiks samazināti vismaz par 15%. Lai iekļautos minimālās tirgus pieejas prasībās, kvotas minētajā laika posmā diezgan ievērojami palielināsies sviestam un sausajam vājiņiem. Daļa kvotu rezervētas Meksikai NAFTA ietvaros.

Piena ražošana ir pieaugusi, tajā pašā laikā sviesta patēriņš ir samazinājies. Tas ir izraisījis eksporta apjomu palielināšanos. Piena produkcijas eksports tiek subsidēts, galvenokārt *Piena produktu eksporta veicināšanas programmas* ietvaros. Arī pārtikas palīdzības programma ir bijusi apjomīga, jo īpaši bijušajai Padomju Savienībai. Eksporta subsīdijas ir pakļautas URA noteiktajiem ierobežojumiem, kā rezultātā tās 2000. gadā būs krietni mazākas par 1990. gadu sākuma līmeni.

Piena ražošana ir atbalstīta ar minimālās cenas starpniecību, ko galvenokārt nodrošina, CCC iepērkot sviestu, sausā piena pulveri un Čederas sieru (12.2. tabulā minētos iepirkuma apjomus veido galvenokārt šie produkti). Līdzīgi kā cukura gadījumā, šīs programmas izmaksas galvenokārt sedz patērētāji, maksājot salīdzinoši augstas cenas. Ar FAIR, pēc ilgstošām pretrunīgām diskusijām starp piena pārstrādātājiem un piena ražotājiem par piena cenu līmeni un citiem

jautājumiem, laikā no 1996.-1999. gadam tiks izbeigta atbalsta cenu prakse, tās nomainot ar *atmaksājamā* aizdevuma sistēmu (sk. iepriekš par cukuru). Nodevas piena ražotājiem ir atceltas nekavējoties. Sarežģītā piena *tirgus sadales sistēma*, kas regulē piena tirdzniecību noteiktos apgabalos un kas liek pārstrādātājiem maksāt minimālo cenu, ir jāvienkāršo.

d) Maksājumu ierobežojumi

Lielās valsts subsīdiju summas, kuras saņēmuši atsevišķi individuālie ražotāji, izraisījušas skaļu sabiedrības protestu. Gan 1985. gada, gan arī 1990. gada likumos bija noteikti ierobežojumi maksājumiem. Ar FAIR ir noteikti ierobežojumi vienai saimniecībai vienā gadā saņemamam atbalstam- \$40000 līmenī jaunajiem *tirgus pārveidošanas maksājumiem* un \$75000 līmenī citiem produktu programmu maksājumiem. Tomēr lauksaimnieki zināmā mērā var apiet šos ierobežojumus, sadalot savas saimniecības šķietami neatkarīgos uzņēmumos, kas pieder radniekiem.

3) Zemes ilgtermiņa atstāšana atmatā, vides aizsardzība, lauku attīstība

Kopš tā sauktās *Augsnes bankas* nodibināšanas 1956. gadā nozīmīgs ASV lauksaimniecības politikas mērķis ir bijusi zemju- īpaši erozijai pakļauto, saglabāšana. Zemju izņemšana no apgrozības, kas veikta šajā nolūkā, ir bijusi arī nozīmīga piedāvājuma ierobežošanas programmas sastāvdaļa. Saglabāšanas rezervju programma¹ tika pieņemta 1985. gada Lauksaimniecības likuma ietvaros. Programmas brīvprātīgie dalībnieki var iegūt dotācijas, kas sedz pusi no nepieciešamajiem izdevumiem, lai nodrošinātu ilggadīgu zemes segumu (parasti zāli vai kokus), un ikgadējos maksājumus par zemes platības vienību, par viegli erodējamas vai citādi pret apkārtējo vidi jūtīgas aramzemes atstāšanu atmatā uz 10- 15 gadiem.

Neraugoties uz mēģinājumiem samazināt izmaksas, šī programma tiek turpināta arī FAIR ietvaros 1996.-2002. gados. Tā bija viena no galvenajām prasībām, ko republikāņiem Kongresā bija jāievēro, lai panāktu likuma pieņemšanu. Programma ir ierobežota ar pašreizējo platību 36.4 miljoni akru, kas ir apmēram 8% no ASV kopējās aramzemes platības. Pievēršot lielāku uzmanību vides aizsardzības un tās saglabāšanas aspektiem, programmas kā piedāvājuma ierobežošanas instrumenta nozīme pakāpeniski varētu samazināties. Ir

¹ The Conservation Reserve Program - angļu.val. (tulk. piez.)

vēlreiz apstiprināta arī *Mitro zemju rezerves programma*, kurai pakļauti 975000 akru. Ir apstiprināta jauna Vides kvalitātes veicināšanas programma, lai stimulētu vides uzlabošanas saimniecībās. Bez tam, atbilstoši jaunajai programmai, graudu un kokvilnas ražotāji var izvēlēties ikgadējo tirgus pārveidošanas maksājumu vietā saņemt vienreizēju maksājumu, lai ieviestu valsts apstiprinātu dabas saglabāšanas plānu. FAIR ievieš vai vēlreiz apstiprina arī vairākus citus ar vidi saistītus pasākumus.

Bez tam FAIR ļauj *Lauku Amerikas fondam* 1997.-1999. gados saņemt \$300 miljonus lauku attīstības pētījumiem un programmām.

4) Valsts iekšējās pārtikas palīdzības programmas

ASV pastāv vairākas iekšzemes pārtikas palīdzības programmas. Vislielākā no tām ir tā sauktā *Pārtikas kartīšu programma*¹, kas pieņemta 1964. gadā. Ar šīm *kartītēm* maznodrošinātie iedzīvotāji var iegādāties pārtiku pēc savas izvēles parastajā tirdzniecības tīklā. Šo pabalstu 1990. gadā saņēma 20 miljoni amerikāņu, katrs vidēji \$60 mēnesī. Šie pabalsti nekādā ziņā nenozīmē tādu pašus papildus izdevumus pārtikai (varbūt, to ir mazāk kā ceturta daļa): daļa pārējo ienākumu, kas citā gadījumā tiktu tērēti par pārtikas precēm, tiek tērēti par nepārtikas precēm. Tāpēc no izmaksu viedokļa, kā līdzeklis lauksaimniecības pārprodukcijas samazināšanai, šī sistēma nav rezultatīva.

Tomēr Pārtikas kartīšu programma ir nozīmīga no labklājības viedokļa, un tā ir saņēmusi nozīmīgu politisku atbalstu. Līdz ar joprojām notiekošo lauksaimniecībā nodarbināto skaita samazināšanos un tam sekojošo lauku izcelsmes Kongresa locekļu skaita samazināšanos nevienu Lauksaimniecības likumu vairs nevar pieņemt, nesaņemot arī pilsētas izcelsmes kongresmeņu atbalstu. Ar 1985. gada un 1990. gada likumiem labumu klāstu un ieguvēju loku paplašināja. Krīzes gados programmas izmaksas strauji kāpa, sasniedzot aptuveni \$38 miljardus 1995. gadā un ievērojami pārsniedzot produktu atbalsta programmu izmaksas.

Arī šajā jomā, diskutējot par jauno lauksaimniecības likumu, bija spiediens ekonomēt. Galarezultātā Pārtikas kartīšu programma tika apstiprināta uz nākošajiem diviem gadiem, kamēr Kongress turpinās darbu pie plašas labklājības likumdošanas reformas.

¹ Food Stamp Program - angļu.val. (tulk. piez.)

5) Tirdzniecības politika un Urugvajes raunda noslēguma dokuments

URA vispār atcēla tā saucamo "22. nodaļā paredzēto atteikšanos", kurā ASV bija nodrošinājusi tiesības izmantot kvantitatīvos importa ierobežojumus, lai aizsargātu vietējos ražotājus. Kā jau iepriekš minēts, tas ASV lika aizvietot šos ierobežojumus ar tarifu kvotām, nosakot augstas importa muitas nodokļu likmes par importu virs šīm kvotām. Bez cukura un piena produktiem, par ko jau tika runāts, tas attiecas arī uz liellopu gaļu (kuras importu iepriekš ierobežoja Gaļas importa likums).

ASV eksporta politika ir atklāti agresīva, īpaši izmantojot eksporta subsidēšanu *Eksporta veicināšanas programmas* (EVP) ietvaros. EVP izdevumi 1994. gadā pārsniedza \$1 miljardu, bet sakarā ar budžeta problēmām 1995. gadā tie samazināti līdz \$800 miljoniem. Tas ir mazāk kā URA noteiktais limits. Valdība tomēr ir apņēmusies izmantot eksporta subsīdiju programmas maksimālajā URA un ASV likumdošanā pieļautajā līmenī.

Kviešiem URA noteiktais eksporta subsīdiju apjoma un to vērtības samazinājums varētu būt visai nozīmīgs. Deviņdesmito gadu sākumā eksports ievērojami pieauga salīdzinājumā ar 1986.-1990. gadu bāzes līmeni, kas bija 18.4 miljoni tonnu. 2000. gadam noteiktais limits ir 14.5 miljoni tonnu. Arī lopbarības graudiem, rīsiem, sviestam un sausajam vājpienam URA ierobežojumi varētu būt traucējošs faktors.

FAIR apstiprina jaunu tirdzniecības stratēģiju, saskaņā ar kuru Lauksaimniecības ministram ir jānorāda eksporta tirgi ar lielāko potenciālu, nepieciešamības gadījumos veidojot eksporta palīdzības programmas. Likums paredz turpināt EVP, gan samazinot budžeta līdzekļu apjomu (kas var mainīties no \$250 līdz 579 miljoniem gadā, kas ir maksimālais URA atļautais apjoms). Šajā stratēģijā iekļaujas arī CCC sniegto eksporta kredīta garantiju turpināšana, lai palīdzētu pārdot preces valstīm, kam ir grūtības norēķināties valūtā (URA neprasa samazināt šādas programmas), kā arī kredīti jaunajiem tirgiem, tāpat arī vairākas citas programmas.

Turpināsies pārtikas palīdzība attīstības valstīm, kas sniedzama kārtībā, kas noteikta 1954. gada "Sabiedriskajā likumā 480" ar visiem tā daudzajiem papildinājumiem. Sākotnēji šo programmu ieviesa kā līdzekli, kas palīdzēja atbrīvoties no pārprodukcijas, tomēr tam bija svarīga loma sociāli smagu situāciju mikstināšanā attīstības valstīs. Attīstījusies tendence piegādāto pārtiku pārdot par vietējo valūtu, lai

tālāk finansētu attīstības projektus pārtikas saņēmējvalstīs. URA aicina līguma parakstītājvalstis pakļauties starptautiskas vienošanās rezultātā panāktiem noteikumiem attiecībā uz pārtikas palīdzību. Šo noteikumu mērķis ir samazināt komercirdzniecības pamatu graušanu.

6) Kopsavilkums

No minētā ir redzams, ka FAIR ir atcēlis zemes platības ierobežojumus un starpības maksājumus galvenajiem kultūraugiem, aizvietojot tos ar fiksētiem ikgadējiem maksājumiem, kas nav saistīti ar esošo tirgus cenu līmeni un ražošanas apjomiem. Vairums graudu ražotāju ir apmierināti ar šīm izmaiņām, saredzot tajās sniegto iespēju konkurēt gan iekšējā gan ārējā tirgū bez valsts regulējošās lomas smagās nastas (skatīt arī 14. nodaļu). Vēl vairāk- laikā, kad tirgū ir augstas cenas, viņi kļūst par ieguvējiem no fiksētajiem maksājumiem. Tajā pašā laikā, ja tirgus situācija pasliktināsies, ražotāji nesaņems kompensāciju, kā to nodrošināja agrākā starpības maksājumu sistēma. Ķīlas cenu sistēma gan joprojām sniedz zināmas tirgus garantijas, tomēr ļoti zemā līmenī. No otras puse, tiek apgalvots, ka tirgus signāli būs daudz efektīvāki, izraisot savlaicīgas un perspektīvas izmaiņas ražošanā un tirgū.

Apstrādājamās platības ierobežojumu atcelšana izraisa ražošanas palielināšanos un arī ASV konkurences spiedienu uz pasaules tirgu. Bez tam, par cik tirgus pārveidošanas maksājumi ir atdalīti no ražošanas arī atbilstoši URA izpratnei, ASV būs pat vēl stingrāka pozīcija, panākot sev vēlamo rezultātu nākošajās lauksaimniecības tirdzniecības sarunās, kas atbilstoši URA sāksies 1999. gadā. Tam var būt būtiska ietekme arī uz ES lauksaimniecības politiku.

3. Citi aizjūras eksportētāji

1) Kanāda

Kanāda ar tās plašajiem zemes resursiem un milzīgajām, augsti kapitalizētajām saimniecībām savās rietumu provincēs ir produktīva vairākās lauksaimniecības nozarēs, īpaši graudkopībā un ekstensīvajā liellopu audzēšanā. Šīs produkcijas jomā Kanādas eksports ir ļoti konkurētspējīgs. No otras puses, šīs ražošanas nozares ir ļoti jutīgas attiecībā pret pasaules tirgus svārstībām. Arī mainīgais klimats rada problēmas Kanādas lauksaimniecībai.

Tāpēc *stabilizācija* ir bijusi ilgstoša lauksaimniecības politikas tēma, aptverot vairākas labības apdrošināšanas programmas. Pašreizējā tendence vairāk ir virzīta uz pašas lauku saimniecības darbības stabilizēšanu pretēji pieejai, kas balstījās uz atsevišķiem produkcijas veidiem. Tādējādi atbilstoši 1991. gadā pieņemtajam *Saimniecību ienākumu aizsardzības likumam*¹, *Tīrā ienākuma stabilizēšanas fonds*² stimulē katru lauksaimnieku uzkrāt fondus, ko izmantot finansiālu grūtību periodos. Ražotāji var veidot ikgadēju depozīta noguldījumu 3% apjomā no atļautās tīrās realizācijas, federālā valdība no savas puses iemaksā 2% un provinces valdība attiecīgi 1%. Ražotāji šo depozīta noguldījumu var papildināt līdz pat 20% no realizācijas, bet bez sekojošām iemaksām no federālās un provinces valdību puses. Lauksaimnieki drīkst izmantot šīs rezerves, ja viņu saimniecību bruto peļņa kļūst mazāka par piecu iepriekšējo gadu vidējo līmeni vai ja ģimenes ienākumi nokrītas zem 20000 Kanādas dolāru. Atšķirībā no agrākajām programmām ražotājiem vairs nav jācenšas maksimāli palielināt šādi izņemto līdzekļu apjomu, ja nav īpašu finansiālu grūtību ja nauda netiek izņemta, tā galu galā kļūst par attiecīgā ražotāja pensijas fondu.

Kaut arī saimniecības *drošības garantēšanas* pieejai Kanādā ir daudz lielāka nozīme kā citās valstīs, svarīgs ir arī produktu atbalsts.

Katru gadu prēriju provincēs (Manitoba, Alberta un Saskačevana ir galvenās graudaugu audzētājas provinces) Kanādas Kviešu padome³, konsultējoties ar federālo valdību, nosaka kviešu, miežu un auzu *sākotnējās cenas*, kas pamatojas uz gaidāmajiem tirgus nosacījumiem. Šo cenu maksā ražotājiem par viņu piegādāto produkciju. Ja vidējā realizācijas cena gada laikā ir mazāka par *sākotnējo cenu*, tad federālā valdība kompensē deficītu. Dažos gados bija nepieciešamas ievērojamas Federālās subsīdijas.

Federālā valdība bija spiesta veikt lielus un aizvien pieaugošus maksājumus, pateicoties tās ilgtermiņa saistībām subsidēt graudaugu un eļļas augu transportēšanu no prērijas provincēm uz eksporta vietām Rietumu un Austrumu jūras robežpunktos. Šo *Rietumu graudu transportēšanas likumu* citas valstis- jo īpaši ASV, uztver kā maskētas eksporta subsīdijas.

¹ Farm Income Protection Act- angļu.val. (tul. piez.)

² Net Income Stabilisation Account - angļu.val. (tul. piez.)

³ Canadian Wheat Board- angļu.val. (tul. piez.)

Citi nozīmīgi produkcijas veidi ir pakļauti samērā plašai tirgus intervencei. Tāpat kā citās tirgus ekonomikas valstīs, problēmas rada piensaimniecības sektors, jo tajā strādā daudzas mazas saimniecības, bet sevišķi tā iemesla dēļ, ka vairumā gadījumu šīs saimniecības atrodas Austrumu provincēs- Ontārio un Kvebekā. Kvebekas īpašās politiskās attiecības ar Federāciju daļēji ir iemesls samērā augstajam atbalsta līmenim. Visu pienu saimniecībām ir jārealizē caur provinces ražotāju tirgus padomēm, kas nosaka pienu cenu, pamatojoties uz pilnām ražošanas izmaksām. Kopējo saražotās produkcijas apjomu ierobežo ar individuālajām ražotāju kvotām, ko nosaka atbilstoši tirgus pieprasījumam pie šādās cenās. Par pārstrādei paredzēto pienu tiek saņemta *mērķa cena*, ko nodrošina ar valsts subsīdiju palīdzību. Šķidru pienu nedrīkstēja importēt no ASV. Sviesta un siera imports bija pakļauti importa tarifiem un kvotām, bet sausā pienu imports- tarifiem.

Putnkopības produktiem (olām, cāļiem, titariem) ir izstrādātas cenu atbalsta un piedāvājuma ierobežošanas programmas, kas līdzīgas šķidrā pienu programmai. Piedāvājuma vadīšana attiecas arī uz tabaku.

1995. gadā federālā valdība pasludināja virkni pasākumu, lai attīstītu vairāk uz tirgu orientētu pieeju un trīs gadu laikā samazinātu lauksaimniecības subsīdiju budžetu no 2.1 līdz 1.7 miljardam Kanādas dolāru. Konkrēti, tika izbeigtas graudaugu transporta subsīdijas, kas ietaupīja aptuveni 561 miljonu dolāru gadā. Kompensācijas tika nodrošinātas ar *one-off* maksājumiem ražotājiem prērijās (šo maksājumu kopsumma sasniedza 1.6 miljardus dolāru), kā arī ar investīcijām graudu transportēšanas un tirdzniecības uzlabošanai, tāpat arī ar 1 miljarda dolāru ieguldījumu graudu un citu lauksaimniecības pārtikas produkcijas *eksporta kredīta garantijām*. Tas bija svarīgs solis, kas attiecīgajos rajonos varēja izraisīt izmaiņas tirdzniecības struktūrā un pāreju no graudaugu ražošanas uz citām kultūrām vai lopkopību.

Valdība arī paziņoja par savu nodomu turpmāk attīstīt *kopienākumu stabilizēšanas* programmu, kas veidota, pamatojoties uz *Tirā ienākuma stabilizēšanas fonda* darbību (sk. iepriekš). Federālais atbalsts tiktu samazināts no 850 miljoniem līdz 600 miljoniem dolāru, bet attiecīgās provinces daļa fondā pieaugtu, kopā dodot valdības atbalstu 1 miljarda Kanādas dolāru apjomā.

URA ietvaros Kanādas maksimāli pieļaujama *Atbalsta kopējais novērtējums (AMS)*¹ samazinās no 5.2 miljardiem 1995. gadā līdz 4.3 miljardiem 2000. gadā. Kanādas varas iestādes uzskata, ka tas neprasis pašreizējā palīdzības līmeņa papildus samazināšanu, jo jau 1993. gadā AMS bija vairs tikai 3.1 miljards Kanādas dolāru, bet iepriekš aprakstītie pasākumi izraisīs turpmāku šī rādītāja samazināšanos. Tomēr federālā valdība ir paziņojusi par savu nolūku samazināt subsīdijas piena ražošanai un meklēt citus veidus, kā atbalstīt šo nozari.

1989. gadā pieņemtais ASV- Kanādas Brīvās tirdzniecības līgums, kas kopš 1994. gada 1. janvāra iekļauts Ziemeļamerikas Brīvās tirdzniecības līgumā (NAFTA, ietver arī Meksiku), pieprasīja Kanādai pakāpeniski atcelt tās tarifu un ārpustarifu importa barjeras, kaut gan Kanāda ieguva izņēmuma tiesības piena, putnu un olu ražošanas nozarēm, kur Kanādas cenas ir krietni virs ASV cenu līmeņa. Lai ieviestu URA, Kanādai vajadzēja aizvietot šo jūtīgo produktu kvantitatīvos importa ierobežojumus ar tarifu kvotām, un atvērt *minimālas tirgus pieejas iespējas* (skatiet 13. nodaļu). Tomēr tarifi apjomiem, kas pārsniedz kvotu, joprojām ir ļoti augsti (vairāk kā 200%), un tie tiks samazināti tikai par prasītajiem minimālajiem 15%. Izcēlās konflikts ar ASV, kas pastāvēja, ka NAFTA aizliedz jebkādas jaunus tarifus, kamēr Kanādas valdība uzskatīja, ka URA ir virsroka. Divpusēju sarunu rezultātā šo jautājumu neizdevās atrisināt, un ASV iesniedza to izskatīšanai NAFTA *padomei* (neatkarīga priekšsēdētāja vadībā).

NAFTA nozīmē nevis trīspusēju līgumu par tirgus pieeju, bet tā aptver trīs divpusēju līgumu komplektus. Ir paredzams, ka tarifu samazināšana var atstāt lielu ietekmi uz Kanādas tirdzniecību ar svaigiem augļiem un dārzeņiem: tāpēc Kanāda diskutēja par speciālām garantijām šajā jomā.

Šķiet, ka Kanādas graudu un eļļas augu eksports būs ieguvējs gan no NAFTA, gan arī no URA visas pasaules mērogā. URA noteiktie eksporta subsīdiju ierobežojumi attiecas gan uz Kanādas tiešajām eksporta subsīdijām, gan graudu transporta subsīdijām. Kā redzams no iepriekš teiktā, Kanāda jau ir atcēlusī graudu transporta subsīdijas, kas bija galvenais iemesls nesaskaņām, jo īpaši ar ASV, kuras ražotāji turpina kritizēt Kanādas Kviešu padomes cenu praksi, kamēr Kanādas puse iebilst pret ASV eksporta subsīdijām Eksporta veicināšanas

¹ *Aggregate Measure of Support* - angļu.val.- GATT sarunās izmantots rādītājs, lai naudas izteiksmē novērtētu dažādās valstu nodrošinātās ražošanas un tirdzniecības atbalsta programmas (red. piez.)

programmas ietvaros. Pēc strauja Kanādas graudu eksporta pieauguma uz ASV, abas valstis vienojās par Kanādas kviešu eksporta ierobežojumu 1.5 miljonu tonnu apmērā ar samazinātām tarifu likmēm 1994./95. gados. Turpmākajos 1995/96. gados ASV uzraudzīs šo tirdzniecību un attiecīgi rīkosies, ja kviešu eksports sasniegs *neproporcionālu* līmeni salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu.

2) Austrālija

Austrālijai ir milzīgi zemes resursi, kas graudus, liellopu un aitu gaļu, kā arī vilnu ļauj ražot ar zemām izmaksām. Nelielais iedzīvotāju skaits - 17 miljoni, ierobežo vietējā tirgus iespējas. Austrālijas lauksaimniecība ir stingri orientēta uz eksportu. Normālos laika un tirgus apstākļos vilnas, kokvilnas, cukura, kviešu un miežu eksports sasniedz vairāk nekā 80% no kopējā produkcijas apjoma; liellopu gaļas, piena produktu un rīsu eksports sasniedz 50-60% no ražošanas apjoma. Lauksaimnieki ir mēģinājuši uzlabot ražošanas un realizācijas efektivitāti, bet politikas pasākumi ir vērsti, lai veicinātu strukturālās izmaiņas.

Pagātnē, galvenokārt lauksaimnieku un patērētāju 1930. gadu depresijas un Otrā Pasaules kara laikā gūtās pieredzes rezultātā, lauksaimnieki ieguva virkni dažādu cenu un ienākumu atbalsta programmu. Šī attieksme sāka mainīties kopš 1973. gada, kad Lielbritānijas tirgus- līdz tam ļoti svarīgs Austrālijas eksportam, iekļāvās Eiropas Kopienas CAP aizsardzības mehānismā. Tajā pašā laikā strauji sāka attīstīties Āzijas tirgus. Tas noveda pie nepārtraukta pārstrukturēšanas procesa, cenu atbalsta un subsīdiju atcelšanas, realizācijas programmu maiņām, importa nodokļu samazināšanas un importa kvantitatīvo ierobežojumu atcelšanas (izņemot dažas siera šķirnes). Austrālija pašlaik ir viena no retajām attīstītās tirgus ekonomikas valstīm, kur rūpniecības preču aizsardzība pārsniedz lauksaimniecības preču aizsardzību.

Tomēr dažiem obligātiem tirdzniecības pasākumiem (kas ir noteikti ar likumu un ko pārvalda valdības ieceltas padomes) vēl aizvien ir svarīga loma, un vispārējā brīvā tirgus kontekstā dažas nozares ir izņēmums.

Krasas strukturālas izmaiņas ir notikušas piena ražošanā (laika posmā no 1970. līdz 1990. gadam piensaimniecību skaits samazinājās vairāk par pusi, kamēr vidējais saimniecības lielums pieauga). Šī nozare ir konkurētspējīga starptautiskajā tirgū un ir krietni palielinājusi savu eksportu uz Āzijas valstīm. Tomēr arī šī nozare ir bijusi pakļauta daudziem noteikumiem. Līdz pat 1995. gadam *tirgus atbalsta fonda* ietvaros tika veikti maksājumi par visu piena produkcijas eksportu.

Fonds tika finansēts no nodevām par visu saražoto pienu, kas faktiski nozīmēja, ka Austrālijas patērētāji maksāja salīdzinoši augstāku cenu. Pēc 1990. gada šī sistēmā kļuva apdraudēta, jo importu no Jaunzēlandes atviegloja abu valstu līgums par *Ciešākām ekonomiskām attiecībām*. Sekojot URA noteikumiem, 1995. gada 1. jūlijā atcēla tiešās eksporta subsīdijas. Atbilstoši jaunajai *lekšzemes tirgus atbalsta programmai* lauksaimnieki maksā mainīgu nodevu par pienu, kas patērēts savām vajadzībām kā dzeramais piens, kamēr pārstrādātāji maksā nodevu par pienu, kas pārstrādāts piena produktos vietējam tirgum. No fonda, kas radies šo maksājumu rezultātā, lauksaimniekiem piešķir maksājumus par visu pienu, ko tie piegādā pārstrādei: īpatnējs apburtais loks, kas tomēr patērētājiem liek segt lielāko atbalsta izmaksu daļu. Maksājumu līmeni plānots pakāpeniski samazināt atbilstoši norunātam grafikam, un šī programma beigs savu darbību 2000. gadā.

Arī cukura ražošanā Austrālija ir ražotājs ar zemām izmaksām un tīrais eksportētājs. Tomēr lielāko daļu Austrālijas cukura ražošanas kontrolē Kvinlendas Cukura korporācija, kurai šajā valstī ir ekskluzīvas pircēja tiesības un kas piešķir platības kvotas ražotājiem un kontrolē visu eksportu. Imports (tas bija aizliegts līdz pat 1989. gadam) ir pakļauts augstiem tarifiem. Šie pasākumi tiek pārskatīti, bet ierosinātās izmaiņas sastop spēcīgu likumdevēju pretestību.

Austrālijas Kviešu padome līdz šim kontrolēja vietējo tirgu un tai vēl aizvien ir eksporta monopols. Valdība garantē 85% Padomes aizņēmumu no komercbankām, kas tiek izmantoti, lai nodrošinātu avansa maksājumus kviešu audzētājiem par eksportētajiem kviešiem. Padomes eksporta monopolu uzskatīja par nepieciešamu, lai darbotos pretī citu valstu tirdzniecības pasākumiem, tomēr pēc eksporta subsīdiju ierobežojumiem, kas panākti Urugvajas raundā, šī monopola nepieciešamība tiek pārskatīta.

Austrālijas eksports ir cietis no importētājvalstu protekcionisma, kā arī no ASV un EK eksporta subsīdijām trešo valstu tirgū. Austrālija no EK ieguva nelielas priekšrocības kvotas liellopu gaļai un sieram un pielietoja *brīvprātīgos ierobežojumus* savas aitu gaļas eksportam uz EK, kā arī liellopu gaļas eksportam uz ASV. Attiecīgās realizācijas padomes-Austrālijas Gaļas un lopu korporācija un Austrālijas piena korporācija, vada šos pasākumus, lai gan tās faktiski neveic pašu tirdzniecību, kā to dara Kviešu padome.

Austrālija ieņēma agresīvu nostāju lauksaimniecības liberalizācijas jautājumā Urugvajas raundā, un šis vienošanās rezultātā tai vajadzētu

būt vienai no galvenajām ieguvējām, jo sevišķi tāpēc, ka URA nenosaka ierobežojumus nesubsidētā eksporta paplašināšanai.

3) Jaunzēlande

Jaunzēlandē ir klimats, kas visu gadu ļauj ganīt liellopus un aitas atklātās ganībās. Valstī ir lielas un efektīvas saimniecības. Gaļas, piena produktu un vilnas eksportam ir svarīga nozīme valsts vispārējā ekonomiskajā attīstībā.

Valsts atbalsts lauksaimniecībai sevī ietver galvenokārt atbalstu zinātniskajiem pētījumiem, kā arī atsevišķu pesticīdu un slimību kontrolei. Kaut arī ražotāju padomēm ir nozīmīga loma eksporta organizēšanā, tās lielā mērā ir neatkarīgas no valdības. Piemēram, Jaunzēlandes Piensaimnieku padomi vada piensaimniecību kooperatīvu ievēlēti pārstāvji. Tai pieder eksporta monopols, kas nosaka katra produkta eksporta cenas un apjomus, un tā iepērk visu kooperatīvos ražoto eksportam paredzēto piena produkciju. Padomei ir arī cenu stabilizējoša funkcija, kas regulē tirgu tā, lai laika gaitā izlīdzinātu ražotāju ienākumus.

Izteiktā orientācija uz eksportu tomēr padarījusi lauksaimniecību jūtīgu pret izmaiņām eksporta tirgū- konkrēti Lielbritānijas, kādreizējā Jaunzēlandes lielākā klienta, iekļaušanās CAP mehānismos 1973. gadā bija smags trieciens. EK piešķīra Jaunzēlandei ierobežotu kvotu tās sviesta eksportam un vēl mazāku kvotu sieram. Jaunzēlande attiecināja *brīvprātīgās ierobežošanas līgumu* uz savas aitas gaļas eksportu. Arī ASV tirgū Jaunzēlandei bija jāievēro importa ierobežojumi piena produkcijai, un- tāpat kā Austrālija, tā ierobežoja savu liellopu gaļas eksportu uz ASV, lai iekļautos kvotā.

Šīs problēmas daļēji tika pārvarētas ar ražošanas diversifikāciju, palīdzēja arī tirgus paplašināšanās Japānā, Tuvajos Austrumos un Austrālijā. Arī Jaunzēlande Urugvajas raunda sarunās dedzīgi atbalstīja lauksaimniecības tirdzniecības liberalizāciju, un tā cer gūt labumu no noslēguma dokumenta. Un atkal, tāpat kā Austrālija, atbilstoši URA noteikumiem Jaunzēlande var palielināt savu nesubsidēto eksportu bez ierobežojumiem.

4. Japāna

Japāna ir blīvi apdzīvota valsts ar ierobežotiem zemes resursiem. Tā neizbēgami ir atkarīga no pārtikas importa. Lai atbalstītu vietējos ražotājus, Japānā vēl aizvien ir spēkā *pārtikas drošības arguments*, kas

kādreiz bija nozīmīgs arī vairākās Rietumeiropas valstīs. Tomēr saimniecības ir ārkārtīgi mazas, un lielākoties tās apstrādā cilvēki, kuru galvenais ienākumu avots ir cita darba vieta, no šī darba brīvajā laikā: darba ražīgums ir zems un nav tik vienkārši palielināms.

Par ļoti svarīgiem tiek uzskatīti strukturālie uzlabojumi. Tomēr tos daļēji kavē augstās rīsu cenas, kas stimulē nelielu zemes gabalu apstrādāšanu rīsu audzēšanai pat apbūvētos rajonos, kā arī tradicionālās problēmas zemes nomāšanā. Tomēr likumdošana tiek attīstīta virzienā, lai atvieglotu zemes nomāšanu. Un, par cik daudzi lauksaimnieki pieskaitāmi vecākajai paaudzei, strukturālās izmaiņas var paātrināties.

Rīsi ir galvenais saimniecību ienākumu avots. Pirmajos gados pēc Otrā Pasaules kara valdības mērķis, iejaucoties rīsu tirgū, galvenokārt bija patērētājiem nodrošināt pietiekošu produkcijas apjomu. Rezultātā rīss kļuva par galveno politisko instrumentu saimniecību ienākumu palielināšanai. Imports tika stingri kontrolēts un faktiski tas līdzinājās nullei. Arī vietējais tirgus tiek kontrolēts. Cena, ko saņem ražotāji, astoņas reizes pārsniedz pasaules cenu līmeni, tajā pašā laikā patērētājiem rīsi tiek pārdoti par salīdzinoši zemākām cenām, radot valstij ievērojamu deficītu. Augstā ražotāju cena veicināja pārprodukcijas rašanos un uzkrājumu veidošanos. Lai ierobežotu ražošanu, tika mēģināts ieviest zemes novirzīšanas programmu. (Pēc sliktās ražas 1993. gadā Japāna importēja rīsus, tomēr šis gadījums tika uzskatīts par izņēmumu.)

No otras puses, Japāna bija kļuvusi par lielāko lopbarības graudu, eļļas augu, cukura, gaļas un dažu piena pārstrādes produktu importētāju. Pateicoties savam lielajam iedzīvotāju skaitam, kas ir arī turīgi, un zināmā mērā mainoties patēriņam Rietumu ēšanas stila virzienā, Japānas tirgus sniedz lielas iespējas iespējamiem citvalstu eksportētājiem. Spēcīga starptautiska spiediena rezultātā Japāna 1988. gadā sāka samazināt savas importa kvotas liellopu gaļai, piena produktiem, apelsīniem un citiem augļiem, kā arī citām precēm.

Urugvajai raundā Japānai tika pieprasīts veikt turpmāku tirdzniecības liberalizāciju. Vispretrunīgākais jautājums bija rīsi. Tomēr pēc tam, kad EK un ASV bija atradušas kompromisu, arī Japānas valdība beidzot piekrita minimālās tirgus pieejas iespējām, kas atbilstu 4% no iekšzemes rīsu patēriņa 1995. gadā, pakāpeniski pieaugot līdz 8% 2000. gadā. Importa ierobežojumi kviešiem, lopbarības graudiem un atsevišķiem piena produktiem ir aizvietoti ar tarifu kvotām, kas līdz

2000. gadam tiks palielinātas. Muitas nodokļus augu eļļām, gaļai, olām, atsevišķiem augļiem un citiem produktiem samazinās.

Tirdzniecības liberalizācija vēlreiz ir apstiprinājusi lauksaimniecības politikas pārskatīšanas nepieciešamību. 1993. gadā pieņemtās likumdošanas mērķis bija veicināt efektīvāku un stabilāku saimniecību veidošanos, kas ietvertu gan individuālās, gan kolektīvās saimniecības. Tomēr daudzie risu ražotāji- vairums no tiem strādā citā pamatdarbā- vēl aizvien ir spēcīgs lobijs, kas kavē efektivitātes attīstību. Kompensācija par ārvalstu konkurences pastiprināšanos ietver ievērojamus valsts izdevumus lauku infrastruktūras attīstībai un lētiem kredītiem.

Japānas nevēlēšanās pilnīgi atvērt tās risu tirgu izrādījās par šķērslī arī brīvās tirdzniecības līguma noslēgšanai Āzijas Klusā okeāna valstu ekonomiskās sadarbības foruma ietvaros (APEC- kas bez Japānas ietver ASV, Kanādu, Austrāliju, Jaunzēlandi, Ķīnu un divpadsmit citas Klusā okeāna piekrastes valstis). Kompromiss, kas tika panākts 1995. gada novembrī, iedibināja principus, kuru mērķis ir atbrīvot visu tirdzniecību un investīcijas šajā reģionā līdz 2020. gadam. Bet *jūtīgo* sektoru, tai skaitā lauksaimniecības un tekstilizstrādājumu, liberalizācija tiktu risināta *elastīgā* formā.

PIELIKUMS

1. Avoti. OECD gada pārskati *Agricultural Policies, Markets and Trade-Monitoring and Outlook* aptver Rietumeiropu, Ziemeļameriku, Okeāniju un Japānu: tie ir visaptveroši, bet lielākajai lasītāju daļai pārāk detalizēti. Noderīgs materiāls atrodams arī *GATT Trade Policy Reviews* (Tirdzniecības politikas pārskati), lai gan tie aptver ne tikai lauksaimniecību, bet gan visas nozares.

Darbā *Agricultural Protectionism in the Industrialised World* (Lauksaimniecības protekcionisms industrializētajā pasaulē), ko iespēšanai sagatavojis *F.H.Sanderson, Resources for the Future, Washington, D.C., 1990-* ir lieliski pētījumi par Kanādu, Austrāliju, Jaunzēlandi un Japānu, kas tagad pārņemti Urugvajes raunda noslēguma dokumentā.

Amerikas Savienotajās Valstīs ASV Lauksaimniecības departaments (USDA) izdod ļoti daudz regulāru pārskatu, kā arī īpašus pētījumus. Īpaši noderīgs ir ikmēneša *Agricultural Outlook*. Ir pieejama arī plaša akadēmiskā literatūra: skatiet, piemēram, *Agricultural and Food Policy: Issues and Alternatives for the 1990s* (Lauksaimniecības un pārtikas politika: 1990. gadu problēmas un alternatīvas), ko iespēšanai

sagatavojis *R.G.F.Spitze* (Illinoisas universitāte, 1990). Labus pētījumus par zemes platības ierobežošanu ir veicis *D.Ervin*, *Some lessons about the political-economic effects of set-aside: the United States experience* (Dažas mācības par zemes izņemšanas no ražošanas politiski ekonomiskajām sekām: ASV pieredze), *Set-Aside* (Zemes atstāšana atmatā), red. *J.Clarke* (*British Crop Protection Council:1992*). Īpaši nodēriģu un kritisku analīzes darbu veicis Austrālijas Lauksaimniecības un resursu ekonomikas birojs (*Australian Bureau of Agricultural and Resource Economics -ABARE*) *US Farm Bill 1995* (Canberra, 1995). Visi šie pētījumi vēl klusē par FAIR likumu 1996.-2002. gadiem. Tomēr arī šajā jomā ir gaidāmi daudzi pētījumi un komentāri. *Washington Report*, ko izdod *Sparks Companies, Inc.*, ir vērtīgs avots regulārai informācijas un komentāru ieguvei.

Attiecībā uz pašu Austrāliju ABARE un Rūpniecības Komisija ir sagatavojusi vairākus pārskatus par dažādiem preču sektoriem. Skatiet arī *D.MacLaren* "The political economy of agricultural policy", *Journal of Agricultural Economics (UK)*, 43.3, Sept. 1992 (pp.424.-439). ("Politekonomija un lauksaimniecības politika", Lauksaimniecības ekonomikas žurnāls).

Jaunākā šajā nodaļā minētā informācija par Austrāliju, Kanādu un ASV ir iegūta, arī tieši kontaktējoties ar šo valstu misijām Eiropas Savienības mītnē Briselē, bet ASV gadījumā - no Komisijas delegācijas Vašingtonā, tāpat arī no paša ASV Lauksaimniecības departamenta.

2. Ražotāju subsīdiju ekvivalenti (PSE). Tos radīja OECD, lai sniegtu vispārēju priekšstatu par valdības iejaukšanās apjomāmpārtikas un lauksaimniecības jomā, kuru varētu izmantot GATT Urugvajas noslēguma dokumenta kontekstā. Iepriekš minētie OECD pārskati sniedz detalizētu metodoloģijas skaidrojumu un rezultātus. PSE tika plaši pieņemti, neraugoties uz neizbēgamajām metodoloģijas problēmām. Ir jāatzīmē, ka:

- ◆ tie nemēra lauksaimnieku ieguvumu no atbalsta pasākumiem, bet tikai šī atbalsta izmaksas no patērētāju un/vai nodokļu maksātāju puses;
- ◆ PSE nemēra arī tirdzniecības izkropļošanas pakāpi (dažas metodes ir vairāk tirdzniecību kropļojošas nekā citas);
- ◆ tos nelabvēlīgi ietekmē pasaules cenu izmaiņas, pat ja vietējā politikā nav bijušas izmaiņas; un
- ◆ tie neatbilstoši atspoguļo piedāvājuma ierobežojumus, vai tie būtu tiešie pasākumi, kā ražošanas kvotas, vai maksājumi, kas saistīti ar piegādes kontroli, kā ASV starpības maksājumi.

Šī pēdējā problēma ir kļuvusi aktuālāka, kopš EK ir ieviesusi kompensācijas maksājumus ar nosacījumu par zemes izņemšanu no ražošanas.

Arī *Patērētāju subsīdiju ekvivalentus* (CSE) aprēķina OECD. Tos veido starpība starp ar tirgus cenu atbalstu saistītajiem tirgus pārdales maksājumiem un jebkurām ar lauksaimniecības politiku saistītām patērētāju subsīdijām. Netiek ņemtas vērā labklājības pārtikas programmas, tādas kā ASV Pārtikas kartiņu programma, izņemot, ja tādējādi tiek palielināts patēriņš. Būtībā CSE vajadzētu labāk saukt par *patērētāju nodokļu ekvivalentiem*, jo tiem vienmēr ir negatīva zīme. Tie šeit nav parādīti, jo tie no PSE atšķiras galvenokārt ar to, ka CSE nav iekļauti starpības maksājumi vai tiešie maksājumi, kas tiek finansēti no nodokļiem un nevis caur tirgus cenām.

Šīs problēmas tika aplūkotas *H.de Gorter* un *D.R.Harvey* darbā *Agricultural Policies and the GATT: Reconciling Protection, Support and Distortion, Working Paper 90-6 of the International Agricultural Trade Research Consortium*. ("Lauksaimniecības politika un GATT: Samierinošā aizsardzība, atbalsts un kropļošana, Starptautiskās lauksaimniecības tirdzniecības pētniecības konsorcija, 90-6. darba dokuments), var iepazīties Lauksaimniecības Ekonomikas Departamentā pie Dr.Gortera, Kornella Universitāte, Itaka, Ņujorka, 14853).

13 NODAĻA. LAUKSAIMNIECĪBAS TIRDZNIECĪBAS PROBLĒMAS

1. EK tirdzniecība
 - 1) EK iekšējā tirdzniecība
 - 2) EK ārējais tirgus
2. EK speciālie importa pasākumi
 - 1) Vispārējā priekšrocību sistēma (VPS)
 - 2) ACP cukurs
 - 3) Vidusjūras valstis
 - 4) Gaļa
 - 5) Piens produkti
 - 6) Labības aizstājēji
3. GATT un Urugvajes raunds
 - 1) Iekšējā tirgus atbalsts
 - 2) Eksporta subsīdijas
 - 3) Tirgus pieeja
 - 4) Citi nosacījumi
 - 5) Dažas problēmas un sekas
4. Centrāleiropa
Pielikums

Iepriekšējās nodaļās aprakstītās tendences rada spriedzi lauksaimniecības produkcijas tirdzniecībā. Saražotās produkcijas apjoma pieaugums, kas bijis iespējams, pateicoties tehnoloģijas attīstībai, bet ko pārmērīgi veicinājis valsts atbalsts, un salīdzinoši lēnais pieprasījuma pieaugums ir iemesls tam, ka tradicionālās eksportētājvalstis zaudē tirgu bijušajās importētājvalstīs. Pasaules tirgū vērojama aizvien intensīvāka eksportētāju konkurence. Laiku pa laikam šo spriedzi mazina apjomīgāki importa pieprasījumi no tādām valstīm, kā bijusi PSRS un atsevišķiem mazāk attīstītiem pasaules reģioniem. Tomēr pieprasījumu lielākoties samazina pirktspējas trūkums. Arī pārtikas palīdzības programmām ir savas robežas, kaut arī tās palīdz bada laikos.

Kopš CAP pirmsākumiem starp ES un ASV nepārtraukti notiek pārrunas par tirdzniecību. Neveiksmi piedzīvojuši starptautiskie tirdzniecības līgumi par kviešiem un cukuru, ar kuru palīdzību tika mēģināts

nostabilizēt pasaules tirgu pēckara posma sākumā. Daudzpusējie centieni liberalizēt pasaules tirgu ar GATT palīdzību lauksaimniecības jomā guva maz panākumu, līdz beidzot pēdējā Urugvajas raundā, par spiti lielajām grūtībām, tika panākta ilgtermiņa vienošanās.

Veikti neskaitāmi pētījumi par lauksaimniecības tirdzniecības liberalizācijas sekām. Daži šī darba aspekti vēl joprojām ir diskutējami (sk. 6. nodaļas pielikuma 3. punktu un šīs nodaļas pielikuma 1. punktu). Tomēr vispārējā tendence ir skaidra. Daudzpusēja tirdzniecības liberalizācija, samazinot cenas valstīs ar attīstītu protekcionismu, stimulētu patēriņu un samazinātu ražošanu šajās valstīs; importa pieprasījuma pieaugums paaugstinātu pasaules tirgus cenas. No tā gūtu labumu kā eksportētāji, tā arī patērētāji un nodokļu maksātāji bijušajās aizsargātajās importētājvalstīs (jaunattīstības valstīs šīs sekas ir pretrunīgākas). Ražotāji šajās valstīs būtu zaudētāji, kaut arī pasaules cenu celšanās mīkstinātu stāvokli. Tomēr vispārējais ekonomiskās labklājības pieaugums veicinātu ražotāju izmaksu kompensēšanu ar tiešo maksājumu palīdzību, nodrošinot tiro ieguvumu.

Tomēr importētājvalstīs šiem argumentiem nav pietiekamas politiskās ietekmes. Ja šāda soļa negatīvā ietekme uz ražotājiem ir acīm redzama, tad patērētāju guvums ir visai neskaidrs un nepamanāms. Konceptija par ieguvēju maksātām kompensācijām par labu zaudētājiem izraisa teorētiskas un praktiskas problēmas, kas vairākkārt aprakstītas iepriekšējās nodaļās. Lauksaimnieku organizācijas protekcionisma valstīs turpina pretoties cenu pazeminājumam un nepiekrīt nekādi tirgus cenu atbalsta aizstāšanai ar tiešajiem maksājumiem. Šo valstu valdības parasti uzmanīgi uzklausa minētās prasības, neraugoties uz apstākli, ka lauksaimnieku skaits pastāvīgi samazinās. Šim paradoksam nepieciešams paskaidrojums, tāpēc 14. nodaļā tiks pamatīgāk aplūkoti ar šo faktu saistītie politiskie jautājumi.

Šādas opozīcijas rezultātā lauksaimnieciskās tirdzniecības liberalizācija visdrīzāk iespējama vienīgi vispārīgā kontekstā, kur liberalizācijas pozitīvie aspekti citās jomās ir pietiekami svarīgi tik lielam valstu skaitam, lai tās gribētu šādu līgumu noslēgt. Tieši tas notika Urugvajas raundā.

1. EK tirdzniecība

Kopienas pastāvēšanas sākumā sešu pirmo dalībvalstu savstarpējā tirdzniecība ar lauksaimniecības produktiem salīdzinājumā ar importu no trešajām valstīm strauji pieauga (13.1. tabula). Pēc 1973. gada, kad

vietējais tirgus bija gandrīz piesātināts, neraugoties uz papildus noietu Lielbritānijā, EK pieaugošais saražotās produkcijas apjoms pārpludināja eksporta tirgus, kamēr imports no trešajām valstīm pieauga relatīvi nedaudz. Līdz ar Portugāles un Spānijas iekļaušanos Eiropas Kopienā 1986. gada, statistiski pieaug rādītāji par EK iekšējo tirdzniecību un attiecīgi samazinās rādītāji par tirdzniecību ar trešajām valstīm. Kopš 1986. gada EK iekšējā tirdzniecība un eksports uz trešajām valstīm turpinājuši pieaugt, kamēr importa vērtība no trešajām valstīm bijusi relatīvi nemainīga (samazinoties vairāku preču importa *fiziskajiem apjomiem*).

13.1. tabula

Tendences EK tirdzniecībā ar lauksaimniecības produkciju

		Tirdzniecība EK	Imports no trešajām valstīm	Eksports uz trešajām valstīm
		miljardos ECU		
EK-6	1963	2.5	9.4	2.5
	1972	9.4	14.0	4.7
EK-9	1973	15.3	25.4	7.4
	1980	37.0	42.5	19.5
EK-10	1981	42.3	44.7	26.0
	1985	66.4	60.6	34.5
EK-12	1986	69.2	53.7	29.4
	1993	92.9	54.6	41.8
		gadskārtējais pieaugums %		
	1963-1972	15.9	4.5	7.4
	1973-1980	13.5	7.6	14.9
	1981-1985	11.9	7.9	7.3
	1986-1993	5.0	0.3	6.0

Avoti: Commission, "Our Farming Future" (European Documentation series, 1993, un *Agricultural Situation in the Community* par vairākiem gadiem (tabulas 3.6.10-11 pēdējos izdevumos). SITC klasifikācija (visa pārtikas un lauksaimniecības produkcija, arī izejvielas).

1) EK iekšējā tirdzniecība

Svarīgs ir jautājums, vai EK iekšējās tirdzniecības pieaugums atbilst dažādu valstu un reģionu salīdzinošajām priekšrocībām. Šo jautājumu nav iespējams aplūkot nelielā materiālā (tāpēc sk. avotus, kas minēti pielikuma 2. punktā).

Kopējam tirgum lauksaimniecībā visu laiku nav ļauts brīvi funkcionēt. Ražošanas un tirdzniecības attīstību ietekmēja CAP diktētie dažāda rakstura atbalsta pasākumi, piedāvājuma ierobežošana (jo īpaši piena kvotas kopš 1985. gada), kā arī valūtas kompensācijas maksājumi (MCA¹). Tomēr, efektīvākajiem ražotājiem izmantojot plašākā tirgus priekšrocības, ir notikusi specializēšanās.

Visstraujāk saražotās produkcijas apjoms palielinājies **Nīderlandē**, attīstoties augsti efektīvai cūkgaļas, putnu gaļas, dārzeņu un ziedu ražošanai. Arī **Dānijas** un **Īrijas lauksaimnieki** ieguva no pievienošanās 1973. gadā. Konkrēti- Īrija guvusi panākumus liellopu gaļas un piena ražošanā, pateicoties tās izteiktajām dabiskajām priekšrocībām lopbarībā izmantojot galvenokārt zāli. Dānijai labāk veicas ar cūkgaļu un putnu gaļu. **Lielbritānijas** lielo saimniecību priekšrocības ir izpaudušās graudaugu un jo īpaši eļļaugu ražošanas pieaugumā.

Francija ir ieguvēja galvenokārt graudaugu un eļļas augu nozarēs, kur saražotās produkcijas galvenie apjomi nāca no lielajām Parīzes apgabala saimniecībām, kā arī putnu gaļas ražošanā (galvenokārt attīstījusies Bretonā, kur ir viegli pieejama importētā lopbarība). Bet lopkopības un piena produktu ražošanu ir ierobežojusi tirgus nelabvēlīgā attīstība, kā arī sliktā ražošanas un realizācijas struktūra vairākos reģionos. Savukārt, cūkkopību ietekmēja Dānijas konkurence.

Vispārējais lauksaimniecības produkcijas apjoma pieaugums bijis salīdzinoši neliels **Vācijā** un **Luksemburgā**, kur ir nepilnīga saimniecību struktūra, augstas izmaksas, un lauksaimnieki ir sevišķi pakļauti cenu izmaksu šķērēm. Tomēr, pateicoties MCA (kas šajā gadījumā darbojas kā subsīdijas), Vācija ir spējusi palielināt lauksaimniecības, īpaši piena produkcijas- eksportu uz Itāliju.

Itālijai vajadzētu būt vairāk izmantojušai savas klimata priekšrocības augļu un dārzeņu ražošanā, tomēr nepilnīgā ražošanas un realizācijas struktūra un dažreiz nekvalitatīvā produkcija kavē attīstību. Lielai daļai vīnu produkcijas sākumā bija zema kvalitāte, un to ražošanu vajadzēja

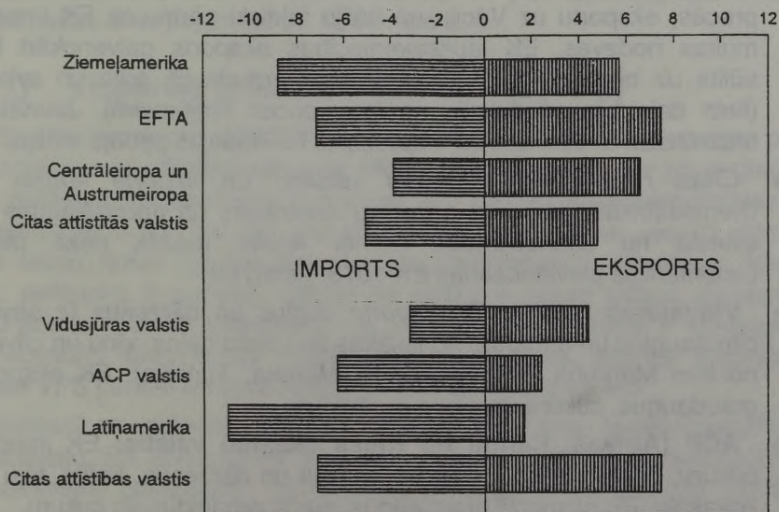
¹ monetary compensation amounts- angļu val. (tulk. piez.)

samazināt. **Grieķijai** pēc iestāšanās Eiropas Kopienā 1981. gadā bija grūti saglabāt vīna un citu tradicionālās produkcijas veidu agrāk subsidēto eksportu, bet Dānija un Nīderlande tajā pašā laikā spēja palielināt cūkgaļas un piena produktu realizāciju Grieķijas tirgū. **Spānijas** un **Portugāles** pieredze kopš 1986. gada nav visai liela, jo īpaši tādēļ, ka tām līdz pat 1995. gadam nebija iespējams pilnībā brīvi eksportēt savu galveno eksporta produkciju. Tomēr atsevišķu augļu un dārzeņu tirdzniecībā Spānijas tirgus ir izrādījies relatīvi veiksmīgs un efektīvs.

Rodas iespaids, ka laba ražošanas un realizācijas struktūra ir bijusi pat svarīgāka nekā ģeogrāfiskās priekšrocības.

2) EK ārējais tirgus

13.1. attēlā attēlota EK lauksaimniecības produkcijas importa un eksporta struktūra 1993. gadā reģionu griezumā. Šeit ietverta tropu un subtropu produkcija, kā arī lopbarība, attiecībā uz ko EK ir neto importētāja, kaut arī tā ir mērenās joslas pārtikas produkcijas eksportētāja.

13.1. attēls. EK lauksaimniecības produkcijas tirdzniecība 1993. gadā (miljardos ECU)

Avots: Commission, *Agricultural Situation in the Community*, 1994 report (Tables 3.6.10-11).

Galvenā pārtikas un lopbarības produkcija, ar ko EK tirgojas, ir šāda:

- ◆ **Ziemeļamerika:** EK *importē* lopbarību (soju, kukurūzu, kukurūzas gluteīnu lopbarībai), nedaudz Kanādas cietos kviešus maizes cepšanai. EK *eksportē* ievērojamu daudzumu pārtikas preču, tai skaitā piena pārstrādes produktus, gaļas pārstrādes produktus un graudaugu produkciju, vīnu un stipros alkoholiskos dzērienus (īpaši viskiju).
- ◆ **EFTA valstis¹:** EK *importē* zivis, dažus piena pārstrādes produktus, gaļu un liellopus. EK *eksportu* galvenokārt veido augļi, dārzeņi, ziedi un stādi, vīns un stiprie alkoholiskie dzērieni. Līdz ar Somijas, Zviedrijas un Austrijas pievienošanās Eiropas Savienībai lielākā daļa šo preču tagad attiecas uz ES iekšējo tirdzniecību.
- ◆ **Austrumeiropa un Centrāleiropa:** Pirms komunistiskā režīma sabrukšanas EK no SEPP valstīm *importēja* Polijā un Ungārijā ražoto cūkgaļu, cūkas un putnu gaļu; dzīvus lopus un gaļu no kādreizējās Dienvidslāvijas; augļus un dārzeņus no visām trim minētajām valstīm; rapšu eļļu no Polijas; vīnus no Ungārijas, Dienvidslāvijas un Bulgārijas; tabaku no Dienvidslāvijas un Bulgārijas. Ungārijas liellopu, kādreiz tik svarīgas tirdzniecības preces, eksportu uz Vāciju un Itāliju faktiski pārtrauca EK importa muitas nodevas. EK lauksaimniecības *eksports* galvenokārt tika sūtīts uz bijušās PSRS valstīm, īpaši graudaugi, gaļa un sviests (liela daļa bija produkcija no intervences krājumiem). Jaunākais tirdzniecībā ar šīm valstīm ir aprakstīts šīs nodaļas pēdējā iedaļā.
- ◆ **Citas rūpnieciski attīstītās valstis:** EK *importē* augļus no Dienvidāfrikas, nedaudz gaļas no Austrālijas un Jaunzēlandes un sviesta no Jaunzēlandes (tomēr krietni mazāk nekā pirms Lielbritānijas pievienošanās EK 1973. gadā) utt.
- ◆ **Vidusjūras valstis:** EK *importē* augļus un dārzeņus (it sevišķi citrusaugļus un tomātus) no lielākās šo valstu daļas, vīnu un olīveļļu no trim Magreba valstīm (Alžīrija, Maroka, Tunisija). EK *eksportē* graudaugus, cukuru un piena produktus.
- ◆ **ACP (Āfrikas, Karību un Klusā okeāna) valstis:** EK *importē* cukuru, nedaudz liellopu gaļas, augļus un dārzeņus, kafiju, tēju un kokakolu. EK *eksportē* graudaugus, piena produktus un cukuru.

¹ Eiropas brīvās tirdzniecības asociācija- sākotnēji Islande, Somija, Norvēģija, Zviedrija, Austrija, Šveice, Lihtenšteina

- ♦ **Latīņamerika:** EK *importē* banānus un citus augļus, soju no Brazīlijas, mazliet liellopu gaļas (kaut gan daudz mazāk nekā agrāk) no Argentīnas un Urugvajas, kafiju u.c. EK *eksportē* dažādus pārtikas preču izstrādājumus, piemēram, sauso piena pulveri.
- ♦ **Citas attīstības valstis:** EK *importē* plašu tropu un subtropu preču klāstu un *eksportē* graudus, cukuru, piena produktus, gaļu (atsevišķi produkti iekļauti pārtikas palīdzības programmās).

2. EK speciālie importa pasākumi

EK tirdzniecības politikas pamatprincipi ir noteikti Romas līguma 110. pantā, kas nosaka, ka

“dalībvalstu mērķis, nodibinot savstarpēju muitas ūniju, ir kopējās interesēs veicināt harmonisku pasaules tirdzniecības attīstību, starptautiskās tirdzniecības ierobežojumu pakāpenisku atcelšanu un muitas barjeru nojaukšanu.”

Šis mērķis vienmēr ir bijis pretrunā ar CAP. Tomēr EK dažām valstīm vai valstu grupām atsevišķiem lauksaimniecības produktiem ir piešķīrusi importa atlaides. Tās tiks aplūkotas vai nu pēc valstu grupām, kas saņēmušas atvieglojumus, vai pēc precēm.

1) Vispārējā priekšrocību sistēma (VPS)

VPS tika izveidota UNCTAD¹ (Apvienoto Nāciju Konference par tirdzniecību un attīstību) ietvaros 1968. gadā. Atbilstoši šai programmai EK nosaka samazinātus tarifus visām tām valstīm, ko Apvienoto Nāciju organizācija ir atzinusi par jaunattīstības valstīm, kā arī veselai virknei citu valstu, kuras lūgušas tādus pašus atvieglojumus, piemēram, Ķīnai (sk. pielikuma 3. punktu). Šobrīd šo valstu sarakstā ietilpst apmēram 130 valstis. Tomēr Vidusjūras vai ACP valstīm parasti ir izdevīgāki atvieglojumi savu valstu attiecīgajās programmās (skatiet turpmāk), tāpēc VPS parasti izmanto Āzijas un Latīņamerikas valstis.

Priekšrocības attiecas gan uz rūpniecības, gan lauksaimniecības produkciju. EK atvieglojumi attiecas uz aptuveni 400 lauksaimniecības produktiem, galvenokārt pārstrādes produktiem. To importa vērtība pārsniedz 2 miljardus ECU. Muitas nodokļus var samazināt vai atcelt, vienlaikus daži produkti ierobežojot priekšrocību importa apjomu.

¹ United Nations Conference on Trade and Development- angļu val. (tulk. piez.)

Ar muitas nodokļiem netiek aplikta priekšrocību lauksaimniecības produkcija no valstīm, kuras tiek klasificētas kā mazattīstītas.

Tā kā vairākums VPS atvieglojumu saņēmēju atrodas tropu un subtropu rajonos, to lauksaimniecības eksports nekādā ziņā nekonkurē tieši ar EK produkciju un VPS nav radījusi nopietnas problēmas attiecībā uz CAP.

2) ACP cukurs

Izteikti interešu konflikti var būt gadījumā ar cukuru, kas tiek ražots no cukurniedrēm tropu valstīs un no cukurbietēm Eiropā. Pirms CAP rašanās vairākiem ārvalstu ražotājiem agrāko koloniālo saišu dēļ Francijā un Lielbritānijā bija piešķirtas zināmas priekšrocības. Runa ir par Āfrikas, Karību un Klusā Okeāna grupas valstīm- ACP, (skatiet pielikuma 4. punktu). Arī pēc EK izveidošanās šis valstis spēja pastāvēt uz savām prasībām.

EK apņēmas no šīm ACP valstīm katru gadu iepirkt kopā aptuveni 1.3 miljonus tonnu jēlcukura, atbrīvojot to no muitas nodokļiem. Šim apjomam EK garantē cenu, kas katru gadu tiks noteikta *Kopienā pastāvošo cenu ietvaros*. Precīzs šī nosacījuma skaidrojums ir radījies grūtības, tomēr ACP ražotājiem tas dod ievērojamas priekšrocības salīdzinājumā ar relatīvi zemu un mainīgu pasaules cenu.

Lai gan EK, neskatoties uz ražošanas kvotu sistēmu, cukura ražošanas apjoms pieaudzis un pārsniedzis iekšzemes pieprasījumu, saistības ar ACP palikušas spēkā- rezultātā pieaug apjomi, ko EK ir jāeksportē uz pasaules tirgu.

3) Vidusjūras valstis

Kopš 1972. gada, kad EK paziņoja par savu Vidusjūras politiku, EK ir piešķirusi tarifu atlaides virknei lauksaimniecības produkcijas, kas tiek importēta no dažādām Vidusjūras valstīm. Muitas nodokļu atlaides lielākoties ir no 50% līdz 100%, īpaši tas skar augļus un dārzeņus, vīnu un olīveļļu. Šīs preces dienvidu reģionos konkurē ar pašas EK produkciju. Tāpēc atvieglojumi parasti tiek noteikti konkrētam apjomam un konkrētam laika posmam (parasti tās ir EK klusās sezonas augļu un dārzeņu ražošanā). Vēl vairāk, tie neietekmēja *references cenas* un *izlīdzinošās nodevas* (skatiet 9. nodaļu), kas bieži bija svarīgāks aizsardzības līdzeklis nekā tarifi (atbilstoši URA noteikumiem kompensācijas maksājumi tagad tiek aizstāti ar līdzīgas iedarbības specifiskajiem muitas tarifiem- skatiet turpmākajā daļā).

1992. gadā, realizējot jauno politiku, kas paredz finansu un tehnisko sadarbību ar desmit Vidusjūras valstīm, EK paplašināja tirdzniecības atvieglojumus, konkrēti palielinot tarifu kvotas četros vienādos posmos par 5% gadā no 1992. līdz 1995. gadam, bet atsevišķiem jūtīgiem produktiem, tādiem kā jaunie kartupeļi, tomāti un vīns (skatiet pielikuma 5. punktu)- tikai par 3% gadā.

Attīstīt ciešākas attiecības ar Vidusjūras valstīm kļuva aizvien svarīgāk, jo dažas dalībvalstis- konkrēti Francija un Spānija- tās uzskatīja par līdzsvaru ES attiecībām ar Centrāleiropu un Austrumeiropu. Sākumā ES centās noslēgt jaunus divpusējus asociatīvos līgumus, kas ietvertu turpmākas abpusējas lauksaimniecības koncesijas. 1995. gadā šādi līgumi tika noslēgti ar Izraēlu, Maroku un Tunisiju. Ja ir runa par jūtīgiem lauksaimniecības produktiem, šādu līgumu nav tik vienkārši noslēgt. Marokas prasības attiecībā uz tomātiem un grieztajiem ziediem var apmierināt vienīgi kompromisa ceļā, ierobežojot laika posmu, kad ieviešamas priekšrocības iekļūšanai ES tirgū; bet Tunisijas olīveļļas eksports joprojām palika pakļauts kvotai.

1995. gada novembrī, kad Spānija bija kārtējā ES prezidējošā valsts, Barselonā notika konference, uz kuru tika uzaicinātas visas ES valstis un visas ES neietilpstošās Vidusjūras valstis (izņemot Libiju). Tā pieņēma Deklarāciju, kurā tika apstiprināta jauna *Eiro-Vidusjūras sadarbības politika*. Tā nodrošina ciešāku politisko un ekonomisko sadarbību šajā reģionā ar pastiprinātu ES finansiālo atbalstu. Sadarbības mērķis ir līdz 2010. gadam izveidot daudzpusēju brīvās tirdzniecības zonu, kura apvienotu agrākos divpusējos līgumus. Tomēr ES nav uzņēmusies saistības pieļaut netraucētu lauksaimniecības produktu pieeju savam tirgum. ES lauksaimnieku asociācija COPA tiešām nopietni iebilda pret turpmākām koncesijām, kuras, kā tā uzskatīja, būtu pretrunā ar Kopienas priekšrocību principu un sagrautu lauksaimniecību pašas ES Vidusjūras reģionos.

Turcija jau 1964. gadā parakstīja Asociatīvo līgumu ar ES un ieguva tarifu atvieglojumus lielākajai daļai tās lauksaimniecības eksporta preču (tabakai, rozīnēm, citrusaugiem utt.). 1996. gada 1. janvārī stājās spēkā muitas ūnija, ar kuru tika atcelti tarifi rūpniecības precēm, bet lauksaimniecības produkcijai piešķirti vairāki papildus atvieglojumi. Abas puses apņēmušās panākt brīvu lauksaimniecības produktu tirdzniecību līdz 2005. gadam. Turcijas sen iesniegtais pieteikums uzņemt to ES kā pilntiesīgu locekli tika atbidīts malā, kad par galveno darba kārtības jautājumu kļuva ES paplašināšana, iekļaujot tajā CEV. Domājams, ka Turcija atgādinās par savu pieteikumu. Tomēr šis valsts teritorijas

lielums un milzīgais lauku iedzīvotāju skaits lauksaimniecību var padarīt par grūti atrisināmu problēmu pievienošanās kontekstā.

Arī Kipra un Malta, kuras jau asociatīvā līguma ietvaros bija ieguvušas tirdzniecības priekšrocības, iesniedza pieteikumus pievienoties ES. Eiropas Padome 1995. gada martā piekrita, ka sarunas varētu tikt uzsāktas sešus mēnešus pēc Eiropas Savienības starpvaldību konferences noslēguma (tās uzdevums ir risināt problēmas, kas saistītas ar ES institūcijām. Konference sākas 1996. gadā un, domājams, beigsies ne agrāk kā 1997. gada vidū).

4) Gaļa

1974. gadā Kopienas **liellopu gaļas** tirgū pēkšņi un negaidīti radās pārprodukcija. Importu- galvenokārt no Dienvidamerikas, bet arī no Centrāleiropas, krasi ierobežoja, un tas turpināja kristies arī nākamo gadu laikā. Mainīgo importa muitas nodevu sistēma papildus 20% tarifu likmei panāca to, ka tika pārtraukts jebkāds imports, izņemot to, uz ko attiecās priekšrocību tirdzniecības nosacījumi.

Attiecībā uz **aitas un jēra gaļu**, kur mainīgā importa nodeva nebija noteikta, bet pastāvēja tikai 20% importa muitas nodoklis, līdzsvaru EK tirgū izjauca Lielbritānijas lielais imports no Jaunzēlandes, Austrālijas un Argentīnas. Tā kā muitas nodoklis bija deklarēts GATT ietvaros, eksportētājvalstīm tika lūgts noteikt "labprātīgus" gaļas eksporta ierobežojumus, kompensācijai saņemot muitas nodokļa samazinājumu vai atcelšanu. Tika panākta vienošanās ar lielāko daļu minēto piegādātāju, arī ar Ungāriju, Poliju, Dienvidslāviju un Bulgāriju.

5) Piena produkti

Tāpat kā situācijā ar liellopu gaļu, sliekšņa cena un mainīgās importa nodevas radīja importam tādus šķēršļus, ko trešajām valstīm bija ļoti grūti pārvarēt. Lielbritānijas iestāšanās Kopienā 1973. gadā noveda pie tās piena produktu importa straujas samazināšanās, ko agrāk ievada no Sadraudzības valstīm. Kā pagaidu atkāpšanos no CAP likumiem (kas tomēr vēl aizvien turpinās), Lielbritānijai tika atļauts importēt no Jaunzēlandes noteiktu daudzumu sviesta ar samazinātu importa muitas nodevu. Saskaņā ar līgumiem, kas GATT ietvaros noslēgti ar vairākām trešajām valstīm, ierobežotus siera apjomus ar samazinātām muitas nodevām vēl aizvien ievada no Jaunzēlandes, Austrālijas, Kanādas, Šveices un Austrijas.

6) Labības aizstājēji

Liels pieaugums bija vērojams to preču importā uz EK, kurām nebija noteikts vērā ņemams aizsardzības līmenis, jo sākotnēji EK šiem produktiem bija noteikusi zemas vai vispār nekādas muitas nodokļu likmes, bet vēlāk - kā deklarētu un tāpēc saistošu nosacījumu GATT ietvaros - šīs likmes vairs nevarēja vienpusēji izmainīt. Tā bija izdevīga situācija labības aizstājējiem - maniokai muitas nodoklis bija noteikts tikai 6%, un Kōpienas imports strauji pieauga - no 3.8 miljoniem tonnu 1977. gadā līdz savam maksimumam - 8.1 miljoniem tonnu 1982. gadā. Tad tika panākta vienošanās, ka Taizeme - galvenā piegādātāja - ierobežos savu eksportu līdz 5.5 miljoniem tonnu gadā, bet Kōpiena savukārt palīdzēs Taizemei lauksaimniecības attīstībā un diversifikācijā maniokas audzēšanas apgabalos. Tika panākta arī vienošanās par importa ierobežošanu no Indonēzijas, Brazīlijas un Ķīnas.

3. GATT un Urugvajas raunds

Kaut arī principā GATT lauksaimniecības produkciju no pārējās produkcijas neizdala, praksē šī nozare vienmēr bijusi īpašs gadījums. Tirdzniecības sarunu *Kenedija raunds*, kas sākās 1963. gadā, lauksaimniecībā deva visai niecīgus rezultātus. *Tokijas raunds* 1973.-1979. gadā bija nozīmīgs pasaules tirdzniecībai vispār - tarifi pasaules mērogā tika samazināti aptuveni par vienu trešo daļu. Taču lauksaimniecības sektorā tos samazināja galvenokārt tropiskajiem produktiem. EK tomēr noteica vairākas atlaides liellopu gaļai un sieram, par ko jau tika teikts.

Nākamajos gados pēc Tokijas raunda pasaules lauksaimniecības tirgū problēmas kļuva akūtākas un sākās konflikti starp EK un ASV, radot *tirdzniecības karu* draudus. Jaunais GATT sarunu raunds oficiāli tika aizsākts ministru sanāksmē, kas 1986. gada septembrī notika Urugvajas pilsētā Punta del Este. ASV līdz ar četrpadsmit citām valstīm no *godīgas tirdzniecības* grupas, kas izveidojās, šīm valstīm sapulcējoties Austrālijas pilsētā Kairnā iepriekšējā (1985.) gada augustā, progresu lauksaimniecības produktu tirdzniecības liberalizācijā uzskatīja par būtisku šo sarunu sastāvdaļu.

Sākotnēji ASV ierosināja desmit gadu laikā pakāpeniski izskaust visus lauksaimniecības importa ierobežojumus un visas subsīdijas, kas tieši vai netieši ietekmē tirdzniecību. Šo *nulles variantu* EK nekavējoties noraidīja kā diezgan nereālu. Tomēr pēc smagām pārrunām, kas turpinājās jau krīzes atmosfērā, ko bija izraisījuši ASV draudi noteikt

sodošus muitas nodokļus EK lauksaimniecības eksportam, ASV un EK Komisijas pārstāvji 1992. gada novembrī panāca vienošanos galvenajos jautājumos- tā saucamo Bleirhauzas vienošanos.

Francijas valdība sākumā šo vienošanos nepieņēma, uzskatot, ka Komisija- kas sarunās pārstāvēja Kopienu, ir pārkāpusi savas pilnvaras. Pārējās EK valstis, konkrēti Vācija, Lielbritānija, Dānija un Nīderlande, vispārējās GATT vienošanās panākšanai piešķīra lielu nozīmi. Vācijas stāvoklis bija sevišķi delikāts- valdībai bija jādombā gan par eksporta rūpniecības nozaru attīstību, gan lauksaimnieku interesēm. Tik tikko izdevās novērst nopietnu Kopienas iekšējo krīzi. Piedalīties atkārtotās sarunās ASV puse oficiāli atteicās. Tomēr tika panākti kompromisa varianti, kas Francijai pavēra iespēju pievienoties pārējām EK dalībvalstīm. lai apstiprinātu daļēji mainītu vienošanos ar ASV. Tā kļuva par pamatu vispārējam lauksaimniecības līgumam, kas iekļāvās kopējā Urugvajas raunda noslēguma dokumentā (URA¹). To beidzot pieņēma 1993. gada decembrī un parakstīja Marakešā 1994. gada aprīlī.

URA stājās spēkā 1995. gadā. Tā realizāciju vada Pasaules tirdzniecības organizācija (WTO)- jauna un spēcīga institūcija, kas nomainījusi GATT. WTO galvenās funkcijas lauksaimniecībā aprakstītas turpmāk.

1) Iekšējā tirgus atbalsts

Sešu gadu laikā iekšējā tirgus atbalstu visai produkcijai jāsamazina caurmērā par 20% salīdzinājumā ar 1986.-1988. gadu. Katram produkcijas veidam tiek aprēķināts tā sauktais *atbalsta kopējais novērtējums (AMS)*², kas ir ārējo references cenu un iekšējo atbalsta cenu starpība, reizināta ar produkcijas apjomu. Summējot visu produktu AMS, rodas *kopējais AMS*, kas veido pamatu valstu saistībām. Turpmākajā samazinājumā bija jāievēro jau kopš 1986. gada veiktie AMS samazinājumi. Tiek pieņemts, ka valsts (vai Eiropas Savienība) iekļaujas nosacījumos, ja nevienā atsevišķā gadā tās subsīdijas nepārsniedz attiecīgos ikgadējos vai beigu saistību līmeņus, kas noteikti tās *grafikā*, kas pirms Urugvajas raunda noslēguma tika iesniegts GATT.

Pienākums samazināt subsīdijas neattiecas uz pasākumiem, kuri nekropļo tirdzniecību vai dara to minimāli, vai kas neietekmē ražošanu.

¹ Uruguay Round Agreement- angļu val. (tulk. piez.)

² Aggregate Measure of Support- angļu val. (tulk. piez.)

Šajā sarakstā (tā sauktā *zaļā kaste*) ietilpst valsts finansēts pētnieciskais darbs, ķīmikāliju un slimību kontrole, mācības un konsultantu pakalpojumi, tirgus izpēte un attīstība, infrastruktūras pakalpojumi. Pie izņēmumiem ir pieskaitīta arī valstu iekšējās pārtikas palīdzības programma. Arī tiešos maksājumus ražotājiem var neiekļaut minētajās atbalsta samazināšanas saistībās, pierādot, ka tie ir *atdalīti no ražošanas*. Izņēmums var būt arī ražotāju pensionēšanas programmas, programmas zemes izņemšanai no ražošanas, kā arī atsevišķi investīciju veidi, piemēram, palīdzības, vides aizsardzības, reģionālās palīdzības un ražas apdrošināšanas programmas.

Izņēmumi tika attiecināti uz tiešajiem maksājumiem ražošanu ierobežojošu programmu ietvaros, ar nosacījumu, ka šie maksājumi attiecas uz konkrētu nozari un produkciju vai konkrētu lopu skaitu, vai arī aptver 85% vai mazāk no kopējā ražošanas pamatlīmeņa. Šī tā saucamā "*zilā kaste*" kopā ar "*Miera klauzulu*" (skatiet turpmāk) ES nozīmēja būtiskas atlaides, nodrošinot izņēmuma stāvokli kompensācijas maksājumiem un piemaksām par ekstensīvu lopkopību, kas uzsāktas Makšerija reformas ietvaros. Tās attiecās arī uz ASV cenu starpības maksājumu sistēmu.

ES aprēķināja, ka tās AMS summa bāzes periodā ir 73.530 miljardi ECU. Tā jāsamazina līdz 71.476 miljardiem ECU 1995. gadā un līdz 61.204 miljardiem 2000. gadā. Līdz ar cenu samazinājumiem, kas jau ir notikuši vai ir paredzēti Makšerija reformas ietvaros, un ar kompensāciju maksājumu samazināšanu ES nerodas problēmas saistību izpildē par vispārējā atbalsta samazināšanu.

2) Eksporta subsīdijas

Sešu gadu laikā jāpanāk šī veida budžeta izdevumu samazināšana par 36% un subsidētā eksporta apjoma samazināšana par 21% visām preču grupām, salīdzinājumā ar laika posmu no 1986. līdz 1990. gadam. Pārtikas palīdzība ir izņēmums.

Šīs saistības Eiropas Kopienai radīja nopietnas problēmas. Par to visvairāk bija satraukta Francija. Sarunu noslēguma posmā tika panākts zināms elastīgums samazinājumu sadalē pa periodiem. Kur eksporta līmenis 1991.-1992. gadā bija augstāks par pamatperioda vidējo līmeni - kā tas bija ar vairākiem EK eksporta produktiem, piemēram, kviešiem, kviešu miltiem, sieru, liellopu gaļu un putnu gaļu - par izejas punktu drikstēja izvēlēties augstāko līmeni; vērša gaļai pamatperiods bija 1986.-1992. gads, kaut gan gala iznākumam jābūt vienādam (t.i., eksporta beigu līmenim jābūt par 21% zemākam nekā pamatperiodā).

Tas ļauj izvairīties no drastiskiem samazinājumiem pirmajos saistību realizēšanas gados un pieļauj arī lielākus attiecīgo produktu eksporta apjomus sešu gadu laikā- atlaide, kas apmierināja arī ASV.

13.2. tabulā apkopotas ES saistības. Jāuzsver, ka nesubsidētajam eksportam nav ierobežojumu.

13.2. tabula

ES subsidētais eksports: sākotnējās un beigu saistības

	Izdevumu ierobežojumi			Daudzumu ierobežojumi		
	bāzes līmenis	1995	2000	bāzes līmenis	1995	2000
	<i>miljonos ECU</i>			<i>tūkstošos tonnu</i>		
Kvieši un kviešu milti	1783	2069	1141	17008	19119	13436
Pārējie graudi	1380	1297	883	12625	12183	9973
Rīsi	62	58	40	184	177	145
Rapša sēklas	32	30	21	100	97	79
Oliveļļa	86	81	55	148	143	117
Cukurs	777	730	497	1617	1560	1277
Sviests	1325	1246	848	463	447	366
Sausais vājpiens	370	348	237	308	297	243
Siers	439	505	281	386	407	305
Pārējie piena produkti	1008	948	645	1188	1161	938
Liellopu gaļa	1968	1901	1259	1034	1119	817
Cūkgaļa	183	172	117	509	491	402
Putnu gaļa	143	138	92	368	440	291
Olas	40	37	26	105	107	83
Vīns (tūkst. hl.)	65	61	41	3080	2973	2434
Svaigi augļi un dārzeņi	103	97	66	1148	1108	907
Konservēti augļi un dārzeņi	15	15	10	201	194	159
Tabaka	63	95	40	143	190	113
Alkohols	150	141	96	1452	1402	1147
Citi produkti	573	646	366	-	-	-

Avots: EU Tariff Schedule, Part IV, Section II. Iegaumējiet, ka šī informācija attiecas uz ES-12 un trīs jaunās dalībvalstis netiek ņemtas vērā.

3) Tirdzniecība

a) Tarifkācija

URA pieprasīja, lai ekonomiskās robežas ārpustarifu aizsardzība, tajā skaitā EK mainīgās importa nodevas un izlīdzinošie maksājumi tiktu pārveidoti muitas tarīfos. Pēc tam sešu gadu laikā, sākot ar 1995. gadu (ES ar 1995. gada 1. jūliju), visu tarīfu vidējo lielumu pakāpeniski jāsamazina par 36% salīdzinājumā ar vidējo atbalstu 1986.- 1988. gadā, vienādos apjomos katru gadu. Samazinājums katram atsevišķajam produktam nedrīkst būt mazāks par 15%. Vairākums lauksaimniecības produktu ir pakļauti 36% samazinājumam, kaut gan atsevišķiem jūtīgiem produktiem tarīfu samazinājums ir pieļaujams 20% apmērā.

13.3. tabulā kā piemēri minēti daži svarīgākie produkti, tomēr ES tarīfu tabula ir daudz garāka un detalizētāka.

13.3. tabula

ES tarīfu ekvivalenti (piemēri- galvenie produkcijas veidi)

	References cenas		Muitas pamattarīfs (tarīfu ekvivalents)	Muitas robežtarīfs ¹ (pēc 6 gadiem)	Samazinājums 6 gadu laikā
	Ārējās	Iekšējās			
	ECU/t				%
Kvieši	93	241	149	95	36
Mieži	85	236	145	93	36
Kukurūza	96	241	147	94	36
Jēlcukurs	176	600	424	339	20
Cukurs	196	719	524	419	20
Cūku kautķermeņi	-	-	838	536	36
Liellopu kautķermeņi	1526	4289	20% + 2763	12.8% + 1768	36
Sausais vājpiens	685	2170	1485	1188	20
Sviests	943	3905	2962	1896	36

Avots: EU Tariff Schedule, Part I, Section IA. References cenas ņemtas no agrāka dokumenta, te pastāv nelielas pretrunas.

¹ Angļu valodā lietots termins "bound rate of duty" (tulk. piez.)

Kā references cenas ES savos aprēķinos izmantoja savu galveno piegādātāju eksporta cenas, kā arī savas iekšzemes intervences vai citas atbalsta cenas, kas palielinātas par 10%. ES piekrita nozīmīgāko atlaidi sniegt graudaugiem, nosakot, ka references cena nodokļa aprēķināšanai nebūs lielāka par esošo intervences cenu, kas palielināta par 55%. Pret šī nosacījuma ieviešanu iebilda Kanāda un ASV. Vairākiem augļiem un dārzeņiem, kuru importa regulēšanā agrāk izmantoja *references cenas* un *izlīdzinošos maksājumus*, tagad ir ieviesti specifiskie un procentuālie tarifi: pirmos no tiem nepielieto, ja tiek ievērotas zināmas iekļūšanas cenas. Šādā veidā tiek saglabāts samērā augsts aizsardzības līmenis, sevišķi ES ražošanas maksimuma periodos.

URA ietverti arī speciāli paš aizsardzības noteikumi. Ja importa apjoms pārsniedz zināmu robežlīmeni, var uzlikt papildnodokļus. Jo augstāks importa līmenis attiecībā pret patēriņu bijis 1986.-1988. gadā, jo augstāks ir pieļaujama robežlīmenis. Šādus papildnodokļus var uzlikt tikai līdz attiecīgā gada beigām, un tie nedrīkst pārsniegt vienu trešo daļu no parasto nodokļu līkmes. Papildnodokļus var uzlikt arī tad, ja importa cenas nokrītas zem robežlīmeņa cenas, kas vienlīdzīga 1986.-1988. gada vidējai importa cenai- jo lielāka ir esošās importa cenas un robežlīmeņa cenas starpība, jo lielāks ir pieļaujama nodoklis.

b) Vispārējā tirgus pieeja

Kā iepriekš teikts, agrāk ES veselai virknei produktu bija piešķirusi mainīgo nodevu vai nodokļu atlaides, lielākoties konkrētām valstīm. Tirdzniecība ar aitām un aitas gaļu bija pakļauta *brīvprātīgā ierobežojuma līgumiem* un tamlīdzīgi.

URA ietvaros šādi pasākumi tiek pārveidoti *vispārējās tirgus pieejas kvotās* ar samazinātām vai nulles likmēm- skatiet 13.4. tabulu. Pēc Austrijas, Somijas un Zviedrijas pievienošanās ES citām valstīm tika piešķirtas papildus tarifu kvotas.

c) Minimālā tirgus pieeja

Atbilstoši minimālās tirgus pieejas nosacījumiem, importam ir jāatvēr vismaz 3% no iekšzemes patēriņa, sešu gadu laikā šim rādītājam pieaugot līdz 5%. Šajā nolūkā gadījumos, kad faktiskais imports pamatperiodā nav sasniedzis attiecīgi noteiktos apjomus, jānosaka papildus tarifu samazinājumi (līdz pat 32% no pamatlīkēm). (Šis nav obligāts *pienākums* importēt.) 13.5. tabulā ir parādītas ES saistības šajā sakarā.

Vispārējās tirgus pieejas kvotas tiek ieskaitītas minimālo tirgus pieejas kvotu izpildē. Bez tam, ES savā Urugvajas raunda grafikā ir noteikusi, ka ieviešot minimālās tirgus pieejas kvotas "aprēķinos var ievērot arī importu Eiropas līgumu ietvaros", tomēr šī nosacījuma interpretāciju apstrīdēja citas ES tirdzniecības partnervalstis.

13.4. tabula

ES svarīgāko preču vispārējās tirgus pieejas kvotas

Produktu veidi	Galvenās ražotājas valstis	Sākotnējais daudzums	Beigu daudzums
Dzīvi nobarojamie liellopi:		galvas	
-audzējamie, kalnu suga	..	25000	25000
-nobarojamie, līdz 300 kg smagi	..	169000	169000
Liellopu gaļa:		tonnas	
-augstākās kvalitātes	Argentīna, Austrālija, Kanāda, Urugvaja, ASV	34300	34300
-saldēta (bez kauliem)	..	53000	53000
-pārstrādei	..	50000	50000
-subprodukti	Argentīna u.c.	1500	1500
Dzīvas aitas	Bulgārija, Ungārija, Maķedonija, Polija, Rumānija	39310	39310
Aitas vai kazas gaļa	Austrija, Čehija un Slovākija	1100	1100
Aitas vai kazas gaļa	Jaunzēlande	279465	279465
Sviests	Jaunzēlande u.c.	76667	76667
Siers pārstrādei	Austrālija, Jaunzēlande	3500	3500
Čederas siers	Austrālija, Kanāda, Jaunzēlande	11750	11750
Manioka	Taizeme, Indonēzija u.c.	6852590	6852590
Banāni	Centrālamerikas valstis	2200000	2200000
Citrusaugļi	..	45000	45000
Kukurūza	(importam uz Spāniju)	2000000	2000000
Sorgo	(importam uz Spāniju)	300000	300000
Cukurs	ACP valstis un Indija	1304700	1304700

Avots: EU Tariff Schedule, Part I, Section IB. (šis saraksts ir vienkāršots, tajā grupētas atsevišķu produktu kategorijas, un šo avotu vajadzētu aplūkot, lai gūtu sīkāku informāciju, tai skaitā priekšrocību nodokļu likmes).

ES minimālās tirgus pieejas kvotas (tonnās)

Produktu veidi	Sākotnējais apjoms	Beigu apjoms
Augstākās kvalitātes liellopu gaļa	20000	20000
Cūkgaļa: kautķermeņi, izgriezumi, šķiņķi *	13500	66500
Cūkgaļas konservi*	0	6100
Desas *	0	3000
Cāļu gaļa *	15500	25500
Titaru gaļa *	2500	3500
Olas *	112000	208000
Sausais vājpiens *	41000	69000
Sviests *	0	10000
Siers un biezpiens *	18000	104000
Kvieši	300000	300000
Kukurūza	500000	500000

Piezīme: * Importu, kas veikts Eiropas līgumu ietvaros, var iekļaut šo kvotu realizācijas aprēķinos

Avots: EU Tariff Schedule, Part I, Section IB. Aplūkojiet šo avotu sīkāk.

ES minimālās un vispārējās tirgus pieejas kvotas stājās spēkā 1995. gada 1. jūlijā, tāpēc turpmāk tiks ieviestas, ņemot par pamatu jūnija-jūlija mēnešus.

4) Citi nosacījumi

Kā jau minēts 9. nodaļā, EK un ASV konflikts par **eļļaugu sēklām** tika atrisināts, EK apņēmoties noteikt atsevišķu pamatplatību, no tās noteikt atmatā atstājamās zemes normatīvu 10% apmērā, kā arī pielietot soda sankcijas par jebkurām papildus sējumu platībām. Šajā sakarībā panāktais vienošanās memorands veidoja daļu no Eiropas Savienības GATTā iesniegtā saistību grafika.

EK mēģināja mazliet palielināt aizsardzības līmeni atsevišķiem lopbarības veidiem. Tas ir tā sauktais **līdzsvara atjaunošanas** jautājums. Bet ASV un Kairnas grupai šis risinājums nebija pieņemams. ASV un EK līgums noteica tikai to, ka gadījumā, ja EK lopbarības

komponentes, kas nav graudaugi, ievestu tādā apjomā, kas apdraudētu CAP reformu ieviešanu, abas puses uzsāktu sarunas, lai atrastu abpusēji pieņemamu risinājumu. Vēlāk izrādījās, ka tas attiecas tikai uz kukurūzas lipekli.

Miera klauzula, par kuru ES sarunu pārstāvjiem bija izdevies vienoties ar ASV, tika iekļauts Lauksaimniecības līgumā. Tas noteica, ka lauksaimniecības politikas pasākumi, kas atbilst šī Līguma nosacījumiem, netiek pakļauti GATT noteikumu prasībām, "ar nosacījumu, ka šie pasākumi nesniedz kādai konkrētai precei lielāku atbalstu par to, kāds noteikts 1992. tirdzniecības gadā". Šis Līgums ir spēkā līdz 2003. gadam.

URA ietver nozīmīgu vienošanos par **sanitārajiem un fitosanitārajiem pasākumiem**. Tās uzdevums ir "ar daudzpusīgu noteikumu un procedūru kopumu vadīt sanitāro un fitosanitāro pasākumu attīstību, apstiprināšanu un uzraudzību, lai samazinātu to negatīvo ietekmi uz tirdzniecību".

Valstīm jāseko, lai jebkādi sanitārie un fitosanitārie pasākumi tiktu pielietoti "tikai tādā apjomā, kāds nepieciešams, lai aizsargātu cilvēku, dzīvnieku vai augu dzīvi un veselību, būtu zinātniski pamatoti un netiktu uzsākti bez pietiekama zinātniska pamatojuma". Šiem pasākumiem jābalstās uz starptautiskajiem standartiem, principiem vai ieteikumiem, kur tādi eksistē - *Codex Alimentarius* attiecībā uz pārtikas drošību, Starptautiskā epizootikas biroja darbība un noteikumi attiecībā uz dzīvnieku veselību un Starptautiskā augu aizsardzības konvencija attiecībā uz augu veselību. No valstīm tiek prasīts atzīt citu valstu pasākumus par *līdzvērtīgiem* saviem pasākumiem, "ja eksportētāja valsts objektīvi pierāda importētājai valstij, ka tās pasākumi sasniedz importētājas dalībvalsts attiecīgo sanitārās un fitosanitārās aizsardzības līmeni". Viens no šīs vienošanās sākotnējiem izmantošanas gadījumiem bija ASV rīcība attiecībā pret ES aizliegumu izmantot augšanu veicinošos hormonus liellopu gaļas produkcijas palielināšanā, ko ASV parasti darījusi.

Pasaules tirdzniecības organizācijā WTO, kas, kā jau atzīmējām, nomainījusi GATT, **nesaskaņu atrisināšanas procedūra** ir uzlabota, jo agrākā savstarpējo diskusiju procedūra nedeļa nepieciešamos rezultātus. Tagad tiek noteikti strikti beigu termiņi, netiek pieļauta vienpusēja darbība, pirms attiecīgā speciālistu grupa ir pieņēmusi lēmumu.

Vienu gadu pirms esošā Līguma beigām (t.i., līdz 1999. gada beigām) ir jāuzsāk pārrunas par *reformu procesa pagarināšanu*.

5) Dažas problēmas un sekas

Pirms galīgās vienošanās tika veikti daudzi pētījumi par Urugvajas raunda iespējamām sekām. Tie galvenokārt uzsvēra tirdzniecības liberalizācijas visaptverošo pozitīvo devumu. Vispāratzīts bija fakts, ka lauksaimniecības produktu ražotāji valstīs ar augstām cenām - arī EK valstīs, būtu zaudētāji, tomēr pat šīs valstīs kopumā tika atzītas kā ieguvējas, ievērojot to ieguvumu, ko iegūs patērētāji un nodokļu maksātāji.

Sākotnējo Urugvajas raunda rezultātu prognozi sniedza ASV Lauksaimniecības departaments. Tajā paredzēja, ka pasaules tirdzniecība ar lauksaimniecības produktiem paplašināsies, galvenokārt Urugvajas raunda rezultātā gūtās ienākumu palielināšanās rezultātā. Īpaši tas skartu jaunattīstības valstis, kurās ir vērojama samērā izteikta tendence papildienākumus tērēt par pārtiku. Pasaules graudu cenas pieaugtu, jo EK un citu valstu eksporta subsīdijas samazinātos. Tā rezultātā ASV graudu ražošana un eksports palielinātos, kamēr EK ražošana un eksports ievērojami samazinātos. OECD paredzēja, ka pasaules cenas celsies, jo sevišķi kviešiem. Daļēji tas notiks, pateicoties URA, bet lielā mērā - sakarā ar pieprasījuma pieaugumu pasaulē. OECD neprognozēja kādas tūlītējas dramatiskas sekas URA ieviešanai, tomēr uzskatīja, ka ražošanas pieauguma, palielināto importa apjomu un samazināto subsidēto eksportu kombinācija radīs spiedienu, tuvojoties URA ieviešanas posma nobeigumam, mainīt atsevišķus valstu lauksaimniecības politiku elementus. Šajā sakarā īpaši tika pieminēta ES liellopu gaļas ražošanas nozare. (Pielikuma 6. punkts.)

Eiropas Savienībai galvenās rūpes izraisīja URA noteiktās saistības samazināt subsidēto eksportu, kā arī obligātais nosacījums piedāvāt minimālo tirgus pieeju importam. Kā jau tika aplūkots 9. nodaļā, šķita ļoti iespējams, ka šie piespiedu pasākumi varētu izraisīt papildus ierobežojošus pasākumus CAP ietvaros, lai gan gadījumā ar graudaugiem no tā varētu izvairīties, ja pasaules cenas pēc to straujā paaugstinājuma 1995. gadā saglabātos augstas.

4. Centrāleiropa

Pirmie **Eiropas Līgumi**, kas nodibināja asociāciju starp EK, no vienas puses, un Čehoslovākijas Sociālistisko Federatīvo Republiku (ČSFR), Ungāriju un Poliju, no otras puses, tika parakstīti 1991. gada decembrī. Pēc Čehijas Republikas un Slovākijas izveidošanās tika parakstīti

atsevišķi līgumi. Vēlāk līdzīgi līgumi tika parakstīti ar Rumāniju un Bulgāriju.

Kopumā līgumi paredzēja desmit gadu laika posmā izveidot brīvo ekonomisko zonu. Nekavējoties tika atcelti EK importa nodokļi lielākajai daļai rūpniecības produkcijas. Eiropas Kopienas vēlēšanās atvērt savu tirgu lauksaimniecības produkcijai tika ierobežota ar apstākli, ka EK tirgu varētu pārpludināt ar attiecīgo produkciju. Tomēr, stājoties spēkā Līgumam, tika atcelti lauksaimniecības preču importa kvantitatīvie ierobežojumi attiecīgajām valstīm. Bez tam, pamatojoties uz iepriekšējiem tirdzniecības apjomiem, tika noteikti atvieglojumi- sākotnēji dažos gadījumos attiecībā uz importa mainīgajām nodevām, citos gadījumos- uz muitas nodokļiem. Lielākā daļa šo atvieglojumu tika pakļauti kvantitatīvajiem limitiem, kurus bija paredzēts pakāpeniski palielināt. Importa apjomi var arī pārsniegt šos ierobežojumus, bet pakļaujoties importa muitas nodokļiem, kādi noteikti valstīm ar vislielākās labvēlības statusu (MFN).

CEV, no savas puses, noteica atvieglojumus EK, kuri pieturoties pie vispārējā *asimetrijas* principa- kopumā bija mazāk labvēlīgi. URA ietvaros dažas no šīm valstīm savu aizsardzību deklarēja salīdzinoši augstā līmenī, kas atsevišķos gadījumos, pievienojoties URA, importa muitas nodokļus tām ļāva palielināt. Konkrēti tāds gadījums bija ar Rumāniju.

Bija gaidāms, ka ar trim Baltijas valstīm Eiropas līgumi stāsies spēkā 1996. gadā¹. Tajos iekļautie tirdzniecības nosacījumi tiek pielietoti kopš 1995. gadā, paredzot samazināt importa nodokli par 60% un pakļaujot to kvotām, kuras trīs gadu laikā pieaug, galvenokārt gaļai un piena produktiem. Tāpat tiek samazināts nodoklis dažiem mazsvarīgākiem produktiem, nepakļaujot to kvantitatīvajiem ierobežojumiem. Eiropas līgums ar Slovēniju gaidīja ES Padomes apstiprinājumu.

Pēc URA stāšanās spēkā, sākot ar 1995. gada 1. jūliju, Eiropas Savienība, lai nepasliktinātu nosacījumus tām Centrāleiropas valstīm, kas noslēgušas Eiropas līgumus, tarifu kvotām pakļautajai produkcijai palielināja nodokļu atlaidi no 60% uz 80% no MFN tarifa likmes, kā arī uzreiz noteica kvotas sākotnēji paredzētajā galīgajā līmenī. Produktiem, kam sākotnēji bija tarifu atvieglojumi bez jebkādiem kvantitatīviem ierobežojumiem, tika saglabāta MFN tarifu atlaide (vairumā gadījumu šīs preces no ES viedokļa ir nesvarīgākas un nejutīgākas). Bez tam,

¹ Līgums par brīvo tirdzniecību starp Baltijas valstīm un ES stājās spēkā 1996. gada 1. janvārī (red. piez.)

ievērojot Austrijas, Somijas un Zviedrijas pievienošanas, esošās kvotas tika palielinātas vai pat papildinātas ar jaunām. Šie papildinājumi tika izklāstīti turpmākajos atsevišķajos un pārejas noteikumos (sk. pielikuma 7. punktu), līdz tika noslēgti jauni divpusēji līgumi (sk. turpmāk).

Priekšrocību pasākumi ir kompleksi. Galvenie nosacījumi ir šādi:

- ◆ Dažiem produktiem noteiktie priekšrocību tarifi *nav* pakļauti kvotai. Pie tādiem pieder kaušanai paredzēti zirgi, zosu aknas un citas gaļas delikateses, medus, ziedi, daži augļi un dārzeņi, kurus importē laikā, kas nav ES galvenais ražošanas periods, stādi un ziedi, lobīti zirņi un pupiņas, kā arī dažas mazsvarīgākas preces.
- ◆ Dzīvīem lopiem pastāv vispārējas tarifu kvotas, kas attiecas uz visām CEV, bet ES var veikt sava tirgus paš aizsardzības pasākumus, ja kopējais lopu imports no visiem avotiem attiecīgajā gadā gatavojas pārsniegt 500000 galvas. Aitas gaļai un kazas gaļai - sākotnēji tika pakļautas labprātīgiem eksporta ierobežojumu līgumiem - tiek noteikti nodokļi nulles līmenī attiecīgās valsts kvotu robežās. gaļas
- ◆ Lielākā daļa citu priekšrocību ir tarifu kvotas, parasti ar nodokļu likmi 20% apjomā no MFN tarifu likmes. Šajos sarakstos ietverta virkne produktu, no kuriem daudzi ir samērā šauri definēti, un šis uzskaitījums starp Centrāleiropas valstīm ievērojami atšķiras.
- ◆ Attiecībā uz augļiem un dārzeņiem, tajos gadījumos, kad ES drīkst pielietot papildus fiksēto tarifu, ja importa precēm netiek ievērotas konkrētas iekļūšanas cenas, kā arī uz augļu un dārzeņu pārstrādes produkciju, uz kuru attiecas gan fiksētais tarifs, gan arī procentuālā likme, priekšrocība attiecas vienīgi uz nodokļa procentuālo daļu.
- ◆ Gadījumā ar pārstrādei paredzētajiem mīkstajiem augļiem (zemenēm, avenēm, upenēm u.c.), kvantitāte nav ierobežota, bet imports ir pakļauts minimālajām importa cenām (kuras pagātnē sevi parādīja kā visai ierobežojošu instrumentu).
- ◆ Lauksaimniecības pārstrādes produktu imports Eiropas Savienībā agrāk bija pakļauts nodoklim, kas sastāvēja no *nelauksaimniecības komponentes* un *mainīgās komponentes*, kuras lielums bija saistīts ar mainīgo muitas nodevu attiecīgajam lauksaimniecības pamatproduktam. Arī pēc URA šī duālā sistēma tika saglabāta, tomēr lauksaimniecības komponente tagad tika saistīts ar pamatprodukcijas tarifu, abiem elementiem samazinoties atbilstoši URA nosacījumiem. Eiropas Savienība, balstoties uz sarežģītu aprēķinu sistēmu, noteica samazinātus lauksaimniecības komponentei atbilstošos tarifus plašam pārstrādes produktu

sarakstam, ko importē no asociētajām valstīm. Nelauksaimniecības komponente lielākoties jau bija samazināta līdz nullei.

- ◆ Uz vīnu Eiropas līguma atlaides sākotnēji neattiecās, sakarā ar ražotāju izteikto neapmierinātību vairākās ES valstīs. Tomēr beidzot tika panākta vienošanās, kas nodrošināja samazinātus ES tarifus kvotu ietvaros Ungārijai, Rumānijai un Bulgārijai. Atvieglājumi piešķir zināmu prioritāti kvalitatīvajiem vīniem. Sarunas sakarā ar līgumiem par vīnu bija paredzētas arī ar Čehijas un Slovasijas republikām, kā arī Slovēniju.

Katrā Līgumā bija iekļauta "**pašaizsardzības klauzula**", kas noteica, ka tirgus "*nopietnas apdraudētības*" gadījumā abas ieinteresētās puses konsultēsies, lai meklētu piemērotu atrisinājumu, bet "līdz šāda risinājuma atrašanai attiecīgā puse veiks pasākumus, kurus tā uzskatīs par nepieciešamiem". Asociācijas padome, kas nodibināta, lai izpildītu katru Līgumu, ir atbildīga par jebkuru nesaskaņu atrisināšanu.

Pirmajos gados CEV pilnībā neizmantoja piešķirtos atvieglojumus. Iemesli galvenokārt meklējami ES izstrādātajā līgumu ieviešanas sistēmā, daļēji pašā CEV darbībā.

Priekšrocību kvotas tiek ieviestas ar importa licenču palīdzību, kuras Komisija piešķir Eiropas Savienības importētājiem. Šī sistēma tiek kritizēta par to, ka šiem importētājiem tiek piešķirtas priekšrocības viņu sarunās attiecībā ar eksportētājiem no CEV. Bez tam bieži vien CEV eksportētājiem izrādījās grūti konstatēt, kuriem ES importētājiem ir atļauja importēt, vai kvota ir izpildīta utt. Vēl vairāk, ES ir izvirzījusi minimālās cenas prasību, lai aizkavētu mīksto augļu importu, īpaši no Polijas. 1993. gadā tā arī aizliedza liellopu un cūku importu no CEV sakarā ar aizdomām par mutes un nagu sērgu un cūku mēri.

No CEV puses tika novērota vairāku produktu piedāvājuma nepietiekamība, un Rumānijas gadījumā arī aizliegumi. Bija arī grūtības apmierināt ES importētāju kvalitātes prasības. Dažos gadījumos informācija par priekšrocībām, šķiet, nebija sasniegusi ražotājus vai potenciālos eksportētājus.

Rietumu pārtikas eksportētāji bija daudz izveicīgāki jauno CEV tirgu apgūvē, pat gadījumos, kur šīs valstis bija noteikušas minimālas vai vispār nekādas tarifu priekšrocības. Rezultātā lauksaimniecības tirgus bilance krasi nosvērās ES labā. 13.6. tabulā un 13.2. attēlā parādīta lauksaimniecības pārtikas preču tirdzniecības attīstība pirmajās sešās CEV, ar kurām noslēgti Eiropas līgumi (datus par Čehijas un Slovasijas republikām pirms 1993. gada nevar sadalīt).

**ES un CEV lauksaimniecības pārtikas preču tirdzniecība
(miljardos ECU)**

	Polija	Ungā- rija	Čehi- ja	Slova -kija	Rumā nija	Bulgā rija	Slovē nija	Igau- nija	Latvi- ja	Lietu- va	KOPĀ
Liellopi:											
160-300 kg											
zem 80 kg											
	tarifu kvota visām asociētām CEV: 153000 galvas										
	tarifu kvota visām asociētām CEV: 153000 galvas										
Cūkas un cūkgaļa	11.2	30.0	4.3	2.1	12.3	0.2	-	1.0	1.0	1.0	63.1
Aitas vai kazas un gaļa	9.0	13.0	1.7	3.3	0.8	4.9	-	-	-	-	32.7
Liellopu gaļa	5.6	6.6	2.7	1.3	1.3	0.2	10.5	-	-	-	28.2
Cāļi un cāļu gaļa	8.4	29.7	4.8	2.5	1.0	1.6	3.3	0.5	0.5	0.5	52.8
Pīļu gaļa	1.3	1.8	0.2	0.2	-	0.2	-	-	-	-	3.7
Zosis un zosu gaļa	17.2	17.3	1.2	0.3	0.1	0.6	-	-	-	-	36.7
Titari un tītaru gaļa	1.4	4.1	0.3	0.4	-	-	-	-	-	-	6.2
Sālīta cūkgaļa	3.0	1.5	-	-	-	-	-	-	-	-	4.5
Olas, iesk. pulveri	1.7	1.7	7.1	3.6	-	0.3	-	-	-	-	14.4
Sausais piens	4.1	-	2.2	1.2	-	-	1.5	1.5	2.5	3.5	16.5
Sviests	1.4	-	0.9	0.5	-	-	-	0.8	0.8	1.2	5.6
Siers	2.8	1.4	0.7	0.7	1.4	2.0	0.5	0.8	1.2	1.4	12.9
Kartupeļi	4.4	-	-	-	-	2.4	0.2	1.0	-	-	8.0
Tomāti	-	-	-	-	0.7	0.7	-	-	0.1	0.1	1.6
Sīpoli, ķiploki u.c.	148.1	58.3	-	-	0.2	1.0	-	-	-	0.1	207.7
Kāposti	0.7	-	-	-	2.1	-	0.2	-	0.2	-	3.2
Gurķi	1.5	0.1	-	-	2.0	0.9	-	-	-	-	4.5
Saldie pipari	0.2	13.6	-	-	2.3	1.0	-	-	-	-	17.1
Saldēti zirņi, pupas	57.0	33.6	-	-	0.2	0.9	-	-	-	-	91.7
Sēnes	33.9	1.4	-	-	0.4	1.4	-	-	-	-	37.1
Āboli, ieskaitot sulu	1.5	27.0	-	-	0.1	0.9	2.3	0.2	-	1.0	33.0

13.6. tabulas turpinājums

	Polija	Ungā- rija	Čehi- ja	Slova- kija	Rumā- nija	Bulgā- rija	Slovē- nija	Igau- nija	Latvi- ja	Lietu- va	KOPĀ
Bumbieri, aprikozes, persiki, plūmes	0.8	7.5	-	-	3.6	7.8	2.2	-	-	-	21.9
Zemenes	1.2	-	-	-	2.8	2.1	-	-	-	-	6.1
Žāvēti augļi	1.5	1.5	-	-	0.8	0.6	-	-	-	-	4.4
Alus mieži	-	-	27.4	13.6	-	-	-	-	-	-	41.0
Kvieši un kviešu milti	-	232	13.5	13.5	19.6	2.2	-	-	-	-	280.8
Iesals	-	-	33.9	13.6	-	-	-	-	-	-	47.5
Apiņi	-	-	5.5	0.7	-	0.3	3.9	-	-	-	10.4
Sauļspuķu eļļa	-	1.9	-	-	3.7	0.3	-	-	-	-	5.9
Žāvētas desas	2.2	6.0	-	-	0.8	-	0.2	0.5	0.2	-	9.9
Sagatavota gaļa	-	0.3	0.5	0.2	0.4	0.2	1.8	-	0.2	-	3.6
Konservēti gurķi	-	20.2	-	-	0.1	2.4	-	-	-	-	22.7
Sagatavoti tomāti	-	6.8	-	-	0.7	15.8	-	-	-	-	23.3
Dzems	-	2.7	-	-	-	0.1	-	-	-	-	2.8
Augļu sulas	8.2	7.3	-	-	1.4	4.1	-	-	-	-	21.0
Tabaka	-	3.2	-	-	3.5	6.0	-	-	-	-	12.7

Avots: Commission, *Agricultural Situation and Prospects in the Central and Eastern European countries- Summary Report* (DG VI Working Document, July 1995). [Komisija, Stāvoklis lauksaimniecībā un nākotnes izredzes Centrāleiropas valstīs- apkopojums (DG VI Darba Dokuments, 1995., jūlijs).] Par Baltijas valstīm sniegti parakstītajos līgumos iekļautie galējie apjomi: *Agreements on free trade and trade-related matters* (OJ).

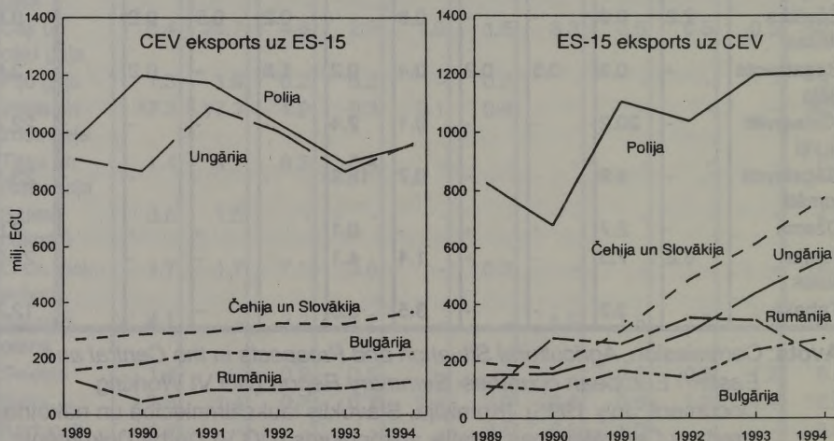
- Piezīmes:** 1) Ar Slovēniju noslēgtais Eiropas līgums vēl jāapstiprina Eiropas Ministru Padomē.
2) Attiecībā uz gurķu, ābolu, ķiršu, plūmju importu tiek piemērotas papildus nodevas, ja netiek ievērotas noteiktās iekļūšanas cenas
3) Sēnēm, dzēmiem un citiem augļu pārstrādes produktiem atlaides tiek piemērotas vienīgi tarifur procentuālajai daļai, bet ne fiksētajai.

Informācija par Slovēniju un Baltijas valstīm pieejama tikai, sākot ar 1992. gadu. Tur vērojamas līdzīgas tendences.

Kopumā var izdarīt secinājumu, ka pirmajos gados piešķirtais ierobežotais priekšrocību līmenis, kopā ar abu pušu pieredzes trūkumu

sistēmas vadīšanā, iespējams, bijis par iemeslu daudziem CEV neadekvātas rīcības gadījumiem. Tarifu atlaižu noteikšanai 80% līmenī no MFN likmes, ko pielieto, sākot ar 1995. gada vidu, un kvotu palielinājumam vajadzētu dot daudz labākus rezultātus. Taču kvotu sistēma vēl aizvien ir neelastīga, ar šauri definētām produktu kategorijām.

ES Padome 1995. gada novembrī piekrita piecu gadu laikā palielināt kvotas par 25% un piešķīra Komisijai pilnvaras apspriest zināmu uzlabojumu iespējamību esošajos priekšrocību pasākumos, īpaši apsverot iespēju apvienot atsevišķo produktu kvotas homogēnu produktu grupās un jaunu produkcijas veidu iekļaušanu atvieglojumu sarakstos.

13.2. attēls. ES-15 un sešu CEV lauksaimniecības pārtikas preču tirdzniecība

Avots: Commission, *Agricultural Situation and Prospects in the Central and Eastern European countries- Summary Report* (DG VI Working Document, July 1995). [Komisija, Stāvoklis lauksaimniecībā un nākotnes izredzes Centrāleiropas valstīs- apkopojums (DG VI Darba Dokuments, 1995., jūlijs).]

Šie nosacījumi nebija tik labvēlīgi, kā Komisija bija lūgusi, tāpēc savā nozīmīgajā *Lauksaimniecības stratēģijas dokumentā*, kas tika iesniegts Eiropas Padomei Madridē 1995. gadā, Komisija vēlreiz ieteica daudz

plašākus un pilnīgākus pasākumus. Tomēr no ES ražotāju un atsevišķu dalībvalstu puses šiem plašākajiem pasākumiem tiek izrādīta spēcīga pretestība.

Pamatojoties uz Padomes mandātu, uzsāktas tālākas sarunas nolūkā izstrādāt jaunus divpusējus līgumus, kas varētu stāties spēkā 1996. gada jūlijā.

Asociēto CEV mērķis ir pilnīgi iekļauties ES. Eiropas līgumu uzdevums ir atvieglot nepieciešamo sagatavošanos tam. Jau 1993. gadā Eiropas Padome apstiprināja Kopienas nodomu uzņemt asociētās dalībvalstis par pilntiesīgām locekļēm, tiklīdz politiskie un ekonomiskie apstākļi to pieļaus. Eiropas Padomes sanāksmē Madridē 1995. gada decembrī tā piekrita, ka pārrunas par iestāšanos ar dažām CEV varētu sākties vienlaicīgi ar Kipras un Maltas sarunām (sk. iepriekš). Maz ticams, ka tas varētu notikt agrāk par 1998. gadu. Lauksaimniecības politikas aspekti izvērtēti *Lauksaimniecības stratēģijas dokumentā*, kuru Komisija iesniedza Madrides sanāksmei augstākajā līmenī. Tā lūdza Komisiju turpināt pētījumus šajā un citos jautājumos.

Attiecībā uz Krieviju, Ukrainu un vairākām citām NVS valstīm tika parakstīti līgumi par sadarbību. Neskaitot attiecību veidošanu uz savstarpēja vislielākās labvēlības statusa principa pamata, tie sākotnēji neiekļāva tirdzniecības atvieglojumus, lai gan 1998. gadā, ņemot vērā ekonomisko stāvokli šajās valstīs, varētu izskatīt iespēju attīstīt brīvās tirdzniecības zonu.

PIELIKUMS

1. Vispārējie avoti. Komisijas gada pārskata ziņojumā par Lauksaimniecības situāciju Kopienā (*Agricultural Situation in the Community*) iekļauta nodaļa par ārējām attiecībām, bet tā ir diezgan vispārināta. Sikāka informācija, kaut arī ne visai sistemātiski, sniegta sērijuveida izdevumos *European Documentation* un *European File*. Izdevumā *Europe: World Partner*, kas publicēts 1991. gadā, sniegta vispārēja informācija par attiecībām ar dažādām trešo valstu grupām.

EK tirdzniecības attīstības tendences aplūkotas dažādos rakstos izdevumā *The Common Agricultural Policy and the World Economy*, red. K. Ritsons (*C. Ritson*) un D. Hārvejs (*D. Harvey*) (CAB International, Wallingford, UK: 1991.).

Pēc Komisijas lūguma ekspertu grupa vispusīgi analizēja reformas sekas EK un ASV. 1988. gadā šo pētījumu publicēja ar nosaukumu

Disharmonies in EC and US agricultural policy measures (Disharmonija EK un ASV lauksaimniecības politikas pasākumos)- divos sējumos, no kuriem otrais ir īpaši biezs.

Amerikas un Austrālijas aģentūras un akadēmiskie eksperti veica arī virkni ekonometrisku pētījumu par tirdzniecības liberalizācijas rezultātiem. Skatiet, piemēram, Kima Andersona (*Kym Anderson*) un Roda Taijera (*Rod Tyers*) "Pakāpeniskās pārtikas politikas reformu sekas 1990. gados" izdevumā *Eiropas lauksaimniecības politikas pārskats* (*Effects of gradual food policy reforms in the 1990s in European Review of Agricultural Policy, 19(1992) 1-24*); arī Kima Andersona "Analitikas jautājumi Urugvajes raunda sarunās par lauksaimniecību" Eiropas ekonomikas pārskatā (*Analytical issues in the Uruguay Round negotiations on agriculture, European Economic Review, 36(1992) 519-526*).

2. EK iekšējā specializācija. Interesantu pētījumu sēriju saskaņā ar EK vienošanos veica J.-P. Butaults (*J.-P. Butault*) un viņa kolēģi Valsts Lauksaimniecības Institutā (*Institut National de Recherches Agronomiques- INRA*) Nansī. Skatiet konkrēti J.-C. Bureau un J.-P. Butault "Ražības trūkumi, cenu priekšrocības un konkurence EK lauksaimniecībā", Eiropas Lauksaimniecības ekonomikas pārskatā (*"Productivity gaps, price advantages and competitiveness in E.C. agriculture" European Review of Agricultural Economics, 19(1992), pp. 25-48*); arī "Ražības pieauguma veicināšana un sadalījums Eiropas lauksaimniecībā" (*Generation and distribution of productivity increases in European agriculture, 1967-87, Eurostat series 5D, 1991*).

Eurostat izdotajā "EK lauksaimniecības ražošana, cenas un ienākumi" (*Production, prices and income in EC agriculture (1991)*) A4.2-10. tabulās parādīta dažādu preču ražošanas apjomu attīstība katrā EK valstī.

Skatiet arī Karolīnas Saunderses (*Caroline Saunder*) sagatavoto "CAP un EK iekšējā tirdzniecība" (*The CAP and intra-EC trade*) Ritsona un Hārveja izdotajā un jau pieminētajā darbā.

3. Vispārējā priekšrocību sistēma. Šis jautājums īsumā aplūkots izdevumā *European File no. 16/87*. Jautājumus, kas radās sakarā ar šīs sistēmas apskatu, Komisija aplūkoja darbā "Priekšrocību vispārējā sistēma: Pamatlīnijas 1990. gadiem" (COM (90) 329 beigās) (*Generalized System of Preferences: Guidelines for the 1990s (COM (90)329 final*).

4. ACP grupa. Šo valstu un EK tirdzniecības, palīdzības un sadarbības attiecības ir definētas Lomes Konvencijā, kura pirmoreiz stājās spēkā

1975. gadā (kas stājās iepriekšējās konvencijas vietā ar sešām sākotnējām EK dalībvalstīm). Lomes Konvencija ir labota vairākas reizes: pašreizējā Konvencija- ceturtā- attiecas uz laika posmu no 1990. līdz 2000. gadam. Līgums par cukuru pārveidots par protokolu, kas pievienots šai Konvencijai. Šajā grupā ietilpst sešdesmit deviņas Āfrikas, Karību un Klusā okeāna valstis.

5. Vidusjūras politika. EK tirdzniecības atvieglojumi tās "Vidusjūras pasaules mēroga politikas" ietvaros tika attiecināti uz Maroku, Alžīriju, Tunisiju, Ēģipti, Izraēlu, Jordāniju, Libānu, Sīriju, Kipru, Maltu un Dienvidslāviju.

Tā sauktā *Jaunā Vidusjūras politika* tika iekļauta trijos 1992. gada 29. jūnija noteikumos: Noteikumi 1764/92, kas publicēti OJ L181, ietver tirdzniecības atvieglojumus.

1995. gadā tika noslēgtas divpusējas vienošanās ar Izraēlu, Maroku un Tunisiju.

6. Urugvajas raunds. Galīgā līguma tekstu, arī Lauksaimniecības līgumu, sastādīja GATT sekretariāts, un EK to arī publicēja 22.12.94. OJ L336. Tomēr tajā ietvertas galvenokārt tikai definīcijas. Ievērojami atvieglojumi tika noteikti līgumslēdzēju pušu iesniegtajos grafikos. ES pasākumi, lai realizētu lauksaimniecības tirdzniecības nosacījumus, attiecībā uz atsevišķiem produktiem tika izklāstīti Padomes Noteikumos Nr. 3290/94 (OJ L349, 31.12.94). Jaunie tarifi, arī tarifcētie lauksaimniecības produkti, parādījās Komisijas Noteikumos Nr. 1359/95 (OJ L142, 26.6.95).

Vispārēju URA aprakstu Komisija sniedza darbā "Urugvajas raunds: pasaules līgums, pasaules ieguvums" (Oficiālo publikāciju redakcija, Luksemburga, 1994.) (*The Uruguay Round: Global Agreement, Global Benefits (Office for Official Publications, Luxembourg, 1994)*). Lauksaimniecības nosacījumi tika izklāstīti darbā "GATT un Eiropas lauksaimniecība" (darba dokumenti, Lauksaimniecības Ģenerāldirekcija, 1994. gada aprīlis) (*GATT and European Agriculture (Working Documents, Directorate-General for Agriculture, April 1994)*); arī (ar nelielām neprecizitātēm) materiālā "GATT Urugvajas raunda noslēguma dokuments" (periodiskā izdevuma "Agra Europe" speciāls pielikums, 1993. gada decembris) (*Agra Europe, The GATT Uruguay Round Agreement (special supplement, December 1993)*). Skatiet arī "Agra Europe", "Lauksaimniecības tirdzniecība- laika posms pēc GATT" (*Agra Europe, Agricultural Trading-Post GATT (1995)*).

Urugvajas raunds izraisīja analīzes plūdus. Nopietnu pētījumu 1987. gadā publicēja OECD, tā nosaukums bija "Nacionālās politikas un

lauksaimniecības tirdzniecība" (*National Policies and Agricultural Trade*). Tas ietvēra PSE un CSE prognozes. Turpmākie gada pārskata ziņojumi *Monitoring and Outlook* papildina šos aprēķinus un ārkārtīgi detalizēti informē par izmaiņām politikā. Tekstā pieminētais ASV lauksaimniecības ministrijas ziņojums ir "Urugvajas raunda Līguma ietekme uz ASV lauksaimniecības patēriņa precēm, 1994. gada marts" (*Effects of the Uruguay Round Agreement on US Agricultural Commodities, March 1994*). OECD ziņojuma nosaukums ir "Urugvajas raunds: Līgumu ietekmes uz OECD valstu lauksaimniecību sākotnējais novērtējums" (*The Uruguay Round: A Preliminary Evaluation of the Impacts of the Agreements on Agriculture in the OECD Countries, Paris, 1995*). Skatiet arī 1. punktā minētos avotus.

7. Centrāleiropa un Austrumeiropa. "Eiropas līgumi" un tirdzniecības līgumi vairākas reizes ir publicēti Oficiālajā Žurnālā (*Official Journal*). "Autonomie un pārejas" pasākumi 1996. gadam ietverti Padomes Noteikumos Nr.3066/95 (*OJ L328 of 30.12.95*); taču, kā norādīts tekstā, tos bija jāaizvieto ar jauniem līgumiem. Komisijas 1995. gadā izdotā "Lauksaimniecības stratēģijas dokumenta" (*Agricultural Strategy Paper*) kods ir CSE(95)607.

14 NODAĻA. LĒMUMU PIEŅEMŠANA LAUKSAIMNIECĪBAS POLITIKĀ

1. Politiskās zinātnes skatījums
2. ES lauksaimniecības politikas veidošana
 - 1) Komisija
 - 2) Eiropas Parlaments
 - 3) Ministru padome
 - 4) Ražotāju un patērētāju pārstāvība ES līmenī
 - 5) Nacionālās intereses
 - 6) Vācija
 - 7) Francija
3. Amerikas Savienotās Valstis
4. Lauksaimniecības politika un demokrātiskais process
Pielikums

Kā parādīja iepriekšējās nodaļas, gandrīz visu attīstītas tirgus ekonomikas valstu valdības ir aktīvi iejaukušās lauksaimniecības produktu tirgū. Cenu atbalstīšana un protekcionisms ir izraisījuši pārprodukciju, patēriņa cenu celšanos, budžeta izdevumu pieaugumu. Šī politika ir radījusi grūtības tradicionālajiem lauksaimniecības preču eksportētājiem un bijusi par cēloni asiem tirdzniecības konfliktiem.

Lauksaimniecība ir viena no visvairāk atbalstītajām ekonomikas nozarēm, tomēr lauku iedzīvotāji veido tikai nedaudzus procentus no kopējā iedzīvotāju skaita. Vispārējās patērētāju intereses, apstrādājošās rūpniecības un pat plašākās ekonomiskās intereses salīdzinoši maz ietekmē lauksaimniecības politikas veidošanos, īpaši tirdzniecības jautājumos. Šī paradoksālā situācija prasa izskaidrojumu, ko mēs arī centsimies sniegt.

Jāievēro, ka līdz šim šajā grāmatā, cik vien iespējams, izmantoti pārbaudāmi fakti, bet tagad mēs sākam aplūkot jomu, kurā subjektīvi spriedumi ir nenovēršami un kurā ir *normatīvs* pieņēmums par politikas reformas nepieciešamību.

1. Politiskās zinātnes skatījums

Politologi lauksaimniecības politikas attīstībai pievērsuši pastiprinātu uzmanību. Viņi mēģina rast izskaidrojumus dažādu *lēmumu pieņemšanas paradigmu* formā (sk. pielikuma 1. punktu), piemēram:

Racionālās izvēles modeļi pieņem, ka eksistē valsts vara, kuras mērķis ir sabiedrības labklājība, šīs varas rīcībā ir pilnīga informācija un tā spēj pieņemt un realizēt politiskus lēmumus. Līdzīgi kā ekonomistu koncepcija par *optimumu*, šī ir visai nereāla situācija, tomēr tā var kalpot par atskaites punktu.

Sabiedriskās izvēles teorija. Šo samērā neskaidro terminu izmanto, lai raksturotu apstākli, ka politikas veidošanā iesaistās samērā daudz cilvēku, kuriem katram ir savi mērķi. Lai gan publiski viņi apgalvo, ka aizstāv kopīgos mērķus, faktiski politiķus interesē tikai vara un iespēja tikt ievēlētiem atkal un atkal. Amatpersonām rūp viņu karjera, indivīdi ar kopējām interesēm apvienojas, lai aizstāvētu šīs intereses utt. Personas, kuru varā ir izdarīt reformas, tās veiks tikai tad, ja šīs reformas sakrīt ar viņu personīgajām interesēm. Šis uzskats varbūt ir pārāk cinisks- atsevišķiem politiķiem tiešām rūp sabiedrības labums, un ES kontekstā tiešām pastāv "europeisks gars",- bet tas bieži palīdz politiķu un citu personu darbību iztēlot par pienākuma veikšanu.

Organizatoriskā procesa paradigma skaidri parāda, ka valdība un nācija nav monolīti veidojumi, bet gan vāji saliedēti organizatoriski veidojumi, katrs ar saviem mērķiem. Arī tas traucē radikālu pārmaiņu veikšanu. To vislabāk raksturo teiciens: "lai noteiktu, ar ko organizācija nodarbojas šodien, vislabākais ir paskatīties, ar ko tā nodarbojās vakar". Droši vien tikai asa krīzes situācija var palīdzēt pārvarēt šo iekšējo inertumu, kā tas bija CAP reformas un Urugvajes raunda sarunu gadījumā.

Valdības politikas paradigma fokusējas uz kaulēšanos starp dažādiem partneriem (indivīdiem vai organizācijām). Katram jādomā ne vien par saviem mērķiem, bet arī par to, kā panākt sev labvēlīgu lēmumu šajā spēlē. Šajā sakarā var izveidoties koalīcijas, kas to locekļiem sola labākus rezultātus, nekā darbojoties atsevišķi. Kaulēšanās procesam vajadzīgs laiks, īpaši, ja noteikumi prasa vienprātību galējā lēmuma pieņemšanā. Šajā procesā noteikti būs kompromisi, un nobeiguma dokuments parasti ir kā pakete, no kuras katram kaut kas tiek. Šī shēma precīzi atbilst ES "maratoniem" un ASV likumdošanas procesiem, kā to redzēsīm vēlāk.

2. ES lauksaimniecības politikas veidošana

1) Komisija

Saskaņā ar Romas līguma 43. pantu Komisijai vienīgajai ir tiesības izteikt priekšlikumus. Ministru padome nedrīkst oficiāli izskatīt nevienu priekšlikumu, ja tas nav nācis no Komisijas. Tas nosaka Komisijas ievērojamo ietekmi.

Svarīgākā loma ir Komisijas loceklim- komisāram, kas atbild par lauksaimniecību. Pirmais lauksaimniecības komisārs Siko Manšolts (*Sicco Mansholt*) ticis galā ar kopējā tirgus organizāciju izveidošanu, neveiksmīgi mēģināja radīt racionālāku saimniecības struktūru. Gandrīz visus septiņdesmitos gadus atbildīgais komisārs bija kādreizējais Nīderlandes lauksaimniecības ministrs Pjērs Lardinuā (*Pierre Lardinois*). Viņa darbības laikā ļoti strauji cēlās cenas (sk. 9. nodaļu), kas lielā mērā problēmas tikai saasināja. Pēc viņa nāca dānis Fins Olavs Gundelahs (*Finn Olav Gundelach*), kam nebija pieredzes lauksaimniecībā (viņš bija nodarbojies ar tirdzniecības jautājumiem GATT centrālajā birojā). Viņa darbības laikā Komisija sāka uzsvērt piesardzīgas, bet vēlāk jau ierobežojošas cenu politikas nepieciešamību. Pēc viņa pēkšņās nāves 1981. gadā šai posteni stājās Pols Dalsagers (*Poul Dalsager*), arī dānis, bijušais savas valsts lauksaimniecības ministrs. Kādu laiku Komisijas nostāja kļuva mazāk ierobežojoša, kaut gan šī posma beigās tika ieviestas piena kvotas.

Budžeta problēmas turpināja saasināties, un lauksaimniecības komisārs tās vairs nevarēja ignorēt. Vēl vairāk, Franss Andriessens (*Frans Andriessen*), kas šajā amatā bija no 1985. līdz 1988. gadam, bija strādājis par Nīderlandes finansu ministru. Viņš ieteica *stabilizācijas* reformas, ko 1988. gadā apstiprināja. Komisijas prezidents Žaks Delors (*Jacques Delors*) bija arī viens no galvenajiem 1988. gada reformas realizētājiem. Veikdams savu galveno uzdevumu- veikt tālāku integrāciju vienotā tirgus un vēlāk- Eiropas Savienības kontekstā, viņš labi apzinājās nepieciešamību samazināt slogu, ko budžetam radīja CAP cenu atbalstīšana.

Turpmākā Delora un dažu vadošo Francijas pārstāvju vēlēšanās padarīt stiprāku Kopienas pozīciju Urugvajas raunda sarunās noveda pie Makšerija plāna. (Pašas Francijas valdība neatbalstīja šo viedokli un beigās reformu pieņēma ļoti negribīgi.) Rejs Makšerijs (*Ray MacSharry*) (agrāk- Īrijas finansu ministrs un pēc tam- lauksaimniecības ministrs) lauksaimniecības komisāra amatā bija no 1989. gada līdz 1992. gadam.

Viņš izprata lauksaimnieku problēmas un arī Īrijas ieinteresētību Kopējā lauksaimniecības politikā, taču, apzinādamies, ka bez reformu turpināšanas CAP draudētu sabrukums, viņš noveda reformu procesu līdz galam. (Iznākums, kā jau minēts, nebija Īrijai nelabvēlīgs.)

Jaunās, 1993. gada janvārī sastādītās Komisijas priekšgalā vēl aizvien bija Žaks Delors, bet atbildību par lauksaimniecību pēc Makšerija atgriešanās Īrijā uzticēja Renē Steihamam (*René Steichen*) no Luksemburgas. Kaut gan pirms tam viņš bija ieņēmis lauksaimniecības ministra amatu un aizstāvējis Luksemburgas lauksaimnieku intereses, tagad viņš sevi apliecināja kā stingru reformu procesa piekritēju, taču viņa īsajā darbības laikā nekādi nozīmīgi soļi netika sperti.

1995. gada janvārī pēc Austrijas, Somijas un Zviedrijas uzņemšanas tika izveidota jauna Komisija, kurā lauksaimniecības komisāra amatu ieņēma bijušais Austrijas lauksaimniecības ministrs Francs Fišlers (*Franz Fischler*). Noraidot aicinājumus uz turpmākām "radikālām" CAP reformām, viņš meklēja ceļus ilglaicīgas "evolucionārās" stratēģijas izveidošanai, lai sagatavotos pārmaiņām, kas varētu būt nepieciešamas ap 2000. gadu sakarā ar Eiropas Savienības paplašināšanos austrumu virzienā un jaunām daudzpusīgām tirdzniecības sarunām. ES lauksaimniecībai vajadzētu kļūt konkurētspējīgākai, konkrēti- tai jāzietiek bez eksporta subsīdijām, tirgus politika un ienākumu atbalsts vēl vairāk jāatdala viens no otra, ar lielāku neatkarību no nacionālās un reģionālās administrēšanas jārealizē integrēta lauku politika un jāgādā par lauku vides saglabāšanu.

Lauksaimniecības ģenerāldirekcija (*Directorate General DG VI*) šķiet liela, tomēr tās resursi ekonomikas analizēm ir ierobežoti, īpaši, ja tos salīdzina ar ASV Lauksaimniecības departamenta rīcībā esošajiem līdzekļiem. Viedoklis, ka Ģenerāldirekcija vispirmā kārtā aizstāvēs lauksaimnieku intereses, ne vienmēr ir korekts. Protams, lielāko lauksaimnieku organizāciju pārstāvji ar saviem jautājumiem vienmēr var griezties pie atbildīgām amatpersonām. Taču DG VI eksperti ir galvenie reformu projektu izstrādātāji, kas tos arī izvada cauri diskusijām Padomes darba grupās un komitejās. Tāpat DG VI amatpersonas kopā ar DG I (Ārējie sakari) amatpersonām pārstāv ES starptautiskās tirdzniecības sarunās līdz pat augstākajam līmenim, ar komisāru piedalīšanos.

Lielākā daļa DG VI amatpersonu visu uzmanību velti komplekso CAP programmu vadīšanai. Daudzi lēmumi tiek pieņemti Vadības komitejas procedūras ceļā (kā minēts 9. nodaļā), kur ir pārstāvētas dalībvalstu ministrijas, taču parasti Komisijas pozīcija tiek akceptēta. 1988. gada

Struktūrfondu reforma palielināja Komisijas atbildību par lauku attīstības politikas realizāciju- arī šeit ir iesaistīta Vadības komiteja (*Lauksaimniecības struktūru un lauku attīstības komiteja* jeb STAR, pēc tās nosaukuma franču valodā).

Izveidotas daudzas Komisijas konsultatīvās komitejas. Tajās pārstāvēti ražotāji, tirgotāji un patērētāji. Tomēr tiek uzskatīts, ka tās ir neefektīvas.

2) Eiropas Parlaments (EP)

Lai gan Eiropas Parlamentam pakāpeniski tiek piešķirtas aizvien lielākas pilnvaras, lauksaimniecības politikas veidošanā tā loma aprobežojas ar savu atzinumu izteikšanu Padomei par Komisijas priekšlikumiem. Padomei šie atzinumi nepieciešami, lai varētu oficiāli rīkoties, taču tā drīkst tos neņemt vērā (kā tas bieži arī notiek).

Lauksaimniecības intereses spējušas Parlamentā ilgus gadus dominēt, pateicoties tā Lauksaimniecības Komitejai, kur arī tiek izstrādāti atzinumi. EP locekļi, kuriem ir īpaša interese par šo sektoru, meklē iespēju iekļūt šajā komitejā. Septiņdesmitajos gados EP kopumā aizstāvēja atbalsta cenu paaugstināšanu. Šī situācija ir mainījusies, jo arī EP nevar ignorēt budžeta problēmas, kā arī tāpēc, ka līdz ar Portugāles un Spānijas uzņemšanu pieauga to dalībvalstu skaits, kas bija ieinteresētas saglabāt mazas cenu atbalstīšanas izmaksas, lai atbrīvotu līdzekļus strukturāliem un reģionāliem pasākumiem. ES 1995. gada paplašināšanās¹ tālāk paplašina nacionālo interešu daudzveidību, lai gan skaitliskā ziņā trim jaunajām dalībvalstīm nav pārāk liels iptsvars 626 Parlamenta locekļu vidū.

Pašlaik ir pieaugusi Budžeta komitejas loma lauksaimniecības politikas jautājumos, un atsevišķi nacionālie un politiskie grupējumi komitejā un plenārsēdēs cenšas uzspiest tālāku CAP reformu turpināšanu. Parlamenta efektivitāti samazina viedokļu dažādība, un tā lēmumu pamatā bieži ir kompromisi un konsekvences trūkums. Procedūru lēnā gaita savukārt var aizkavēt steidzami nepieciešamu likumu pieņemšanu.

Tomēr kopumā un sevišķi monetārās savienības veidošanas kontekstā ir liels spiediens nostiprināt Parlamenta pozīcijas. Īpaši aktīva ir Vācijas nostāja.

¹ tā sauktā EFTA paplašināšanās, jo visas šajā reizē jaunuzņemtās valstis bija EFTA- Eiropas Brīvās tirdzniecības asociācijas (*European Free Trade Association*) locekles (red. piez.)

3) Ministru padome

Komisija kopumā ir neatkarīga institūcija. Dalībvalstis ir pārstāvētas Ministru padomē. Tajā prezidē visas valstis pēc kārtas, priekšsēdētājam mainoties ik pēc sešiem mēnešiem. Komisijas priekšlikumus sākumā apsver komitejās (CAP jautājumus izskata *Speciālā lauksaimniecības komiteja*) un dažādās darba grupās. Ministru līmenī Padomei ir lēmumu pieņemšanas tiesības.

Faktiski pastāv tikai viena Eiropas Ministru Padome. *Lauksaimniecības padomei* ir tādas pašas pilnvaras, kā *Ārlietu padomei* vai jebkurai citai. Kopējas sesijas notiek reti. Reizēm dzirdams viedoklis, ka budžeta ministru iesaistīšana diskusijās par CAP samazinātu inflācijas tendences, taču ES sanāsmē divi vienas valsts ministri nenostāsies viens otram opozīcijā, un, ja arī pastāv nevienprātība, ar to jātiek galā pašas valsts valdībā.

Saskaņā ar Romas līgumu Komisijas priekšlikumus lauksaimniecības politikas jomā apstiprina ar kvalificētu balsu vairākumu, bet labojumu izdarīšanai ir nepieciešama vienprātība. Bet, sekojot 1966. gada Luksemburgas kompromisam, daudzu gadu garumā (sk. pielikuma 6. punktu) šī vienprātība tika meklēta praksē. Tas noveda pie maratongarām Lauksaimniecības padomes sesijām, un Komisijai (vai Padomes priekšsēdētājam bija jāveido priekšlikumu pakete, piedāvājot kaut ko katram ministram. Šī situācija lielā mērā veicināja inflācijas attīstību un noveda pie sarežģītās un neskaitāmas reizes kritizētās CAP sistēmas ar tās daudzajiem kompromisiem un izņēmumiem (ieskaitot dažādus agromonetāros pasākumus un sasteigti izstrādātos strukturālo pārveidojumu pasākumus).

1986. gada Vienotās Eiropas līgums gan neizmainīja oficiālo procedūru kārtību attiecībā uz lauksaimniecības politiku, taču tā ietekmē izveidojās citāda gaisotne, jo citās jomās plašāk tika ieviests vienkāršā vairākuma balsojuma princips. Vēl vairāk, bija jāatzīst vienprātības principa neefektivitāte, īpaši pēc 1986. gada, kad ar Spānijas un Portugāles uzņemšanu dalībvalstu skaits palielinājās līdz divpadsmit. Arvien vairāk nozīmīgu lēmumu sāka pieņemt ar vairākuma balsojumu. Tomēr, lai gan notika virzība uz Eiropas Savienību (īpaši pēc Māstrihtas līguma), atsevišķi franču politiķi (gan kreisie, gan labējie), kā arī antieiropiski noskaņotie britu konservatīvie turpināja izmantot savas veto tiesības. ES EFTA paplašināšanas kontekstā britu valdība nostājās pret balsu skaita, kas nepieciešams bloķējošā mazākuma izveidošanai, loģisku palielināšanu, tādējādi radot Kopienā krīzes situāciju. To atrisināja tikai tā sauktais *Joaninas kompromiss* (sk. pielikuma 6. punktu), kas deva

iespēju iepriekšējo bloķējošo mazākumu veidojošajām valstīm ja ne vispār apturēt, tad vismaz aizkavēt sev nevēlamo lēmumu pieņemšanu.

Pieaug tendence svarīgāko politikas jautājumu risināšanu uzticēt Eiropas Padomei, kas sastāv no dalībvalstu un to valdību vadītājiem (sk. pielikuma 7. punktu). Tai gan pašai nav likumdošanas tiesības, bet tās atzinumus tālāk izskata attiecīgā Ministru padome.

4) Ražotāju un patērētāju pārstāvība ES līmenī

Dažādās nacionālās lauksaimnieku organizācijas ir apvienojušās Lauksaimniecības ražotāju organizāciju komitejā (COPA). Daudzus gadus šai organizācijai bija ievērojama ietekme. Tai bija labi kontakti ar Pjēru Lardinuā laikā, kad viņš ieņēma komisāra amatu, un tā vēl aizvien izsaka Padomei savu viedokli par galvenajiem priekšlikumiem, savukārt lauksaimnieku intereses aizstāvošie ministri iesniegtos materiālus var izmantot savas pozīcijas aizstāvēšanai.

Sakarā ar pieaugušo pārprodukciju un budžeta problēmām COPA ietekme ir samazinājusies. Visu divpadsmit dalībvalstu lauksaimnieku organizāciju dažādības dēļ aizvien grūtāk kļūst panākt vienprātību. Atšķirībā no situācijas ASV (sk. iepriekšējo nodaļu) tā sauktās *produktu grupas* nav izveidojušās par tik spēcīgiem lobijiem.

Pārtikas rūpniecību Briselē pārstāv ES Pārtikas un dzērienu ražotāju konfederācija (CIAA). Ir arī vairākas Eiropas līmeņa pārtikas un lopbarības nozaru asociācijas. Svarīgs šo organizāciju uzdevums ir iegūt un apkopot informāciju par ES darbību. Tām gan nav lielas ietekmes lauksaimniecības politikas noteikšanā, bet tās spēj ietekmēt likumdošanu pārtikas jomā.

No patērētāju puses nav nevienas organizācijas, ko varētu salīdzināt ar COPA. Viedokļus par lauksaimniecību un īpaši par pārtikas politiku izsaka *Eiropas Patērētāju savienību birojs* (BEUC). Šī gan ir tikai jumta organizācija, kas apvieno dažādas brīvprātīgas patērētāju organizācijas (kā *Which?* Lielbritānijā vai līdzīgus patērētāju žurnālus citās valstīs), un tai nav pārstāvības statusa.

Cita ES institūcija- Ekonomikas un sociālā komiteja- atbilstoši Romas līguma 193. pantam pārstāv dažādu kategoriju ekonomisko un sabiedrisko grupu intereses, ieskaitot lauksaimniekus un sabiedrību kopumā, un tā var oficiāli konsultēties Ministru Padomē. Tomēr šīs organizācijas viedoklim īpašas nozīmes nav.

Svarīgākie ar ES saistītie institucionālie jautājumi jāatrisina Starpvaldību konferencē, kas sāksies 1996. gadā. Pirms tālākas Savienības paplašināšanas jānoskaidro tādi jautājumi kā balsošanas procedūra Padomē, komisāru skaits un Eiropas Parlamenta loma. Jau tagad, Eiropas Savienībā esot piecpadsmit dalībvalstīm, lēmumu pieņemšana kļūst arvien sarežģītāka. Diemžēl vienkāršu risinājumu nav. Atsevišķas valstis, īpaši Vācija, meklē ciešākas integrācijas iespējas, citas ir pret to, sevišķi Lielbritānija ar savu konservatīvo valdību. Lielo valstu intereses savukārt atšķiras no mazo valstu interesēm - tas ir nozīmīgs jautājums turpmākās paplašināšanās kontekstā, jo jaunuzņemamo valstu lielums ir būtiski atšķirīgs (mainoties no Maltas līdz Polijai).

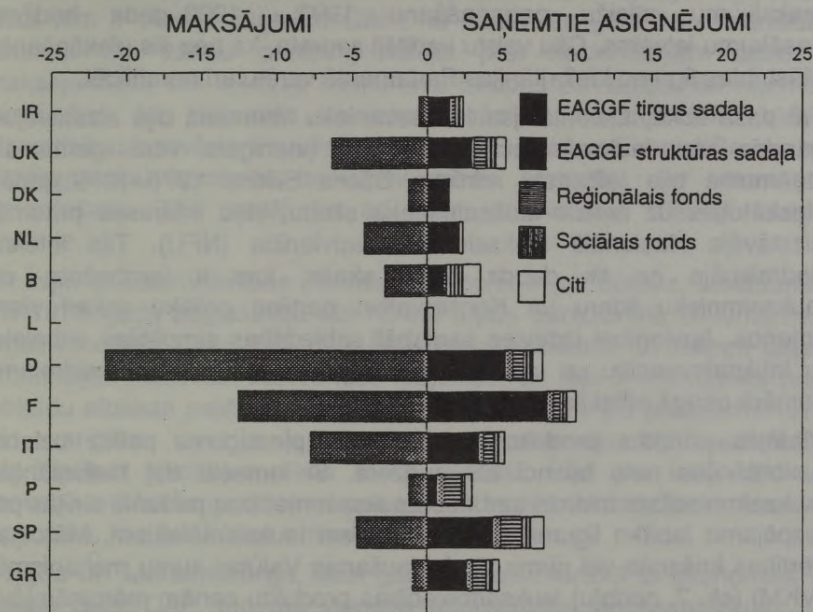
Lauksaimniecības politika principā nav iekļauta Starpvaldību konferences darba kārtībā, taču atsevišķas Eiropas Parlamenta grupas un patērētāju un vides aizsardzības organizācijas izdara spiedienu, aicinot izmantot šo iespēju CAP mērķu pārskatīšanai.

5) Nacionālās intereses

Tik ierobežotā izklāstā nav iespējas izanalizēt visus lauksaimniecības politikas veidošanas aspektus katrā ES dalībvalstī. Pievērsīsim uzmanību tiem spēkiem, kas ir visnozīmīgākie CAP reformu veikšanā, tirdzniecības liberalizācijā un turpmākajā ES paplašināšanā, iekļaujot Centrāleiropas valstis.

Nozīmīgs faktors, kas nosaka katras dalībvalsts nacionālās intereses, ir tās neto pozīcijas ES budžetā. 14.1. attēls parāda valstu iemaksas ES budžetā un no tā saņemtos līdzekļus. Vācija ir lielākajā maksātāja gan bruto, gan neto izteiksmē. Arī Lielbritānija ir neto maksātāja, lai gan tās maksājumus ES budžetā samazina īpaša atlaide (sk. turpmāk). Arī Francija, Itālija un Nīderlande ir neto maksātājas. Salīdzinājumā ar savām iemaksām, lielas summas lauksaimniecības tirgus atbalstam EAGGF *tirgus daļas* ietvaros ir saņēmušas Īrija, Spānija un Grieķija. Kā jau tika minēts 9. nodaļā, *tirgus daļas* izdevumu sadali mainīja tiešie atbalsta maksājumi graudaugiem un eļļas augiem, ko ieviesa 1992. gada CAP reforma un kas nāca par labu Francijai un Spānijai, bet par sliktu Itālijai.

No struktūrfondiem saņemtie līdzekļi ietver naudu no EAGGF *struktūras daļas*, Reģionālā fonda un Sociālā fonda. Salīdzinoši liela daļa no Īrijas un Dienvideiropas valstu kopā saņemtajiem līdzekļiem ir nākuši no šiem fondiem. Kā redzējam 10. nodaļā, šie izdevumi turpina pieaugt. Tikai daļa no tiem nokļūst lauku apvidos.

14.1. attēls. Atsevišķu dalībvalstu īpatsvars ES budžetā 1993. gadā, milj. ECU

Avoti un piezīmes: Sk. pielikuma 8. punktu.

Griekija, Portugāle, Spānija un papildus labumu gūst arī no Kohēzijas fonda (šeit tas iekļauts apzīmējumā 'citi').

Lielbritānija vienmēr aizstāvējusi CAP reformas cenu pazemināšanas un tirdzniecības liberalizācijas virzienā. Tas sakrīt ar tradicionāli zemu pārtikas cenu uzturēšanu Lielbritānijā un pārtikas iegādāšanos no lētākajiem avotiem pasaulē. Lielbritānija CAP pieņēma ļoti negribīgi- kā neizbēgami maksājumu cenu par iestāšanos EK. Taču arī budžeta apsvērumiem bija liela nozīme. Ievedot samērā daudz pārtikas produktu no trešajām pasaules valstīm, Lielbritānija ES budžetā iemaksā ievērojamas summas importa nodokļu veidā. No otras puses, tā kā lauksaimniecības nozare Lielbritānijā nav liela, tā saņem salīdzinoši mazu daļu no EAGGF maksājumiem. Šis jautājums pastāvīgi radījis domstarpības. Pirmā vienošanās par šī Lielbritānijas budžeta sloga samazināšanas finansiālo mehānismu notika 1974. gadā. Mārgareta Tečere 1984. gadā izcīnīja lielākas atlaides. Džons Meidžors galotņu

tikšanās laikā Edinburgā 1992. gadā jau daudz vieglāk panāca šo maksājumu atlaižu pagarināšanu 1993.- 1999. gada budžeta pasākumu ietvaros. Citu valstu vadītāji saprata, ka bez šīs piekāpšanās Māstrihtas līgumu Lielbritānijas Parlamentā varētu arī neratificēt.

Tai pašā laikā, Lielbritānijas lauksaimnieku intereses bija aizstāvējuši gandrīz visi lauksaimniecības ministri (vienīgais vērā ņemamais izņēmums bija leiboristu ministrs Džons Silkins 1976.-1979. gadā). Neskatoties uz nelielo lauksaimnieku skaitu, viņu intereses prasmīgi aizstāvēja Nacionālā lauksaimnieku apvienība (NFU). Tās ietekmi nodrošināja ne tik daudz balsu skaits, kas ir ierobežots, cik lauksaimnieku līderu un Konservatīvo partijas politiķu sakari visos līmeņos. Apvienībai izdevies saglabāt sabiedrības simpātijas, atbalstot ar lauksaimniecību un vidi saistītās "zaļo" idejas. Ar to izskaidrojama samērā cerīgā attieksme pret CAP reformu.

Vietējās pārtikas produkcijas ražošanas pieaugums palīdz uzlabot Lielbritānijas neto bilanci ES budžetā. Šī iemesla dēļ Lielbritānijas lauksaimniecības ministri sarunās Lauksaimniecības padomē cīnījās par iespējamo labāko līguma variantu saviem lauksaimniekiem. Mārciņas vērtības krišanās vēl pirms tās iekļaušanas Valūtas kursu mehānismā¹ (VKM) (sk. 7. nodaļu) lauksaimniecības produktu cenām mārciņās ļāva pacelties pat tad, kad cenas ekijos vispār bija iesaldētas. Mārciņas piespiedu izņemšana no VKM 1992. gada septembrī un krasā vērtības pazemināšanās atkal pavēra ceļu atbalsta cenu paaugstināšanai, neskatoties uz Makšerija reformām.

Pateicoties Lielbritānijas ietekmei uz CAP, tika apstiprināta *Lauksaimniecības finansu direktīva* (par kuru ir runa 9. nodaļā), kas bija nosacījums, lai Lielbritānijas piekristu atjaunotajam vispārējam budžetam. Minētā direktīva efektīvi ierobežoja ar atbalsta programmām saistīto izdevumu pieaugumu. Tomēr pārējās dalībvalstis ar aizdomām raudzījās uz Lielbritānijas nepārtrauktajiem aicinājumiem turpināt radikālas CAP reformas. Tā bija atturējusies no Māstrihtas līguma *Sociālās daļas* un atteicās no dalības Valūtas savienībā. Izskatījās, ka Konservatīvo partijā pieaug "eiroskeptiķu" ietekme. Šajā kontekstā Lielbritānijas atbalstu ES paplašināšanai austrumu virzienā varēja uzskatīt par mēģinājumu vājināt Savienības institūcijas.

Dānijai un Nīderlandei ir izteiktas lauksaimnieciskas intereses. Kā efektīvām ražotājām un eksportētājām šīm valstīm ir vitāli svarīgi iekļūt gan ES, gan trešo valstu tirgos. Tām nav vajadzības nostāties pret

¹ Exchange Rate mechanism- angļu val. (tulk. piez.)

atbalsta cenu pazemināšanu un tirdzniecības liberalizāciju, tajā pašā laikā tām ir svarīgi saglabāt CAP, no kuras tās gūst lielu finansiālu labumu. Šis valstis pastāvīgi iebilst pret nacionālajiem atbalsta maksājumiem, kas izkropļo konkurenci Eiropas Savienībā, un vienmēr uzstājušas, ka jāatsakās no kompensācijas maksājumiem. Vides aizsardzības apsvērumi mudinājuši šīs valstis pakļaut Eiropas Savienībā visstingrākajai kontrolei lauksaimniecības ķīmikāliju un kūstmēslu izmantošanu. Tās uzstāj, ka arī citām dalībvalstīm jāievieš līdzīga kontrole.

Arī **Īrijai** lauksaimniecības produktu eksports ir ļoti būtisks. Iestāšanās EK 1973. gadā paplašināja tās noietu ārpus tradicionālā Lielbritānijas tirgus robežām. Taču liela daļa Īrijas piena produktu un liellopu gaļas produkcijas nokļuvusi intervences krājumos, un Īrija ir nostājusies pret jebkādu atbalsta sistēmas vājināšanu. 1984. gadā Īrijas premjerministrs kā svarīgāko izvirzīja jautājumu par nepieciešamību radīt Īrijai labvēlīgākus apstākļus piena kvotu sistēmā. Īrijai par labu nāk arī saskaņā ar Makšerija reformu paaugstinātās piemaksas par ekstensīvo lopkopību, kas lielākoties izmanto zāles lopbarību.

Beļģija un Luksemburga, kaut gan lauksaimniecībai to ekonomikā ir neliela daļa, CAP sarunās vienmēr atbalstījušas lauksaimniekus. Šo valstu lauksaimnieku apvienībām ir liela ietekme savu valstu Lauksaimniecības ministrijās: Beļģijā flāmu Zemnieku savienība (*Boerbond*), kas veic plašu saimniecisko darbību, uztur ciešus kontaktus ar Flāmu Kristīgi demokrātisko partiju (*Christelijke Volkspartij* jeb CVP), kura parasti ir lielākā koalīcijas partnere un no kuras lielākoties nākuši lauksaimniecības ministri. Bet galvenais šo valstu mērķis, tāpat kā Nīderlandei, ir saglabāt Eiropas integrācijas procesu (kas sākās ar Beļģijas un Luksemburgas Ekonomisko Savienību un Beniluksa valstīm): tādējādi šīs valstis nenostāsies pret kompromisu lauksaimniecības problēmu risināšanā.

Itālijas lauksaimniecība aptver labi organizētās un konkurētspējīgās saimniecības ziemeļu rajonos, kā arī nelielas un atpalikušās saimniecības dabas apstākļu ziņā nelabvēlīgajā valsts dienviddaļā. Septiņdesmito gadu beigās Itālija ieguva labvēlīgāku statusu visiem Vidusjūras produktiem, kā arī lielāku finansējumu dažādām programmām saimniecību struktūru un lauku infrastruktūras uzlabošanai. Itālija turpina pieprasīt labvēlīgāku režīmu savam vīnam, īpaši cietajiem kviešiem, augļiem un dārzeņiem. Tomēr politiskā nestabilitāte mazina Itālijas ietekmi ES politikas veidošanā.

Katrai Dienvideiropas valstij ir savas īpašas intereses attiecībā uz konkrētām produktu grupām (Grieķija, piemēram, cinās par savām kokvilnās un tabakas nozarēm). Bet **Grieķijai, Portugālei, Spānijai** un zināmā mērā arī **Itālijai** ir kopīgs mērķis- iegūt ES finansiālo atbalstu attīstības veicināšanai, tajā skaitā arī lauku attīstībai. Lai sasniegtu šo mērķi, šīs valstis var ne tikai pastāvēt uz Struktūrfondos un Kohēzijas fonda ieskaitāmo līdzekļu palielināšanu, bet arī piekrist pasākumiem, kas samazinātu atbalsta izmaksas "ziemeļu" produktiem, lai izbrīvētu līdzekļus saviem mērķiem.

Ar Spānijas un Portugāles uzņemšanu 1986. gadā nostiprinājās EK ziemeļu- dienvidu dimensija. Tas ievērojami ietekmēja Savienības politiku visās jomās, īpaši tāpēc, ka EK-12 četras Dienvideiropas dalībvalstis varēja Padomē izveidot "bloķējošo mazākumu" (sk. pielikuma 6. punktu).

Kā redzējām 9. nodaļā, Spānijas un Portugāles lauksaimniecībai tika noteikts pārejas posms, kas nozīmēja, ka pēc EK standartiem par *jūtīgiem* uzskatītajiem Spānijas eksporta produktiem- vīnam, tomātiem, svaigiem augļiem un dārzeņiem- saglabājās ierobežojumi vēl desmit gadus. Spānija, kas Eiropas Savienībā ieguvusi augošu ietekmi, šo situāciju min kā precedentu attiecībā uz paredzamo Centrāleiropas valstu uzņemšanu.

9. nodaļā aplūkoti arī galvenie pasākumi, par kuriem tika noslēgta vienošanās ar **Austriju, Somiju un Zviedriju** sakarā ar šo valstu uzņemšanu 1995. gadā. Austrija un Somija, kurām jau bija augstas cenas un augsts aizsardzības līmenis, droši vien neatbalstīs turpmāku cenu pazemināšanu saskaņā ar CAP. Zviedrija savukārt aizstāv uz tirgu orientētas reformas. Katrai no šīm valstīm ir pašaī savas intereses: arktiskie reģioni abām ziemeļvalstīm, Alpu lauksaimniecība Austrijai. Kā minēts 10. nodaļā, Austrija saņēmusi ievērojamu atbalsta paketi lauksaimniecības vides aizsardzības pasākumiem.

Minēto valstu attieksme pret CAP reformām un tirdzniecības liberalizāciju ir stabila un prognozējama. To gan nevar teikt par vēl divām dalībvalstīm, kuru galīgā nostāja ir izšķiroša.

6) Vācija

Visparadoksālākā lauksaimniecības politika ir Vācijā. Šajā augsti industrializētajā valstī ar izteiktu interesi par eksporta tirgiem saviem ražojumiem, kurā lauksaimniecībai ir tikai nedaudz procentu no nacionālā ienākuma un darbaspējīgo iedzīvotāju skaita, lauksaimnieki tomēr saņem spēcīgu atbalstu. Vācijas lauksaimniecības ministri

pastāvīgi ir pretojušies cenu pazemināšanai saskaņā ar CAP, un, kad no tās tomēr nevarēja izvairīties, pieprasīja kompensācijas vai nu no EK, vai arī no nacionālajiem fondiem.

Šai situācijai ir ekonomiski iemesli. Vairākās vācu zemēs, Bavāriju ieskaitot, daudzas saimniecības ir nelielas, bet ražošanas izmaksas augstas. Tomēr lielai daļai lauksaimnieku, kas dzīvo mazajās fermās, ir arī citi ienākumu avoti.

Vēl svarīgāki ir politiskie faktori. Vācu Zemnieku savienība (*Deutscher Bauernverband*- DBV) ir spēcīga organizācija. Līdzīgi kā lauksaimnieku apvienības citās valstīs, tā savu politiku ir veidojusi, lauksaimniecības lomu sabiedrībā saistot ar tādām sociālajām vērtībām kā stabilitāte un pēctecība. Tā kā lielākā daļa lauksaimnieku ir katoli (ja neskaita ziemeļu rajonus), tai ir stipras saites ar Kristīgi demokrātisko partiju KDS un tās Bavārijas spārnu- Kristīgo sociālistu savienību KSS. DBV ir arī nepārtraukti sadarbojusies ar Lauksaimniecības ministriju visos līmeņos (sk. pielikuma 4. punktu).

No 1969. gada līdz 1992. gada beigām Vācijā bija tikai divi lauksaimniecības ministri- Jozefs Ertls (*Josef Ertl*) un Ignats Kihls (*Ignaz Kiechle*), abi no Bavārijas, abi lauksaimnieki. Viņu panākumu pamatā bija koalīcijas politika. Ertls bija nozīmīga persona liberālajā Brīvo demokrātu partijā (FDP), kas no 1969. līdz 1982. gadam darbojās koalīcijā ar Sociāldemokrātiem. Lai gan lielākā daļa lauksaimnieku balso par KDS- KSS, ziemeļu rajonos un Bavārijā ir lauksaimnieki, kuri atbalsta FDP. Savā apvidū Ertlam tieši lauksaimnieku balsis deva ievēlēšanai nepieciešamo balsu vairākumu. Arī KDS- KSS koalīcijā, kas ar FDP atbalstu darbojās kopš 1982. gada, Kihlam, kā vienam no KSS līderiem bija svarīga loma, izpildot kanclera Kola saistības pret to vēlēšanu daļu, kas tradicionāli bija lojāla pret viņa partiju. Šis saistības spēks vēl vairāk izpaudās EK Lauksaimniecības padomē 1985. gadā, kad Kihls ar Kola atbalstu uzlika veto graudu cenu pazemināšanai- vienīgā reize, kad Vācija ir izmantojusi *Luksemburgas kompromisa* iespējas, un tas notika laikā, kad Vācija virzījās uz vienkāršā vairākuma balsojuma principa ieviešanu Vienotās Eiropas līguma kontekstā.

Vācijas atkalapvienošanās radīja pavisam atšķirīgu situāciju, tajā skaitā arī lauksaimniecības politikas jomā. Ap 1995. gadu piecās Vācijas austrumu zemēs kādreizējo 5000 kolektīvo saimniecību vietā bija radušies 25000 saimniecību, lielākoties- ģimenes saimniecības. To vidējā platība bija 157 hektāri (salīdzinājumam- Rietumvācijā šis rādītājs ir 33 ha). Tas ir tik nozīmīgs apstāklis, ka sarunās par Makšerija plānu

Kihls neatbalstīja Komisijas priekšlikumu par *degresīviem* kompensāciju maksājumiem atkarībā no saimniecību platības, lai gan agrāk viņš to noteikti būtu darījis.

Šajās sarunās Vācijas sākotnējais mērķis bija ierobežot cenu pazemināšanu un balstīties uz piedāvājuma ierobežošanu (ieskaitot zemes atstāšanu atmatā), kā arī iegūt pilnīgu un ilgstošu kompensāciju par cenu pazemināšanu. Pēc 1992. gada maija vienošanās Lauksaimniecības ministrija izdeva paziņojumu (sk. pielikuma 4. punktu), kurā uzsvērts, ka Kihls bija pretojies cenu pazemināšanai, cik ilgi vien iespējams, bet beigās devis savu piekrišanu, ņemot vērā citus paketes elementus, kas atbilda Vācijas prasībām. Konkrētāk, graudu audzētājiem šī vienošanās paredzēja ilgstošu un stabilu kompensāciju.

Urugvajas raunda pēdējā stadija izcēla dažādu Vācijas ekonomisko grupu atsevišķo mērķu pretrunīgumu. Ja lauksaimniecības interesēs bija nepieļaut atlaides EK noteiktajos ierobežojumos, tad pārējās ražošanas un tirdzniecības intereses prasīja veiksmīgu sarunu raunda noslēgumu, kas atspoguļojās arī tirdzniecības un ekonomikas ministru paziņojumos. Savukārt kanclera Kola prioritāte bija Vācijai saglabāt ciešu aliansi ar Franciju, lai sekmētu Eiropas integrācijas procesu. Kad šķita, ka Francija pēc Bleirhauzas līguma bloķēs Urugvajas raunda noslēguma dokumentu, Vācijas valdībai bija jāizvēlas starp šīm divām prioritātēm, tomēr pamazām kļuva skaidrs, ka Vācijai ir izdevīgāks Urugvajas raunda sekmīgs iznākums, tāpēc Vācijas diplomātija uzņēmas galveno lomu EK iekšējās krīzes noregulēšanā.

Lai gan lauksaimniecība veido tikai ļoti nelielu Vācijas ekonomikas daļu, lauksaimniecības lobija spēks ir redzams nepārtraukti, īpaši attiecībā uz 9. nodaļā aplūkotajiem agromonetārajiem pasākumiem. Šajos jautājumos lauksaimniecības ministrs enerģiski izvirza priekšplānā lauksaimnieku prasības, un tās atbalsta arī kanclers Kols. Valdība ar gudriem manevriem ir centusies mazināt zaudējumus, ko radīja Makšerija reforma un Urugvajas raunds.

Vācija aktīvi atbalsta ES paplašināšanu austrumu virzienā. Atliek tikai vērot, kā valdība savas vispārējās intereses šajā ziņā pratis saskaņot ar savu lauksaimnieku aizsardzību.

7) Francija

Francija, kam ir plašākā lauksaimniecības nozare Eiropas Savienībā un izteikta interese par lauksaimniecības produktu eksporta attīstību, vienmēr piešķīrusi lielu nozīmi CAP principiem (sk. 9. nodaļu). Līdz pat

1980. gadu vidum Francijas valdība par CAP reformu negribēja pat dzirdēt.

Tajā pašā laikā pašā Francijā notika intensīvas diskusijas par lauksaimniecības politikas mērķiem. Francijas lauksaimniecība pārdzīvojuši smagas strukturālas un tehnoloģiskas pārmaiņas. Arī šajā valstī ir apvidi, kas stipri atšķiras dabas apstākļu un saimniecību struktūras ziņā. Lielajām, labi mehanizētajām fermām Parīzes reģionā ir maz kopīga ar sīkajām zemnieku saimniecībām rietumu, dienvidrietumu un kalnu rajonos. 'Ražotāju' pieeja ir sadūrusies ar 'laucinieku' filozofiju.

Šis konflikts redzams lauksaimnieku pārstāvībā. Lielākā lauksaimnieku organizācija ir Lauksaimniecībā strādājošo apvienību nacionālā federācija (FNSEA)¹. Tai ir nodaļas visā valstī un nav viegli saglabāt vienotību. Gandrīz visiem tās vadītājiem bijusi konservatīva attieksme. Tomēr Jauno lauksaimnieku nacionālais centrs (CNJA)², kas pārstāv jauno lauksaimnieku viedokli, ienes arī zināmu reformu elementu.

Kreisāk noskaņotās dažādās sīko lauksaimnieku organizācijas uzstājas gan pret valdības politiku, gan pret FNSEA/CNJA hegemoniju lauksaimnieku pārstāvēšanā. 1987. gadā šie grupējumi panāca zināmu vienotību un nodibināja Zemnieku konfederāciju³. Arī labā spārna organizācijas, īpaši Francijas lauksaimniecības federācija⁴, kaut arī mazāk ietekmīgas, rada potenciālus draudus FNSEA/CNJA.

Cinoties par saviem biedriem, šīs dažādās organizācijas nevar atļauties izlīgt ar valdību. Jebkurai Francijas valdībai ir jāizvēlas: vai sadarboties ar dažādajām lauksaimnieku kustībām, vai meklēt saprašanos ar FNSEA/CNJA, kurai ir vislielākais atbalstītāju skaits. 1981. gadā pie varas nākušās sociālistu valdības pirmā lauksaimniecības ministre Edīte Kresona pati no savas pieredzes varēja pārliecināties, ka nav prātīgi nostāties pret lielākajām organizācijām. Viņas pēctecim Mišēlam Rokāram bija jāizmaina savu nostāju, lai 1984. gadā panāktu lēmumu par piena kvotām. Bet, pat neskatoties uz skaļi neafišēto FNSEA/CNJA atbalstu, pasākumi, kas ir pretrunā ar sīko lauksaimnieku organizāciju interesēm, jebkurā brīdī var izraisīt plašas demonstrācijas. Francijā nav nozīmīgu patērētāju organizāciju, kas nostātos pret lauksaimniekiem, un

¹ Federation nationale des syndicats des exploitants agricoles- franču val. (tul. piez.)

² Centre national des jeunes agriculteurs- franču val. (tul. piez.)

³ Confederation paysanne - franču val. (tul. piez.)

⁴ Federation francaise de l'agriculture- franču val. (tul. piez.)

biznesa intereses parasti paliek apslēptas. Lai gan aktīvie lauksaimnieki veido tikai 5% no kopējā iedzīvotāju skaita, tā iedzīvotāju daļa, kas jūtas tuvi lauksaimniecībai, ir daudz lielāka.

Nonākusi pie Makšerija CAP reformas plāna, Francijas valdība tādējādi saskārās ar lielām grūtībām. Tā bija spiesta samierināties ar nepieciešamību risināt pārprodukcijas problēmas: piena kvotu sistēmas pieņemšana 1984. gadā bija pirmais solis šai virzienā. Apziņai, ka līdz ar EK paplašināšanos dienvidu virzienā Francija bija kļuvusi par neto maksātāju EK budžetā, varbūt bija kāda loma valdības aprindās, taču publiski šis jautājums apspriests netika. Sākotnējais Makšerija priekšlikums diferencēt kompensāciju maksājumus par labu sīkajiem ražotājiem vēl vairāk saasināja lielo un sīko lauksaimnieku attiecības. Beigās valdība piekrita kompromisa lēmumam, ar kuru atcēla *degresīvo elementu* kompensāciju maksājumos, tajā pašā laikā sīko ražotāju atbrīvošana no noteikuma atstāt zemi atmatā attiecās uz lielu skaitu Francijas lauksaimnieku.

Plašas demonstrācijas pret 1992. gada CAP reformu organizēja īsi pirms tam nodibinātā Lauku koordinācijas kustība¹. Piedalījās arī daudzi FNSEA un CNJA pārstāvji. Rezultātā valdība piekrita vairākām nodokļu atļaidēm. Premjerministrs Pjērs Beregojs pieņēma arī Zemnieku konfederācijas delegātus- kas bija nozīmīgs žests no viņa puses- un apsolīja izpildīt vienu no viņu galvenajām prasībām: nodrošināt pārstāvniecību vairākās organizācijās, kas realizē lauksaimniecības politiku un iedala līdzekļus. Ar CAP reformu saistīto lauksaimniecības ministru Luiju Mermožu nomainīja Žans Pjērs Sosons, kas bija daudz stingrākas līnijas piekritējs.

Valdība bija pārliecināta, ka CAP reformas lēmumu pieņemšanā jāievēro EK iekšējās problēmas, nevis GATT Urugvajas raunda intereses. Tā nekavējoties atsauc Bleirhauzas līgumu, kuru EK Komisija 1992. gada novembrī bija noslēgusi ar ASV. Lauksaimnieku organizācijas rīkoja plašas demonstrācijas ar izteikti pretamerikānisku nostāju. Premjerministrs Pjērs Beregojs panāktajiem lēmumiem draudēja uzlikt savu veto.

Sociālisti 1993. gada marta parlamenta vēlēšanās smagi zaudēja, un tika izveidota labējo centristu valdība. Jaunais premjerministrs Eduards Baladūrs prasmīgi manevrēja starp pretējām nometnēm, apzinoties, ka Francija nevar nobloķēt visu Urugvajas raundu kopumā, neradot asu EK krīzi. Tajā pašā laikā viņš meklēja ceļus, kā nenonākt tiešā konfrontācijā

¹ Coordination rurale- franču val. (tulk. piez.)

ar lauksaimniekiem. Beigu beigās tika panākta pietiekama piekāpšanās no ASV puses, lai Francijas valdība, gan negribīgi, tomēr parakstītu Urugvajes raunda noslēguma dokumentu.

Vēlāk publiski strīdi par lauksaimniecības politiku pieklusa, taču nozīmīgas diskusijas turpinājās lauksaimnieku organizācijās. Virspusē domstarpības atkal parādījās tikai 1995. gada sākumā prezidenta vēlēšanu kampaņas laikā, kas deva iespēju labā spārna grupējumiem, īpaši Filipa de Viljēra (*Philippe de Villiers*) atbalstītajiem (ieskaitot arī daudzus Lauku koordinācijas kustības aktivistus) denonsēt "Briseli" un kritizēt CAP, galvenokārt demagoģiskā veidā. Jaunais Francijas prezidents Žaks Širaks bija saglabājis labas attiecības ar lauksaimniekiem kopš 1972.-1974. gada, kad viņš bija lauksaimniecības ministrs. Vēlēšanu kampaņā lauksaimnieki par viņu nodeva procentuāli vairāk balsu nekā jebkuras citas profesijas pārstāvji.

Diskusijas, kaut gan grūti apkopojamas, lielā mērā palīdzējušas meklēt alternatīvu stratēģiju lauksaimniecības nozarei, kurā vēl aizvien notiek būtiskas strukturālas pārmaiņas un atspoguļojas ražotāju/laucinieku dilemma, par kuru jau runājām. Varbūt par mērķi jāizvirza pietiekami lieli, moderni un produktīvi uzņēmumi, kas bez subsīdijām būtu konkurētspējīgi pie zemākām cenām, varbūt pat pasaules cenām? Vai arī vajadzētu saglabāt iespējami daudz saimniecību, lai aizņemtu pēc iespējas lielāku valsts teritorijas daļu un saglabātu lauku apdzīvotību?

Pēdējo argumentu visbiežāk min lauksaimnieku līderi un politiķi. Tas novedis pie neskaitāmiem valsts atbalsta lēmumiem (dažus no tiem Komisija Briselē ir apstrīdējusi). Šī iemesla dēļ arī 1995. gada novembrī Žaka Širaka un lauksaimniecības ministra Filipa Vasjēra (*Philippe Vasseur*) klātbūtnē CNJA prezidents un premjerministrs Alēns Župē parakstīja *Jauno lauksaimnieku iesaistīšanas nacionālo hartu*. Šī ilgtermiņa vienošanās paredzēja ikvienu lauksaimniecību atstājošu lauksaimnieku nomainīt ar citu.

Lielo lauksaimnieku kursu faktiski pārstāv profesionālās organizācijas, kurās šie lauksaimnieki ir pārstāvēti. Piemēram, Vispārējā kviešu ražotāju asociācijā FNSEA ir pārstāvēti abi pretējie viedokļi. Tas atbilst oficiālajai versijai par viedokļu brīvību un var saņemt zināmu valdības atbalstu.

Prognozes par Centrāleiropas valstu konkurences palielināšanos satrauc daudzus franču lauksaimniekus, īpaši tas sakāms par sīkajiem lopkopības produkcijas ražotājiem. Prezidents Širaks paziņojis, ka ES paplašināšana austrumu virzienā nedrīkst radīt draudus CAP. Sakarā ar Francijas ietekmi CAP lietās vēl ir gaidāmas sarežģītas sarunas, kurās,

līdzīgi kā Urugvajas raundā, Francijas un Vācijas attiecībām būs izšķiroša nozīme.

3. Amerikas Savienotās Valstis

ASV lauksaimniecības politikas pamatā ir Lauksaimniecības likumi, kas tiek attiecināti uz vairākiem gadiem (sk. 12. nodaļu). Likumdošanas projektus sagatavo izpildvara, galvenokārt ASV Lauksaimniecības departaments (USDA), un pēc prezidenta akcepta tos iesniedz izskatīšanai Kongresā. Gan Senātā, gan Pārstāvju palātā dažādās komitejās notiek ilgas debates. Bez Lauksaimniecības komitejām Pārstāvju palātā ir liels skaits tā saukto preču grupu apakškomiteju, kam arī ir svarīga nozīme. Diskusijās tiek iesaistītas arī Budžeta komitejas. Lauksaimniecības komiteju izstrādātos likumprojektus apspriež Pārstāvju palātā un Senātā. Atšķirības starp abiem projektiem (Senātā un Pārstāvju palātā sagatavotajiem) tiek saskaņotas konferencē, kurā piedalās Lauksaimniecības komiteju priekšsēdētāji un viņu izvēlēti komiteju pārstāvji. Ja prezidents pēc tam paraksta likumprojektu, tas iegūst likuma spēku. Viņš var arī uzlikt tam veto. Lai to noraidītu, ir nepieciešams divu trešdaļu balsu vairākums katrā palātā. Viss process kopumā parasti ilgst apmēram gadu, un iegūtais rezultāts atspoguļo starp dažādām interešu grupām panāktos kompromisus.

Kongresa komitejas parasti veido no to štatu un reģionu pārstāvjiem, kuros lauksaimniecībai ir būtiska nozīme, savukārt dažādo preču grupu apakškomitejās ir to reģionu pārstāvji, kuros ražo attiecīgos produktus. Darbs attiecīgajā komitejā politiķiem paver iespēju palīdzēt saviem potenciālajiem vēlētājiem. Tas sekmē vēlētāju interešu aizsardzību un pārmaiņu ierobežošanu.

Likumdošanas process lobijiem paver plašas iespējas demonstrēt savu ietekmi. Vispārējās lauksaimnieku organizācijas, kā Amerikas lauksaimnieku birojs un Nacionālā lauksaimnieku savienība¹ u.c., pakāpeniski ir zaudējušas spēju ietekmēt produktu grupu organizācijas. Arī patērētāju lobijs Vašingtonā ir labi organizēts. Pārstāvju palātas un Senāta Lauksaimniecības komitejās tas aktīvi iesaistās Lauksaimniecības likumu projektu apspriešanā. Agrobiznesa pārstāvji kongresmeņus un valdības amatpersonas cenšas ietekmēt piesardzīgāk, taču atsevišķos jautājumos šī ietekme var būt ļoti efektīva.

¹ American Farm Bureau un National Farmers Union - angļu val. (tulk. piez.)

Pēdējos gados ievērojami pieaugusi vides aizsardzības organizāciju ietekme.

Agrāk kongresmeņi no lauksaimnieku apdzīvotajiem novadiem varēja cerēt iegūt balsis, atbalstot produktu programmas, bet pārējo apgabalu delegāti ieguva visai maz, nostājoties opozīcijā likumdošanai, ko pieņem lauksaimnieku interesēs. Tas pagātnē ļāva pieņemt lauksaimniekiem ļoti labvēlīgus likumus. Tomēr, līdzīgi kā Eiropas Kopienā, budžeta deficīta pieaugums sakarā ar lielajām izmaksām cenu atbalstīšanai radīja pieaugošas problēmas. 1987. gada Gramma-Rudmana- Hollinga likums¹ prasīja vispārēju valdības izdevumu samazināšanu un noveda pie mērķa cenu pazemināšanas papildus tam pazeminājumam, ko jau noteica 1985. gada Pārtikas drošības likums. 12. nodaļā jau minējam 1990. gada galveno budžeta saskaņošanas likumu², ar kuru tika izdarīti grozījumi augkopības un piena programmās, lai 1991.-1995. gadā panāktu budžeta ietaupījumu vairāk nekā 13 miljardu dolāru apmērā (sk. arī 12. nodaļu).

Līdz 1995. gadam, kad bija jāparādās jaunam Lauksaimniecības likumam, politiskā un ekonomiskā situācija bija ļoti mainījusies. Iepriekšējā gadā Republikāņu partija bija guvusi virsroku kā Senātā, tā arī Pārstāvju palātā. Viens no tās priekšvēlēšanu kampaņas galvenajiem solījumiem bija līdz 2002. gadam likvidēt federālā budžeta deficītu, tāpēc tika paredzēta radikāla lauksaimniecības budžeta samazināšana. Arī Klintonu demokrātiskā administrācija šajā sakarā sagatavoja dažus priekšlikumus, tomēr tie bija salīdzinoši pieticīgāki. Jo Klintonu mērķis bija atgūt daļu zaudēto lauksaimnieku balsu.

Otra lielākā problēma, kas raizes sagādāja visām partijām, lai gan dažādā pakāpē, bija *elastība*. Sakarā ar tirdzniecības liberalizāciju, ko sagaidīja no Urugvajes raunda noslēguma dokumenta un situāciju ASV produkcijas eksporta tirgos, kas likās daudzsološāki nekā iepriekšējos gados, lielākā daļa ražotāju gribēja panākt rīcības brīvību tirgus iespēju paplašināšanā. Tādējādi visos priekšlikumos bija iekļauta prasība samazināt apstrādājamās zemes platību ikgadējos ierobežojumus un sašaurināt saskaņā ar tā saukto Zemes saglabāšanas rezerves programmu³ izstrādāto plānu, kas paredzēja ilgtermiņa zemes atstāšanu atmatā.

¹ Gramm-Rudman-Hollings Act- angļu val. (tulk. piez.)

² Omnibus Budget Reconciliation Act (OBRA)- angļu val. (tulk. piez.)

³ Conservation Reserve Program- angļu val. (tulk. piez.)

Nākošais faktors bija atklāti paustā doma, ka subsīdiju sistēma ir netaisnīga, jo tā dod nesalīdzināmi vairāk labuma lielajiem lauksaimniekiem nekā sīkajām saimniecībām. Turklāt, kā jau minēts 7. nodaļā, daudzās saimniecībās ar lauksaimniecību nesaistītie ienākumi bija pārsnieguši ienākumus, ko deva darbs saimniecībā. Šajā sakarā plašu atbalstu saņēma priekšlikums ierobežot lauksaimniekiem maksājamās summas, neskatoties uz šaubām par šo ierobežojumu efektivitāti.

Jaunā likumprojekta apspriešanas laikā pilnā mērā atklājās, cik sarežģīts Amerikā ir politikas veidošanas process. Sākotnēji Senāta Lauksaimniecības komiteja apstiprināja projektu, kas paredzēja mērenas izmaiņas. Tajā pašā laikā Palātas Lauksaimniecības komitejas priekšsēdētāja republikāņa Pata Robertsas (*Pat Roberts*) projekts *Brīvību lauksaimniecībai* paredzēja atcelt lielāko daļu kompensācijas maksājumu un platības ierobežojumus, kā arī atdalīt subsīdijas no ražošanas. Katra saimniecība saņemtu summu, kas septiņu gadu laikā samazinātos. Maksājumu apmēra noteikšanas pamatā būtu kopējā subsīdiju summa, ko saimniecība bija saņēmusi iepriekš. Pārstāvju palātas un Senāta Konferences komiteja, kurai bija jāapstiprina galējais federālais budžets, iekļāva šī likuma projektu savā *budžeta pārskatīšanas* priekšlikumā. Taču prezidents tam uzlika veto. Uz kādu laiku Lauksaimniecības likums iestrēga visa budžeta apspriešanas strupceļā, no kura neizdevās izkļūt līdz pat 1995. gada beigām.

Apspriešana turpinājās, saasinoties diskusijām starp republikāņiem un demokrātiem, Palātu un Senātu, kā arī starp Kongresu un Administrāciju. Sakarā ar 1996. gada novembrī paredzētajām prezidenta vēlēšanām svarīgs faktors bija ar vēlētāju balsu piesaistīšanu saistītie apsvērumi.

Patērētāju organizācijas visumā atbalstīja republikāņu likumprojektu, cerot uz cenu pazemināšanu un federālo izdevumu samazināšanu. Tas un īpaši brīvākas tirgus atmosfēras radīšana atbilda arī agrobiznesa interesēm. Lauksaimnieku organizācijas pret piedāvāto projektu izturējās labvēlīgi, sevišķi tāpēc, ka tā apspriešanas laikā galveno graudu produktu tirgus cenas sasniedza neredzēti augstu līmeni. Programmu *Brīvību lauksaimniecībai* sevišķi atbalstīja lielākie lauksaimnieki (galvenokārt republikāņi), kas jutās spējīgi piemēroties apstākļiem, ja turpmākajos gados cenas kristos. Te jāmin augkopības produkcijas ražotāji auglīgajos vidējo rietumu apgabalos, kas apsveica iespēju bez ierobežojumiem audzēt dažādas labības kultūras. Vidējie lauksaimnieki (lielākoties demokrāti) un kviešu audzētāji sausākajos apgabalos, kas lielā mērā bija atkarīgi no subsīdijām un nespēja rīkoties

pietiekami elastīgi, atbalstīja esošās programmas ar to radīto "drošības tīklu". Viņiem piebiedrojās arī rīsa, kokvilnas un zemesriekstu audzētāji.

Rezultāts- "Federālais lauksaimniecības uzlabošanas un reformu likums"¹ FAIR, jau aplūkots 12. nodaļā. Būtiski brīvās lauksaimniecības pieejas noteikumi attiecībā uz galvenajām augkopības kultūrām tika pieņemti ar republikāņu vairākuma atbalstu. Piena produktu un cukura programmās tika panākti kompromisi, izdarot atsevišķus tirgus virzienā orientētus labojumus. Dažus citus patēriņa produktus, piemēram, zemesriekstus, atstāja faktiski neskartus. Galvenā piekāpšanās demokrātu opozīcijai bija Zemes saglabāšanas rezerves programmas paplašināšana un citu vides aizsardzības pasākumu (kas īpaši apmierināja zemes saglabāšanas piekritējus) ieviešana. Dažas demokrātu balsis piesaistīja arī "pārtikas kartīšu"² shēmas pagaidu paplašināšana (uz laiku, kamēr tiek pārskatīts labklājības programmu jautājums kopumā). Amerikāņiem tik raksturīgajā "tu- man, es- tev" manierē tika izdarītas neskaitāmas citas piekāpšanās dažādām interešu grupām, lai iegūtu to atbalstu. Beigās likumprojektu ar lielu balsu vairākumu pieņēma abās Kongresa palātās un tai pievienojās arī daudzi demokrātu kongresmeņi. 1996. gada 4. aprīlī tas saņēma prezidenta Klintona parakstu un kļuva par likumu.

Jauno likumdošanu lielākoties atbalstīja tie optimistiski noskaņotie lauksaimnieki un likumdevēji, kas bija pārliecināti, ka pašreizējais augstais pieprasījums pēc lauksaimniecības precēm visā pasaulē turpināsies arī nākošajos gados. Demokrātu administrācijā tomēr bija manāmas bažas, jo trūka stiprāka "drošības tīkla" tirgus sabrukuma gadījumam. Ķīlas cenas³, kā redzējam 12. nodaļā, gan vēl aizvien nodrošina minimālās tirgus cenas, bet to līmenis ir samērā zems. Prezidents Klintons solīja, ka pēc atkārtotas ievēlēšanas viņš atgriezīsies pie šī jautājuma, taču bez vairākuma atbalsta Kongresā šim pasākumam tuvākajā nākotnē būtu maz izredžu uz panākumiem.

¹ "Federal Agriculture Improvement and Reform Act"- FAIR- angļu val. (tulk. piez.)

² Food Stamp Programm- angļu val. (tulk. piez.)

³ Ražas ieķīlāšanas pārdevums (Loan Rates system- angļu val.), ASV realizētā labības tirgus stabilizācijas sistēma, kad lauksaimnieki savu novāktu un pat tikai iesēto ražu ieķīlā par valsts noteikto ķīlas cenu, bet, faktiskajai tirgus cenai palielinoties virs šīs cenas, produkciju no ķīlas glabāšanas var izņemt, atmaksājot ķīlas naudu un graudu glabāšanas izdevumus (red. piez.)

Tomēr nevar izslēgt iespēju, ka tirgus sabrukuma gadījumā pēc ievērojamās maksājumu samazināšanās lauksaimnieki var izdarīt spiedienu un pieprasīt kāda atbalsta veida atjaunošanu.

Pēdējā brīdī no likumprojekta tika izņemts punkts, kas atjaunoja cenu atbalstišanas tiesības, ko paredzēja 1949. gada Lauksaimniecības likums. Tur bija teikts, ka līdz ar FAIR termiņa izbeigšanos 2002. gada beigās atkal spēkā stāsies agrākā, neapšaubāmi novecojusi likumdošana, ja vien nebūs pieņemts jauns likums. Taču šajā likumā (FAIR) daudzi saskata ceļu uz ievērojami brīvāku lauksaimniecības produktu tirgus atmosfēru un krietni mazāku valdības iejaukšanos.

4. Lauksaimniecības politika un demokrātiskais process

Lauksaimnieku politisko spēku nevar mērit tikai ar balsu skaitu vēlēšanās. Ir arī tādi lauku vēlēšanu apgabali, kuros lauksaimnieku balsis var noteikt iznākumu, var gadīties situācijas, kad tas ietekmē vispārējo vēlēšanu rezultātu un valdības sastādīšanu, īpaši koalīciju veidošanas gadījumā, kā tas ir Vācijā.

Parasti tomēr darbojas mazāk redzami spēki. Viens no tiem ir lauksaimnieku pārstāvju sadarbība ar amatpersonām un politiķiem, īpaši tiem, kas pārstāv lauku vēlēšanu apgabalus. Šīs grupas parasti saprot, ka vieglāk ir strādāt kopīgi, nekā nostāties vienam pret otru. Lauksaimnieku organizācijas var sniegt derīgu informāciju un var pildīt savu uzdevumu politikas realizēšanā, kā atlīdzību sagaidot, ka varas pārstāvji rēķināsies ar to interesēm. Šāda sadarbība var notikt īpaši tai gadījumā, ja lauksaimnieki un valdības locekļi apzinās, ka viņi visi ir tādi paši cilvēki, ar līdzīgu izglītību un izcelsmi. Tā tas notika Lielbritānijā un, iespējams, arī Vācijā.

Lauksaimnieku intereses var vieglāk aizstāvēt, ja sabiedrība tām simpatizē. Neskatoties uz lauku iedzīvotāju skaita samazināšanos, pilsētu iedzīvotājos saglabājas sentimentāla, daļēji iracionāla pieķeršanās lauku dzīvei. Valdības, pat kreisā spārna valdības, bieži saskata lauku kopienā sabiedriskās stabilitātes balstu (uz Šveici tas attiecas pat vairāk nekā uz šajā nodaļā aplūkotajām valstīm).

Visi šie faktori runā pretī radikālai lauksaimniecības politikas reformai un it īpaši atbalsta cenu pazemināšanai. Šādi pasākumi būtu ārkārtīgi nepopulāri ražotāju vidū, un, tā kā labums, ko no tā gūtu patērētāji un nodokļu maksātāji, ir pārāk nekonkrēts, arī no viņiem atbalsts nav sagaidāms.

Sakarā ar to nozīmīgas pārmaiņas var notikt tikai asas krīzes gadījumā. Kā jau redzējām, šādas krīzes bija gan Eiropas Savienībā, gan ASV, kur tās izraisījuši pārprodukcija; uzkrājumu veidošanās un pastāvīgi pieaugošie budžeta izdevumi. Šāda attīstības gaita paplašinājusi risināmo problēmu loku un iesaistījusi jaunus politiskos spēkus. Eiropas Savienības tālāka ekonomiskā un politiskā integrācija prasīja noteikt ierobežojumus CAP izdevumiem, kas arī tika izdarīts pēc jautājuma apspriešanas augstākajā politiskajā līmenī - Eiropas Padomes līmenī. Spiedīgie budžeta apstākļi, kā arī smagie Urugvajas raunda noslēguma dokumenta noteikumi prasīja tālākas reformas.

Amerikas Savienotajās Valstīs ar FAIR stāšanos spēkā saimniecībām paredzētā atbalsta samazināšanas process ir gājis daudz tālāk: abas politiskās partijas izprot taupības nepieciešamību attiecībā uz lauksaimniecības programmām, tomēr republikāņi dod priekšroku drastiskākai samazināšanai nekā demokrāti. Galvenās šī likuma izraisītās pārmaiņas (īpaši platības ierobežojumu atcelšana un ar ražošanas apjomu nesaistīto tiešo maksājumu ieviešana, kas bija piesaistīti budžeta griestiem), ievērojami atbalstīja pašu lauksaimnieku lielas daļas vēlēšanās atbrīvot lauksaimniecību no valdības iejaukšanās. Bet arī šajā gadījumā rezultāts ir tikai kompromiss, atstājot nozīmīgas lauksaimniecības nozares praktiski nepārveidotas.

Sabiedrībai ir arī citas pieaugošanas raizes. Tās ir patērētāju prasības pēc labākas pārtikas kvalitātes, izvirzot jautājumu par moderno intensīvas ražošanas metožu izmantošanu. Tādējādi ķīmikāliju lietošana augkopībā un hormonu lietošana lopkopībā nonākusi patērētāju uzmanības centrā. Šie jautājumi iekļaujas plašā lauku problēmu lokā, kas saistīti ar ūdens un gaisa piesārņošanu ar agroķīmikālijām un kūtsmēsliem, kā arī lauku vides, tās faunas un floras saglabāšanu.

Vēl paliek lauksaimniecības produktu tirdzniecības jautājums. Eksportētājvalstu uzbrukumi importu ierobežojošām valstīm, lai gan ir attaisnojami ekonomiskā ziņā, bieži vien ir politiski naivi un var negatīvi ietekmēt gaidītā rezultāta sasniegšanas iespējas, kā arī izraisīt nacionālistisku reakciju. Reizēs, kad izšķiras tik svarīgi jautājumi, kā tas bija Urugvajas raunda gadījumā, pie rezultāta var nonākt tikai caur krīzi, kurā iesaistītas daudzas interešu grupas.

Nobeigumā jāsaka, ka demokrātiskie procesi laikam gan nedod ekonomiskā ziņā racionālāko vai optimālāko rezultātu. Tomēr, arī panāktais *otrais labākais* rezultāts sabiedrībai šķiet pieņemams - attīstītais tirgus ekonomikas valstu lauksaimniecības un pārtikas sistēmas taču piedāvā lielu produktu apjomu par cenām, ko lielākā daļa

cilvēku var atļauties. Tāpat kā citur, arī lauksaimniecības politikā demokrātiska lēmumu pieņemšana ne vienmēr garantē labākos rezultātus, tomēr demokrātija joprojām šķiet labāka par jebkuru citu sistēmu.

PIELIKUMS

1. ES politikas veidošana. Šeit rakstītais lielākoties pamatojas uz autora paša pieredzi. Izmantoti arī tālāk minētie darbi.

Ļoti noderīgs vispārējs apskats atrodams *W.Moyer un T.Josling* darbā *Agricultural Policy Reform: Politics and Process in the EC and USA (Harvester-Wheatsheaf, New York & London, 1990)*. Nozīmīgs darbs ir *M.Petit* un citu autoru pētījumu kopsavilkums *Agricultural Policy Formation in the European Community: the Birth of Milk Quotas and CAP Reform (Elsevier, Amsterdam etc., 1987)*: šajā darbā ir nodaļas, kas veltītas vairākām ES valstīm. Specializētākus materiālus var atrast *G. Schmitt*, "Warum die Agrarpolitik ist, wie sie ist, und nicht wie sie sein sollte", *Agrarwirtschaft* 33(5) 1984 (129.-136. lpp.); *S.M. Senior-Nello*, "An application of public choice theory to the question of CAP reform", *European Review of Agricultural Economics* 11, 1985 (261.-283. lpp.); *L.A. Winters*, "The political economy of the agricultural policy of industrial countries", *European Review of Agricultural Economics* 14, 1987 (285.-304. lpp.).

2. ES dalībvalstis. Arī šeit lielākā daļa atziņu nāk no autora paša pieredzes, bez tam izmantoti dažādi avoti, ieskaitot aktuālus preses un speciālo aģentūru ziņojumus, īpaši *Agra Europe*.

3. Francija. No darbiem angļu valodā ieteicams iepazīties ar *John Keeler*, *The Politics of Neocorporatism in France: Farmers, the State and agricultural policy-making in the Fifth Republic (OUP, 1987)*; arī *Mark Cleary*, *Peasants, Politicians and Producers: the organisation of agriculture in France since 1918 (CUP, 1989)*.

Les Agriculteurs et la Politique, kas iznācis *P. Coulomb* u.c. redakcijā (*Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, 1990*) ir biezs sējums, kas satur daudz materiālu. Svarīgākos materiālus šīs grāmatas autors ir iztulkojis un rediģējis darbā *Farmers and Politics in France (Arkleton Trust, Enstone, England, 1991)*.

Vēlams iepazīties arī ar *Helene Delorme* materiālu darbā *Renationalisation of the Common Agricultural Policy?*, eds. *R. Kjeldahl and M. Tracy (published by Agricultural Policy Studies, Belgium)*, kas meklējams *Combined Book Services, England*- fax 44.1732.770219).

Vairāku autoru materiāli par nenovēršamām pārmaiņām lauksaimniecības ražošanas un nodarbinātības regulēšanā atrodami "La mutation de l'agriculture", *Economie et Statistique* 254-5, mai-juin 1992 (INSEE, Paris).

Laikrakstā *Le Monde* ir vērtīgs materiāls par Francijas politisko attīstību. Tajā pašā laikā tirdzniecības jautājumos jūtams pretamerikānisks noskaņojums, kas raksturīgs lielākajai daļai francūžu.

4. Vācija. Vispārējo situāciju samērā sīki analizējis G.Hendrikss (*G.Hendriks*) savā darbā *Germany and European Integration: The Common Agricultural Policy- An Area of Conflict* (Berg, Oxford: 1991). Lielisku analīzi veicis S. von Cramon-Taubadel darbā "The Reform of the CAP from a German perspective", *Journal of Agricultural Economics* (UK), 44:3, Sept. 1993. Vācijas mērķi saistībā ar Makšerija plānu, kā arī Urugvajes raundu izskatītie lauksaimniecības jautājumi izklāstīti valdības ziņojumā, ko sniedza Lauksaimniecības ministrs Kihls Bundestāgā 1991. gada 9. oktobrī (*Amtsblad, 12. Wahlposme-46. Sitzung; kā arī Ministrijas Agrarbericht* 1992).

5. Amerikas Savienotās Valstis. Jau minētais Moyer un Josling darbs sniedz lielisku politikas procesu pārskatu un norāda daudzus papildus avotus. Darbs gan ir uzrakstīts pirms 1990. gada un 1995.-1996. gada debatēm par Lauksaimniecības likumu. Par tām informāciju sniedz arī materiāli, kas minēti 12. nodaļas pielikumā.

6. Vēlēšanas ES Padomē. Saskaņā ar Romas līguma 43. pantu ar lauksaimniecības politiku saistītos Komisijas priekšlikumus Padome var apstiprināt ar balsu kvalificētu vairākumu. ES-15 balsu sadalījums ir šāds:

- * pa 10 balsīm Vācijai, Francijai, Itālijai un Lielbritānijai;
- * 8 balsis Spānijai;
- * pa 5 balsīm Beļģijai, Nīderlandei, Grieķijai un Portugālei;
- * pa 4 balsīm Austrijai un Zviedrijai;
- * pa 3 balsīm Dānijai, Somijai un Īrijai;
- * 2 balsis Luksemburgai.
- * Kopā - 87 balsis

Kvalificēto balsu vairākumu veido 62 balsis. Valstis var izveidot bloķējošo mazākumu, savācot 26 balsis. Atbildot uz Lielbritānijas iebildumiem pret bloķējošā mazākuma izveidošanai nepieciešamā balsu skaitu palielināšanos, kas automātiski sekoja Austrijas, Somijas un Zviedrijas uzņemšanai, 1994. gada martā tika panākts tā sauktais *Joaninas kompromiss* (nosaukts Grieķijas pilsētas vārdā, kurā tobrīd tikās Eiropas Padome). Ja pret priekšlikumu ir 23 balsis (agrākais

bloķējošais mazākums), Komisijai *saprātīgā* laika posmā jāmēģina atrast tādu risinājumu, kuru var pieņemt ar vismaz 65 balsīm. Pirmo reizi šo procedūru izmantoja Lielbritānijas delegācija 1995. gada oktobrī pret 9. nodaļā minēto priekšlikumu, kurā bija paredzēts atļaut valstīm sniegt savu atbalstu kā kompensāciju par zaudējumiem, ko radījusi naudas devalvācija citās dalībvalstīs.

Pirms tam nozīmīga loma bija *Luksemburgas kompromisam*. To 1966. gadā ieviesa Francijas prezidents de Golls pretrunā Romas līgumam. Sešinieks vienojās, ka gadījumos, kad izšķirsies *ļoti nozīmīgi jautājumi*, Padome mēģinās atrast tādu risinājumu, kas būtu pieņemams visām valstīm. Francija pievienoja pati savu deklarāciju, nosakot, ka šādos gadījumos apspriešana jāturpina līdz absolūtas vienprātības panākšanai. Pārējās piecas dalībvalstis nepiekrita šim viedoklim: piemēram, Beniluksa valstis nekad nav izvirzījušas jautājumu par *vitālām nacionālajām interesēm*. Vēlāk tomēr Lielbritānija, Īrija, Dānija un Grieķija šo procedūru izmantoja: lai gan ne pārāk atklāti, lielākā daļa dalībvalstu mēdza norādīt uz savām īpašajām grūtībām, un šādos gadījumos ministri atturējās balsot pret savu kolēģi. Lielākā daļa prezidentu tādos apstākļos balsošanu nepieprasīja. Ja būtu nepieciešams, Francija nostātos tās delegācijas pusē, kas būtu oficiāli paziņojusi par savām vitālajām interesēm, neatkarīgi no francūžu viedokļa šajā jautājumā.

7. Eiropas Padome. To neizveidoja Romas līgums. Tā kā pastāvēja tā sauktā galotņu tikšanās prakse, Vientās Eiropas līgums tai radīja oficiālu pamatu, 2. pantā nosakot, ka "Eiropas Padomei jāsapulcina kopā dalībvalstu galvas vai to valdību vadītājus un Eiropas Kopienas Komisijas prezidentu.... (Tai) jātiekas vismaz divas reizes gadā." (apzīmējums "valsts galva" tika ieviests sakarā ar Francijas prezidentu, kurš bija atbildīgs par ārlietām: pretējā gadījumā piedalītos premjerministrs vai līdzīga amatpersona.) Faktiski Eiropas Padome tiekas trīs reizes gadā.

8. 14.1. attēls. Dalībvalstu iemaksas budžetā (ES *pašas resursi*) 1994. gadā kopsummā sasniedza ECU 65.4 miljardus; kopējie maksājumi bija ECU 60.3 miljardi, no kuriem atsevišķām valstīm tika izmaksāts kopsummā 53.1 miljards (ir arī maksājumi, ko neuzskaita pa valstīm- pārvalde, palīdzība aizjūras zemēm utt.) Avoti: *Court of auditors, "Annual Report concerning financial year 1994", Official Journal C303 of 14.11.95.*

III DAĻA. NOSLĒGUMS

15 NODAĻA. SOCIALIZĒTĀS LAUKSAIMNIECĪBAS PĀRVEIDES UZDEVUMI

1. Cenas, tirgi un tirdzniecība
 - 1) Teorija
 - 2) Rietumu pieredze
 - 3) Centrāleiropas dilemmas
2. Saimniecību struktūra un īpašumattiecības
3. Agrobizness

Neilgajā laika posmā pēc komunistisko režīmu sabrukuma Centrāleiropā jau daudz kas paveikts gan lauksaimniecības un pārtikas nozarēs, gan citās jomās.

Likvidēta centralizētā plānošana, cenas lielākoties ir atbrīvotas no oficiālas kontroles, lielākā daļa valsts uzņēmumu, pārtikas uzņēmumus ieskaitot, ir privatizēti. Ārējā tirdzniecībā jau pašā pārejas procesa attīstības sākumā likvidēta SEPP sadarbības sistēma. Tirdzniecībā ir izbeigta valsts monopolu hegemonija.

Lauksaimniecībā ir izformētas kādreizējās kolektīvās un valsts saimniecības. Vairākās valstīs lielākā daļa zemes jau atdota atpakaļ privātās rokās, ir atjaunotas vai no jauna nodibinātas dažādas privātās saimniecības, veidojas jauna tipa brīvprātīgi kooperatīvi.

Protams, šajā procesā ir radušās virkne problēmu. Viena no lielākajām problēmām saistās ar makroekonomisko politiku. Cenu liberalizācija sākumā noveda pie straujas cenu celšanās. Īpaši tas attiecās uz pārtikas produktiem, kuru cenas agrāk bija uzturētas mākslīgi zemas. Rezultātā pārtikas patēriņš daudzos gadījumos strauji kritās. Parādījās inflācija, reizēm pat hiperinflācija. Ekonomikas sairumam bija nopietnas sekas. Radās jauna sociālā nevienlīdzība. Kamēr vieni haotiskajos apstākļos prata gūt labumu, citi grima nabadzībā. Vēl vairāk- bezdarbs, ko agrāk apslēpa valsts nodarbinātības sistēma, nu kļuva par atklātu problēmu. Šādas sekas diskreditēja visu ekonomikas liberalizācijas

procesu, un daudzās valstīs tas noveda pie vēlētāju atbalsta *post-komunistiskajām* partijām.

Sākot ar 1993. gadu, lielākajā daļā šī reģiona valstu sāka parādīties atveseļošanās pazīmes. Inflācija tika ierobežota. Eiropas Rekonstrukcijas un attīstības banka prognozēja pozitīvu ekonomisko izaugsmi visās Centrāleiropas un Baltijas valstīs, kā arī Krievijā jau 1996. gadā. Ukraina šai ziņā bija izņēmums. Tomēr daudzās valstīs nākotni vēl aizvien aptumšoja politiskā nestabilitāte.

Lauksaimniecībā joprojām nebija skaidri politikas galējie mērķi. Lai gan bija apjausti lielo kolektīvu trūkumi, nebija īsti skaidrs, ko likt to vietā. Vēlēšanās dot zemi visiem, kas to vēlas, ko dažu valstu politiskās partijas izvirzīja par mērķi, nonāca pretrunā ar nepieciešamību nodrošināt visas saimniecības ar pietiekami lielu platību. Un kam ir jābūt ieguvējam no zemes pārdales? Piemēram, kā bijušo zemes īpašnieku prasības salīdzināt ar to kolektīvo saimniecību biedru pieprasījumiem, kas šo zemi visu laiku apstrādājuši? Kādreizējās Padomju Savienības valstīs gan praktiski nebija tādu bijušo īpašnieku, ar ko būtu jārēķinās¹, toties tajās absolūti trūka pieredzes privāto saimniecību vadīšanā. Tas bija zīmīgi, ka šajos apstākļos savu veiksmi lauksaimniecībā nolēma izmēģināt tik daudzi drosmīgi, pat ar lauksaimniecību agrāk nesaistīti cilvēki.

Polijā un Slovēnijā, kur jau pirms reformām dominēja privātās siksaimniecības, jautājums par zemes pārdali nebija tik ass. Tomēr esošās saimniecības lielākoties bija pārāk mazas un slikti aprīkotas. Polijā saimniecību skaita samazināšana un to vidējās platības palielināšana bija atkarīga no vispārējās ekonomiskās atveseļošanās procesa rezultātiem un nodarbinātības pieauguma citās nozarēs.

Visām šī reģiona valstīm bija nepieciešami kredīti lauksaimniecības investīcijām, efektīvāku tirgus kanālu attīstībai (reformētos realizācijas kooperatīvus ieskaitot), kā arī dinamiskākas sociāli ekonomiskās vides radīšanai.

Pastāvot augstai inflācijai, praktiski nebija iespējams realizēt noteiktu lauksaimniecības cenu politiku. Centrāleiropas valstīs, kurām pirmajām izdevās savaldīt inflāciju - Polija, Ungārija, Čehijas Republika, Slovēnija un zināmā mērā arī Slovākija - sastapās ar problēmām, kas Rietumos jau ir ļoti pazīstamas. Daudzām šīm valstīm lauksaimniecības produktu eksporta tirgus sabrukums Padomju Savienībā bija spēcīgs trieciens, ko tikai daļēji kompensēja nedaudz vieglāka piekļūšana Rietumeiropas

¹ Tas neattiecas uz Baltijas valstīm (red. piez.)

tirgiem. Tomēr tirdzniecības atvieglojumi, ko paredzēja ar ES noslēgtie *Eiropas līgumi* nepiepildīja cerības par brīvu piekļūšanu ES tirgum. Šo valstu lauksaimnieku interesēm bija vajadzīgs atbalsts un aizsardzība gan iekļūšanai Rietumu tirgos, gan arī konkurences cīņā ar ES un ASV subsidēto eksportu pat viņu pašu tirgos.

Tā kā minētās valstis ir sev izvirzījušas mērķi iestāties Eiropas Savienībā, kā modelis neizbēgami bija jāuzlūko Kopējā lauksaimniecības politika. Tomēr ne visi šo modeli pareizi izprata. Ja CAP funkcijas lauksaimnieku ienākumu atbalstīšanā lauksaimniekiem šķita pievilcīgas, tad mazāk saprotamas bija problēmas, ko šīs politikas pielietošana ir radījusi. Ne vienmēr tika pareizi novērtēti ar CAP saistītie lielie pārdalošie maksājumi no patērētājiem, kas galvenokārt izpaudās augstajās cenās, un nodokļu maksātājiem augsto budžeta izdevumu formā. Tāpat netika izvērtēts apstāklis, ka šāda politika vēl ir pieņemama valstīm, kurās ir augsts ienākumu līmenis un lauksaimnieki veido tikai nelielu daļu no kopējā iedzīvotāju skaita, tajā pašā laikā valstīs ar citādiem apstākļiem šāda politika var izrādīties nepieņemama.

Bez tam pilnībā vēl nav apjausta ne 1992. gadā uzsāktās CAP reformas nozīme, ne arī pakāpe, kādā Urugvajes raunda vienošanās turpmāk samazinās atbalstu un aizsardzību. Tirdzniecības liberalizācijai vajadzētu dot zināmu ieguvumu Centrāleiropas valstīm, kas eksportē lauksaimniecības produktus. Tas varētu samazināt vajadzību pēc eksporta subsīdijām. Savukārt visu valstu lauksaimniekiem vajadzētu iemācīties strādāt lielākas konkurences apstākļos.

Valstīm, kas pārdzīvo pārejas posmu, nekad nav trūcis padomdevēju agrārās politikas lietās. Pasaules Banka par vairākām valstīm ir sagatavojusi būtiskus un izsmēlošus ziņojumus. Centrāleiropas valstis savos lauksaimniecības politikas ziņojumos iekļauj OECD. Eiropas Savienības PHARE¹ programma Centrāleiropā un tās TACIS² programma bijušās Padomju Savienības valstīs sniedza tehnisku palīdzību un vairākos gadījumos attiecīgajās Lauksaimniecības ministrijās izveidoja konsultāciju grupas lauksaimniecības politikas jautājumos.

¹ PHARE: *Pologne-Hongrie Aide a la Reconstruction Economique*; šis nosaukums saglabājās arī pēc citu valstu iekļaušanas.

² TACIS: *Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States* (Tehniskā palīdzība Neatkarīgo Valstu Savienībai). (ES parasti nelieto šo programmu pilnos nosaukumus.)

Protams, vieglāk nospraust mērķus, nekā atrast līdzekļus to īstenošanai. Rietumiem nebija pieredzes tik kardinālu pārmaiņu realizēšanā. Lai šajā jomā pieņemtu jebkuru lēmumu, ir nepieciešama dziļa izpratne par esošo ekonomisko struktūru, sociālajiem apstākļiem un politiskajām iespējām. Un šos lēmumus var pieņemt tikai attiecīgo valstu atbildīgās amatpersonas.

Šajā nobeiguma nodaļā nebūs īpašu ieteikumu. Tā aprobežosies ar daudz pieticīgāku uzdevumu- apsvērt, kādu mācību var gūt no šajā grāmatā sniegtajām analizēm. Konkrēti- ko var secināt no šeit izskaidrotās ekonomikas teorijas un analizēm un ko var mācīties no lauksaimniecības politikas vēsturiskās pieredzes un pašreizējām problēmām attīstītas tirgus ekonomikas valstīs.

1. Cenas, tirgi un tirdzniecība

1) Teorija

Šīs grāmatas I daļa izskaidroja robežu teorijas nozīmību piedāvājuma un pieprasījuma teorijai un ar to saistītajai efektīvai resursu izvietojumam.

Neviens neapgalvo, ka Rietumu lauksaimnieki, biznesmeņi un valdība savās darbībās apzināti ievēro šīs pieejas. Vēl mazāk domājams, ka savu praktisko mērķu sasniegšanai viņi zīmētu diagrammas līdzīgas tām, kas izmantotas šīs teorijas izskaidrošanai. Bet teorija jau to neprasa. Tā apgalvo, ka, kamēr vien tirgus spēkiem ļaus darboties konkurējošā vidē, vēlēšanās gūt peļņu novedīs pie rezultātiem, kādus prognozē teorija (Ādama Smita "neredzamā roka").

Tas aizved pie *ekonomiskā optimuma* koncepcijas, kas precizāk definēta tā sauktajā *Pareto optimumā*- hipotētiska situācija, kurā nevar notikt pārmaiņas, kas uzlabotu kāda dzīvi, nepasliktinot dzīvi kādam citam. Tehniskā definīcija jau dota 5. nodaļā un šeit to vairs neatkārtosim. Praktiski var teikt, ka ekonomika tuvojas optimumam, ja visi to veidojošie uzņēmumi (vai saimniecības) izmanto resursus un organizē savu ražošanu, pamatojoties uz vismazākajām izmaksām, ja pircējiem ir pilnīga izvēles brīvība, ja netiek ierobežota konkurence un valsts neiejaucas cenu sistēmā.

Lai gan optimumu praktiski nevar izmērīt un dinamiskā ekonomikā tas pastāvīgi mainās līdz ar tehnoloģiskām izmaiņām, šī koncepcija var kalpot par vadlīniju. Piedāvājuma un pieprasījuma analīze, kas bāzēta uz robežpieeju, var uzrādīt pastāvošos traucējumus un norādīt virzienu un pakāpi, cik lielā mērā nepieciešama cenu koriģēšana, lai sasniegtu

efektīvāku ražošanas resursu izvietojumu. Ļoti noderīgi ir I daļā minētie *elastības* jēdzieni, palīdzot novērtēt šādu korekciju efektu.

Valsts iejaukšanās tirgū vienmēr nes līdzīgu izkropļojumu risku, tomēr atsevišķus šādus tirgus intervences veidus attaisno labklājības ekonomikas teorija. Tas īpaši attiecas uz ārējiem faktoriem- gadījumos, kad vienu firmu vai individu darbība rada zaudējumus vai ieguvumus citiem: tad ar nodokļiem vai subsīdijām jāatjauno situācija, kas tuva optimumam. Šādi apsvērumi var, piemēram, attaisnot vides saglabāšanas pasākumus, ieskaitot modernās saimniekošanas nelabvēlīgo seku (ķīmikālijas, lopkopības atkritumi u.c.) ierobežošanu un videi draudzīgas saimniekošanas veicināšanu. Kā redzams 10. nodaļā, Rietumos šādi apsvērumi kļūst aizvien aktuālāki: piemēram, Dānija un Nīderlande saviem lauksaimniekiem ir noteikušas virkni ierobežojumu, bet subsīdijas vides aizsardzībai tagad ir iekļautas arī Kopējā lauksaimniecības politikā.

Arī labklājības ekonomika atbalsta valsts iejaukšanos, ja šīs iejaukšanās mērķis ir izlabot *tirgus nepilnības*, kad uzņēmumi ražo mazāk un par augstākām cenām, nekā tas būtu teorētiskajā *ideālās konkurences* situācijā. Tas norāda uz valsts uzraudzības nepieciešamību, lai novērstu tirdzniecību ierobežojošus faktorus un monopolu veidošanos. Šādi apsvērumi attiecas uz agrobiznesa nozari. Kā redzējām 3. un 11. nodaļās, lai gūtu konkurenci saglabājas spēcīga, starptautiskā mērogā pieaugošā lielāko firmu koncentrācija atsevišķo valstu amatpersonām un EK Komisijai neļauj zaudēt modrību. Vienmēr, kad uzņēmumu apvienošanās vai pārņemšana varētu radīt monopoluzņēmumus, tiek veikti atbilstoši pasākumi.

Ekonomiskais optimisms ir saistīts ar *efektivitāti*, tas neskar *taisnīguma* jēdzienu. Sabiedrisko un politisko apsvērumu vārdā var būt nepieciešama ienākumu pārdale. Šajos gadījumos sāk darboties kompleksa labklājības ekonomikas sistēma. Šo pārdali ekonomisti lielākoties cenšas veikt ar nodokļu un sociālās nodrošināšanas palīdzību, pēc iespējas mazāk iejaucoties tirgus mehānismā. Tas nozīmē, ka tiešie maksājumi lauksaimniekiem ir labāks viņu ienākumu paaugstināšanas veids nekā cenu atbalstīšana- vismaz tik ilgi, kamēr šādu pārdalošo maksājumu administrēšanas izmaksas nepārsniedz ieguvumu no tiem. Tas arī nozīmē, ka gadījumos, kad cenu liberalizācija nelabvēlīgi ietekmē patērētājus ar zemiem ienākumiem, ieteicamāka būtu viņu ienākumu paaugstināšana, bet ne vispārēju pārtikas subsīdiju ieviešana. Gadījumos, kad vispārējais labklājības drošības tīkls nav radīts, var apsvērt tādu labklājības pārtikas programmu izmantošanu, kā ASV Pārtikas kartīšu programma. Subsīdētas maltītes skolās un līdzīgi

pasākumi palīdz nodrošināt atbilstošu ēdināšanu vismazāk aizsargātajai iedzīvotāju daļai.

Lauksaimniecības ekonomikas teorija atklāj šīs nozares īpašās problēmas. Kā redzējam 5. nodaļā, lauksaimniecības produktu cenas nav stabilas- dabas apstākļu izraisītās piedāvājuma svārstības konfrontē ar samērā neelastīgajām pieprasījuma izmaiņām atkarībā no cenu svārstībām. Tādējādi var būt attaisnojama tirgus stabilizācija, izmantojot rezerves krājumus un cenu ierobežotu atbalstīšanu. Tomēr nav viegli noteikt attiecīgas minimālās cenas, kas pavisam viegli var kļūt par tirgu kropļojošu iejaukšanos. Tad stabilizācijas mērķi tiek sajaukti ar saimniecību ienākumu atbalstu.

Cita, jau 7. nodaļā aprakstīta lauksaimniecības raksturiezīme ir tā, ka lauksaimnieku ienākumu pieaugums atpaliek no ienākumiem citos sektoros. Tam pamatā ir tendence samazināties par pārtiku izlietotajai iedzīvotāju ienākumu daļai, ja patērētāju kopējie ienākumi pieaug (*Engela likums*). Mazi lauksaimnieku ienākumi noved pie prasībām pēc valsts atbalsta. Cenu atbalsts ir lauksaimnieku un politiķu iecienīts risinājums, jo tas sniedz īslaicīgu atvieglojumu. Taču tas izjauc tirgus mehānisma darbību un aizkavē nepieciešamās strukturālās izmaiņas, sekmējot pārāk liela cilvēku skaita palikšanu lauksaimniecībā.

Ilglaicīgs risinājums būtu lauksaimnieku skaita pastāvīga samazināšana līdz ar lauksaimniecības daļas sarukumu nacionālajā ienākumā. Tas nozīmē veicināt cilvēku aizplūšanu no lauksaimniecības, konkrēti- ar agru aiziešanu pensijā, ar jaunu lauku cilvēku pārkvalificēšanu, tai pašā laikā uzlabojot palikušo saimniecību dzīvotspēju ar investīciju, konsultāciju utt. palīdzību. Ja lauksaimnieku ienākumu atbalstīšana vēl aizvien tiek uzskatīta par nepieciešamu, to vislabāk darīt ar tiešiem maksājumiem, kas atdalīti no ražošanas un neietekmē lauksaimnieka lēmumu, ko ražot.

Šis risinājums tomēr var izrādīties pretējs *sociālajai* vēlmei izvairīties no lauksaimnieku darbības koncentrēšanās nedaudzās lielās saimniecībās, vienlaikus cenšoties laukos saglabāt ievērojamu iedzīvotāju skaitu, tajā skaitā pat saimniekošanai mazāk labvēlīgajos reģionos. Šī problēma, kā redzējam 14. nodaļā, ir ļoti nozīmīga Francijai un arī citām valstīm. Tādējādi nelauksaimnieciskās darbības veicināšanai un jaunu darba vietu radīšanai lauku apvidos ir ļoti būtiska loma reģionālajā politikā.

2) Rietumu pieredze

Tāda ir teorija. Šis grāmatas II daļa parādīja, ka lauksaimniecības politikā vairākums Rietumeiropas valstu (arī ASV un zināmā mērā

Kanāda) neievēro ekonomikas teorijas principus. Rezultāts ir pārprodukcija, lielas budžeta izmaksas, nepareizs ražošanas resursu izvietojums un tirdzniecības konflikti. Bet reiz ieviestus atbalsta un aizsardzības pasākumus atcelt ir problemātiski.

Lai atrastu ieteicamu lauksaimniecības politikas modeli, jāieskatās pagātnē. 19. gadsimta beigās (sk. 8. nodaļu) vairākums Rietumeiropas valstu uz citu valstu konkurenci reaģēja ar augstām tarifu sienām. Saimniecību ienākumi tika pasargāti no depresijas ļaunuma, taču tas aizkavēja strukturālas pārmaiņas. Lielbritānija turējās pie brīvas tirdzniecības, tas noveda pie lauksaimniecības lejupslīdes ar nopietnām sociālajām sekām. Tomēr vēlāk izveidojās efektīvas saimnieciskās struktūras. Tajā pašā laikā Dānija un Nīderlande, kurām jau bija salīdzinoši veiksmīgas saimniecību struktūras, turpināja uzlabot savu lauksaimniecību. Šīs valstis izmantoja lēto importēto graudu sniegtās priekšrocības, lai izveidotu konkurētspējīgu lopkopību un attīstītu efektīvas kooperatīvās tirdzniecības struktūras. Šo valstu lauksaimniecība (Nīderlandē- arī dārzkopība) deva nozīmīgu ieguldījumu savu zemju eksporta ieņēmumu palielināšanā un vispārējā ekonomikas progresa veicināšanā. Eiropas Savienībā šīs valstis joprojām ir viskonkurētspējīgākās lauksaimniecības produktu ražotājas, kamēr valstīs ar ilgu aizsardzības vēsturi- Francijā un Vācijā- vēl aizvien traucē neatbilstošās saimniecību struktūras.

EK Kopējās lauksaimniecības politikas nopelns bija dažādu nacionālo politiku apvienošana un lauksaimniecības kopējā tirgus izveidošana. Taču tā turpināja vairākuma dalībvalstu tirgus intervences un protekcionisma tendences. 9. nodaļā jau aplūkojām to izraisītās sekas- pārprodukciju un augstās atbalsta izmaksas. Kopš 1992. gada CAP ir radikāli mainījusies. Galvenajiem patēriņa produktiem tika krasi pazeminātas atbalsta cenas, un lauksaimnieki saņem kompensācijas tiešo maksājumu veidā. Lai gūtu tiesības saņemt maksājumus par graudiem un eļļas augiem, lielajiem komerciālajiem lauksaimniekiem daļa savas zemes jāatstāj atmatā; maksājumi par liellopu gaļu ir pakļauti ekstensifikācijas pakāpes kritērijiem.

Tādējādi zināmā mērā tiek realizēts ekonomistu ieteiktais lauksaimnieku ienākumu problēmu risinājums ar tiešajiem maksājumiem. Tomēr šī programma ir sarežģīta un dārga. Pašlaik vēl grūti pateikt, kādi panākumi tai būs tirgus līdzsvara atjaunošanā un cik lielā mērā tā palīdzēs Eiropas Savienībai izpildīt Urugvajes raunda noslēguma dokumenta nosacījumus par importa liberalizāciju un subsidētā eksporta ierobežošanu. Iepriekšējās nodaļās jau tika uzsvērts, ka radikāla CAP reforma gan nav drīzumā gaidāma, taču ap 2000. gadu, šķiet, būs

nepieciešamas nozīmīgas pārmaiņas atbalsta pasākumos sakarā ar daudzpusējo tirdzniecības sarunu turpināšanu, kā arī ar ES paplašināšanu, tajā iekļaujoties vairākām Centrāleiropas valstīm. Debates šajos jautājumos tika uzsāktas jau 1994. gadā, un jaunu stimulu tās saņēma ar Komisijas "Lauksaimniecības stratēģijas dokumentu", kas Eiropas Padomē tika iesniegts 1995. gada decembrī.

Pēc ilgiem mēģinājumiem saskaņot cenu atbalstu ar piedāvājuma ierobežošanu Amerikas Savienotās Valstīs ir pieņēmušas FAIR likumu 1996.-2002. gadam, kura mērķis ir gan samazināt ar lauksaimniecības programmām saistītās budžeta izmaksas, gan arī dot brīvību saimniecībām. Galvenajiem augkopības produkcijas veidiem ir atcelta lielākā daļa no ierobežojumiem, bet maksājumi ir atdalīti no tiešās ražošanas. Lai kā tas arī ietekmētu ASV lauksaimniekus, šis nozīmīgais solis vēl vairāk ceļ ASV konkurences spējas pasaules tirgos.

3) Centrāleiropas dilemmas

Visā šeit rakstītajā atrodama ne tikai mācība, bet arī dilemmas, ar ko jāstopas Centrāleiropas valstīm. To pārejā uz tirgus ekonomiku lauksaimniecības nozīmīgs uzdevums ir saglabāt pārtikas piedāvājumu patērētājiem. Taču ar salīdzinoši vāju ekonomiku un atsevišķos gadījumos vēl aizvien stipru atkarību no lauksaimniecības šīs valstis nevar atļauties izmantot budžeta līdzekļus augstam cenu atbalstam lauksaimniecības produktiem. Ja cenu atbalstīšanas rezultātā palielināsies pārtikas izmaksas patērētājiem, tie savukārt pacels savu rūpniecības ražojumu cenas, kas samazinās to vispārējo konkurētspēju. Neskatoties uz jau tā lielajiem valsts parādiem un ierobežoto budžetu, dzirdamas prasības steidzami uzlabot infrastruktūru (enerģija, transports, telekomunikācijas). Vairākās Centrāleiropas valstīs lauksaimniecībā iesaistīts pārāk daudz darbaspēka. Tām jāveicina šī darbaspēka pārvietošana uz citām nozarēm, kā arī jānodrošina darba ražīguma celšanās laukos.

Tās Centrāleiropas valstis, kas gatavojas iestāties Eiropas Savienībā, jau tagad ir spiestas pielāgoties CAP tirgus organizācijai. Taču cenas šajās valstīs lielākoties ir zemākas kā CAP, bieži vien ievērojami zemākas, pat ņemot vērā cenu pazemināšanu saskaņā ar 1992. gada reformu. Tomēr, lauksaimniecības produktu cenu pacelšana šajās valstīs līdz ES limenim nešķiet pareizākā politika. Līdztekus šeit minētajiem apsvērumiem lauksaimniecības produktu eksportētājiem jā saglabā arī sava konkurētspēja pasaules tirgos.

Ši pārstrukturēšanās procesa laikā ir prasības pēc zināmas aizsardzības pret ārējo konkurenci- pamatojoties uz tēzi par jaunu saimniecības nozari (sk. 6. nodaļu). Lai gan šādai rīcībai ir zināms teorētisks pamats, Rietumu pieredze brīdina no briesmām- šāda aizsardzība drīz vien rada neveselīgu ieinteresētību, kas vēlāk pretojas jebkurai aizsardzības samazināšanai un prasa vēl un vēl. Par zināmu atbalstu ir jāuzskata arī salīdzinoši zemā darbaspēka cena Centrāleiropas valstīs. Šo valstu problēma ir zemais darba ražīgums ražošanā un tirdzniecībā, un protekcionisms var aizkavēt uzlabojumus šajā jomā. Vēl vairāk, šīm valstīm jāievēro arī Urugvajes raunda noslēguma dokumenta saistības.

Pašlaik tiek intensīvi apspriesti noteikumi, ar kādiem CEV varētu iestāties Eiropas Savienībā. Viens no galvenajiem jautājumiem attiecas uz kompensāciju maksājumiem, ko saņem ES lauksaimnieki, lai izlīdzinātu 1992. gada reformas cenu pazeminājumu: vai šie maksājumi attieksies arī uz jaunajām dalībvalstīm, kurās cenas jau agrāk bija zemākas (tādā gadījumā šīm valstīm tiks piemēroti arī tādi noteikumi kā zemes atstāšana atmatā u.c.), un kāds būs šo kompensāciju sociālais un politiskais efekts. Vai šajās valstīs var izmantot piedāvājuma ierobežošanas pasākumus (kā piena un cukura kvotas)? Jebkurā gadījumā, ap to laiku, kad atkal notiks jaunu valstu uzņemšana, CAP un tās kompensācijas maksājumu sistēma būs attīstījusies tālāk. Tieši kāto grūti prognozēt.

Kopumā galvenā mācība, ko var gūt no Rietumu pieredzes ir tā, ka nevajadzētu pieļaut pārlieku aizraušanos ar cenu atbalstīšanu un aizsardzību, lai neaizēnotu būtiskāku uzdevumu- izveidot dzīvotspējīgas struktūras visās lauksaimniecības jomās. Te nonākam pie nākošā apsvērumu kopuma.

2. Saimniecību struktūra un īpašumattiecības

Rietumvalstis ir spējušas palielināt pārtikas ražošanu un nodrošināt patērētāju vajadzības daļēji arī tāpēc, ka lauksaimniekiem bija stimulds, dažkārt pat pārāk liels- cenu atbalsts. Tomēr panākumi šai ziņā ir saistīti arī ar pašu lauksaimnieku, viņu ģimeņu un, zināmā mērā, saimniecību strādnieku personīgo līdzdalību. Ar ekonomiskiem izskaidrojumiem vien šeit var nepietikt. Patiesa pieķeršanās zemei, paša vai nomātai, ir viena no Rietumu lauksaimniecības pamatiezīmēm. Ši spēcīgā izjūta liek rūpēties par zemi, saņemot no tās pretī labāko, ko tā var dot. Tieši šī motīva pietrūka socializētajā lauksaimniecībā.

Lauksaimnieku ienākumu atkarība no viņu pašu darba ir labs stimuls strādāt maksimāli produktīvi. Viņi paši var plānot, ko un kā ražot, un ir sasnieguši augstu produktivitāti ar daudz mazāku darbu, aizstājot to ar kapitālu dažādās formās: vairāk mehanizācijas, labākas ēkas, augsttraīgāki lopi, zemes uzlabošana ar drenāžu vai irigāciju, labāka mēslojuma un citu agroķīmikāliju izmantošana. Lauksaimnieki paši var sastādīt savus ikdienas plānus- kad sēt, kad lauku apstrādāt, kad novākt ražu. Šie lēmumi bieži ir atkarīgi no laika apstākļiem un tos jāpieņem īstajā brīdī. Arī no tā ir atkarīgi lauksaimnieka panākumi. Lopkopībā lauksaimniekiem ir iespēja katram dzīvniekam pievērst individuālu uzmanību. Daudzi lauksaimnieki iemācījušies veiksmīgi realizēt savu produkciju, piemērojot to pieprasījumam un izvēloties pārdošanai pareizo laiku un vietu.

Šādas iemaņas var attīstīt gan lauksaimniecības koledžās, gan īslaicīgosursos. Iespējams izmantot arī valsts konsultāciju biroju vai privāto konsultāciju aģentūru pakalpojumus. Arvien vairāk tiek veicināta vadības un tehnisko zināšanu apguve caur šiem kanāliem.

Kredīti, kam ir ļoti būtiska loma lauksaimnieku darbībā, pieejami pa dažādiem kanāliem, tajā skaitā no vispārējās banku sistēmas (kā tas ir Lielbritānijā un ASV), bet arī no daudziem kredīta kooperatīviem, lielākoties Raifaizena tipa (sk. 1. nodaļu). Vietējie kredīta kooperatīvi Rietumvalstīs tagad stabili veido daļu no visu valsti aptveroša tīkla. Tagad ir tikai nedaudzas, ja vispār ir, kredītiestādes, kas specializējas vienīgi lauksaimniecības apkalpošanā. Naudas līdzekļus ir jāmeklē ārpus lauksaimniecības. Daži kredīta kooperatīvi, kas savu darbību sāka lauksaimniecībā, tagad kļuvuši par lielām bankām, kā, piemēram, Rabobanka Nīderlandē un *Credit Agricole* Francijā.

Kooperācija realizācijas jomā ir ļoti svarīga dažām produktu grupām, lai gan šī nozīmīguma pakāpe dažādās valstīs ir atšķirīga. Īpaši jāatzīmē kooperatīvās tirdzniecības ieguldījums Dānijas lopkopības attīstībā.

Tādējādi institucionālajam karkasam ir ļoti būtiska nozīme. Centrāleiropas valstīs tas faktiski jābūvē no jauna.

Attiecībā uz zemes īpašumu jau norādījām, ka Rietumeiropā lielākajā daļā saimniecību saimnieko paši īpašnieki. Tas viņiem dod drošības sajūtu un, tā kā zemi var iekļāt, viņiem ir vieglāk saņemt kredītu. Ir arī valstīs- piemēram, jau minētā Īrija, kur zemes nomāšanai jau vēsturiski ir slikta reputācija (tas saistīts ar ekspluatāciju no zemes īpašnieku puses).

Tomēr, ja vērtējam objektīvi, zemes nomai ir savas priekšrocības. Ne velti Lielbritānijā ilgu laiku tai bija liela nozīme. Zemes īpašnieki būvēja

un uzturēja ēkas, ceļus un citu nekustamo īpašumu. Daudzās valstīs saimniecības ir izplētušās, pašu īpašumā esošajai zemei pievienojot nomāto. Tomēr ir pierādījies, ka saglabāt līdzsvaru starp zemes īpašnieku un nomnieku interesēm ir ļoti grūti. Pirmajiem nepieciešama pārliecība par atbilstošu peļņu un par iespēju īpašos gadījumos saņemt savu zemi atpakaļ, citādi viņi nav ieinteresēti zemi iznomāt. Nomniekiem vajadzīga drošība- t.i., pietiekami ilgs nomas līgums, viņiem vajadzīga aizsardzība pret pārmērīgu nomas maksas palielināšanu, beidzoties nomas termiņam viņi grib saņemt kompensāciju par uzlabojumiem, ko viņi ir veikuši un finansējuši. 1. nodaļā tika minēts, ka Beļģijas nomas likums ar tā 1988. gada labojumiem varētu kļūt par paraugu (Beļģijā ir lielākais iznomātās zemes īpatsvars visā Rietumeiropā).

Centrāleiropas valstīs, kas zaudējušas- vai kurām nekad nav bijušas-privātās saimniekošanas tradīcijas, par noderīgiem var izrādīties dažādi brīvprātīgi ražošanas kooperatīvi. Rietumu pieredze ražošanas kooperatīvos (atšķirībā no realizācijas) ir neliela un lielākoties neveiksmīga. 1. nodaļā tika minētas arī dažas alternatīvās formas, to skaitā saimniecības uzņēmējsabiedrību formā un saimniekošana grupās. Starp pēdējām GAEC Francijā ir attīstījusies visveiksmīgāk. 1966. gadā tā savu darbību sāka ļoti pieticīgi, tagad tā aizņem 11% no lauksaimniecības zemes. Neskatoties uz to, ka parasti tās sāk kā tēva un dēla asociācija, tās var paplašināties, uzņemot jaunus locekļus (maksimālais likuma atļautais skaits ir desmit). GAEC locekļi apvieno savu zemi un ražošanas līdzekļus, starp viņiem notiek darba dalīšana. Francijas likumdošana paredz arī citas grupveida saimniekošanas tiesiskās formas ar pasīvajiem biedriem, kā, piemēram GFA, kur viņi iegulda organizācijā savu zemi vai EARL, kur dalībnieki iegulda kapitālu.

Šādi uzņēmumi veiksmīgi attīstīšies vienīgi tad, ja tajos cilvēki, kas tajos iesaistījušies, uzņemsies iniciatīvu. Tomēr vajadzīgas arī atbilstošas juridiskas formas.

3. Agrobizness

Vēl viens steidzams uzdevums ir efektīva agrobiznesa sektora izveidošana. Valstīs ar kādreiz centralizēti plānoto ekonomiku valsts īpašumā esošajiem pārtikas ražošanas uzņēmumiem nebija stimula strādāt efektīvi, jo valsts iekšienē nebija konkurences, bet no ārvalstu konkurentiem tos pasargāja importa kontrole. Tie bija izšķērdīgi, nodarbināja nevajadzīgi daudz cilvēku un iztika bez progresīviem jaunievedumiem. To ražojumi bieži vien bija vienveidīgi, tiem bija slikta

kvalitāte un nereti tie neatbilda higiēnas normām. Sadales sistēma bija ļoti neekonomiska, centrālās varas noteiktajām cenām nebija nekāda sakara ar ražošanas izmaksām, piegādes valsts pārtikas veikaliem bija neregulāras. Situāciju vēl vairāk izkropļoja rūpniecību un iestāžu specapgāde. Plaši izplatītas parādības bija dažādas privilēģijas un korupcija.

Demonopolizācija ir ļoti būtiska. Brīvība pirkt un pārdot vietējos un ārzemju tirgos ir pamats, kas ļauj darboties konkurencei un nodrošina cenu pazemināšanos. Taču Centrāleiropas valstīs agrākie agrorūpnieciskie kompleksi bija sabrukuši, bet jauna, konkurētspējīga agrobiznesa sektora izveidošanai trūka nepieciešamo zināšanu. Daži, kas prata izmantot šo vakuuma situāciju un bija saglabājuši zināmu ietekmi, uz sabiedrības rēķina tika pie ātras peļņas.

Tā kā pārstrāde un sadale var veidot lielāku daļu patērētāja izdevumos par pārtiku nekā produkcijas realizācijas vērtība saimniecībā, efektivitāte šajās stadijās ir ļoti svarīga. Rietumos agrobiznesa dinamisms ir viens no galvenajiem faktoriem, kas nosaka visas pārtikas sistēmas progresu. Centrāleiropas valstīs šis dinamisms parādījās līdz ar Rietumu firmu ienākšanu pārtikas ražošanas un realizācijas kopuzņēmumos un pat *ātrās ēdināšanas* uzņēmumos. Vienlaikus palielinājās risks, ka Rietumu kapitāls varētu iegūt dominējošo lomu uz vietējo uzņēmumu rēķina.

Centrāleiropas valstīs vēl daudz kas jāpaveic, lai nodrošinātu efektīvu un atklātu tirdzniecību visos pārtikas ķēdes posmos. Katrai problēmai jāatrod pareizs risinājums. 3. nodaļā tika aplūkota Rietumu pieredze Francijas gadījumā, kur būtiski tika pārveidoti tirgus kanāli. Daudzi dažādi elementi jāapvieno, lai panāktu efektīvu tirdzniecību. Tīri materiālā plāksnē nepieciešams transports un atbilstošas ēkas, lai varētu ātri pārvietot strauji bojājošos produktus; produktu šķirošana, lai pircēji zinātu, ko viņi saņem, tāpat arī komunikāciju tīkls, kas ļauj tirgus informācijai ātri izplatīties. Izsoļu sistēma efektīvi un atklāti saskaņo piedāvājumu un pieprasījumu. Kā noderīgas tika minētas augļu un dārzeņu holandiešu izsoles, jo tajās lieli apjomi iziet caur tirgu īsā laikā.

* * *

Centrāleiropas valstīm ir ko mācīties no Rietumu pieredzes tirgus ekonomikā. Tās var izvairīties no pārmērīgas cenu atbalstīšanas un protekcionisma ierobežotām, tās var izvairīties no liela skaita sīku, dzīvotnespējīgu saimniecību radīšanas. No otras puses, analizējot faktorus, kas Rietumu pircējam nodrošina lielu pārtikas piedāvājumu par pieņemamām cenām, šīs valstis var izveidot savu likumdošanu un

politiku, kas radītu labvēlīgus apstākļus efektīvu un produktīvu ražošanas struktūru izveidei, kā arī tirdzniecības, pārstrādes un sadales attīstībai. Tas tiešām ir ļoti būtisks veiksmīgas ekonomiskās un politiskās pārbūves nosacījums.

Tām Centrāleiropas valstīm, kas grib iestāties Eiropas Savienībā, jāapzinās, ka lauksaimniecība var izrādīties nopietna problēma. Lielākās bažas no ES valstu puses attiecas uz lauksaimniecības atbalsta izmaksām un uz papildus konkurenci viņu pašu ražotājiem. Savukārt Centrāleiropas valstīm jāatzīst, ka CAP ir kļuvusi par kustīgu mērķi. Jau 1992. gada reformas izraisīja ievērojamas pārmaiņas, bet līdz šo valstu uzņemšanai būs notikušas jaunas pārmaiņas. Ir sākušās nopietnas debātes, kas turpināsies.

UZVĀRDU RĀDĪTĀJS

- Andrisens Franss (*Andriessen, Frans*), 345
- Baladūrs Eduards (*Balladur, Edouard*), 358
- Beregoijs Pjērs (*Bérégovoy, Pierre*), 358
- Bismarks, 196
- Bušs Džordžs, 171
- Dalsagers Pols (*Dalsager, Poul*), 345
- De Golls Šarls (*Gaulle, Charles de*), 368
- De Viljērs Filips (*Villiers, Philippe de*), 359
- Delors Žaks (*Delors, Jacques*), 345, 346
- Širaks Žaks, 359
- Dževons Stenlijs (*Jevons Stanley*), 13
- Ertls Jozefs (*Ertl, Josef*), 355
- Fišlers Francs (*Fischler, Franz*), 245, 346
- Fīdmens Miltons (*Friedman, Milton*), 172
- Gifens Roberts (*Giffen Robert*), 128
- Gorbačovs Mihails, 149, 150
- Gundelahs Fins Olavs (*Gundelach, Finn Olav*), 345
- Keinss Džons Meinards (*Keynes John Maynard*), 13
- Kihls Ignats (*Kiechle, Ignaz*), 355, 356, 367
- Kings Gregorijs (*King Gregory*), 149
- Klintoni Bilss, 361, 363
- Kols Helmutss, 355, 356
- Kresona Edīte (*Cresson, Edith*), 357
- Lardinuā Pjērs (*Lardinois, Pierre*), 345, 349
- Lists Fīdrihs (*List, Friedrich*), 164
- Makšerijss Rejs (*MacSharry, Ray*), 227, 345, 346. *Sk. arī* Makšerija plāns (reforma)
- Maltuss Tomass, 13, 61
- Manšolts Siko (*Mansholt, Sicco*), 254, 267, 345
- Maršals Alfrēds (*Marshall Alfred*), 13, 149
- Markss Kārlis, 13, 14, 38, 144. *Sk. arī* marksisms
- Meidžors Džons, 351
- Mengers Karls (*Menger Carl*), 13
- Mermozs Luijs (*Mermaz, Louis*), 358
- Pareto Vilfrēds, 64, 145
- Pigo Arturs (*Pigou Arthur*), 14, 151
- Reigans Ronalds, 171, 292
- Rikardo Dāvids, 13, 26, 153
- Rokārs Mišels (*Rocard, Michel*), 357
- Silkins Džons, 352
- Smits Ādams, 13, 145, 146, 152, 372
- Sosons Žans Pjērs (*Soisson, Jean-Pierre*), 358
- Steihens Renē (*Steichen, René*), 346
- Tečere Mārgareta, 172, 351
- Valrass Leons (*Walras Léon*), 13
- Vasjērs Filips (*Vasseur, Philippe de*), 359
- Župē Alēns (*Juppé, Alain*), 359

PRIEKŠMETU RĀDĪTĀJS

- Agrobizness (jēdziens), 74
- Agroķīmikālijas, 84, 284
- Aitas gaļa. *Sk. arī Gaļa, Lopkopība, Tirgus organizācija*
- patēriņš, 124
- ražošana, 143, 223, 308
- tirdzniecība, 205, 224, 308, 322, 328, 334, 336
- Aktīvu fiksētība, 59, 69
- AMS (atbalsta kopējais novērtējums), 305, 324, 325
- Apdzīvotības izmaiņu tendences, 132, 133
- Apiņi, 202, 336
- Apmācība, 253, 255, 261, 263, 264
- apvienošanās kontrole (uzņēmumu), 275, 276, 286, 373
- Ārējie apstākļi, 14, 65, 146, 373
- Atbalsts
- cenu, 92, 181, 186, 187, 208, 211, 217, 218, 219, 220, 244, 246, 252, 272, 289, 290, 291, 292, 295, 304, 306, 312, 314, 343, 345, 347, 361, 364, 374, 376
- ienākumu, 261. *Sk. arī Atbalsts cenu*
- patērētāju, 373
- ražotāju, 98. *Sk. arī Atbalsts cenu, ienākumu*
- tirgus, 202, 226, 307, 324, 350
- Atdeve no apjoma, 56, 57, 60, 70, 88, 90, 98, 103, 108, 164, 275
- Augļi un dārzeņi. *Sk. arī Tirgus organizācija*
- patēriņš, 118, 119, 124, 142
- ražošana, 96, 223, 316
- realizācija, 80, 93, 94, 95, 97
- tirdzniecība, 197, 224, 305, 317, 318, 319, 320, 326, 335, 336
- Auzas, 196, 205, 297, 303. *Sk. arī Labība*
- Bleirhauzas vienošanās, 324, 358
- Cenas
- atpirkšanas, 234, 235
- bāzes, 232
- diferencētas, 144
- garantētās, 150, 208, 209, 233
- ķīlas, 294, 296
- institucionālās, 19, 218, 219, 221, 245
- intervences, 94, 186, 214, 219, 228, 232, 236, 238, 328
- mērķa, 214, 228, 236, 292, 294, 296, 304, 361
- minimālās, 298
- references, 327, 328
- sākotnējās, 303
- sliekšņa, 215, 228, 230, 236, 322
- vadošās, 236
- zemes, 26, 27, 197
- Cenu
- attīstības tendences, 197, 204
- cikli, 143
- stabilizācija, 186, 187, 239, 361
- Codex Alimentarius, 278, 331

- CSE (patērētāju subsīdiju ekvivalents), 312, 342
- Cūkgaļa. *Sk. arī Gaļa, Lopkopība, Tirgus organizācija*
- patēriņš, 118, 120, 121, 124, 142
- ražošana, 141, 143, 223, 224, 316
- realizācija, 94, 95
- tirdzniecība, 205, 317, 318, 326, 336
- Cukurbietes, 95. *Sk. arī Cukurs*
- Cukurs. *Sk. arī Tirgus organizācija*
- cenu atbalsta programma, 297
- patēriņš, 118, 119, 124, 129, 134, 272
- ražošana, 98, 100, 101, 223, 307
- starptautiskie līgumi, 313
- tirdzniecība, 205, 206, 306, 318, 319, 320, 326
- Derīgums patēriņam, 125, 130
- Dilstošās izsoles (holandiešu), 93, 97, 115, 380
- Duopols, 276
- EAGGF, 217
- struktūras regulēšanas daļa, 224, 252, 257, 261, 266, 350
- tirgus regulēšanas daļa, 224, 225, 226, 244, 262, 266, 350
- EEK, EK un ES- evolūcija, 18
- Efektivitāte
- ekonomiskā, 15, 43, 145
- tehniskā, 43
- EFTA, 290, 291, 317, 318, 348
- Elļaugi
- cenu atbalsts, 217, 230, 350
- ražošana, 223, 316
- realizācija, 80
- tirdzniecība, 86, 224, 305, 309, 318, 326, 336
- tirgus organizācija, 217, 230, 350
- Eiropas lieluma vienība (ESU), 21, 183, 191
- Eiropas Savienība
- budžets, 19, 218, 224, 225, 250, 325, 345, 347, 350, 351, 358, 368
- izveidošana, 214
- Joanīnas kompromiss, 222, 348, 367
- kā muitas ūnija, 162, 319
- likumu harmonizēšana, 271, 278, 279, 280, 281, 283, 284, 287
- Luksemburgas kompromiss, 348, 355, 368
- Māstrihtas līgums, 18, 174, 175, 249, 257, 348, 352
- paplašināšana, 240, 245, 251, 321, 346, 347, 350, 356, 360, 376, 380
- Vienotais tirgus, 110, 213, 271, 277, 283, 287, 316
- Vienotās Eiropas līgums, 264, 268, 277, 280, 287, 348, 355, 368
- Eiropas Savienības institūcijas
- Auditoru palāta, 233, 235, 239, 248, 268
- Eiropas padome, 338, 339, 347, 349, 365, 367, 368
- Eiropas Parlaments, 214, 347
- Komisija, 214, 222, 229, 234, 246, 255, 259, 262, 271, 280, 282, 338, 339, 345, 348
- Ministru padome, 214, 218, 222, 227, 255, 345, 348
- Tiesu palāta, 278, 279, 287

- Vadības komiteja, 216, 249, 346
- Eiropas Valūtas sistēma (EVS),
158, 173, 174, 221, 222. *Sk. arī*
Valūtas kursu mehānisms
- Ekonomiskā rente, 26
- Ekonomiskā teorija
keinsiānisms, 13, 171
klasiskā, 13
labklājības, 14, 70, 147, 148,
151, 160, 166, 373
marksisms, 13, 14, 18, 25, 33,
38, 144, 149
merkantilisms, 163
neoklasiskā, 13, 25, 124, 125
neomerkantilisms, 150, 163
- Ekonomiskais optimums, 63, 64,
137, 145, 146, 151, 168, 372,
373
- FADN, 182, 183, 191
- Feodālisms, 23
- Fungicīdi, 88, 89, 90
- Gaļa. *Sk. arī Aitas gaļa u.c., Tirgus
organizācija*
patēriņš, 87, 118, 120, 124, 134
ražošana, 96, 98, 101
realizācija, 80
tirdzniecība, 222, 301, 318, 319,
322, 333, 334, 336
- GATT, 162, 217, 228, 231, 311,
322, 323, 324, 331. *Sk. arī*
Urugvajas raunds
Kenedija raunds, 323
Tokijas raunds, 323
un muitas ūnija, 162
- Gifena preces, 128
- Graudi, graudaugi. *Sk. Labība*
- Herbicīdi, 88, 89
- lekšzemes kopprodukts (IKP), 189
- lenākumi no lauksaimniecības, 186,
187
- Insekticīdi, 88, 89
- Integrācija
horizontālā, 34, 104, 110
vertikālā, 34, 96, 104, 110, 111
- Izmaksas
alternatīvās, 44, 55, 167, 187
individuālās, 65
mainīgās, 47, 48, 55
pastāvīgās (fiksētās), 52, 55
robežizmaksas, 55
sabiedriskās, 65
sociālās, 187
valsts atbalsta, 217, 238, 292,
311, 354
- Izoglikoze, 85, 217
- Izvietojums
optimāls, 39
ražošanas, 39
resursu, 50, 52, 145, 150, 154,
372
- Jūtīgi produkti, 241, 305, 321, 354
- Kafija, 99, 100, 101, 281, 318
- Kairnas grupa, 323, 330
- Kapitālisms, 14, 15, 38, 149
- Kapitāls
jēdziens, 32
kā ražošanas faktors. *Sk.*
Ražošanas faktori
lauksaimniecībā, 27, 36, 59, 60
pašu, 44, 183, 184, 191
- Kartupeļi. *Sk. arī Tirgus
organizācija*
patēriņš, 118, 119, 123, 124
tirdzniecība, 336
- Kohēzijas fonds, 257, 259, 351

- Kokvilna, 192, 207, 225, 236, 292, 293, 294, 297, 306, 354, 363
- Konkurence
 aizjūras, 194
 ierobežota, 75, 76, 77, 78, 79, 112, 146
 monopolistiska, 76
 pilnīga, ideāla, 12, 41, 42, 60, 75, 155
- Konsultāciju dienesti, 37, 378. *Sk. arī Apmācība*
- Kooperācija, 96, 115, 197, 378
- Kooperatīvi
 kredīta, 34, 198, 378
 lopbarības ražošanas, 86
 ražošanas, 97, 379
 realizācijas, 38, 83, 94, 95, 96
 sagādes, 38, 83, 85
 sēklkopības, 92
 tirdzniecības, 261, 375
- Kopējā lauksaimniecības politika (CAP)
acquis communautaire, 240
 agromonetārās problēmas, 162, 176, 220, 245, 247, 316
 izdevumu struktūra, 226, 244
 Makšerija plāns (reforma), 227, 228, 231, 233, 238, 248, 262, 345, 358
 Manšolta plāns, 187, 254, 267
 mērķi, 248, 271
 pakļautie produkti, 214, 249, 271
 principi, 218
 reforma, 227, 245, 247, 366, 375
 renacionalizācija, 222, 245, 251
 Savienības priekšrocības, 215, 218
 stabilizatori, 227, 228, 232, 234
- un Romas līgums, 213
- Kredīts
 ilgtermiņa, 35
 īstermiņa, 35
 lauksaimniecības, 33, 35, 378
 privātais, 35
 procenti, 172
 vidēja termiņa, 35
- Kukurūza, 296, 327. *Sk. arī Labība*
 tirdzniecība, 85, 86, 205, 318
- Kvieši. *Sk. arī Labība, Tirgus organizācija*
 cenas, 195, 198, 200, 204, 230, 296, 303, 332
 ipaši cietie, 217, 232
 ražošana, 198
 starptautiskie līgumi, 313
 tirdzniecība, 205, 301, 306, 325, 326, 336
- Kvotas
 importa
 kvantitatīvās, 201, 297
 minimālās tirgus pieejas, 237, 240, 328, 330
 priekšrocību, 335
 tarifu, 297, 298, 309, 333, 334, 336
 vispārējās tirgus pieejas, 237, 240, 328, 329
 ražošanas, 236
 ražošanas (realizācijas), 94, 202, 227, 232, 236
- Labība. *Sk. arī Auzas, Kvieši u.c., Tirgus organizācija*
 aizstājēji, 217, 323
 cenas, 150, 218, 228, 362
 cenu atbalsta programma, 294, 302

- iekšzemes labības piemaluma procents, 201, 203
- patēriņš, 118, 119
- ražošana, 61, 141, 223, 316
- realizācija, 80, 94, 95
- tirdzniecība, 85, 195, 207, 304, 305, 318, 319, 326
- Labklājības ekonomika. *Sk. Ekonomiskā teorija*
- Lauksaimniecība
- galvenās problēmas, 12
- īpašās iezīmes, 11
- nozīme valsts ekonomikā, 79, 170, 176, 188
- Lauksaimniecībai mazāk piemērotās zemes (LFA), 256, 268
- Lauksaimniecības ekonomika (priekšmets), 11
- Lauksaimniecības finanses, 32, 33, 40. *Sk. arī Kapitāls lauksaimniecībā*
- Lauksaimnieku organizācijas, 141, 150, 209, 266, 349, 352, 355, 357, 358, 359, 360, 362, 364
- Lēmumu pieņemšana
- ASV, 360, 365
- ES, 214, 280, 330, 345, 347, 348, 350, 354, 356, 365
- Līdzsvars
- ekonomikas vispārējais, 146
- patēriņa, 146
- ražošanas, 145
- tirgus, 137
- Liellopu gaļa. *Sk. arī Gaļa, Lopkopība, Tirgus organizācija*
- patēriņš, 118, 120, 124, 135, 142
- ražošana, 141, 223, 224
- realizācija, 95
- tirdzniecība, 205, 301, 306, 318, 322, 325, 326, 336, 353
- Likne
- budžeta taisne, 131
- ilglaičīgo izmaksu, 57, 70
- īsilaicīgo izmaksu, 57
- lejupejoša piedāvājuma, 62, 67
- piedāvājuma, 54, 56, 59, 61, 62, 138, 140, 142, 144, 158, 160, 177
- pieprasījuma, 125, 126, 127, 128, 138, 140, 142, 144, 146, 158
- ražošanas iespējamības, 53, 54, 167
- robežizmaksu, 56
- vidējo ieņēmumu, 77
- vidējo izmaksu, 79
- vienāda derīguma, 130, 131, 135, 167
- vienādu apjomu jeb izokvanta, 50, 52
- vienādu ieņēmumu, 53
- vienādu izmaksu jeb izokosta, 50, 52
- Likumdošana
- augu aizsardzība, 283
- pārtikas drošība, 280
- pārtikas kvalitāte, 281
- veterinārā, 282
- Likums
- atdeves samazināšanās, 45, 46, 47
- budžeta saskaņošanas, 361
- Šermena, 274
- Engela, 122, 176, 374
- FACT, 292, 294

- FAIR, 293, 296, 299, 301, 363, 364, 365, 376
- godīgās tirdzniecības, 274
- Gramma- Rudmana- Hollinga, 361
- karteļu, 275
- Kinga, 149
- Kleitona, 274
- konkurences (EK), 91
- OBRA, 293
- orientācijas, 253
- pārtikas drošība ASV, 292
- Rietumu graudu transportēšanas, 303
- Robinsona- Petmena, 274
- saimniecību ienākumu aizsardzības, 303
- Lopbarība. *Sk. arī Mieži u.c., Tirgus organizācija*
- izmantošana, 81, 84
- līdzsvara atjaunošana, 330
- piedevas, 88, 89, 115
- ražošana, 85, 87, 114
- tirdzniecība, 309, 318
- Lopkopība. *Sk. arī atsevišķus produkcijas veidus*
- cenās, 200, 222
- ražošana, 61, 195, 197
- tirdzniecība, 195, 197
- Maize, 100, 101, 119, 122, 123, 124, 128, 135, 273
- Maksājumi
- eksporta, 226
- kompensācijas, 151, 188, 202, 211, 226, 228, 229, 232, 243, 271, 304, 356, 358
- cenu starpības, 208, 231, 291, 294, 296, 297, 325, 377
- ekstensifikācijas, 238, 325, 375
- par lauksaimniecības atstāšanu, 255
- par zemes atstāšanu atmatā, 63. *Sk. arī Zeme*
- pievienošanās ES, 241
- tiešie, 147, 148, 217, 243, 272, 291, 312, 325, 373, 375. *Sk. arī kompensācijas*
- tirgus pārveidošanas, 299, 300, 302
- valūtas kompensācijas (VKM), 220
- Maksājumu bilance, 156, 163, 208
- Manioka, 85, 86, 217, 323, 329
- Maršala plāns, 209
- Margarīns, 99, 104, 119, 124, 129, 134, 136, 273
- Mazāk attīstītās valstis, 68, 170, 313, 318
- Mieži, 205, 297, 303, 306, 327, 336. *Sk. arī Labība, Lopbarība*
- Minerālmēsli, 32, 35, 50, 51, 84, 87, 115
- Monopols, 10, 15, 75, 79, 99, 111, 203, 204, 209, 274, 275, 307, 369, 373, 380
- Muitas
- nodevas
- importa mainīgās, 194, 210, 215, 216, 227, 230, 233, 237, 239, 249, 322, 334
- izlīdzinošās, 234, 235, 241
- nodokļi, 217, 237, 240, 250, 301, 310, 319, 322, 323, 333
- papildnodokļi, 328
- savienība, 195
- tarifi. *Sk. arī Tirgus aizsardzība*

- ad valorem (procentuālie)*,
240, 328
- atlaides, 320, 333, 335
- likmes, 198
- Makkinlija, 196
- Melina, 195
- specifiskie, 233, 240, 328
- to ekonomiskās izmaksas**,
159
- to ietekme, 158, 200
- ūnija, 161, 168, 214, 321
- Nacionālais kopprodukts (NKP),
189
- NAFTA, 298, 305
- Objektivitāte, taisnīgums, 15, 145,
147, 186, 373
- Olas. *Sk. arī Tirgus organizācija*
- patēriņš, 118, 120, 124, 135
- ražošana, 96, 223, 224
- realizācija, 80, 93, 95
- tirdzniecība, 210, 326, 336
- Oligopolija, 76
- Oligopols, 79, 103
- Oliveļļa, 94, 217, 226, 318, 320,
321. *Sk. arī Tirgus organizācija*
- Palīdzība patērētājiem, 232
- Palīdzība ražotājiem, 202, 221,
226, 232, 239, 254, 255, 256,
265
- Pareto optimums. *Sk.*
Ekonomiskais optimums
- Pārstāvība ES
- patērētāju, 349
- ražotāju, 349
- Pārtika. *Sk. arī atsevišķus*
produkcijas veidus
- ķēde, 80, 81, 83, 380
- mazumtirdzniecība, 80, 83, 97,
100, 103, 105, 115
- tās internacionalizācija, 108
- organiskā, 98, 134, 265, 269,
284
- pašapgāde, 179, 222, 223
- palīdzība, 298, 300, 319
- patēriņš, 116, 117, 118, 124,
135, 177, 178
- ražošana, 98
- vairumtirdzniecība, 97
- Patērētāju intereses, 74, 93, 98,
100, 106, 107, 111, 112, 120,
129, 134, 214, 270, 271, 272,
277, 343, 365
- Patērētāju organizācijas, 106, 349,
357, 362
- Peļņa
- agrobiznesā, 83, 87, 101
- maksimizēšana, 48, 49, 53, 54,
63, 77, 78
- mazumtirdzniecībā, 107
- normāla, 44, 55
- tirdzniecības, 152, 153
- virspeļņa, 44, 55
- Pesticīdi. *Sk. Agroķīmikālijas*
- Piedāvājums
- elastība, 61, 70, 72, 138, 139,
140
- ierobežošana, 13, 238, 290, 377
- ilglaicīgā situācijā, 56, 57, 60
- īsilaicīgā situācijā, 54, 56
- svārstības, 141
- tehnoloģijas maiņas gadījumā,
61
- tirgus līdzsvara gadījumā, 138
- Piens un tā produkti. *Sk. arī*
Sviests, Siers, Tirgus
organizācija

- cenu atbalsta programma, 298
 patēriņš, 118, 119, 124, 134, 237
 ražošana, 98, 101, 104
 realizācija, 80, 93, 94, 95, 141, 304
 tirdzniecība, 306, 307, 316, 318, 322, 326, 336, 353
- Pieprasījums
 aizstāšanas efekts, 128, 130, 132
 elastība, 12, 122, 123, 124, 128, 135, 136, 138, 140, 177
 ienākumu efekts, 128
 jēdziens, 116
 krusteniskā (saistītā) elastība, 129
 tirgus līdzsvara gadījumā, 138
 to ietekmējošie faktori, 121
 un patērētāja pārpalikums, 125, 126, 159
 un robežderīgums, 125
- Pirktpējas paritāte (PP), 157, 167, 178, 192
- Politika
 cenu, 63, 68, 186, 187, 208, 210, 238, 271, 328, 371, 374, 376
 konkurences, 273, 285
 lauku attīstības, 256, 257, 259, 262, 263, 264, 269
 makroekonomiskā, 175, 369
 mežsaimniecības, 262
 monetārā. *Sk. Naudas un finansu*
 naudas un finansu, 13, 171, 174, 175, 220
 pārtikas, 270
 patērētāju, 287
- struktūrpolitika, 187, 211, 252, 253, 257, 259, 268
 vides aizsardzības, 264, 265, 267, 268
- Produktu programmas ASV, 207, 294, 361
- Protekcionisms, 377. *Sk. arī*
 Atbalsts cenu, Tirgus aizsardzība
 argumenti, 163
 antidempings, 164
atbildes reakcija, 164
 bezdarbs, 165
dzīves veids, 166
jaunās saimniecības nozares, 164
 pārtikas nodrošinājums, 166, 292, 308
 izmaksas, 168
- PSE (ražotāju subsīdiju ekvivalents), 289, 311, 342
- Pusgrauds, 27
- Putnu gaļa. *Sk. arī Gaļa, Lopkopība, Tirgus organizācija*
 patēriņš, 118, 120, 121, 124, 135, 142
 ražošana, 101, 223, 224, 316
 realizācija, 80, 95
 tirdzniecība, 318, 325, 326, 336
- Rabobanka, 34, 378
- Rapsis, rapšu eļļa. *Sk. Eļļaugi*
- Ražošanas diversifikācija, 107, 108, 308
- Ražošanas faktori, 43
 darbs, 23, 25, 31, 44, 155
 kapitāls, 32, 44, 155
 vadība, 36, 58, 378
 zeme, 25, 26, 44
- Ražošanas funkcija, 43, 45, 61

- Ražojumu diferenciacija, 76
- Ražotāju organizācijas, 235, 349
- Rīsi, 72, 230, 273, 297, 301, 306, 309, 326, 363
- Robežanalīze, 13, 45, 64, 77, 124, 372
- Rudzi, 198, 203, 205. *Sk. arī Labība*
- Rūpniecība
- agroķīmiskā, 87, 88
 - lauksaimniecības mašīnu, 90
 - lopbarības, 85
 - pārtikas, 97, 99, 101, 113, 276, 349
- Sabiedriskā ēdināšana, 109, 280, 380
- Saimniecības
- darbaspēks. *Sk. arī Ražošanas faktori*
 - attīstības tendences, 22, 170, 179, 199, 376
 - gada vidējās darba vienības, 190
 - kopējā nodarbinātībā, 181, 187
 - mobilitātes trūkums, 12, 31, 32, 44, 179, 187
- ienākumi, 12, 182, 183, 184, 185, 191, 192, 193, 211, 303, 309
- ģimenes, 11, 20, 21, 23, 24, 65
- attīstības modeļi, 66
- konsolidācija, 30, 198, 253
- optimālais lielums, 59
- palīgsaimniecības (*part time farms*), 23, 31, 185, 190
- resursi, 84, 112
- sadrumstalatība, 23, 25, 38, 252. *Sk. arī struktūra*
- saimniekošana grupās, 30, 40, 379
- struktūra, 11, 20, 21, 24, 182, 183, 185, 191, 308, 309, 316, 345, 353, 355, 357, 370, 374, 377
- tīrā pievienotā vērtība, 191
- Salīdzinošās priekšrocības. *Sk. Teorija*
- Saulespuķes. *Sk. Eļļaugi*
- Sēklas
- izmantošana, 84
 - ražošana, 91, 115
- SEPP, 9, 189, 190, 318, 369
- Siers, 100, 120, 124, 134, 206, 224, 237, 281, 298, 306, 322, 325, 326, 329, 336. *Sk. arī Piens un tā produkti, Tirgus organizācija*
- Situācija (definīcija)
- ilglaicīga, 44
 - ļoti ilglaicīga, 45
 - īsilaicīga, 44
- Soja, sojas pupas. *Sk. Eļļaugi*
- Specializācija, 58, 152, 154, 162, 340
- Struktūrfondi
1. mērķis, 258, 259, 260, 261, 262, 263
 2. mērķis, 258
 - 5.a mērķis, 258, 259, 261
 - 5.b mērķis, 258, 259, 260, 262, 263, 268
 6. mērķis, 258, 259, 260
- iniciatīvas, 263
- reforma, 256, 259, 263, 347
- veidi, 257
- Subsīdijas
- cenu, 271

- eksporta, 164, 207, 209, 216,
 225, 230, 233, 237, 244, 250,
 301
 patērētāju, 272, 297, 307, 374
 ražotāju, 202, 271
 transporta, 303, 304
 Viests. *Sk. arī Piens un tā
 produkti, Tirgus organizācija*
 patēriņš, 119, 124, 129, 298
 tirdzniecība, 202, 206, 210, 224,
 318, 322, 329, 336
 Tabaka, 97, 99, 111, 192, 207, 225,
 304, 318, 354. *Sk. arī Tirgus
 organizācija*
 Tēja, 136, 318
 Teorēma
 Hekšera-Olina, 167
 Stolpera-Samuelsona, 167
 zirnekļtīkla, 142, 143
 Teorija
 apburtā loka, 60, 61
 darba vērtības, 14, 144
 Čajanova, 65, 66, 67, 68, 72
 saimniecības kā uzņēmuma, 42
 salīdzinošo priekšrocību, 153,
 156, 163
 Tūnena, 39
 Tirdzniecība
 brīvā, 155, 156, 161, 163, 165,
 166, 168, 169, 195, 196, 197,
 202, 211, 221, 245, 277, 284,
 305, 310, 321, 333, 364
 konflikti, 162, 165, 305, 320,
 323, 330, 343
 liberalizācija, 71, 72, 160, 168,
 308, 309, 310, 314, 323, 332,
 340, 351, 354, 361, 371
 vislielākās labvēlības režīms,
 207
 Tirgus
 eksporta ierobežojumi
 (brīvprātīgie), 202, 239, 240,
 307, 308, 328
 Tirgus aizsardzība, 141, 161, 164,
 166, 169, 194, 195, 196, 199,
 206, 207, 212, 242, 243, 297.
*Sk. arī Atbalsts cenu,
 Protekcionisms*
 ārpustarifu barjeras, 90, 111,
 201, 277, 278, 305, 327
 Tirgus intervence, 94, 186, 201,
 214, 225, 226, 230, 232, 233,
 236, 237, 240, 304, 353, 373
 Tirgus organizācija
 aitas gaļa, 207, 239, 248
 augļi un dārzeņi, 234, 241, 243,
 248
 cūkgaļa, 202, 203, 206, 217, 240
 cukurs, 232, 248
 eļļaugi, 291
 gaļa, 196, 206
 kartupeļi, 202, 241, 291
 kvieši, 201, 207, 307
 labība, 194, 196, 203, 214, 228,
 248, 249
 liellopu gaļa, 161, 196, 203, 207,
 237, 242, 248
 lopbarība, 166, 203, 217
 olas, 202, 217, 240
 olīveļļa, 232
 piens un tā produkti, 202, 236,
 307
 putnu gaļa, 217, 240
 tabaka, 236
 vīns, 202, 233, 241, 243, 248
 Tirgus organizācijas principi, 214
 Tirgus organizācijas vispārīgi
 jautājumi, 213, 217, 228, 249

- Tirgus sistēma, 75
- Tirgus stabilizācija, 142, 144, 374
- Urugvajai raunds, 228, 230, 233, 235, 238, 243, 293, 297, 301, 305, 332, 334, 341. *Sk. arī GATT*
- Miera klauzula, 325, 331
- zilā kaste, 325
- Valsts iejaukšanās, 9, 39, 203, 205, 208, 306, 311. *Sk. arī Tirgus intervence*
- Valūtas kursi
- franšize, 221, 247
- izmaiņas, 157, 220, 221, 222, 352
- pārslēgšanas mehānisms, 220, 221, 229
- teorija, 156
- zaļais, 220, 221, 245
- Valūtas kursu mehānisms (VKM), 158, 173, 174, 221, 352
- Veselība
- cilvēku, 93, 116, 119, 120, 134, 268, 278, 279, 283, 331
- dzīvnieku, 87, 279, 282, 283, 331
- Vilna, 306, 308
- Vīns. *Sk. arī Tirgus organizācija*
- ražošana, 101, 316
- realizācija, 94
- tirdzniecība, 206, 318, 320, 335
- Vispārējā priekšrocību sistēma (VPS), 319, 320, 322, 340
- Zeme
- apstrādājamās platības
- samazināšana, 207, 238, 291, 292, 294, 296, 299, 302, 361. *Sk. arī atstāšana atmatā*
- atstāšana atmatā, 88, 227, 229, 230, 231, 244, 247, 248, 266, 267, 292, 295, 299, 311, 330, 358, 361, 377
- cenās. *Sk. Cenas*
- īpašnieki, 27, 28, 39, 378
- īpašuma attiecības, 27
- īpašumtiesības, 27, 40, 378
- kā ražošanas faktors. *Sk. Ražošanas faktori*
- mantošana, 24, 29, 39, 253
- noma, 26, 27, 28, 40, 378
- nomas maksa, 26, 28, 29, 39, 50, 379
- reforma, 39
- robežzemes, 26
- tirgus, 27
- vērtība, 26

ĢEOGRĀFISKAIS RĀDĪTĀJS

- ACP valstis, 233, 319, 320, 329, 340
- Āfrika, 116, 117, 132, 206. *Sk. arī ACP valstis*
- Alžīrija, 318, 341
- Anglija, 13, 23, 28, 92, 141, 197
- Argentīna, 205, 206, 207, 319, 322, 329
- ASV, 11, 16, 20, 24, 33, 37, 38, 72, 80, 82, 83, 85, 87, 92, 103, 109, 110, 114, 143, 164, 171, 173, 186, 192, 193, 195, 196, 197, 205, 206, 207, 231, 272, 274, 285, 286, 289, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 305, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 323, 324, 325, 326, 328, 329, 330, 331, 332, 339, 342, 344, 346, 349, 358, 360, 365, 371, 373, 374, 376, 378
- Austrālija, 168, 195, 205, 206, 207, 237, 297, 306, 308, 310, 311, 318, 322, 323, 329, 340
- Austrija, 19, 203, 205, 236, 237, 241, 242, 251, 253, 258, 266, 284, 290, 318, 322, 328, 329, 334, 346, 354, 367
- Austroungārija, 196
- Austrumeiropa. *Sk. Centrāleiropa*
- Austrumvācija (VDR), 36, 132, 209, 229, 259
- Āzija, 165, 306, 310, 319
- Baltijas valstis, 19, 105, 333, 337, 370
- Beļģija, 19, 27, 28, 34, 35, 40, 84, 85, 90, 105, 106, 109, 110, 113, 119, 173, 181, 183, 184, 195, 196, 201, 206, 214, 244, 253, 257, 258, 353, 367, 379
- Beniluksa valstis, 92, 181, 193, 353, 368
- Brazīlija, 85, 319, 323
- Britu sadraudzība, 207, 224
- Bulgārija, 117, 318, 322, 329, 333, 335, 336, 337
- Centrālamerika, 329
- Centrāleiropa, 9, 10, 19, 33, 88, 91, 104, 109, 110, 112, 113, 116, 132, 206, 235, 237, 239, 242, 251, 269, 280, 287, 318, 321, 332, 333, 334, 335, 336, 338, 339, 342, 350, 370, 376, 377, 380
- CEV. *Sk. Centrāleiropa*
- Ēģipte, 341
- Dānija, 19, 21, 22, 23, 38, 85, 86, 94, 95, 102, 105, 119, 120, 181, 182, 183, 184, 197, 198, 202, 205, 206, 210, 240, 258, 264, 276, 282, 316, 317, 352, 367, 368, 373, 375, 378
- Dienvīdāfrika, 207, 318
- Dienvīdamerika, 205, 206, 322
- Dienvideiropa, 21, 23, 27, 35, 94, 98, 105, 116, 119, 121, 181, 183, 185, 192, 252, 264, 281, 350, 354
- Dienvīdslāvija, 132, 206, 318, 322, 341
- Šveice, 89, 99, 101, 117, 166, 196, 203, 210, 253, 276, 285, 287, 290, 291, 322, 364
- Čehija, 104, 109, 329, 332, 335, 336, 337, 370
- Čehoslovākija, ČSFR, 105, 117, 332
- Filipīnas, 205

- Francija, 13, 18, 19, 21, 22, 23, 27, 30, 34, 35, 38, 40, 84, 85, 88, 90, 92, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 105, 106, 108, 109, 110, 113, 115, 117, 120, 121, 135, 150, 163, 169, 173, 174, 175, 178, 181, 183, 184, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 208, 214, 218, 220, 222, 229, 235, 244, 253, 254, 256, 257, 258, 259, 261, 264, 266, 275, 276, 281, 316, 320, 321, 324, 325, 345, 350, 356, 360, 366, 367, 368, 374, 375, 378, 379, 380
- Griekija, 19, 23, 39, 117, 120, 174, 178, 181, 184, 185, 221, 223, 235, 236, 241, 256, 257, 258, 259, 263, 268, 282, 317, 350, 351, 354, 367, 368
- Havaju salas, 205
- Igaunija, 336, 337
- Ķīna, 310, 319, 323
- Indija, 195, 205, 329
- Indonēzija, 85, 323, 329
- Irāna, 171
- Īrija, 19, 28, 85, 86, 94, 119, 120, 174, 181, 184, 193, 205, 207, 221, 238, 240, 244, 256, 257, 258, 259, 263, 316, 345, 350, 351, 353, 367, 368, 378
- Islande, 284, 290
- Itālija, 19, 21, 22, 23, 30, 39, 85, 86, 88, 90, 94, 96, 99, 100, 101, 105, 109, 117, 119, 133, 173, 174, 175, 178, 181, 184, 185, 195, 196, 201, 203, 204, 205, 218, 221, 222, 235, 236, 244, 253, 255, 256, 258, 259, 261, 263, 266, 268, 316, 318, 350, 353, 354, 367
- Izraēla, 171, 321, 341
- Japāna, 34, 165, 166, 177, 308, 309, 310
- Jaunzēlande, 205, 206, 208, 224, 237, 239, 242, 307, 308, 310, 318, 322, 329
- Jordānija, 341
- Kanāda, 11, 108, 143, 186, 195, 205, 207, 232, 237, 302, 306, 310, 311, 318, 322, 328, 329, 375
- Kipra, 322, 339, 341
- Krievija, 105, 195, 196, 339, 370.
Sk. arī PSRS, NVS
- Kuba, 205
- Latīņamerika, 117, 242, 319
- Latvija, 336, 337
- Libāna, 341
- Lībija, 321
- Lielbritānija, 17, 19, 20, 21, 23, 25, 28, 29, 32, 33, 37, 40, 70, 80, 81, 84, 85, 86, 87, 90, 93, 94, 96, 99, 100, 101, 103, 105, 106, 109, 110, 111, 114, 117, 119, 120, 123, 130, 135, 150, 163, 172, 174, 175, 178, 181, 184, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 205, 206, 208, 211, 214, 221, 222, 224, 229, 239, 240, 256, 258, 265, 266, 274, 276, 278, 283, 285, 306, 308, 315, 316, 318, 320, 322, 324, 349, 350, 351, 352, 353, 364, 367, 368, 375, 378
- Lietuva, 336, 337
- Lihtenšteina, 285, 290
- Luksemburga, 19, 34, 181, 184, 214, 218, 246, 258, 263, 316, 346, 348, 353, 367
- Magreba valstis, 318
- Maķedonija, 329
- Malta, 322, 339, 341, 350

- Maroka, 318, 321, 341
 Meksika, 298, 305
 Nīderlande, 19, 21, 22, 23, 25, 27,
 34, 35, 38, 85, 86, 89, 94, 95,
 99, 101, 105, 106, 117, 119,
 120, 181, 182, 183, 184, 195,
 197, 198, 201, 202, 205, 206,
 210, 214, 244, 253, 258, 264,
 269, 316, 317, 324, 345, 352,
 353, 367, 373, 375, 378
 Norvēģija, 88, 201, 203, 210, 241,
 251, 285, 290, 291
 NVS, 19, 339
 Okeānija, 310
 Polija, 104, 105, 117, 205, 318,
 322, 329, 332, 335, 336, 337,
 350, 370
 Portugāle, 19, 23, 31, 39, 105, 109,
 117, 120, 121, 174, 178, 179,
 181, 184, 193, 196, 221, 223,
 224, 233, 241, 253, 256, 257,
 258, 259, 263, 315, 317, 347,
 348, 351, 354, 367
 PSRS, 19, 117, 292, 313, 318
 Puertoriko, 205
 Rumānija, 117, 206, 329, 333, 335,
 336, 337
 Sirija, 341
 Skotija, 27, 141, 257, 259
 Slovākija, 104, 329, 332, 335, 336,
 337, 370
 Slovēnija, 333, 335, 336, 337, 370
 Somija, 19, 174, 237, 241, 242,
 251, 258, 259, 284, 290, 318,
 328, 334, 346, 354, 367
 Spānija, 19, 21, 22, 23, 30, 86, 88,
 99, 100, 105, 109, 117, 120,
 121, 133, 174, 175, 178, 181,
 182, 183, 184, 185, 196, 221,
 222, 223, 224, 235, 236, 241,
 244, 253, 256, 257, 258, 259,
 261, 263, 268, 315, 317, 321,
 329, 347, 348, 350, 351, 354,
 367
 Taizeme, 85, 323, 329
 Tālie Austrumi, 117
 Tunisija, 232, 318, 321, 341
 Turcija, 39, 132, 321
 Tuvie Austrumi, 308
 Ukraina, 339, 370
 Ungārija, 104, 105, 117, 206, 318,
 322, 329, 332, 335, 336, 337,
 370
 Urugvaja, 323, 329
 Vācija, 19, 21, 22, 27, 28, 34, 35,
 36, 84, 85, 86, 88, 90, 91, 92,
 94, 99, 100, 101, 105, 106, 111,
 113, 114, 117, 119, 120, 132,
 156, 169, 171, 172, 173, 174,
 175, 181, 184, 185, 192, 193,
 195, 197, 198, 199, 200, 201,
 203, 204, 205, 206, 209, 214,
 218, 220, 225, 229, 237, 252,
 253, 256, 258, 265, 275, 276,
 278, 279, 283, 286, 316, 318,
 324, 347, 350, 354, 356, 360,
 364, 367, 375
 Velsa, 27, 141
 Vidējie Austrumi, 177
 Vidusjūras valstis, 120, 235, 256,
 257, 264, 268, 318, 319, 320,
 322, 341
 Ziemeļamerika, 9, 11, 20, 25, 30,
 59, 66, 91, 111, 116, 117, 155,
 156, 169, 194, 242, 272, 305,
 310, 318
 Ziemeļīrija, 141, 256
 Zviedrija, 19, 116, 117, 174, 196,
 203, 210, 222, 237, 241, 242,
 251, 253, 258, 259, 284, 290,
 318, 328, 334, 346, 354, 367

AGROBIZNESA UZŅĒMUMU RĀDĪTĀJS

- Accor*, 110
Agco, 90
AgrEvo, 89
Aldi, 109
Allied Domecq, 103
Allied Lyons, 101, 276
American Cyanamid, 89, 92
American Home Products, 89
Associated British Foods, 101
Astra, 100
BASF, 88, 89
Bass, 101, 105
Bayer, 89, 92
Beatrice Foods, 92
Beghin Say, 100
Berisford, 102
Besnier, 102
Booker, 102
British Petroleum, 86
British Sugar, 275
BSN, 101, 276
Bunge & Born, 86
Burger King Corporation, 110
Cadbury Schweppes, 100, 102, 103, 104, 105
Campbell Soup, 92
Canada Dry, 105
Cargill, 86, 92
Carlsberg, 276
Carrefour, 109
Case-International Harvester, 90
Casino, 110
Ciba-Geigy, 89, 92
Coca-Cola, 103, 104, 105, 108, 286
Cott Corporation, 108
Dalgety, 87, 101
Danone, 103, 104, 105
Dekalb-Pfizer, 92
Delhaize Le Lion, 109
Delvita, 109
Deutz, 90
Donckerwolke, 287
Douwe Egberts, 100
Dow, 89
Dreyfus, 86
Du Pont, 89, 92
EniChem, 88
Fendt, 90
Ferrero, 100
Ferruzzi, 86, 101, 104
FESA, 88
Fiat, 90
FMC, 89
Food Lion, 109
Ford-New Holland, 90, 91
France Farine, 100
Franquette, 110
GB-Inno-BM, 109, 110
General Foods, 100
Générale Sucrière, 100
Giant Food, 109
Goplana, 105
Grand Metropolitan, 101, 103, 110
Grande Paroisse, 88
Guinness, 101, 103
Hanson, 101
Heineken, 102, 105
Heinz, 87
Hillsdown, 101
Hoechst, 88, 89
ICI, 89, 92
Jacobs Suchard, 100, 101, 105
John Deere, 90, 91
Kellogg, 100, 274
Kemira, 88
Kentucky Fried Chicken, 110
Koninklijke Wessanen, 102
KWS, 92
La Brioche Dorée, 110

<i>La Croissanterie</i> , 110	<i>PepsiCo</i> , 103, 104, 105, 108, 110	<i>Suchard</i> , 100
<i>Langnose Iglo</i> , 286	<i>Pernod-Ricard</i> , 102	<i>Sucres et Denrées</i> , 101
<i>Leclerc</i> , 107	<i>Perrier</i> , 102, 276, 286	<i>Taco Bell</i> , 110
<i>Lesieur</i> , 100	<i>Pioneer</i> , 92	<i>Tate & Lyle</i> , 102, 275
<i>Limagrain</i> , 92	<i>Pizza Hut</i> , 110	<i>Trusthouse Forte</i> , 110
<i>LVMH</i> , 102	<i>Pizzaland</i> , 110	<i>Unigate</i> , 102
<i>Mars</i> , 87, 100, 105, 286	<i>Quaker Oats</i> , 87	<i>Unilever</i> , 99, 100, 101, 103, 104, 120, 134, 286
<i>Massey-Ferguson</i> , 90	<i>Ralston Purina</i> , 87	<i>Union International</i> , 102
<i>McDonald's</i> , 110, 167	<i>Rank Hovis</i> McDougall, 102	<i>Union Laitière</i> Normande, 102
<i>MD Foods</i> , 102	<i>Renault</i> , 90	<i>United Biscuits</i> , 102, 105, 110
<i>Monsanto</i> , 89, 92	<i>Rhône-Poulenc</i> , 89	<i>Upjohn</i> , 92
<i>Nestlé</i> , 87, 99, 100, 101, 104, 105, 276, 286	<i>Royal Dutch-Shell</i> , 89, 92	<i>Whitbread</i> , 102
<i>Norsk Hydro</i> , 88	<i>Sainsbury</i> , 109	<i>Wimpy</i> , 110
<i>Northern Foods</i> , 102	<i>SAME</i> , 90	
<i>Novotel</i> , 110	<i>Sandoz</i> , 89, 92, 102, 287	
<i>Nutreco</i> , 86	<i>Schering</i> , 89	
<i>Parmalat</i> , 104	<i>Schöller</i> , 286	
	<i>SME</i> , 102	

BIBLIOGRĀFISKAIS RĀDĪTĀJS

- ABARE*, 248, 311
Agra Europe, 114, 247, 341, 366
 EC Food Law, 288
 Eurofood, 113, 288, 366
Agrarbericht, 36, 114, 367
Anderson K., 71, 72, 136, 340
Ansell D.J., 247
ANSGAEC, 40
Arkleton Trust, 38, 40, 73, 268, 366
Ashworth W., 212
Avalon Foundation, 269
Bairoch P., 169, 212
Baldock D., 269
Bandarra N., 269
Begg D., 16, 151
Bellerby J.B., 188
Berndt S., 114
Blandford D., 168
Board of Trade (UK), 198
Boussard J.-M., 17, 149
Breitenacher M., 114
British Department of Health, 285
Buckwell, 251
Bureau J.-C., 340
Burger K., 17
Burns J., 113
Burton M., 136
Business Central Europe, 113
Butault J.-P., 340
Carriere J.P., 39
Cavailles J., 38
Central European Business Weekly, 113
CEPFAR, 40
Cesarini G., 40
CFCE, 113
Chalencon G., 114
Chamberlin E., 112
Chayanov A., 72
Clark C., 188
Clarke J., 311
Cleary M., 366
COGECA, 115
Colman D., 17
Connor J.M., 103, 114
Coulomb P., 38, 366
Court of auditors, 248, 268, 368
Cramer G., 17
Cramon-Taubadel S., 367
Dawson P.J., 70
Delorme H., 366
Dixit A., 167
DLG-Verlag, 40
Dobb M., 151
Dornbusch R., 16
Dubgaard A., 269
EC Commission, 39, 40, 104, 113, 183, 184, 224, 251, 258, 267, 268, 285, 286, 287, 315, 337, 338, 339, 340
European Court Reporter, 287
European Economy, 151, 251, 286
Green Europe, 248, 269

- Official Journal (OJ)*, 227, 247,
248, 251, 267, 268, 269, 286,
337, 341, 342, 368
- Panorama of EC industry*, 112
- The Agricultural Situation in the
Community*, 22, 84, 95, 118,
181, 188, 191, 223, 246, 267,
315, 317, 339
- Economie Rurale*, 115, 169
- Economist*, 17, 167
- Ellis F., 73
- Encyclopaedia Britannica*, 17
- Ervin D., 311
- Ethier W.J., 167
- EU Tariff Schedule*, 326, 327, 329,
330
- Euro PA*, 81
- Eurostat, 21, 114, 132, 180, 188,
189, 191, 192, 340
- FAO Production Yearbook*, 117
- FEFAC, 114
- FEFANA, 115
- Financial Times*, 113
- Fisher S., 16
- Forschungsinstitut der Deutschen
Gesellschaft für Auswärtige
Politik*, 246
- Foxall G., 115
- Fraser R.W., 71
- GATT Trade Policy Reviews*, 310
- Gellynk K., 113
- Gorbachev M., 149
- Gordon M., 212
- Gormley T.R., 285
- Gorter H., 312
- Halcrow H., 17
- Harrod R.F., 167
- Harvey D.R., 312, 340
- Heady E., 17
- Hendriks G., 367
- Herlihy M.T., 247
- Hicks J.R., 151
- Hill B., 17, 189
- Hill P., 40
- Hillman J.S., 167
- Hubbard L.J., 70
- IFA, 115
- IIA, 204
- INRA, 340
- Institut Agronomique
Méditerranéen*, 113
- Institut Agronomique
Méditerranéen*, 102
- Institut für landwirtschaftliche
Marktforschung*, 113
- Jacquemin A., 286
- Jensen C., 17
- Josling T., 247, 366
- Josling T.E., 367
- Kaldor N., 151
- Keeler J., 366
- Keyzer M.A., 136
- Kiechle I., 367
- Kindleberger C.P., 167
- Kjeldahl R., 251, 366
- Klugt A., 286
- Kroll J.-K., 150
- Lagrange L., 115
- Lagrange R.-M., 38
- Larsen, 251
- Lauret F., 115
- Le Monde*, 150, 367
- Lindert P.H., 167
- Lipsey R., 16
- Little I.M.D., 151

- MacLaren D., 311
Madell M.L., 247
Mahé L., 169
Marshall Alfred, 13
Marshall A., 149
Marx K., 144
McCorrison S., 115
McKenzie J., 135
McMullen N., 115
Meade J.E., 168
Meulenberg M., 115
Michalek J., 136
Ministere de l'Agriculture (Belgium),
40
Ministere de l'Agriculture (France),
115
Ministry of Agriculture, Fisheries
and Food (UK), 124
Mishan E.J., 151
Morgan W., 114
Moyer W., 366, 367
Mukhtar S.M., 70
Munk K.J., 151
Naegelen F., 115
Nicolaidis Ph., 286
Nielsen, 113
Nix J., 40
Nordhaus W., 16
Norman V., 167
OC&C, 99, 113
OECD, 167, 168, 187, 188, 192,
247, 270, 285, 289, 310, 311,
312, 341, 342, 371
OEEC, 212
Opstelten G., 115
Petit M., 366
Pinard J., 113
Pisani E., 150
Pomfret R., 167
Purvis D., 16
Putter J., 269
Ritson C., 17, 135, 151, 339, 340
Robinson A.D., 246
Robinson J., 112
Samuelson P., 16
Sanderson F.H., 168, 310
Sargent M., 115
Saunders C., 340
Schmitt G., 366
Schmitz A., 167
Schumpeter J., 17, 112, 149
Scitowski T., 151
Senior-Nello S.M., 366
Smith J., 288
Soufflet J.F., 115
Spitze R.G.H., 311
Steiner P., 16
Strak J., 114
Swinbank A., 113, 114
Täger U.C., 114
Tangermann S., 247, 251
Thünen J.H., 39
Tracy M., 18, 38, 118, 169, 212,
246, 251, 366
Traill B., 113, 114, 285
Tyers R., 71, 72, 136, 340
USDA, 24, 72, 136, 193, 247
 Agricultural Outlook, 38, 80, 193,
 295, 296, 310
 Food Cost Review, 82, 114
 Food Marketing Review, 114
Vaudois J., 115
Viane J., 113
Vincent S.A., 247

Viner J., 168
 Washington Report, 311
 Williams N., 40
 Winters L.A., 366
 Wöhlken E., 17, 114
 Yates L., 212
 Young T., 17, 136
 Zeddies J., 192

MacLean D., 311
 Madel M.L., 247
 Mandel L., 189
 Marshall Alfred J., 13
 Marshall A., 149
 Marx K., 144
 McCormick S., 118
 McKee J., 198
 McMillan W., 118
 Meade J.E., 168
 Meunier M., 118
 Michalek J., 158
 Ministère de l'Agriculture (Belgium)
 40
 Ministère de l'Agriculture (France)
 118
 Ministry of Agriculture
 and Food (UK), 151
 Moran C., 17
 Moran E.J., 151
 Morgan W., 118
 Moyse W., 366, 307
 Mulvaney S.M., 70
 Mum K.L., 151
 Murray A.M., 307
 Naciri F., 118
 Nicolaides P., 386
 Nielsen J., 118
 Nil L., 40
 Nyman W., 18
 Norman V., 167
 OCAO, 98, 118
 OECD, 167, 168, 188, 189
 247, 270, 282, 288, 310, 317
 312, 341, 342, 311, 312
 OEEC, 212
 Opatow G., 118
 Pahl M., 308
 Pardo J., 118
 151, O.M.I. 118

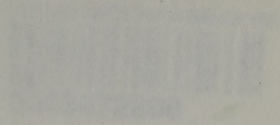
GRĀMATĀ LIETOTIE SAĪSINĀJUMI

- ACP - Āfrikas, Karību un Klusā okeāna valstis (*Africa, Caribben and Pacific*-- angļu val.)
- AMS - atbalsta kopējais novērtējums (*Aggregate Measure of Support*- angļu val.)
- ANSGAEC - *Association Nationale des Sociétés et Groupements Agricoles pour l'Exploitation en Commun*- franču val.
- APEC - Āzijas Klusā okeāna valstu ekonomiskās sadarbības forums (*Asia Pacific Economic Cooperation Forum*- angļu val.)
- AWB - Austrālijas kviešu padome (*Australian Wheat Board*- angļu val.)
- AWU - lauksaimniecības gada vidējā darba vienība (*Agricultural Work Unit* - angļu val.)
- BEUC - Eiropas Patērētāju savienību birojs (*Bureau Européen des Unions de Consommateurs*- franču val.)
- CAP - Kopējā lauksaimniecības politika (*Common Agricultural Policy*- angļu val.)
- CCC - Preču kredīta korporācija (*Commodity Credit Corporation*- angļu val.)
- CEV - Centrālās un Austrumeiropas valstis (*Central and East European countries*- (CEEC)- angļu val.)
- CIAA - ES Pārtikas un dzērienu ražotāju konfederācija
- CNJA - Jauno lauksaimnieku nacionālais centrs (*Centre National des Jeunes Agriculteurs*- franču val.)
- COGECA - Vispārējā EEK lauksaimniecības kooperācijas padome (*Comité Général de la Coopération Agricole de la C.E.E.* - franču val.)
- COPA - Lauksaimniecības ražotāju organizāciju komiteja (*Comité des Organisations des Producteurs Agricoles*- franču val.)
- CPE - centralizētās plāna ekonomikas valstis (*Centrally Planned Economies*- angļu val.)
- CSE - patērētāju subsīdiju ekvivalents (*Consumer Subsidies Equivalent*- angļu val.)
- CSF - Kopienas atbalsta programma (*Community Support Framework*- angļu val.)
- CWB - Kanādas kviešu padome (*Canadian Wheat Board*- angļu val.)

DBV	- Vācu Zemnieku apvienība (<i>Deutscher Bauernverband</i> - vācu val.)
EAGGF	- Lauksaimniecības struktūras un tirgus regulēšanas fonds (<i>European Agricultural Guidance and Guarantee Fund</i> - angļu val.; FEOGA- franču val.)
EARL	- uzņēmums ar ierobežotu atbildību (<i>Entreprise Agricole a Responsabilité Limitée</i> - franču val.)
ECU	- ES valūtas groza mērvienība
EEA	- Eiropas ekonomiskā telpa (<i>European Economic Area</i> - angļu val.)
EEK	- Eiropas Ekonomiskā kopiena
EFTA	- Eiropas brīvās tirdzniecības asociācija (<i>European Free Trade Association</i> - angļu val.)
EK	- Eiropas kopienas
ERS	- ASV Lauksaimniecības departamenta Ekonomisko pētījumu dienests (<i>Economic Research Service</i> - angļu val.)
ES	- Eiropas Savienība
ESU	- Eiropas lieluma vienība (<i>European Size Unit</i> - angļu val.)
EUROSTAT	- ES Statistikas birojs
EVS	- Eiropas Valūtas sistēma (<i>European Monetary System EMS</i> - angļu val.)
FACT	- Pārtikas, lauksaimniecības, konservācijas un tirdzniecības likums (<i>Food, Agriculture, Conservation and Trade Act</i> - angļu.val.)
FADN	- Saimniecību uzskaites datu tīkls (<i>Farm Accountancy Data Network</i> - angļu val.)
FAIR	- Federālais lauksaimniecības uzlabošanas un reformu likums (<i>Federal Agriculture Improvement and Reform Act</i> - angļu val.)
FAO	- Pārtikas un lauksaimniecības organizācija (<i>Food and Agriculture Organization</i> - angļu val.)
FEDESA	- Dzīvnieku veselības Eiropas federācija (<i>Fédération Européenne de la Santé Animale</i> - franču val.)
FEFAC	- Eiropas kombinētās lopbarības ražotāju federācija (<i>Fédération Européenne des Fabricants des Aliments Composés</i> - franču val.)
FEFANA	- Eiropas lopbarības piedevu ražotāju federācija (<i>Fédération Européenne des Fabricants d'Adjuvants pour la Nutrition Animale</i> -franču val.)
FNSEA	- Lauksaimniecībā strādājošo apvienību nacionālā federācija

- (*Fédération Nationale des Syndicats des Exploitants Agricoles*- franču val.)
- FORMA - Lauksaimniecības orientācijas un tirgus regulēšanas fonds (*Fonds d'Orientation et de Régularisation des Marchés Agricoles*- franču val.)
- GAEC - lauksaimniecības produkcijas ražotāju grupa (*Groupement Agricole d'Exploitation en Commun*- franču val.)
- GATT - Vispārējā vienošanās par tirdzniecību un tarifiem (*General Agreement on Trade and Tariffs*- angļu val.)
- GFA - zemes īpašnieku grupa (*Groupement Foncier Agricole*- franču val.)
- IFA - Starptautiskā minerālmēsļu ražotāju asociācija (*International Fertilizer Industry Association* - angļu val.)
- IIA - Starptautiskais lauksaimniecības institūts (*International Institute of Agriculture*- angļu val.)
- IKP - iekšzemes kopprodukts (*Gross Domestic Product (GDP)*- angļu val.)
- INRA - Valsts Lauksaimniecības Institūts (*Institut National de la Recherches Agronomiques*- franču val.)
- KTO - kopējā tirgus organizācijas (*Common Market Organisation-CMO*- angļu val.)
- LFA - lauksaimniecībai mazāk piemērotie apvidi (*Less-favoured areas*- angļu val.)
- MCA - valūtas kompensācijas maksājumi (*Monetary Compensation Amounts*- angļu val.)
- MMB - Piena realizācijas padome (*Milk Marketing Board*- angļu val.)
- NAFTA - Ziemeļamerikas brīvās tirdzniecības asociācija (*North American Free Trade Agreement*- angļu val.)
- NFU - Nacionālā lauksaimnieku apvienība (*National Farmers' Union*- angļu val.)
- NKP - Nacionālais kopprodukts (*Gross National Product (GNP)*- angļu val.)
- NVS - Neatkarīgo Valstu Savienība
- OBRA - Kopīgais budžeta izlīdzināšanas likums (*Omnibus Budget Reconciliation Act*- angļu val.)
- OECD - Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācija (*Organization for Economic Cooperation and Development*- angļu val.)
- OEEC - Eiropas ekonomiskās sadarbības organizācija (*Organization for European Economic Cooperation*- angļu val.)
- OJ - ES Oficiālo publikāciju žurnāls (*Official Journal of the*

- European Communities (OJ)* -- angļu val.)
- ONIC - Nacionālā starpnozaru graudu pārvalde (*Office National Interprofessionnel des Céréales*- franču val.)
- PHARE - palīdzība Polijas un Ungārijas ekonomikas pārveidošanai (*Pologne-Hongrie Aide a la Reconstruction Economique*- franču val.)
- PP - pirkstspējas paritāte (*Purchasing Power Parity (PPP)*- angļu val.)
- PSE - ražotāju subsīdiju ekvivalents (*Producer Subsidies Equivalent*- angļu val.)
- PVN - Pievienotās vērtības nodoklis (*Value- Added Tax (VAT)* - angļu val.)
- SEPP - Savstarpējās ekonomiskās palīdzības padome
- SITC - Vispārējais starptautiskās tirdzniecības klasifikators (*Standard International Trade Classification*- angļu val.)
- STAR - ES Komisijas Lauksaimniecības struktūru un lauku attīstības komiteja - no franču val.
- SWOPSIM - Pasaules pārtikas politikas simulācijas statistiskais modelis (*Static World Policy Simulation Modeling Framework* - angļu val.)
- TACIS - tehniskā palīdzība Neatkarīgo Valstu Savienībai (*Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States*- angļu val.)
- UNCTAD - Apvienoto Nāciju Konference par tirdzniecību un attīstību (*United Nations Conference on Trade and Development*- angļu val.)
- URA - Urugvajes raunda noslēguma dokuments (*Uruguay Round Agreement*- angļu val.)
- USDA - ASV lauksaimniecības departaments (*United States Department of Agriculture*- - angļu val.)
- VKM - Valūtas kursu mehānisms (*Exchange Rate Mechanism (ERM)*- angļu val.)
- VPS - Vispārējā priekšrocību sistēma
- WHO - Pasaules veselības organizācija (*World Health Organization*- angļu val.)
- WTO - Pasaules tirdzniecības organizācija (*World Trade Organization*- angļu val.)

ĀPS	Lietotais saīsinājums
	European Communities (EU) - angļu val.
ONIC	Nacionālā starptautāņu pavadu pārvalde (Office National Interprofessionnel des Cadres) - franču val.
PHARE	poloģiska Pólina un Ungārijas ekonomikas pārvēidošana (Pologne-Hongrie Aide a la Reconstruction Economique) - franču val.
PP	piraspējas partija (Purchasing Power Parity (PPP) - angļu val.)
PSE	ražotāju subodiju ekvivalents (Producer Subsidies Equivalent) - angļu val.
PVN	Pievienotās vērtības nodoklis (Value-Added Tax (VAT) - angļu val.)
SEPP	Savstarpējas ekonomiskās palīdzības padome
SITC	Viedējais starptautiskais tirdzniecības klasifikators (Standard International Trade Classification) - angļu val.
STAR	ES Komisijas Lauksaimniecības struktūru un tautu attīstības komiteja - no franču val.
SWOPSM	Pasākules pārīstas politikas simulācijas statiskais modelis (Static Word Policy Simulation Modeling Framework) - angļu val.
TACIS	tehniskā palīdzība Neatkarīgo Valstu Savienībai (Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States) - angļu val.
UNCTAD	Aģencija Nāciju Konference par tirdzniecību un attīstību (United Nations Conference on Trade and Development) - angļu val.
URA	Urugvejas runda noslēguma dokuments (Uruguay Round Agreement) - angļu val.
USDA	ASV Lauksaimniecības departaments (United States Department of Agriculture) - angļu val.
VRM	Valūtas kursu mehānisms (Exchange Rate Mechanism (ERM)) - angļu val.
VPS	Vasārējā pārticēroību sistēma
WHO	Pasākules veselības organizācija (World Health Organization) - angļu val.
WTO	Pasākules tirdzniecības organizācija (World Trade Organization) - angļu val.

3. —

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0303072208

Kontroleksemplārs

Maikls Treisijs

97-3
L/192

LAUKSAIMNIECĪBA UN PĀRTIKA TIRGUS EKONOMIKĀ

levads teorijā, praksē un politikā.

Tulkojums no angļu valodas.

Rīga, LVAEI, 1996. ISBN 9984-9086-6-6

Grāmata sniedz vispusīgu priekšstatu par lauksaimniecības un ar to saistīto nozaru darbību un problēmām attīstītas tirgus ekonomikas valstīs. Pilnīgākai aplūkoto problēmu kopsakarību izpratnei grāmatā ir iekļauti arī ekonomiskās teorijas pamati. Tā satur informāciju par lauksaimniecības politikas attīstības procesiem un to vēsturi Eiropas Savienībā, ASV, Kanādā un vairākās citās valstīs. Īpaša vērība ir pievērsta ES lauksaimniecībai un struktūrpolitikai.

Grāmatu kā palīglīdzekli var izmantot cilvēki, kas mācās vai interesējas par lauksaimniecības ekonomiku un politiku.